

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZNEGYVENEGYEDIK KÖTET.

(397. 398. 399. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1910.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLL. TUD. EGYETEM KÖNYVTÁRA.
TANÁRI KÖNYVTÁRA.

P11901/60

VETERAN
SUBMIT

DEPT.	AGENT.
DATE	
DU	500

20134
~~544~~ 64

TARTALOM.

CCCXCVII. SZÁM.

	Lap
MÁTYÁS KIRÁLY ÖRÖKBEOGADÁSA FRIGYES CSÁSZÁR	
ÁLTAL. — Fraknoi Vilmostól	1
MERLIN. — Heinrich Gusztávtól	32
A HEGYALJAI ZENDÜLÉS. — Takáts Sándortól	50
AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHÓZ. — Réz Mihálytól ..	86
LEGENDA A MADÁRFÉSZEKRŐL. — Elbeszélés. — Lagerlöf Zelma után, — h. a. -tól	98
KÖLTEMÉNYEK: <i>Téli üdvözlét. — A sirpalota mellett. — Lévy József-</i> <i>tól. — Moore Tamás dalaiból: Éji csöndben, Velencei dal. — Angol-</i> <i>ból, — Kozma Andortól</i>	106
A KALEVALA ÉS ÚJ FORDÍTÁSA. — Bán Aladártól	111
SZEMLE: A Nobel-díjak idei tudós nyertesei: <i>Ostwald Frigyes, che-</i> <i>mikus. — Illosvay Lajostól. — Marconi és Braun, physikusok. — Zemplén</i> <i>Győzőtől. — Kocher Tivadar, orvos. — Verebély Tibortól. — Zene:</i> <i>Bartók Béla: II. zenekari suite. — Molnár Gézáttól</i>	137
ÉRTESÍTŐ: <i>Pintér Jenő magyar irodalomtörténete. — Papp Ferencz-</i> <i>tól. — Új irodalomtörténeti életrajzok. (Váczy János: Kazinczy</i> <i>Ferencz. — Szinnyei Ferencz: Arany János. — Vadász Norbert: Dukai</i> <i>Takách Judit élete és munkái). — Császár Elemértől. — Török könyv-</i> <i>tár. (G. Jacob: Türkische Bibliothek.) — Goldziher Ignácztól. — Új</i> <i>magyar könyvek</i>	142

CCCXCVIII. SZÁM.

HORVÁTH MIHÁLY EMLÉKEZETE. — Marczali Henriktől ..	161
AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHÓZ. — A kiegyezés. — Réz Mihálytól	185
HÁROM HÉT EGYIPTOMBAN. (I.) — Csengeri Jánostól ..	196
EMLÉKEZÉS PETELEI ISTVÁNRA. — Haraszi Gyulától ..	227
PITTYPALATTY. — Elbeszélés. — Gárdonyi Gézáttól ..	235
AZ ÜDVÖZÜLT LEÁNY. — Költemény. — Dante Gabriel Rossetti után, angolból, — Radó Antaltól	259
AZ ANGOL FELSŐ-HÁZ REFORMJA. — Papp-Szász Tamástól ..	265

A LEGÚJABB ÁSATÁSOK POMPEJIBEN. — Láng Margittól	279
SZEMLE: II. Lipót és a Konyó-állam. — Kogutowicz Károlytól. — A téli tárlatok. — Meller Simontól	292
ÉRTESÍTŐ: Nevelésügyi tanulmányok. (Kármán Mór Pædagogiai dolgozatai.) — Csengeri Jánostól. — Lagerlöf Zelma. (Az Antikrisztus csodái.) — Sebestyén Károlytól. — A három Villani krónikája. (Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Rácz Miklós.) — d.-tól. — Berkeley főműveinek fordítása (I. Három párbeszéd Hylas és Philonous közt. II. Értekezés a látásnak egy új elméletéről.) — L—s.-tól. — A közgazdaságtan népszerűsítése. (Heller Farkas értekezései a Műveltség Könyvtárában.) — Balás Károlytól. — Új magyar könyvek	298

CCCXCIX. SZÁM.

A NÉPKÖLTÉS A NÉPLÉLEKTAN TÁRGYKÖRÉBEN. — Katona Lajostól	
A KÉSZFIZETÉSRŐL. — Székely Ferencztől	
AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ. — A tények és a Corpus Juris. — Réz Mihálytól	358
HÁROM HÉT EGYIPTOMBAN (II). — Csengeri Jánostól	372
A REKESZEK. — Elbeszélés. — Mikszáth Kálmántól	381
KÖLTEMÉNYEK: Széchenyi galambja. — Hegedűs Istvántól. — Moore költeményeiből: <i>El ne feledd a tért!</i> — Az estharang. — Angolból, — Kozma Andortól	391
VÖRÖSMARTY DRÁMAIRÓL. — Vértesy Jenőtől	397
SZEMLE: Cultura és nemzetiség. — Beöthy Zsoltól. — Képzőművészet: Az antiumi leány. — Láng Nándortól. — Anders Zorn. — Alexander Magdától. — Színház. (Móricz Zsigmond: Sári bíró. — Szomory Dezső: A naggyasszony. — Shaw Bernard: Warrenné mestersége; Brassbound kapitány megtérése — Biró Lajos: A családi tűzhely. — Shakespeare a Nemzetiben és a Vígszínházban.) — v. g.-tól	420
ÉRTESÍTŐ: A Kudrun-epos. — (Fordította Kőrös Endre.) — Heinrich Gusztávtól. — Írói arczképek. (Oláh Gábor: Írói arczképek. Horváth János: <i>Ady s a legújabb magyar lyra.</i>) — Császár Elemértől. — Musset szerelmes levelei. (<i>Lettres d'amour à Aimée d'Alton</i>). — König Györgytől. — Ostwald Nagy Emberek című könyve. — Zemplén Győzöttől. — Magyar gyermekvédelem. (<i>Le droit de l'enfant abandonnée</i> . Par Z. de Bosnyák et Cte L. Edelsheim Gyulai.) — Vámbéry Rusztemtől. — A rejtelmes Lhassza. (<i>Waddel könyve</i> .) — Halász Gyulától	446

MÁTYÁS KIRÁLY ÖRÖKBEFOGADÁSA FRIGYES CSÁSZÁR ÁLTAL.

Mátyás király egyéniségének legjellemzőbb tulajdonságai: a merészség a célok kitűzésében, a leleményesség az eszközök megválasztásában, a mit a lángelme szült, a családi hagyományok iskolája nevelt, a siker folytonosan fejlesztett. A belső politika, a diplomatia és a hadviselés terén egyaránt találkozunk megnyilatkozásaival. Ezek között a legmeglepőbbek egyike az a fordulat, mely 1462 tavaszán a császárhoz való viszonyában beállott.

Mátyás mindjárt trónralépte után oda irányozta igyekezetét, hogy III. Frigyeszel békés összeköttetésbe lépjen és tőle a szent koronát, mely két évtized óta elzalogosítva kezeiben volt, visszaszerezze. Majd a mikor (1459 elején) pártütő főurak a császárt magyar királylyá megválasztották, néhány hetig tartó háború után megindultak közöttük a békealkudozások, melyek azonban eredményre nem vezettek.

Ekkor a király kísérletet tesz, hogy ellenségével és vetélytársával, kit békeszerződés megkötésére sem birhatott rá, szövetséges, sőt még ennél is bensőbb kapcsolatot létesítsen. Azt az ajánlatot terjeszti eléje, hogy őt örökbefogadás útján családjába vegye föl.

Erről a tervről és az 1463-ik évi szerződésben történt megvalósításáról a történetírásnak régtől fogva tudomása van. Azonban ennek a ténynek kapcsolatát Mátyás politikájával és valódi jelentőségét elmulasztottuk földeríteni; magával a szerződéssel sem foglalkozott még senki behatóan, noha fontosságát eléggé jelzi az a körülmény, hogy ez nyitotta meg az utat a Habsburg-dynastiának a magyar trónra.

Ezt a mulasztást most pótolni kívánom.

I.

Az 1461-ik év nyarán a császár ellen a saját testvére, Albrecht főherceg, Mátyás és György cseh király szövetségre léptek. Magyar sereg jelent meg Ausztriában és Laxenburg előtt táborba szállott, azzal a rendeltetéssel, hogy Bécs megvívásában részt vegyen. De ekkor váratlanul a cseh király a két testvér között kilencz hónapra terjedő fegyverszünetet létesített, a mibe a magyar királyt, tudta nélkül, befoglalta.*

Mátyás ezen eljárás fölött nem hallgatta el fölháborodását, a melyet fokozott az a körülmény, hogy ugyanakkor Podjebrad György összeköttetésbe lépett a Hunyadiak régi ellenségeivel, kik neki, fia részére, följajánlották a magyar trónt.**

Meggyőződven szövetségeseinek megbízhatatlanságáról, Mátyás lemondott arról a reménységről, hogy a császárt fegyver hatalmával megtörheti; a miért is arra határozta el magát, hogy vele egyezsége lép, az ő támogatásával biztosítandó a belső békeesség állandóságának és a törökök ellen való erőteljes föllépésnek föltételeit.

Csodálatra méltó ügyességgel és gondossággal készítette elő actiójának sikerét. Mindenekelőtt azon volt, hogy a pártütő magyarországi főpapokat és főurakat, kik még a császárhoz ragázkodtak és rá nagy befolyást gyakoroltak, megnyerje. A legelső, a kinél czélt ért, Beckensloer János volt, a ki egy évtized multával a primási székre emelkedett, majd néhány esztendő után újból a császárhoz pártolt vissza. Ez a boroszlói polgárfi Mátyás uralkodása kezdetén pécsi prépost volt, 1459-ben a császár szolgálatába lépett és jelentékeny fegyveres csapat élén tevékeny részt vett az

* Bachmann Adolf: *Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrich III. und Max I.* (Leipzig 1884.) I. 103—109.

** Mátyás levele Podjebradhoz, 1461 szeptember 14-én. *Mátyás király levelei.* Külügyi osztály. I. 15. — Lando Jeromos pápai követ 1462-iki emlékirata Magyarország állapotáról. Kiadta (tévesen 1480) Engel: *Geschichte des Ungarischen Reiches.* I. Bevezetés.

osztrák háborúkban,¹ Magyarország területére is kiterjesztvén hadi kalandjait, a veszprémmegyei Pápa és Ugod várakat hatalmába ejtette.

Annyira félelmissé tudta magát tenni, hogy Mátyás ezeket a várakat ígérte jutalmul két hű udvari emberének, ha Beckensloert elfogniok sikerül.² Azonban alig fél esztendő múlik el és Mátyás a következő jelentést küldi felőle a pápához: «János pécsi prépost mind egyébkor, mind a legközelebb múlt napokban, nekünk és országunknak nehéz ügyekben hűségesen és buzgón szolgált; a botrányok, viszályok és zavarok megszüntetésében, elpártolt alattvalóink kibékítésében tanácsosainknak segítségére volt; többeket, a kiket megnyerni mások sikertelenül iparkodtak, közbenjárása és fáradozásai arra birtak, hogy nekünk engedelmisséget fogadjanak; a mi által a keresztyénség javára a belső békeesség alapját vetette meg; minélfogva a személyünk és országunk körül szerzett érdemeit legalább részben jutalmazni kívánván, a pécsváradi apátságot adományoztuk neki, hogy így hasonló vagy még nagyobb szolgálatokra alkalmasabbá és hatalmasabbá tegyük.»³

Az ily módon dicsőített szolgálatok eredménye volt az, hogy a tudós Schönberg György pozsonyi prépost, kit Mátyás javadalmától megfosztott volt, a hatalmas Szentgyörgyi grófok és Monyorókereki Ellerbach Bertold 1462 elején a királynak meghódoltak, a félelmes huszita vezér, Brandeisi Giskra János pedig a meghódolás föltételei iránt tárgyalásokba bocsátkozott.⁴

Ezzel egyidőben, 1462 márczius elején, Mátyás a csá-

¹ Bachmann i. m. 102, 109.

² Az 1461 szept. 29-ikén kelt k.-irat eredetije a gróf Festetics-család keszthelyi levéltárában.

³ A dátum nélküli levél, a mely 1462 tavaszán iratott: *Mátyás levelei* I. 31.

⁴ A Szentgyörgyi grófok és Ellerbach javára 1462 február 20-án, a Giskra javára a (hosszabb alkudozások után) május 14-én kiállított királyi oklevelek az országos levéltárban. — Schönberget már 1462 tavaszán diplomatiiai megbizással küldi a császárhoz Mátyás. *Külügyi levelek* I. 22.

szárhoz küldötte legbizalmasabb tanácsosát, Zrednai Vitéz János váradi püspököt, a korábbi küldetések természetétől teljesen eltérő megbízással.

A tárgyalások előbb tisztán pénzügyi alapon folytak. Csak arról volt szó, hogy milyen áron bocsátja vissza Frigyes a kezei között levő szent koronát és a magyarországi helyeket, melyeket 1440-ben Erzsébet királyné zálogosított el.¹ Az 1458-ik év folyamán ezekért a császár összesen 80,000 forintot, ha pedig Mátyás a korona és Sopron visszaadásával megelégszik, 50,000 forintot követelt.²

Az utasítás, a melyet Vitéz most kapott, felhatalmazta őt, hogy a császárnak megajánlván a legmagasabb összeget, a mire számított, előterjesztést tegyen szoros szövetség létesítésére.

Továbbá, a mellett, hogy a császár a magyar királyi címet éleghossziglan használhatná, a király azon esetre, ha fiörökös nélkül talál elhalni, hajlandó volt Friedrichnek és fiainak a trónörökösödést biztosítani.

Ezen utóbbi engedmény nagy jelentőségét, melylyel magában véve is birt, fokozta az a körülmény, hogy a négy évvel az előtt diadalra vezetett nemzeti irány eszményeinek és a szabad király-választás elvének elejtését foglalta magában.

Mindezekkel szemközt Mátyás a legszerényebb mértékre szállította le az ő saját igényeit. Megelégedett a korona és Sopron visszaadásával; míg a többi helyek a császár birtokában maradnának haláláig, a mikor jelentékeny pénzüsszegért visszaváltatnának. A támogatást, a mit a szövetséges viszony gyümölcseül a császár neki ígérhetett, úgyszólván teljesen értéktelennek kellett tekintenie.

A nyújtott és várható előnyök között mutatkozó aránytalanság magyarázatát abban találja, hogy Mátyás, Vitéz útján, még egy kívánságát jelentette be a császárnak; azt, hogy őt fiául fogadja.³

¹ Fraknó, Kabold, Kismarton, Kőszeg, Rohonc, Sopron.

² Friedrich 1458 szeptember 1-én kelt nyilatkozata: *Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria* XX. 159.

³ A Vitéz részére adott utasítás nem maradt ránk. Tartalmára biztosan következtethetünk az alább elbeszélendő tárgyalások folyamából.

Az örökbefogadás (adoptio, substitutio) trónöröklés céljából, köztudomás szerint, a római imperatorok korától kezdve gyakran előforduló eset. De az örökbefogadott utód sohasem volt egyúttal más állam uralkodója.

A százéves francia-angol háború alatt történt (1420), hogy a troyesi békekötésben VI. Károly francia király, a saját fia mellőzésével, V. Henrik angol király részére biztosította a trónöröklést. De Mátyás tervétől ezen eset lényegesen különbözik, mert V. Henrik már korábban is igényt emelt a francia trónra és Franciaország jelentékeny részét tényleg birta; e mellett VI. Károly leányát nőül vette.

E szerint az eredetiség jellegével dicsekedhetik Mátyás combinációja, melylyel — mint látni fogjuk — más alkalmakkal is tett kísérletet.

II.

Mátyás, minthogy ellenséges érzületet táplált a császár iránt, a ki azt teljes szívből viszonzta, az örökbefogadás tervével csakis politikai célok elérésére keresett eszközt.

A kifejezések, melyek a terv formulázásánál használtak, (adoptio — filius adoptivus), kétségtelenné teszik, hogy valóságos örökbefogadásra gondolt, a minek jogi hatása az örökbefogadottnak az örökbefogadó családjába való fölvétele vonja maga után és öröklésre jogosult vérbeli leszármazó hiányában számára az öröklést szerzi meg.

Így értelmezte ő maga is az örökbefogadást, a mikor 1469 tavaszán a pápai nuntius útján azt az ajánlatot tette Podjebrad cseh királynak, hogy ez fogadja őt fiául és fogadtassa el trónörökösül alattvalói által; úgyszintén 1471-, 1473- és 1478-ban, a mikor megbízottai béketárgyalások folyamán azzal a javaslattal léptek föl, hogy a Podjebrád halála után cseh királylyá megválasztott lengyel Ulászlót fiául fogadja Mátyás és Csehországban örökösévé rendeli.

Az az eshetőség, hogy Frigyesnek és fiának, a hároméves Miksának, halála után az osztrák tartományokban örököse lehet, annyira valószínűtlen vagy legalább kétséges és

távoleső volt, hogy az Mátyás actiójának rugója, áldozatainak egyenértéke nem lehetett.

Szemei előtt szükségképen nagyobb jelentőségű, biztonságban és gyorsabban elérhető cél lebegett, mely nem lehetett más, mint a német birodalom trónja. Ez nem volt a Habsburg-ház öröksége. A hét választófejedelem töltötte be azt megüresedésekor. Együttal ismételten előfordult, hogy a császár életében megválasztatott utódja, római király címével, a mely azt mintegy az uralkodótárs jellemével ruházta fel.

A mikor Mátyás életének történetét, halála négyszázados evfordulója alkalmából (1890), szerény vázlatban megírtam, diplomatai okiratok alapján megállapítottam, hogy ez a cél irányította és magyarázza látszólag következetlen és rejtélyes politikáját. Csakhogy az elérésére irányuló törekvéseinek kezdetét néhány évvel későbbre helyeztem, míg most az örökbefogadás gondolatának fölkarolásában ismerem föl ez irányban tett első lépését.

Erre az útra nem egyedül személyes ambitio vezette. Négy esztendei uralkodásának csalódásokban gazdag tapasztalatai meggyőzték őt arról, hogy a magyar állam a rendelkezésre álló anyagi és erkölcsi erők dús tőkái mellett is, egymagában elszigetelten, nyugat és kelet felől egyaránt fenyegető veszélyek közepett, világtörténelmi hivatását nem töltheti be. Ennek tudata készítette Nagy Lajost Lengyelországgal szoros kapcsolat létesítésére; ez indította a magyar nemzetet arra, hogy az ellenszenv sugallatait elfojtva, Zsigmond cseh királyt uralkodójául elfogadja és a császári korona megszerzésében támogassa; ez egyengette a Habsburg-ház sarjainak, Albertnek és V. Lászlónak az utat a magyar trónra.

Az 1458-ik évi királyválasztásnál a nemzet mintegy megifjodva, felpezsdülő életereje érzetében, szakított a történeti hagyományokkal, melyek a viszonyok mélyében lapangó életszükségletek titkát őrzik.

Mátyás éles szemeivel az illúziók ködfátyolán csakhamar keresztül látott; fölismerte annak szükségességét, hogy a nemzeti királyság megszilárdítása érdekében pótolnia

kell azt a veszteséget, a mit az ország hatalmi állása szenvedett, mikor olyan királyt kapott, kit más ország nem ural.

A legrövidebb utat, mely ezen célhoz vezethette, ipja és szomszédja, a cseh király mutatta meg neki.

Frigyes császár, jellemének gyengesége és családi birtokterületének jelentéktelensége következtében, a saját alattvalói, testvérei és a birodalom több fejedelme részéről folytonos támadásoknak volt kitéve, szégyenteljes megaláztatásokat kényszerült eltűrni, mialatt örökös tartományaiban és a birodalomban fejtelenség és zavar állandósult meg. Az ő válságos helyzetét és a közéletlenséget kihasználva, Podjebrád György a császári hatalmat a maga kezeibe kívánta ragadni. Előbb a császár támogatását keresve, később ellenségeivel szövetségre, utoljára a pápának ajánlva föl szolgálatait, tett kísérleteket, hogy magát római királylyá megválasztassa. De nem ért célra.*

A cseh király nem volt sem német származású, sem fejedelmi ház sarja: honfitársai körében szerzett népszerűsége szárnyain emelkedett a trónra. Így tehát példája ugyanazon cél kitűzésére, kudarcra pedig más eszközök felhasználására készítette Mátyást.

Bizonyára az önbizalom kivételes mértéke kívántatott ahhoz, hogy a hunyadmegyei köznemes unokája a Habsburgok, Hohenzollernek és Wittelsbachok fölött uralkodni óhajtson. De noha, mint a keresztyénség megmentőjének fia és missziójának örököse, méltónak tekinthette magát arra, hogy a keresztyénség legmagasabb világi polczát foglalja el, mégis tervei sikerének érdekében kíváncsi volt tartotta, hogy mint a császár fogadott fia léphessen föl igényeivel, és szükségesnek, hogy így a császár támogatására biztosan számíthasson.

A magyar főpapok, kik legközelebb állottak hozzá, Vitéz János és Pécs ifjú püspöke, Csezmiczei János, a koszorús költő, helyeselték politikájának új irányát. Classikai

* Bachmann A.: *Böhmen und seine Nachbarländer unter Georg von Podiebrad und des Königs Bewerbung um die deutsche Krone.* Prag 1878.

műveltségük szelleme alkalmassá tette őket arra, hogy magas európai álláspontra helyezkedjenek és a régi római imperium hagyományainak varázsával a magyar korona fényét fokozni igyekezzenek. Hozzájuk csatlakoztak azok a német származású egyházi és világi urak, kik imént hódoltak meg neki és szívesen ragadták meg az alkalmat, hogy újkeletű hűségüket uralkodójuk hatalmi törekvéseinek előmozdításával bizonyítsák be, a mire őket saját személyes érzelmeik és érdekeik is ösztönözhatték.

III.

Mátyás, a mikor Vitézt a fontos és kényes megbízással a császárhoz útnak indítani készült, attól tartott, hogy politikájának új irányát és célját a nemzet nagy része, főképen a főnemesség tömege nem fogja megérteni és helyeselni, minélfogva a megnyilatkozó felháborodás őt a terv elejtésére kényszerítheti. Ezért, hogy ebben az esetben népszerűségét ne kockáztassa és a nemzeti párt támadásait személyétől elhárítsa, furfangos módozatot eszelt ki.

A váradi püspöknek, kit ő Slavoniába küldött, úgy kellett a császárnál megjelenie, mintha «némely főpapok és főurak tanácsára», a király tudta nélkül, saját felelősségére indítaná meg a tárgyalásokat, terjesztené elő ajánlatait.

Ezt a látszatot a király, Vitéz és a többi hivatalos tényezők hónapokon át föntartották; noha a felől, hogy ez nem fődí a valóságot, mindkét udvarnál mindenkinek tisztában kellett lennie.

Lélektani lehetetlenségnek tűnik föl az, hogy Vitéz, némely főpapokkal és urakkal, a király háta mögött kibékítési actio megindításában állapodott meg, azzal a szándékkal, hogy eredményeit utólag a királylyal elfogadtatják; hogy ő a király tudta nélkül ellenségét és vetélytársát fölkereste; hogy ezzel a király előleges hozzájárulása nélkül tárgyalásokat indított meg; hogy a király egyenes fölhatalmazása nélkül az országra és a király személyére nézve is a legsúlyosabb következményekkel járó, legkényesebb természetű ajánlatokat terjesztett elő.

Ilyen merész, mondhatnók vakmerő eljárást még gyenge, tehetetlen uralkodó irányában sem kockáztathatott volna. Pedig jól ismerhette Mátyás jellemét és természetét, elbizakodással határos önértetét, mások befolyása alól való emancipációra irányuló törekvését, az eltérő nézetek képviselői irányában türelmetlenségét, a vele ellentétbe helyezkedőkkel kiméletet nem ismerő elbánását. Visszaemlékezhetett arra, hogy mindjárt megválasztatása után elutasította azt a kötelezettséget, a melyet az ő nevében anyja és nagybátyja eskü alatt vállaltak magukra, hogy Garai nádor leányát nőül veszi. Tanuja volt annak, hogy a nádort, mivel udvarát kerülte, méltóságától fosztotta meg, sőt az országgyűlés által gyámjául, kormányzóul rendelt nagybátyját már néhány héttel trónralépte után az ország ügyeinek intézéséből kizárta, majd fogságba vetette.

Ha pedig mindennek daczára Vitéz mégis a király tudta, hozzájárulása és fölhatalmazása nélkül járt el, — lélektani lehetetlenség színében tűnik föl az is, hogy Mátyás, a mikor a merényletről tudomást nyert, rögtön vissza nem hívja a püspököt és nem érezteti vele súlyosan haragját.

Pedig, mint látni fogjuk, ennek éppen az ellenkezője történt.

Egyébiránt nem vagyunk pusztán lélektani következtetésekre utalva. Fönmaradt a Vitézhez, grácsi tartózkodása alatt Mátyástól írt bizalmas levelek egyike, mely kétségtelenné teszi, hogy az ő tudtával, hozzájárulásával, fölhatalmazásával járt el tárgyalásaiban a váradi püspök.*

IV.

Vitéz János 1642 márczius közepe táján érkezett a császár székhelyére Grácba. Ugyanakkor jött oda Lando Jeromos cretai czímetes érsek, kit a pápa követül küldött, hogy a keresztyén fejedelmek között dúló ellenségeskedések

* Ezen levélről alább szólunk.

megszüntetésére, névszerint a császár és a magyar király kibékítésére kísérletet tegyen.*

Közös erőfeszítéssel láttak hozzá azonos feladatuk megoldásához. Ez most nem járt nehézséggel; mikor a béke jobbjá, melyet Magyarország részéről nyújtottak, nem várt értékes ajándékokat kínált a császárnak, a ki viszont kész volt teljesíteni Mátyás óhajtatását.

Nem merülhet föl kétség az iránt, hogy a császár ismerte a czélt, a mely az örökbefogadás kérésénél Mátyás előtt lebegett. Hogy azt nem tekintette üres formalitásnak, jelzi saját nyilatkozata, mely szerint «a keresztyén világ, az egyház és a vallás java előmozdításának szándéka» indítja Mátyás örökbefogadására.

Viszont Vitéz is nyíltan hirdette ezen tény nagy jelentőségét. Szerinte «a császár nagy kegyéért, mely a királynak több tekintetben díszére és javára fog szolgálni», hálából, az ország egész erejével minden ellenséges támadás ellen védelmezni fogja őt, és «atyai érzelmeinek megszilárdítása végett» az örökösödést a magyar trónon Mátyás magtalan halála esetén neki fogja felajánlani.

A váradi püspök a többi föltételek formulázásánál a császár önérzete kimélésében és hiuságának kielégítésében a legszélsőbb határig ment el.

Az a 80,000 forint, a mit a király fizetendő volt, úgy volt föltüntetve, mint kártérítés azokért a károkért, a melyeket a császár a magyarok részéről szenvedett és azért is, hogy Albrecht főherczeg «vakmerő» támadásának támogatására magyar sereg küldetett; ellenben a korona és Sopron városa visszaadása úgy, mintha a császár nagylelkű ajándéka volna.

* Már február első napjaiban érkezett meg oda, de tizenöt nap mulva Budweisba ment a cseh királyhoz, ki a császár ellenségeivel értekezletet tartott. Innen márczius elején Lengyelországba készült, hogy ott a lengyel király és a német lovagrend között a béke helyreállításán fáradozzék. De ekkor Rómából rendeletet kapott, hogy siesen vissza a császárhoz, kit mindenekelőtt a magyar királylyal békítsen ki. Lando Jeromos ez április 27-én Budáról a boroszlói tanáchoz intézett levelében említi. *Scriptores rerum Silesicarum*. VIII. 92.

A királyi czimnek a császár részéről további használata azzal indokoltatott, hogy azt «a császári felség illő formában történt meghívásra, nem pedig nagyravágyásból vette föl.»

Vitéz ezenfölül elfogadta a császár azon föltételét is, hogy a hozzá csatlakozott pártütő magyarországi urakkal a király egyezsége lépni tartozik; sőt nem tett kifogást a császár kijelentése ellen sem, hogy ezen föltétel teljesítése nélkül «békét kötni nem szándékozik.»

Érthető, hogy ilyen körülmények között a császár szokásos halogató taktikájától eltért és a tárgyalásokat föltűnő gyorsasággal vezette eredményre. Márczius utolsó napján már készen volt az egyezés, mely április 3-án jegyzőkönyvszerű formába foglaltatott.*

Mátyás, a ki Vitéztől a tárgyalások folyamatáról és befejezéséről csak rövid értesítéseket, hihetőleg futárok útján szóbeli üzeneteket kapott, türelmetlenül várta és sürgette az ő visszatértét; felhívta, ne engedje magát föltartóztatni az által, hogy útja a nagy hétre esnék. «Míg — úgymond — Isten szolgálatára minden idő egyaránt fölhasználható, az emberi ügyek sikere az alkalmas időpont fölhasználásától függ; egyszersmind Istennek tett szolgálat értékével bír az, a mit a haza javára cselekszünk.»**

A nagyhét, mely ebben az évben április 11—18-ik napjaira esett, csakugyan nem tartóztatta vissza Vitézt abban, hogy haladék nélkül fölkeresse az ekkor Vácson tartózkodó

* A pápai nuntius márczius 31-ikén tesz jelentést Rómába az egyesség tartalmáról. *Scriptores*. VIII. 96. — Az egyesség teljes szövegét a pápai megerősítő bulla őrizte meg. Thenier: *Monumenta Hungariam s. illustrantia*. II. 375.

** Ezen dátum nélkül föntartott (kétségtől eltekintve április elején írt) levél kétségtelenné teszi, hogy Mátyás tudtával és megbízása alapján tárgyalta Gráczban Vitéz, a kitől onnan tudósításokat kapott; hogy továbbá időközben egyéb ügyeket (török elleni hadjárat, alkudozások Giskrával, országgyűlés összehívása) függőben hagyott, míg a gráczai tárgyalások eredményéről értesül. A levél: *Mátyás levelei*. I. 17.

királyt. Ez a megállapodásokat teljes megegyezéssel fogadta, sőt nem habozott a császárnak jóakarataért levélben halálját kifejezni; értesítvén őt, hogy igyekezni fog a czikke-lyeket, melyek neki «az idő-viszonyokra való tekintettel eléggé tetszenek», az ország gyűlésén elfogadtatni.¹

De ugyanakkor a császár ellensége Albrecht főherczeg irányában a színlelést tovább folytatván, úgy nyilatkozott, hogy Vitéz a császárral kötött egyesség föltételeit vele nem közölte és hogy elfogadásuk vagy visszautasításuk tárgyában a döntés kizárólag az ország rendeit illeti meg; egyúttal megnyugtatta az iránt, hogy a vele fönnálló szövetséget kibékülése a császárral érintetlenül fogja hagyni.²

A király környezetében levő főpapok és főurak szintén helyeslőleg tudomásul vették Vitéz megállapodásait, a miről a császárt értesítették.³

Ezalatt (április második felében) a pápai nuntius Gráczból Budára érkezett,⁴ hogy az egyesség elfogadása és megerősítése érdekében működjek. Mátyás azonban kerülte a vele való találkozást. A helyett, hogy Vácra hívná meg, vagy maga térne vissza a fővárosba, három hétig váratta őt Budán. Levélben mentegetődzve, arra utalt, hogy a Giskrával megindított alkudozások és más fontos ügyek foglalják el;⁵ a mi ürügyül szolgálhatott, de az igazi ok csak az lehetett, hogy az egyesség ügyében a nyílt állásfoglalást az országgyűlés befejezéséig halogatni kívánta.

Csak május 18-án érkezett Budára.⁶ Ekkor ünnepélyes audientían, a főrendektől környezve, fogadta a cretai érseket, ki üdvözlő beszédében szólott a pápának a keresztyén fejedelmek kibékítése és a törökök részéről fenyegető veszély elhárítása érdekében kifejtett buzgó tevékenységéről. Előadta,

¹ A dátum nélküli levél ugyanott. I. 21.

² A dátum nélküli levél ugyanott. I. 20.

³ Vácrról írt köszönőlevelükre utalnak (május 26-án kelt) későbbi levelükben. *Epistolae Mathiae Corvini*. P. II. ep. 69.

⁴ Április 27-én ír Budáról Boroszlóba. I. h.

⁵ A dátum nélküli levél *Mátyás levelei*. I. 22.

⁶ Thomasi velencei követ május 27-iki jelentése. *Diplomatiai Emlékek*. I. 140.

hogy megbizásából neki az a feladat jutott osztályrészül, hogy a császár és a király között dülő viszály okait megismerje és kibékítésükre tegyen kísérletet; a váradi püspökkel karöltve folytatott tárgyalások eredményéről, a megállapított czikkelyekről más alkalommal kíván nyilatkozni; most csak azzal a kérelemmel fordul a királyhoz és a főrendekhez, hogy mielőbb intézzék el ezt az ügyet, mert nagy érdekek forognak koczán és a késedelem veszélyeket szülhet.*

A következő napon újból meg kellett jelennie az udvarnál, hogy meghallgassa a királyi választ, a melyet a pécsi püspök adott elő.

A nuntius beszédének tartalmát röviden összefoglalva, az összes keresztyén népek háláját tolmácsolta a buzgósággért, a melylyel a szent atya főpásztori hivatalát betölti és a keresztyénség érdekeinek szolgál.

Azután önérzetes, sőt fenyegető nyilatkozattal akarta uralkodójától a meghunyászkodás vádját elhárítani. Azt a vádat emelte a császár ellen, hogy őt terheli a felelősség, a korona és az ország területéből elfoglalva tartott helyek visszaadásának megtagadása, az ország szabadságának megsértése és a királyi czím bitorlása által támasztott zavarkért és azon súlyos károkért, a melyeket az ország és a keresztyén világ a törököktől szenved; mert valahányszor ellenök készült a király fordulni, a hátulról fenyegető vetélytárs megakadályozta. «Nem vagyunk még — így szól — annyira megtörve, hogy annak, a mi a mienk, fegyverrel visszaszerzésére, akár a bátorságot, akár az erőt nélkülöznök.»

A béketárgyalásokra térve át, úgy tünteti föl a királyt, mintha azok eredményét még nem ismerné. «Ő felsége — úgymond — nem követelte a váradi püspöktől, hogy a megállapított czikkelyeket bemutassa, mivel nem az ő rendelkezéséből, hanem néhány főrend tanácsára bocsátkozott a tárgyalásokba... Egyébiránt ő felsége, miután a megállapított czikkelyeket pontonkint alaposan megfontolja

* A pápai nuntius beszédének tartalmát röviden resumálja a királyi válasz.

és az érdekeltek tanácsát meghallgatja, könnyen lesz rá-bírható arra, a mit a közjó követel, mivel minden törekvése oda irányul, hogy az országot, mint a keresztyénség végvárát békességben fönntartsa, gyarapítsa és megoltalmazza.»*

V.

Mátyás az országgyűlést április utolsó napjaiban Vác-ról május 9-ére hirdette ki. A meghívó levelet a vármegyék-hez szokatlan formában állította ki.

Utal korábbi rendeletére, a melyben a rendeket föl-hívta volt, hogy április 30-án Bácsón jelenjenek meg, a honnan személyesen szándékozott a sereg élén az ország határaihoz vonulni. Azután előadja, hogy időközben a váradi püspök a római császárhoz «betérván», vele mind az ország koronája, mind pedig a hosszú idő óta fönnforgó viszályok ügyében tárgyalván, mindezen ügyeket buzgó igyekezettel és Isten segítségével a jó eredményekhez közel hozta . . .

Mivel pedig a szent korona ügye és a súlyos viszályok kiegyenlítése az összes rendek szabadságát és az egész ország állapotát érinti, nem tartottuk elegendő-nek, hogy a jelenleg felségünk környezetében levő főpapok, urak és nemesek hozzájárulásával határozzunk és döntsünk; azt a mi a közérdekre vonatkozik, mindenkinek közös tanácsával kell megvitatni és elhatározni. Ezen ügy halasztást nem tűr és egyéb teendők is merültek föl; ezért testvériségteket felhívjuk és nektek szigoruan meghagyjuk, hogy előleges összegyülekezés és tanácskozás mellőzésével, ezen levél keltétől számítandó tizenötödik napra mindnyájan felségünk előtt Buda városában jelenjete meg. Mindazáltal különös kegyelmességünknel fogva, senkit közületek a szokott büntetésekkel a megjelenésre kényszeríteni nem akarunk; hanem mindannyian önként siessetek ezen országgyűlésre, hogy ott az üdvös ügy, országunk örök békességének és nyugalmanak biztosítására, egyértelmű tanács-

* A pécsi püspök beszéde: *Epistolae*. P. II. e. 2.

kozással, közakarattal és megegyezéssel, kívánatos módon elintézését nyerjen.»¹

E szerint a király a köznemességet fejenként való személyes megjelenésre hívta föl; de míg így a törvény rendelkezését megóvta, attól fel is mentette, azzal a nyílt kijelentéssel, hogy azokat, a kik elmaradnak, az 1458-ik évi királyválasztó országgyűlésen megállapított büntetés nem fogja sújtani, a miből arra lehet következtetni, hogy a köznemesség tömeges megjelenését ez alkalommal kívánatosnak nem vélte.

A meghívó levél kibocsátása és az országgyűlés határnapja között hagyott időköz rövidsége ugyanazt a czélzatot árulja el.

És csakugyan a köznemesek mérsekelt számban gyűltek egybe.²

Május 20-án nyitattott meg az országgyűlés. Régi gyakorlat szerint, a főrendek külön tanácskoztak; a gráci egyezség föltételei ellen nem tettek kifogást és készek voltak a császárnak fizetendő pénzösszeg előteremtésére rendkívüli adót vetni ki.

Javaslatokat a köznemesség elé terjesztvén, a gráci egyezség teljes szövegének bemutatásától tartózkodtak. Ők maguk a császárhoz írt levelükben említik, hogy abból «annyit közöltek, a mennyi szükséges volt»,³ t. i. az adó megszavazásának biztosítása végett. Ezen szempontból pedig a király örökbefogadásának és a császár trónöröklésének bejelentése nemcsak szükséges nem volt, hanem inkább káros lett volna.

¹ A meghívó levél datum nélkül, *Epistolae*. P. II. E. 24. A meghívó levél és az országgyűlés napját a végzeményeket megerősítő formulából ismerjük.

² Az országgyűlés lefolyásáról csakis a Budán székelő velencei követ május 27-iki és 29-iki jelentéseiből nyerünk tudomást. Az előbbiben azt írja, hogy «*molti Prelati, Baroni et Gentilomini*» jöttek össze. Ha az utóbbiak nagy tömege gyűlt volna egybe, ezt kétségkívül más módon jelezi.

³ «*Universitati regni quantum opus fuit*» terjesztettek elő. Ugyanezt a kifejezést használja a pécsi püspök is a pápai nuntius-hoz intézett második beszédében. (L. alább.)

A korona visszaszerzésének érdeke helyezettett előtérbe. A kegyelet, melyet a szent kincs iránt a nemzet minden rétegében tápláltak és a koronázás közjogi jelentősége döntő súlyú volt a köznemesség előtt, mely attól várta a belső béke és a királyi tekintély megszilárdulását.¹

Az országgyűlési tárgyalások kedvező kimenetelét előmozdították és sietteték a déli határszélekről érkezett hírnökök, kik jelentették, hogy nagy török sereg nyomult Bolgárországba és onnan egyik része Oláhországot özönli el, a másik Belgrád vívására készül. Ezen hírek hatása alatt a nemesség nagy része elsietett, hogy «otthonát megvédje.»²

Május 26-án késő este az országgyűlés jóváhagyta a császárral kötött egyességet, minden jobbágytelek után egy forint rendkívüli adót szavazott meg, a főpapok, világi urak és a köznemesség köréből követeket választott, a kik teljes hatalommal ruháztattak föl, hogy az egyezséget a király és az ország nevében megkössék, a megállapított összeget lefizessék és a koronát átvegyék.³

Azonban ezek a határozatok nem kerültek a király által megerősített országgyűlési végzeménybe, a mely csak magánjogi igazságszolgáltatási intézkedéseket tartalmaz.⁴

Az országgyűlés befejezése után Mátyás tovább játszotta azt a szerepet, a melyben úgy mutatta be magát, mint a ki a tudta nélkül mások által megindított actio eredményeit kellenlenül fogadja el.

Ennek az álláspontnak megfelelően közölte az ő nevében a pécsi püspök a pápai nuntiuossal az országgyűlési megállapodásokat, május 28-dikán, ünnepélyes audientia alkalmával.

«Ő felsége — úgymond — soha sem követett el olyasmit, a mi ő felsége állása és az ország szabadsága ellen táma-

¹ Ezt különösen kiemeli a velencei követ május 27-iki jelentésében.

² A velencei követ május 29-iki jelentése.

³ A velencei követ idézett jelentései, melyeket megerősít a pécsi püspök alább idézendő beszéde és a főrendeknek a császárhoz írt levele.

⁴ Ez fel van véve a Corpus Juris gyűjteménybe.

dásra a császárnak okot szolgáltatathatott. Ezért, mivel a császár és ő felsége elődei között fönnállott barátság és szövetség megújítása a keresztyénségre hasznosnak látszik: ő felsége mindent elfogad és mindenhez hozzájárul, a mi a hasznos és szükséges békesség alapjául szolgálhat; a megállapított czikkelyekre nézve felmerülő nehézségeket nem tekintti, az időviszonyok követeléseit előtt meghajol, a főpapok és főurak józan tanácsában megnyugszik; inkább a keresztyénség védelmével, mint a szenvedett sérelmek megtorlásával akar foglalkozni. A főpapok és főurak, kiknek nevében a (grácz) tárgyalások folytak, a megállapított czikkelyeket közölték társaikkal és a mennyiben szükségesnek látták, az ország közönségével is. Az egyességet, noha föltételeinek egy része elég súlyos, észszerű okoktól indítatva, elfogadják és mindenre, a mit végrehajtásuk követel, készek. Ugyanis minden áron megrásárlandónak vélik a békét, a mely lehetővé tegye, hogy lelkesedésünket és erőnket a hit ellenségének megtörésére irányítsuk.» Fölkéri tehát a nuntiuszt, hogy mielőbb térjen vissza a császárhoz és őt békére hajló szándékában erősítse meg. Végre köszönetet mondott a nuntiusznak, a ki «olyan buzgón fáradozott ezen haza javáért, mintha ez az ő szülőföldje is lenne.»*

Ugyanazon napon a főrendek az «egyhangú határozat» felől a császárt is tudósították és így nyilatkoznak: «Azt, a mit felséged a béke érdekében tenni méltóztatott, a legmelegebb hálaérzéssel fogadjuk. Noha a czikkelyek nagyobb része nehéz föltételeket tartalmaz, mivel a jelen viszonyok úgy hozzák magukkal és a keresztyénség java követeli, a békét és egyetértést, mely a mi elődeink és felséged elődei között fönnállott, ápolni óhajtjuk. Ezért módot találtunk, hogy a kölcsönös jó szándék sugallatára megkezdett tárgyalások eredményre vezessenek és a viszályok, melyek a mi hibánk nélkül keletkeztek, megszűnjenek.» Bejelentik, hogy a megválasztott biztosok rövid idő alatt meg fognak jelenni udvaránál.**

* A beszéd közölve van *Epistolae*, P. II. e. 6.

** *Epistolae*. P. I. e. 69.

A császár örömmel vett tudomást ezen eredmény felől és Vitéz püspököt biztosította, hogy a gráci [megállapodásoknál híven megmarad.¹

A pápai nuntius e szerint teljesen megnyugtatta távozott június 7-ikén Grácza, hol az országgyűlés küldötteit be akarta várni. Megérkezések július elejére, majd augusztus közepére volt bejelentve. Azonban nem jöttek meg és ő kénytelen volt a császári udvarból Lengyelországba távozni, mielőtt a békekötés, a melynek alapjait megvetni segítette, tető alá kerülhetett.²

Ezt a késedelmet mindket uralkodó helyzetében beállott események okozták.

Mátyás az országgyűlés eloszlása után nagy erélylyel tette meg hadi készületeit a törökök ellen és július végén megindult azzal a szándékkal, hogy Oláhországba nyomul. A királyi pénztár szorult állapotában, melyet a velencei köztársaság budai követe jelentéseiben sötét színekkel ecsetel, kénytelen volt igénybe venni azt a pénzt, a mely az adóból befolyt és a császár kielégítésére volt szánva. Még augusztus második felében is bocsát ki rendeleteket, melyekben a korona visszaváltása érdekében pénzázdozatókat követel.³

Majd a császár jutott olyan viszonyok közé, a melyek a magyar követség fogadását lehetetlenné tették. Az ellene Albrecht főherczeggel szövetekezett bécsi polgárok forrongását lecsillapítandó, Bécsben megjelenvén, itt (október 17-ikén) a várpalotában ostrom alá vétetett és egy egész hónapon át szorosan körülfárva tartatott. A segítségül hívott cseh király kiszabadította ugyan és kibékítette testvérével; de ez kevéssel utóbb ismét fegyvert ragadott ellene és a bécsi várpalota birtokába behelyezkedett. A következő év (1463) elején Ausztriában újból föllobogott a belső háború lángja.

Ekkor Bécsben meglepő mozgalom tünetei mutatkoztak.

¹ A velencei követ június 14-iki jelentése. i. m. 145.

² A nuntius június 15., július 6. és 9-iki levelei Gráczból a boroszói tanácshoz, *Scriptores*. VIII. 103., 114., 116.

³ Az 1462 augusztus 18-ikán az erdélyi szászokhoz intézett királyi irat az országos levéltárban.

tak. A polgárság, a béke áldásai után sovárogván, mivel ezekre sem a tehetetlen császár, sem a nyugtalan főherczeg nem nyújtott kilátást, azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a Habsburg-ház uralma alól más fejedelem oltalma alá menekül. Mátyás, ki az utóbbi időben az erélylyel párosult önmérséklet és bölcsesség bizonyítékait nyújtotta, vonta magára figyelmöket. Márczius második felében a brandenburgi választófejedelem követe a német-újhelyi császári udvarból jelenti küldőjének, hogy «a bécsiek — úgymond — megunták már Albrecht főherczeg uralmát és Magyarország királyát kívánnák uralkodójuknak.»¹

Föltűnő, hogy éppen ebben az időben, a mikor a német diplomata a magyar király felé forduló rokonszenven nyilatkozatairól tudomást nyert, Bécsben időzött Schönberg pozsonyi prépost, a ki, mint a császár megbízottja, a hatalmas bécsi polgármesterrel, Holczer Wolfganggal összeesküvést szervezett Albrecht főherczeg ellen, azzal a szándékkal, hogy őt a várpalotában meglepi és hatalmukba ejtik.²

Mivel Schönberg ezentúl, haláláig, Mátyás bizalmas tanácsosaihoz tartozott, fel kell vetnünk azt a kérdést, vajon nem az ő érdekében szervezte-e az összeesküvést?

VI.

A brandenburgi követ idézett jelentésében azon nézetének adott kifejezést, hogy a császár és a főherczeg, a Mátyás meghívására vonatkozó tervről tudomással bírván, ki fognak békülni és «a bécsiek isszák meg a levét.»³

Jóslatának első része nem ment teljesezésbe. A császár nem testvérével Mátyás ellen, hanem ezzel testvére

¹ «Verstee sovil, die Wiener haben Herzog Albrechten gar genug und hätten gern einen anderen Herrn, nemlich den König von Ungern.» *Fontes Diplomataria*. XLIV. 508.

² A pozsonyi prépost ezen szerepléséről l. Bachmann: *Deutsche Reichsgeschichte* I. 381., 385., 385.

³ «Darumb ist ein heimlich Hoffnung der Kaiser und Herzog Albrecht werden gericht und die in Wien im Bad bleiben.»

ellen igyekezett szövetségre lépni, s e végből a gráczi egyezség megerősítését és végrehajtását kieszközölni.

Miután ezen irányban tíz hónapon át semmi sem történt, most első ízben a császár ragadta meg a kezdeményezést.

Megbízásából Rüdesheimi Rudolf wormsi dékán és apostoli főjegyző, ki a cretai érsek helyébe, mint pápai nuntius küldetett hozzá, Lamberger Frigyes császári tanácsos kíséretében, 1463 márczius vége felé, Magyarországra ment. Mátyás, kit Tolnán találtak, hol az oda egybehívott országgyűlésen a Bosznia megmentésére tervezett hadjárat érdekében a rendek közreműködését eszközölte ki, szívesen fogadta a nuntius közbenjárását és kinyilatkoztatta, hogy a gráczi egyezség elfogadására, föltételeinek teljesítésére most is kész.

A király előterjesztésére az országgyűlés megújította az ez ügyben a múlt év tavaszán hozott végzést. Együttal Váradi István kalocsai érsek, Vitéz János váradi püspök, Ujlaki Miklós erdélyi vajda, Pálóczi László országbíró és Zápolyai Imre főkinestárnok, a tárgyalások befejezésére és a korona átvételére, teljes hatalmú biztosoknak választattak meg.

A nuntius és Lamberger április 16-ikán érkeztek vissza Németújhelyre.*

A császári udvart gyász és fölháborodás közepett találták. Egy hét előtt a Holczer és Schönberg által szervezett összeesküvés szerencsétlen véget ért. Albrecht főherczeg hősie föllépésével meghiusította a merényletet, szétverte ellenségeit és Bécs ura maradt. Mire véres bosszút állott. Holczer felnégyeltette, öt városi tanácsost lefejeztetett. Többeket börtönbe vetett, köztük volt a pozsonyi prépost is.**

Ennél súlyosabb sértés, nagyobb megaláztatás a császárt nem érhetett. Alattvalóit, kik az ő fejedelmi jogainak

* Mindezt a brandenburgi követnek Németújhelyről április 18. és 29 ikén írt jelentéseiből tudjuk. *Fontes*, XLII. 355. XLIV. 519. A tolnai országgyűlés hozzájárulásáról világosan emlékezik meg Mátyás 1463 július 26-iki (alább idézendő) okiratában.

** Bachmann. 383-5. 457. 8.

érvényesítéseért életüket kockáztatták, vérpadra hurezolta saját testvére. Ő pedig sem megmentésükre, sem haláluk megbosszulására nem tehetett kísérletet.

Ezen szomorú körülmények között nagy megnyugvást nyújtott neki az a biztos kilátás, hogy a magyar királylyal a békekötés és szövetség a legközelebbi napokban szentesítettetni fog. Azonban attól tartott, hogy most már Mátyás a helyzetet kedvezőbb föltételek kieszközlésére alkalmasnak ítélvén, a gráci egyezség megváltoztatására fog törekedni.

Ezt megakadályozandó bevégzett ténynyel akart a magyar biztosok elé lépni. A pápai nuntius útján a gráci egyezség szövegét Rómába küldötte, azzal a kérelemmel, hogy azt a pápa erősítse meg.*

II. Pius nem tagadta meg a császár kérelmét. Május 5-ikén kiállította a megerősítő bullát «abban a reményben, hogy a megállapított föltételeket a szerződő felek már elfogadták; a mennyiben pedig a föltételeket, valamely akadály közbejötté miatt, netán még végre nem hajtották, elrendelte, hogy azokat mielőbb hajtsák végre.»**

Mindazáltal a viszonyok felől kellő tájékozást nyervén, arról az eshetőségről is gondoskodott, ha a magyar követek oly utasításokat hoznak magukkal, melyek új tárgyalásokat tesznek szükségessé. Ennek következtében két különböző megbízó levelet küldött nuntiusának. Az egyikben meghagyja neki, hogy a megállapított békeföltételeket erősítse meg, ha még végre nem hajtottak, végrehajtásukat és hű megtartásukat egyházi büntetések terhe alatt rendelje el. A másikban pedig utasítja, hogy a szőnyegen forgó magyarországi békeügy tárgyalásaiban vegyen részt,

* II. Pius commentárjaiban elbeszéli, hogy Rüdeshelmi Rudolf «modo unam, modo alteram partem audiens, monendo, dies ac noctes instando, concordiae tandem formam reperit quam rex uterque probavit». De a császár, mikor már az okiratot alá kellett volna írni, azt kívánta, hogy előbb a pápa erősítse meg. Ezzel harmincz napi késedelmet okozott. (Frankfurti 1614-ik évi kiadás. 328.) A pápát emlékezete ezen elbeszélésben cserben hagyta.

** Theinernél i. h.

befejezéseket siettesse és a létesítendő egyezséget erősítse meg.¹

Mialatt a pápai iratok útban voltak, május 13-ikán egy másik pápai nuntius is érkezett Németujhelyre: De Luca Domokos torcellói püspök, ki avégből küldetett, hogy Mátyást a törökök ellen tervezett hadi vállalatában támogassa. A siker föltételét a császár és a király közötti béke létrehozásában látván, a császári udvarnál bevárta a magyar biztosokat és mikor ezek megjelentek, követtársával együtt buzgón fáradozott abban, hogy a tárgyalások mielőbb szerencsés eredményre vezessenek.²

A magyar biztosok a Németujhelytől mintegy 30 kilométernyire fekvő Sopronban telepedtek meg, s onnan jártak át a császári székhelyre.³

Utasításaik értelmében, a gráci egyesség több pontjában lényeges változtatásokat javasoltak. Ennélfogva új tárgyalásokra volt szükség. De a két nuntius támogatása mellett, javaslataikat a császár részéről sikerült elfogadtatniok.

Uj oklevél készült, a melyben a gráci egyezésnek a császár által szenvedett károkról és a fizetendő 80,000 forint kártérítésről szóló első pontja egészen mellőztetett. Ezen összegről egyáltalán említés nem történik; ellenben az a nyilatkozat vétetett föl, hogy a koronát és Sopron várost a császár a magyar királynak tényleg átadta.

Azon kijelentés helyébe, hogy a császár a magyar király címét «illő módon történt meghívás» alapján vette föl, az tétetett, hogy «helyes és tisztességes tekintetekből» él az-
zal a czímmel.

Az a kötelezettség, hogy Magyarország a császárt, ha

¹ A május 5. és 6-ikán kelt megbízó iratokat a nuntius felvette az 1463 július 19-ikén általa kiállított megerősítő okiratba, melyről alább lesz szó.

² A torcellói püspök útközben Velenczében megállapodván, előterjesztésére május 4-ikén kapta meg a választ. (*Diplom. Emlékek.* I. 204.) Németujhelyre megérkezéséről szól a brandenburgi követ május 14-iki jelentése. (*Fontes.* XLIV. 510.) A béketárgyalásokban való buzgó részvételéről említést tesz II. Pius a commentárookban.

³ Megérkezésök időpontját nem határozhatjuk meg.

ellenségei megtámadják, védelmezni tartozik, korlátoztatott azzal a betoldással, «hacsak törökök ellen háborúban nincs elfoglalva» és azzal a záradékkal, hogy «egyebekben az ország szabadságai épségben fönntartatnak».

Az örökösödési jogra vonatkozó pont új szövegezést nyert. A császár és fiai öröklésének esete az 1462-ik évi egyezség szerint akkor következik be, ha Mátyás «fiúgyermeket» nem hagy hátra, az új megállapodás szerint pedig csak akkor, ha «törvényes fiúgyermek vagy fiúunokája» nem marad. Az 1462-ik évi egyezség a császári ház örökösödésének rendjére az országnak befolyást nem ad; az új formulázás fönntartja azt a jogot, hogy ha a császár több fiúgyermeket hagy hátra, ezek közül «az ország választ királyt»; egyuttal megállapítja, hogy a császárt vagy fiát az ország birtokába «a főpapok, zászlósúruk, főrendek és nemesek» vezetik be és koronáztatják meg.

Az a pont, mely Mátyást kötelezte, hogy pártütő alattvalóival, kik a császárhoz csatlakoztak, egyezsége leljen, mellőztetvén, az a rendelkezés történt, hogy elpártolt alattvalóinak mindkét fél megbocsát.

E szerint az egész vonalon az a törekvés nyilvánult és érvényesült, hogy a király és az ország tekintélye csorbát ne szenvedjen; és legalább okmányyszerű emléke ne maradjon annak a megaláztatásnak, hogy az elidegenített koronát és egy magyar várost pénzen visszavásárolni kényszerültek.

Az örökbefogadásra vonatkozó pont lényegileg érintetlenül hagyatott, csak stiláris változtatás történt rajta.

Július 19-ikén jött létre a megegyezés és állították ki a szerződési okiratokat, melyeket egyrésről a császár Német-ujhelyen, másrésről a magyar biztosok Sopronban kelteztek.

Az utóbbiak, ugyanazon napon, teljhatalmukkal élve, Mátyás nevében mindjárt a királyi megerősítő okiratot is kibocsátották. Ez a szerződésnek lényeges intézkedéseit kivonatossan tartalmazza. Azonfölül magában foglalja a király nyilatkozatát, a mely szerint «az ország rendjeinek tanácsára,» a maga és örökösei nevében elfogadja azt a megállapodást, hogy a császár és egyenes ágon leszármazó utódai zavar-

talánul birják ezentúl is Fraknót, Kaboldot, Kismartont, Köszeget és Rohonczt; úgy hogy az előbbi két helyet a császár halála után az ország 40,000 forintért visszavált-hatja, az utóbbi három hely visszaváltása iránt annak ide-jén megegyezésnek kell létrejönni; hogy pedig ezen meg-állapodás érvényességét a koronázási eskü, mely az ország elidegenített területeinek visszaszerzését követeli, meg ne ingassa. a pápai követtől és utóbb a pápától is a király fölmentést fog kieszközölni.*

A magyar biztosok ugyanazon napon, szintén Mátyás nevében — kétségkívül tőle nyert előleges megbízás alap-ján — két adománylevelet készítettek, a melyekben Zalo-noki Baumkircher András pozsonyi főispán, a szent korona visszaszerzése és a császárral kötött egyesség létrehozása körül szerzett érdemei jutalmául, Pozsony és Dobronya vá-rakat zálogjog czimén, a varasdmegyei Császárvárát pedig örök tulajdonul kapja.**

VII.

Ezek után a szerződés végrehajtása, a korona átadása és a 80,000 forint kifizetése volt hátra.

Bonfin, ki alig harmincz évvel ezen tárgyalások után írta meg munkáját, de előadásában a történeti valósággal regényes meséket sző egybe, elbeszéli, hogy a császár a szent koronához egy teljesen hasonlót készíttetett, úgy hogy a váradi püspök a valódit az utánzattól megkülönböz-

* Ezen oklevél Budán, július 26-ikán van keltezve. Hogy azon-ban szintén július 19-ikén Németujhelyen állíttatott ki, kétségtelenné teszi az a két tény, hogy Frigyes császár július 19-ikén kelt okirat-ban hozzájárulását az amabban foglaltakhoz nyilvánítja, a pápai nun-tius pedig július 24-iki megerősítő okiratában Mátyáséra már hivat-kozik. (Ezt a három oklevelet kiadta: Kollár, *Caspari Ursini Velii De bello Pannonico libri decem*. Vindobonæ. 1762.) 216, 219, 226. — Megjegyezzük, hogy Mátyás július 26-ikán Budán nem állíthatta volna ki az oklevelet, mert ebben az időben az ország déli részein táborozott.

** Ezen, Sopronban július 19-ikén keltezett okiratokat közli Majláth: *Geschichte der Magyaren*. III. 201, 3.

tetni nem bírta, minélfogva az öreg országbírót hívta el, a ki az egyik safir-kő repedésén ismerte föl a valódit; továbbá, hogy a kölesönös bizalmatlanság miatt a császár a koronát a pénzösszeg lefizetése előtt átadni, a magyar biztosok a korona átvétele előtt a pénzösszeget lefizetni vonakodván, abban történt megállapodás, hogy a korona és a pénzösszeg átvétele egyszerre a város kapujában történjék.

Ezen elbeszélés első fele a belső valószínűség kellékeit nélkülözi; másik fele a valóságnak megfelel, de azzal az eltéréssel, hogy a pápai követek vállalták el a közvetítést és lakásukon míg az egyik a koronát átvette, a másik a pénzösszeget kifizette.*

Ez július 24-ikén délben történt meg.**

Mire a császár és a magyar biztosok a pápai követek egyikéhez, Rüdeshelmi Rudolffhoz (ki a béketárgyalásokra küldött pápai «biztos» — commissarius — czímével volt fölruházva) azzal a kéréssel fordultak, hogy a részben már végrehajtott békekötést az apostoli szentszék nevében erősítse meg.

A nuntius közjegyző által kiállított okiratba foglaltatta a pápától kapott megbízó iratait és a békekötés föltételeinek kivonatos ismertetését, nem pedig teljes szövegét. Eltért e szerint a megszokott gyakorlattól, a melyet pedig harmadfél hónap előtt a pápa is követett a gráci z egyezés megerősítésénél. Még feltűnőbb az, hogy a nuntius kivonata tartalmára nézve nem egyezik meg az okmányokkal. Ez az eset forog fönn éppen a legfontosabb pontra nézve, a mely a magyar koronára a császár örökösödési jogát állapítja meg. A nuntius szövegezése szerint ez akkor lép érvénybe, ha Mátyás «törvényes gyermekek (liberis) hátrahagyása nélkül», múlik ki, míg a békekötés «törvényes fiuk és unokák»-ról szól; továbbá a nuntius elhallgatja azt az intézkedést, a mely szerint, ha a császár több fiut hagy hátra, azok közül a magyar országgyűlés tetszése szerint választhat királyt

* Ezt II. Pius írja commentárjaiban.

** A napot és órát a magyar biztosok alább idézendő leveléből tudjuk meg.

és hogy ennek az ország rendei hozzájárulásával meg kell koronáztatni.¹

A magyar biztosok nem ellenőrizték az okirat fogalmazását, vagy pedig nem tartották szükségesnek, hogy szövege ellen kifogást emeljenek. Siettek, hogy a szent kincset még aznap száműzetéséből a haza területére, az imént visszaszerzett Sopron falai közé, diadalmas örömmel átszállítsák. Innen a váradi [püspök udvari papját, Sankfalvi Antalt küldötték jelentésükkel a királyhoz, ki őt ezért nemesi címmel tüntette ki, az ország rendeit pedig levelekben tudósították régi hő vágyuk teljesüléséről.²

Három hónap múltával a pápa megerősítette a békeszerződést és kinyilatkoztatta, hogy a koronázási eskü az őt magyarországi helyre, a melyek a császár kezei között hagytak, nem terjed ki.³

Mátyás pedig, miután a visszaszerzett szent koronával a következő év márczius 29-ikén ünnepélyesen megkoronáztatott, a békeszerződést maga is megerősítette.⁴

VIII.

Már az 1463 július 19-iki szerződési-okiratokban a császár Mátyást «szeretett fiának» (filius charissimus), ez pedig a császárt «szeretett atyjának» (pater charissimus) címezi, a mely czímezést ezentúl levelezésükben is használják.

Mátyás természetszerűen abban a fölfogásban volt, hogy az örökbefogadás tényével a császári család tagjává lett és a császár rokonaival rokoni összeköttetésbe lépett.

¹ A július 24-ikén kelt megerősítő oklevelet közli Kollár, i. m. 219—225.

² Július 25-ikén Sopronból az erdélyi szászokhoz küldött levelüket kiadta Teleki XI. 74.

³ Az október 22-ikén kelt bullát közli Kollár, i. m. 229—233. Theiner, i. m. 381—391.

⁴ 1464 ápril 24-ikén Budán. — 1464 ápril 3-ikán Székesfehérvárrt külön megerősítő okiratokat állítottak ki az ország rendei és a magyar biztosok, kik a németújhelyi egyezséget megkötötték volt. Kollár, i. m. 234—8.

Ennek következtében a császár fiát, Miksát «testvérének», a császár nővérét, II. Frigyes szász választófejedelem nejét «szeretett nagynénjének», a szász és brandenburgi fejedelmi ház tagjait «szeretett nagybátyának» és «sógorainak» címezte.

Azonban ilyen előnyökkel nem elégedett meg. A létrejött családi viszonyt — mint a császárhoz írt egyik levelében hangoztatja — jogok és kötelességek forrásának tekintette.¹

Hogy pedig az abból folyó jogokat igénybe vehesse, a kötelességek teljesítésében példájával előljárt. Az 1464-ik év elején neje, a cseh király-leány elhunytá után azonnal értesítette a császárt, hogy az ő akarata és tetszése szerint óhajt újabb házasságot kötni; tőle várja, hogy ő gondoskodjék számára hitvesről.²

Az 1467-ik év elején, mikor a cseh király tőle a császár ellen támogatást kért, Mátyás a követtel tréfás hangon közölte komoly visszautasító válaszát. Arra czélozva, hogy első neje atyját, György királyt szintén atyjának czimezi, így szólt: «Isten kegyelméből két apánk van; az egyik mindig készen tartotta az ostort, a melylyel, a mikor neki tetszik, minket ostromozhasson; másik szép szóval bánik velünk és sohasem büntet. A gyermek ahhoz vonzódik, a ki jól bánik vele. Mi is, mivel a cseh király mindig ostorral fenyegetődzött, a császár pedig szép bánásmódban és támogatásban részesít, ezzel az apával tartunk és tőle el nem szakadunk.»³

A császár csakugyan nem fukarkodott «a szép szóval».

¹ «Serenitas vestra, tam de jure paterno, quam ex virtute fœderum obligaretur.» 1465 január 6-ikán. Mátyás levelei. I. 68.

² A császári udvarnál levő brandenburgi követ 1464 márczius 20-iki jelentése (*Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*. VII. 26.). Ez a tény megegyezik azt a hirt (mely már Mátyás életében elterjedt), a mely szerint az 1463-iki szerződés egy titkos pontjában a király kötelezte volna magát, hogy második házasságra nem lép.

³ 1467 február 11-ikén a császári udvartól Vilmos szász hercegnek küldött tudósítás. *Archiv*. XI. 349.

A mikor 1468 elején Ausztriát cseh hadak elárasztották, határozott és kötelező ígérettel kilátást nyújtott Mátyásnak, római királylyá megválasztására.¹ Később azzal is hitegette, hogy lemond a császári koronáról, pap lesz és fiát, Miksát az ő gyámsága alá helyezi.

A prágai udvarnál (1468 végén) kaczagva beszéltek, hogy a magyar királyt «rászedi a furfangos császár».²

Pedig Mátyást nem szedte rá. Tudomást szerezvén arról, hogy a császár a római király méltóságát a burgundi fejedelemnek ajánlotta föl, eljárásában az 1463-iki évi szövetség ellen intézett merényletet látott, mely az örökbe-fogadás felbontását vonja maga után. Ezért tett lépéseket, hogy a cseh király fogadja őt fiául és rendelje örököséül. Ezért indított most nagyszabású diplomatiiai hadjáratot, hogy római királylyá megválasztását a császár nélkül és ellenére kieszközölje. Egy időben őt választófejedelem megnyerésén fáradozott. A cseh királyt azzal biztatta, hogy visszaadja neki mindazt, a mit országából elfoglalt, és rábirta arra is, hogy a vele barátságos viszonyban álló szász-országi és brandenburgi választófejedelmekre hasson. Az utóbbit 1469 tavaszán Boroszlóban vendégül látván, kétezer forintnyi évdíj utalványozásával kötelezte le. Szeptember 2-án a negyedik választófejedelemmel Frigyes rajnai pfalzgróffal véd- és dacz-szövetséget kötött. Az ötödiknek, a kölni érseknek támogatását Albrecht bajor herczeg útján biztosította magának.³

¹ Mátyás egy évvel utóbb maga közölte a cseh királylyal, hogy «Papst und Kaiser im *gelobt, versprochen und verscriben* haben in zu einem Römischen König zu machen.» *Fontes*. XX. 568. Bachmann azt állítja, hogy Mátyás ezen határozott közlése a valóságnak meg nem felelt (i. m. II. 208), a mit azonban csak értéktelen okoskodással igyekezik igazolni. Miután a cseh király, a brandenburgi örgróf és a brandenburgi választófejedelem nem vonták kétségbe a közlés hitelességét: döntő bizonyítékok hiányában komoly történetíró szintén nem vonhatja azt kétségbe.

² A cseh király bizalmas tanácsosa, Heimbürgg György 1468 december 27-ikén írja: «Solich List kann er (a császár) erdenken, und der Ungar glaubt im fein alles.» Höfler, *Kaiserliches Buch*. 218.

³ V. ö. e sorok írójának: *Mátyás élete* cz. munkáját. 187—199.

Ezen sikerekben bizakodva a császár irányában olyan követelésekkel lépett föl, melyekből az tűnt ki, hogy az 1463-ik évi egyességet felbontottnak tekinti. Ugyanis azoknak a magyarországi városoknak és váraknak visszaadását követelte, a melyeket amaz egyezség élethossziglan birtokában meghagyott.¹

A császár jól tudta és az udvaránál levő diplomaták előtt nyíltan hirdette, hogy a király ezen föllépését «a császári trón megszerzésének vágya» magyarázza meg.²

Azonban már néhány héttel utóbb, Mátyás, nála nem szokatlan merész fordulattal, azon volt, hogy a császárt kiengesztelje, a cseh és lengyel királyokkal való szövetkezéstől visszatartsa. «Édes szavakkal» tudósította, hogy «jó fia» lesz és személyesen fogja Bécsben meglátogatni.³

Igéretét beváltotta. 1470 február 11-én tartotta bevonulását az osztrák fővárosba. Azt hitte, hogy az örökbefogadás ingatagnak bizonyult épületét szilárdan megalapozhatja. Arra az áldozatra szánta el magát, hogy a családalapítás lehetőségét 10—12 évre elhalasztva, a császár öt éves leányával jegyet vált. A császár beleegyezését adta és azt is ígérte, hogy a maga és fia magtalan halála esetén országait fogadott fiára, leendő vejére szállítja. Megállapodtak abban is, hogy a tavasszal tartandó birodalmi gyűlésen együtt megjelennek, kétségkívül a végből, hogy ott a római királyválasztás ügyét szőnyegre hozzák.

Mielőtt a tárgyalások befejezést nyertek és az eljegyzés megtörtént volna, Mátyás olyan értesítéseket kapott, a melyek bizalmát a császár jóhiszeműségében teljesen feldúlták. Hirtelen, búcsúzás nélkül távozott Bécsből és visszatért Magyarországra.⁴

A házassági tervet véglegesen elejtette. De az örökbe-

¹ A milánói követ idézett 1470 január 21-iki jelentése.

² «Sa quanto aspira all' imperio al presente». Az imént idézett jelentésben.

³ Az imént idézett jelentésben.

⁴ A császári udvarnál levő milánói követ 1470 márczius 16-iki jelentése. I. m. I. 73. (Tévesen 1460-ra téve.)

fogadásból származó viszonyt fennállónak tekintette ezentúl is. Újból szeretett atyjának czímezi a császárt.

Ezen kicsinyes, mondhatjuk méltatlan játék diplomatiái sakkhúzásai után, 1477 tavaszán az atya és fiú mint nyílt ellenségek állanak szemközt. Mátyás Ausztriába nyomult és Bécsét körülzárva, kiéheztetéssel készült megadásra kényszeríteni. Ekkor közbelépett a pápa és követe által békét hozott létre. A szerződésbe újból beiktatják azt, hogy a két uralkodó, «mint atyához és fiúhoz illik, kölcsönösen jóakaratot fog egymás iránt táplálni». Ez most már üres phrasisnál egyébnek nem volt tekinthető. Reális értéknek tűnt föl Mátyás előtt az a vívmány, hogy a császár őt Csehország királyának és így a német birodalom választófejedelmének elismerte; úgy vélekedett, hogy ezen minőségben most már biztosan számíthat társai szavazatára és a megalázott császár részéről igényei támogatására.

Csakhogy a köztök fennforgó érdekellentétek 1482-ben ismét háborúra vezettek. Azonban míg Mátyás az osztrák tartományokat fegyver hatalmával elfoglalta, a császár diplomatiájának ügyességével a választófejedelmeket rá tudta bírni, hogy Miksa főherceget római királylyá válaszsák meg.

E szerint a remények, melyeket Mátyás az örökbefogadáshoz kapcsolt, megghiúsultak.

Kétségtelen, hogy a császárnak sem az 1463-ik évi szövetség megkötésénél, sem később nem volt szándéka Mátyást a német birodalom trónjára segíteni. Őt is csakúgy, a mint előbb a cseh királyt és később a burgundi fejedelmet, a mikor rájuk szüksége volt, ígérekkel biztatta, mikor azok beváltására került a sor, cserben hagyta. Jellemének és helyzetének gyengeségéből eredő ingadozásai közepett szilárd szikla gyanánt állott az ő hite családjának világuralmi hivatásában és törekvése, hogy a császári korona a Habsburg-ház állandó örökségévé váljék.

Mindazonáltal Mátyás magát és nemzetét kárpótolni tudta a szenvedett kudarczért. A német királyi címet nélkülözte ugyan, de mint Csehországnak a pápa és a császár által elismert királya és Ausztria tényleges ura, a magyar államot Európa legelső hatalmasságai sorába emelte.

Meg kell még említenünk, hogy a «magyar imperialismus» politikájának az ő halála után bekövetkezett csödjé közepe, a nagy hagyatéknak éppen a császár által való örökbefogadás és a császári trónra való aspiratio volt legutolsó maradványa, melyet a tehetetlen utódok féltékenyen őriztek.

A mikor Miksa császár és Ulászló király 1515-ben a II. Lajos és Mária főhercegnő, Ferdinánd főherceg és Anna magyar hercegnő között létesítendő kettős házasságban megállapodtak, Miksa, kétséggkívül a magyar tanácsosok kérésére, oklevelet állított ki, a melyben a gyermek Lajost fiává fogadta, a német birodalomban helytartójává rendelte és a császári méltóságban utódjául jelölte ki.

Noha ebben az intézkedésben a jogérvényesség kellékei hiányoztak, Miksa halála után (1519), az akkor hatalomra jutott nemzeti párt vezérei, élükön Werbőczy Istvánnal, nem haboztak igényt emelni a császári trónra. A pápa és más hatalmasságok támogatását kérték ki; naiv buzgósággal fáradoztak azon, hogy megszerezzék a választófejedelmek szavazatait, a melyekért Európa leghatalmasabb és leggazdagabb uralkodói versenyeztek. A választó-gyűlésre küldött Brandenburgi György őrgróf természetesen egyetlen választófejedelmet sem tudott megnyerni; de V. Károly, által részére biztosított 3000 forintnyi évdíjjal gazdagabban tért haza.*

A történetíró föladata a történt események földerítése, nem a lehetőségek mérlegelése.

Mindamellettnem némíthatjuk el azt a gondolatot: milyen más alakulást nyert volna Magyarország sorsa, ha Mátyáshoz méltó utódok meg tudják tartani azt, a mit ő szerzett.

Világtörténelmi jelentőségű az a tény, hogy míg Magyarország leghatalmasabb királya után leggyengébb két uralkodója következett: II. Ulászló és II. Lajos; ugyanakkor a Habsburg-dynastia leggyengébb császára után leghatalmasabb fejedelmi sarjai következtek: Miksa és V. Károly.

FRANKÓI VILMOS.

* V. ö. e sorok írójának munkáját: *A Hunyadiak és Jagellók kora.* (Budapest, 1896.) 412, 424, 426.

MERLIN.

Az «Artus-monda» elnevezés voltakép két hagyományt jelöl, melyeket csupán a híres király alakja, illetve neve kapcsol egymáshoz, de melyek egyebekben igen eltérő tárgyak és jellegűek. Az egyik, a régibb változat, Britannia szigetén keletkezett, kelta néptörzsek alkotása és főleg Walesben, a kymrieknél élt századokon keresztül a nép ajkán és a bárdok dalaiban. E mondában Artus jeles hadvezér, a ki a kelta világba betört szászok ellen számos hadjáratban kitünteti magát, de utolsó csatáját elveszti, mire eltűnik, hogy majdan ismét visszatérjen leigázott népe fölzsabadítására és megsemmisített birodalmának fölújítására. Egészen más a continensen rendkívüli népszerűsége jutott Artus-monda, melyet elsőrangú epikus költők földolgozásaiból ismerünk. Ennek nincsen történeti alapja, nincsen művészi egysége sem; ebben Artus nem cselekszik, csupán a szélesen elmesélt kalandoknak fényes háttére és nyugvó központja; hősei asztalkörének lovagjai, a kik kalandokra indulnak és csodás tettek elvégzése után Artus udvarába visszatérnek, hol őket lelkesen keresett kitüntetés és jutalom várja. Ez a változat a szigetről Bretagneba menekült egy kelta néptörzsnek, a bretonoknak földjén keletkezett, de kialakulását és művészi megalakítását franczia költőknek, első sorban Chrestien de Troyesnak köszöni, kinek epikus művei német és angol földön is elterjedtek s mindenütt számos, részben elsőrangú utánzókra találtak. A szigeten otthonos kelta hagyomány ellenben a continensre alig került, mely azért jóformán semmit sem tud Merlinről, a prófétáról és varázslóról, a ki a kymri hagyománynak egyik főalakja és lényeges eleme, a kit már a brit történetnek régi krónikásai is ismernek.

Már a legrégebb brit történetíró, Nennius (megh. 858 körül) a IX. században tud az apa nélkül született fiúról és csodás tetteiről, ismeri legfontosabb jóslatát, mely szerint a vörös sárkány, a brit nép, győzedelmeskedni fog a fehér sárkány, a szász faj fölött, de kikerekített mondát még nem közöl, mert ilyenről bizonyára nem volt tudomása. Nála a fiú neve Ambrosius, a ki elég furcsán egy római *consult* nevez meg atyjának. Artussal még nem hozza Nennius a csodagyermeket kapcsolatba. Régiek talán, ha nem is VII. századiak, egyes bárdok (Mengant és Golyddan) költeményei is, melyek Merddin jóslataira hivatkoznak, de epikus anyagot nem tartalmaznak, tehát a monda forrásai közé nem sorolhatók. Ellenben befejezett, kerek regényt mesél Merlinről a XII. század elején (1135) Galfrid, a monmouthi archidiaconus, *A brit királyok története* című, mesékben túlságosan bővelkedő nagy munkájában, mely a *Merlin jóslatait* is közli. E sokat olvasott és Wace (megh. 1174 után) által már két évtized mulva (1155) francziára is lefordított munkában (*Geste des Bretuns* vagy *Brut*) Merlin már mint nagy varázsló is szerepel, a ki a leghihetetlenebb csodadolgokat műveli, de mellesleg kis, majdnem gyermekes jellegű kalandokban és tréfákban is érvényesíti emberfölötti erejét. Galfrid munkája, a középkornak egyik legelterjedtebb és rendkívül nagyrabecsült terméke, a szerzőnek saját szavai szerint egy breton elbeszélésen alapszik, melyet még a XII. század első felében egy franczia költő, Robert de Boron, nagy epikus művé dolgozott föl. E Merlin-éposz, mely csak egy későbbi próza-regényben maradt fenn, már az eltérő hagyományok egységes megalakítására törekszik és a Merlin-mondát a Grál-mondával és az Arimathiai Józsefről szóló hagyományokkal hozza kapcsolatba.* De ugyanekkor hal-

• .

* Első kiadása 1498-ban jelent meg három kötetben, egy olasz fordítása pedig, Antonio Tedeschitől, már előbb, 1480-ban, Velenczében. Ezt a regényt fordította németre Schlegel Frigyes (helyesebben neje, Dorottya) 1804-ben, a ki azonban az Artus király hadjáratait, melyek fárasztó terjengősséggel vannak elmesélve, tetemesen rövidítette vagy teljesen mellőzte. A franczia eredetiből kivonatot közölt

lunk egy másik Merlinről is, kiről Giraldus de Cambray Walesben tartózkodása alatt egyes új adatokat is följegyzett, és ily elszórt, egyes adatok akadnak nagy számmal egyéb középkori latin és kelta, verses és prózai művekben is. Főleg nagyszámúak a kymri (walesi) nyelven fennmaradt jóslások, melyeket a hiszékeny hagyomány az ősrégi Merlinnek tulajdonít. A mondából azonban ezek sem árulnak el sokat, a kelta nyelven fennmaradt történeti művek pedig, melyekre némely kutatók még ma is mint ősrégi forrásokra hivatkoznak — közülük a Tysilio *Brutja* a leghíresebb — Galfred művén alapszanak, nem megfordítva. És csak gyér vonásokat találunk az európai nemzeti irodalmakban, melyek mind tudnak Merlinről, de összefüggő elbeszélésben keveset mesélnek a profétáról.

Ez a gazdag anyag egyáltalában nem egységes, sőt tele van összeférhetetlen és ellentétes elemekkel, a mi kétségtelenül onnan van, hogy a különböző kelta törzsek egymástól függetlenül meséltek a híres profétáról és nagy varázslóról, de különösen onnan, hogy nem akadt kiválóbb műköltő, a ki ezt a rendkívül érdekes anyagot összefoglalta és egységes egészzé alakította volna. A ki azért, manap ez elszórt és ellentétes mondai töredékeket és foszlányo-

gróf Tressan ismeretes vállalata, a *Bibliothèque Universelle des Romans*, I. köt. 1775.

A középkori német irodalomban Merlinről csak egy tehetségtelen rímelő, Füetrer Ulrik müncheni festő tud a XV. század végén *Buch der Abenteuer* (Kalandok könyve) című verses művében, melyből eddig csak kevésbé élvezetes mutatványokat közölt J. F. Hofstätter, 1811.

Wolfram von Eschenbach *Parzival* című hatalmas eposzában Merlin szerepét Klingsor viszi és eddig nem sikerült kideríteni, mert Wolfram forrása még mindig ismeretlen, hogy ez a két alak hogyan viszonylik egymáshoz.

A francia Merlin-regény bő elemzését adja P. Paris, *Les romans de la table ronde*, Paris 1868–77, a teljes szöveget kiadták Sommer, *Le roman de Merlin*, London 1894 és egyéb folytatásokkal G. Paris és T. Ulrich, *Merlin, roman en prose*, Paris 1886. A különböző szövegeknek egymáshoz való viszonyát tárgyalja E. Wechssler, *Die verschiedenen Redactionen des Robert von Borron zugeschriebenen Graal-Lancelot-Cyclus*, Halle 1895.

kat kerek egészszé akarja összeolvasztani, többé-kevésbbé egyéni fölfogással kénytelen dolgozni és bár az anyag részleteit a hagyományból veszi, a töredékek összefűzéseért első sorban csak maga kénytelen felelősséget vállalni. Ez áll a következő kísérletről is, melyben a Merlin-mondát legjobb belátásom szerint a fönmaradt töredékes anyag alapján lehetőleg összefüggő, az ellenmondásokat kiegyenlítő és a hézagokat áthidaló, kerek egészszé próbáltam megalakítani. A felelőség e kísérletért, ismétlem, kizárólag engem illet.*

A Merlin-mondának lényeges mozzanatai ez értelemben a következők:

Sátán rendkívül föl van háborodva és elkeseredve, mikor Krisztus a pokol kapuit szétzúzza és az elkárhozottakat kiszabadítja. Honnan e hatalma? kérdi, és ördögei azt felelik, mert egy szeplőtlen szűz gyermeke, nem halandó embertől, hanem a szentlélektől. Ekkor elhatározza Sátán, hogy az Isten fiának hatalmát az Ördög fiának hatalmával fogja ellensúlyozni. Egyik vazallusa (egy incubus, félig ember, félig angyal, milyenek hold és föld közt laknak, emberi alakot ölthetnek magukra és szívesen egyesülnek a föld leányaival) nyomban vállalkozik a nagy tetre és kiszemel egy szép leányt, Galfrid szerint egy királyleányt, a ki, mint apácza, csak istenének él, hogy csábításainak áldozatává tegye. De a vallásos érzelmű tiszta leány, kit egy szent remete tanácsával és imádságával támogat, ellentáll a Gonosz minden cselének, úgy, hogy ez nem tud másképp czélt érni, mint hogy a boldogtalan szűzet álmában megejti. De a pokol elszámította magát: az ördög a leánynak csak testét fertőztette meg, lelke és szíve tiszta maradt, fia pedig, kinek e viszonyból életet ad, meg van áldva emberfölötti erővel: tudja a multat, a jelent és a jövőt, próféta és varázsló, csillagjós és bölcs tanácsos, de mind e hatalmas jelességeit lelke tisztaságánál fogva nem rosszra, hanem embertársai javára fordítja. Időnként azonban érvé-

* Az összes latin és kelta forrásoknak Merlinre vonatkozó helyeit, a «*Prophetia Merlini*» és «*Vita Merlini*»-vel együtt kiadta San Marte: *Die Sagen von Merlin* Halle 1853, 351 l.

nyesül pokoli származása is, pl. Yguerna esetében, vesztét pedig jellemének dæmoni természete okozza. Ez a fiú Merlin, a ki (Nennius szerint Caermarthen városában, mások szerint Caer Mardhinban, a régi Maridunumban született) már csecsemő korában nemcsak testi fejlettségével, de bölcsességével és jóstehetségével is bámulatba ejti az embereket, főleg midőn édesanyját, a megesett leányt, a tűzhaláltól megmenti.

Ebben az időben a «londoni királyságban» Constans uralkodik, a kinek három fia van: Moines, Pendragon és Uter. Az apa korai halála után legidősb fia, a kiskorú Moines kerül a trónra, kinek nevében Vortigern udvarnagy bölcsen intézi az ország dolgait. Jeles hadvezér is, a ki főleg az elhatalmasodott mohammedán pogányok ellen kitünteti magát és csakhamar rendkívüli népszerűsége tesz szert. A hatalom birtoka és gyakorlata idővel nagyra-vágyóvá teszi és Vortigern megöleti Moines királyt, hogy maga foglalhassa el a trónt. Moines testvérei külföldre menekülnek, Armorica-ba, a mai Bretagne-ba. Hogy a pogányokat végleg lecsöndesítse, Vortigern nőül veszi Hangius (Hengist?) nevű királyuknak leányát. De ezen lépésével, hogy pogány nőt ültetett a londoni trónra, nyomban eljátszsa népszerűségét. A főurak zúgolódnak, a nép elégedetlen és a trónbitorlónak sok oka van veszedelmes lázadástól tartania. Azért elhatározza egy rendkívül erős torony építését, melybe vész esetén menekülhessen. De a torony építése körül nagy baj van: a mi nappal elkészül, éjjel összedől; Vortigern azért elhivatja csillagvizsgálóit, hogy fejtsek meg neki e csodadolgot. Ezek a csillagokból megdöbbenő dolgot olvasnak ki: egy apa nélkül született fiú fogja az ő vesztőket okozni. Hogy e veszedelemtől megszabaduljanak, azt mondják Vortigernnek, hogy a torony köveit egy apa nélkül született fiú vérével kell befecskendezni, akkor felépülhet az erősség. Vortigern erre követeket küld mindenfelé, hogy az apa nélkül született fiút megkeressék, a mi nemsokára sikerül is. Egyes követei ugyanis egy faluba érnek, hol a fiúk éppen játék közben összevesztek, mire az egyik odakiált a másiknak: Várj csak te fiú,

kinek még atyja sincsen. A követek rögtön magukkal viszik a fiút, miután anyjától megtudták, hogy az csakugyan soha férfiúval nem egyesült és nem is sejtí, mikép lehetett anyává. Így került Merlin a király udvarába, hol ezentúl, bár nem barátja a trónbitorlónak, nagy szerepet játszik és varázsló erejét számos esetben érvényesíti.

A torony titkát is nyomban megoldja: kijelenti, hogy az ő vérére semmi szükség; a csodának oka, hogy a torony alatt tó van és a tóban két sárkány, melyek egymással viaskodnak. Szava igaznak bizonyult; a sárkányok napvilágra bocsátva, hevesen támadnak egymásra és a kezdetben hátráló vörös sárkány végül legyőzi a fehéret. Merlin megfejti e harcznak értelmét is: a vörös sárkány a kelta, a fehér a szász nép, mely máris a sziget nagy részét bírja, de a kelta faj végül győzedelmeskedni fog ádáz ellenségén. Azután megjósolja Britannia jövődő történetét egészen a világ végeig. A csillagjósokat a király halállal akarja büntetni, mert az apa nélkül született fiút, egyedül saját életök megmentése végett, el akarták veszíteni; de Merlin kérésére megkegyelmez nekik.

A torony most elkészül és Vortigern nemsokára kénytelen odamenekülni. Az elégedetlenség a zsarnokkal nőttön nő és általános lázadásba tör ki. A meggyilkolt király testvérei, Pendragon és Uter, visszatérnek és a lázadók fölgújtják a tornyot, melyben Vortigern összes híveivel tüzhalt hal. (Más változat szerint a föld elnyeli a gonosz zsarnokot.)

Most Pendragon lesz londoni király s Merlin bölcs és jóakaró tanácsadója, kinek segítségével a királynak végre sikerül a pogányokon oly döntő győzelmet aratnia, hogy az életben maradottak, teljesen leverve, elhagyják az országot és kivándorolnak tengeren túl Kis-Britanniába. Pendragon uralkodása igen boldog, mert soha sem tesz semmit Merlin tanácsa nélkül. De Hangiusnak, a pogány királynak halála után népe ismét ájtön a tengeren, hogy királyát ellenségein megbosszulja. Hosszú harcok következnek, melyekben, mint Merlin megjósolta, Pendragon győzelmet arat, de maga elesik. Salisbury síkján volt a döntő csata,

mely a nagy és jó királynak életébe került. Hogy sírja páratlan legyen, Merlin Irhonból egyetlen egy éjjel áthozza hamvai fölé a Stonehenget*, melyet egy egész hadsereg és ezer munkás sem birna megmozdítani és mely még ma is jelöli Pendragon utolsó nyughelyét Salisbury síkján.

Most Pendragon testvére, Uter lesz király, a ki ezen-túl, bátyja emlékének tiszteletére, Uterpendragonnak nevezi magát. Merlin ezt a királyt még jobban szereti és bőven ellátja bölcs tanácsokkal. A próféta javaslatára fölállítja Uter székhelyén, Kardueilben, a harmadik asztalkört: mert az első volt Krisztusé tizenkét tanítványával, a második Arimathiai Józsefé a szent Grál szolgálatára; a harmadik, Uteré, szintén a tiszta erkölcs és keresztyén vallásosság eszméit szolgálja. De a sülyedés jelei már korán mutatkoznak. Uter szenvedélyesen megszereti a tintayoli herczegnek csodaszép nejét, Yguernét, és nem nyugszik, míg Merlin, jobb meggyőződése ellenére, őt a szép nő birtokához nem juttatja. A varázsló a herczeg alakját ruhazza a királyra, a ki így akadálytalanul közeledhetik Yguernéhez, épp azon éjjel, melyben férje egy vár ostrománál elesik. E szerelmi viszony gyümölcse Artus, a kit Merlin, távol az udvartól, senkitől nem ismerve és saját származását sem sejtve, neveltet föl szép és daliás ifjúvá. Uter azután nőül veszi Artus anyját és még sokáig uralkodik boldogan népe fölött, mindig Merlin tanácsait követve.

De halála után nagy zavarok állnak be, hisz a nép úgy tudja, hogy Uter gyermektelenül húnyt el. Ki legyen London királya? Merlin szerint a legérdemesebb lovag, legérdemesebb pedig az lesz, a ki egy sziklából ki tud húzni egy kardot, mely a kövezetbe be van ékelve. A nagy jutalom reményében az ország nagyjai és a legjelesebb lovagok mind megjelennek, hogy a kardot kihúzzák. De ez minden erejük megfeszítésével egyiküknek sem sikerül, míg végre Artus játszva megoldja a csodás földadatot. A hatalmas

* A. m. függő kő. Négy körben elhelyezett óriási gránitkövek, melyeket némely régészek 3500 évesnek tekintenek. Eredetileg valószínűen a napnak szentelt templom volt.

vazallusok kezdetben nem akarják az ifjút, kit törvénytelen gyermeknek néznek, királyuknak elismerni; de midőn Merlin kijelenti, hogy Artus Uter királynak és nejének fia, lecsöndesül a forrongás és Artus elfoglalhatja őseinek trónját.

Az ő uralkodása a londoni királyságnak és a kymri népnek fénykora. Hódító hadjárataiban elfoglalja az egész világot, melynek császára lesz, udvara pedig a tiszta erkölcsnek, a nemes lovagi szellemnek, a szeplőtlen nőtiszteletnek fényes otthona. Merlin a király támasza és a próféta megtesz mindent, hogy Artus bölcs és boldog uralkodó lehessen.

De Merlint is utoléri végzete és az ő végzete maga alá temeti Artust és országát is.

Alsó-Bretagneban, a briognei erdő közelében, egy szép völgyben lakik egy tekintélyes és gazdag férfiú, Dionas, kinek csodaszép és kedves leánya van, Viviane vagy Niniane. Ennek a bájos leánynak születésekor megjósolta Diana, Szicília szirenája, atyjának keresztanyja, hogy korának legbölcsebb embere fogja őt szeretni, még pedig örök szerellemmel. Midőn Viviane fölnőtt virágzó hajadonná, egyszer a briognei erdőben találkozik Merlinnel, a ki az udvar zárából a magányba menekült. A már öregedő próféta, mint villámtól sújtva, áll szemben Vivianeval: szenvedélyesen megszereti a bájos leányt, noha tudja, hogy földi szerelmmel az Isten haragját vonja magára. Viviane mindenkép magához akarja őt lánczolni, hogy örök szerelmese maradjon, mint a tündér neki kilátásba helyezte. Ellenállhatatlan szépségével és női ravaszságával, melyet Tennyson egyik idylljében igen terjedelmesen, de nem nagyon szerencsésen fejt ki, Viviane idővel teljesen hatalmába keríti Merlint, a ki csak deresedő fejjel ismeri meg a szerelmet, mely most vak engedelmességű rabszolgájává teszi. Nem tudja kedvesének egyetlen kérését sem megtagadni és végre elárulja neki legnagyobb titkát, hogy tud egy varázsigét, melylyel örökre le lehet lánczolni valakit, hogy az helyéből ki ne mozdulhasson és senki sem láthassa, senki vele ne érintkezhessék, csak a ki a varázsigé birtokában van. Most czélnál van Viviane. Egy napon Brecilian (Brociliande) erdőben egy

galagonyabokor alatt ül, ölében a szunnyadó Merlinnel. Midőn látja, hogy a próféta elaludt, fölkel, fátyolával bekeríti őt a bokorral együtt és elmondja a varázsigét. Merlin végzete betelt. A bokorba zárva, senkitől sem látva, senkivel sem érintkezhetve, mint hölgyével, ha meglátogatja, eltűnt a próféta a világ számára. Félálomban magas toronyban, fényes nyugágyon érzi magát és csak jajgató szózata hangzik néha vissza az erdő sűrűjében. Vivianéé a mester és senki másé és Vivianéé marad a világ végeig.*

Artus király nem tudja mire magyarázni legnagyobb és legjobb barátja eltűnését. Balsejtelmek kínozzák a fejedelmet, a ki asztalköre lovagjait szétküldi, hogy Merlint megkeressék. Csupán unokaöccse, Gawin akad reája: a galagonyabokorból fölhangzik a fogoly próféta szava, kit Gawin megdöbbenve megkér, hogyan juthatott ő, a legbölcsebb ember ily sorsra, mire Merlin feleli: «Mert én a legbalgább ember is vagyok, mivel mást jobban szeretek, mint önmagamat.» Merlin azután utolsó Istenhozzádot küld szeretett királyának és örökre eltűnik. Artus mélyen meg van rendítve. Most kell pótolhatatlan tanácsadóját elveszítenie, mikor sötét fellegek tornyosulnak Kardueil fölött. Mintha Merlin eltűnésével a fényes udvar alapjai megrendültek volna. A hol azelőtt a tiszta erkölcs és a szeplőtlen nőtisztelet uralkodott, ocsmány szenvedély szennyezi be Artus körét és házáat. Tristan kezdte a romlást, midőn lábbal taposva háládatosságot és tisztességet, nagybátyja nejét, a szép Izoldét bűnre csábította. De a megtévelyedés még magasabbról is szedi áldozatát. Artus saját neje, Ginevra, az eszményi hölgy, bűnös szerelmi viszonyt kezd az asztalkör legfényesebb lovagjával, Lancelottal, és Artus kénytelen nejét kolostorba üzni, egyik legjobb barátját pedig fegyveres kézzel megalázní. Az udvarnak feslettsége megbontja a rend, engedelmesség és fegyelem korlátait az egész országban. A nagyurak föllázadnak és Artus királynak saját

* Később Caer Mardhin, Merlin állítólagos szülővárosa közelében egy magas domb alatt mutatták a próféta sírját, de mutatták egyebütt, még Skócziában is.

unokaöccse, Modred, áll a pártosok élére, a kik még az ország régi halálos ellenségeivel, a szászokkal is szövetségnek törvényes nagy királyuk ellen. Lancelot megfenyítése után a király hű embereivel Modred ellen indul. Az iszonyú csata a két ellenfél megsemmisülésével végződik: Modred elesik. Artus eltűnik; védője, Morgana tündér elvitte országába, Avallon szigetére, melyet később Glastenbury kolostor szigetével azonosítottak, honnan majdan vissza fog térni, hogy fényes birodalmát újra visszaállítsa.* Addig pedig a fehér sárkány lesz úr a szigeten: a szászok, később a dánok, végre a normannok leigázzák Artus és Merlin népét, mely várva várja, de egészen biztosra várja prófétája jóslatának beteljesedését, hogy t. i. a vörös sárkány le fogja győzni és megsemmisíti a fehéret.

Ime, a Merlin-monda kerete, a mint azt a fönmaradt anyagból összeszerkeszteni törekedtem. Megvolt-e ép ilyen alakban is, bajos állítani, de bajos megczáfolni is. Bizonyos, hogy jellemző fővonásaiban nem igen különbözhetett a vázoltam elbeszélésnek lényegesebb részleteitől.

Már most fölvethejtük azt a kérdést, hogy ki vagy mi voltaképen Merlin? Történeti alak-e, vagy a nép képzeletének terméke? S mi rejlik homályos és rejtélyes alakja mögött?

Csak Merlin maga érdekel, nem a monda, mely nevéhez fűződik. Ezen a mondán könnyű észrevenni, hogy csupa ismeretes elemekből van összetákolva. Már Merlin születése körülményeit szóról szóra elmondja a keresztyén legenda, mely az Antikrisztus hatalmas alakját megteremtette — hisz Merlin is, legalább Sátán intentiójából, valósgos Antikrisztusnak készült, csakhogy a hagyomány utóbb teljesen elejtette ezt a rendkívül hálás motívumot és az új Antikrisztust csupán egy kalandokban bővelkedő lovagregény és egy csodás szerelmi kaland hősévé tette. Merlin alakjában az isteni és pokoli elemek, melyek származásá-

* Ugyanezt mesélte a nép az utolsó kelta királyról, Kadwalladról, a ki 689-ben a pestis áldozata lett, mások szerint a Bretagneban vagy Rómában, hová legyőzetre menekült, meghalt.

ból fejlődtek, nem alakulnak ki egymással küzdő hatalmakká, hanem csupán egyes kalandokban vagy cselekvényekben érvényesülnek majd az angyali, majd az ördögi természet, a nélkül, hogy világos alapgongola^t tényezőivé izmosodnának. Az Artus királyra vonatkozó elbeszélések legnagyobbrészt Nagy Károly mondájából vannak többé-kevésbé híven átvéve. Nagy Károly világbirodalmat alapít és császár lesz, tehát Artus is; Nagy Károly mohammedánok ellen küzd a pyrenéi félszigeten, tehát Artus is, pedig tudjuk, hogy mohammedán láb sohasem taposta Britannia földjét; Nagy Károlynak tizenkét paladinja van, tehát Artus is megkapja asztalkörét; Nagy Károlyról is mesélte a nép, hogy nem halt meg és hogy vissza fog térni birodalma megújítására, mit a későbbi hagyomány II. Frigyesre és végül Barbarossa Frigyesre ruházott át; sőt Artus születésének körülményei is emlékeztetnek Nagy Károly születése körül alakult regényes hagyományokra. A kard, melylyel Artus trónra jut, a skandináv mythosból származik, a mondának többi elemei pedig a középkori népeknek gazdag rege- és novella-kincséből valók; így az épület, melynek alapköveit emberi vérrrel kell öntözni; így Merlin egyes csodatettei, melyeket mellőztem, mert nem tartoznak a monda keretéhez; így a próféta vége is, mely, esetleg kisebb-nagyobb módosításokkal, főleg keleti mesékben gyakori. Tehát a monda elemzése nem érdekel túlságosan. Úgy jött létre, mint a középkornak sok remeke: csupa idegen kövekből épült föl, de, sajnos, nem jött meg Homérosa, ki a nyers anyagot művészi remekké alakította volna. Annál érdekesebb magának Merlinnek alakja, melynek lehetnek és vannak rokonai a középkori képzelet világában, de mely mégis magán hordja az öntudatos, egyéni alakítás bélyegét.

Neve a kymri nyelvben Merddin, Myrdhin, mellékeve Ambrosius (Emrys Wladig, a királyi Ambrosius). E néven találjuk a legrégebb brit följegyzésekben, mint a monda hőst. Történeti jellege nincs ez alaknak és nincs is semmi nyom, mely neki történeti szerepet juttatna. Hisz a három király, kiket szolgált, sem történeti alak, még Artus király sem, ha volt is a keltáknak egy Arthur nevű hadvezérök,

a ki magát a szászok elleni véres küzdelmekben kitüntette és a csatatéren hősi halált halt. Némelyek azonban azt hiszik, hogy e mondai alakkal összefolyt egy másik Merlin, Merddin ab Morvryn, Silvester vagy Caledonius (vagy Celi-donius) melléknévvel, a híres skót bárd, a kiről Giraldus Cambrensis 1180 körül említést tesz és a kit világosan és pontosan megkülönböztet a Vortigern alatt szerepelt Merlin Ambrosiustól. Ez Artus király alatt, tehát két századdal az első Merlin után, a szászok ellen küzd, de a Celidon erdeje mellett vívott szerencsétlen csatából örülten az erdőbe menekül, hol jósolva haláláig marad. Ennek tulajdonítják *Az almakert* (Avallenau) és *A hallgatódzók* (Hvianau) című nehezen érthető költeményeket, melyek a VII. századi harczokra vonatkoznak, de tényleg a XII. századból származó politikai irányzatos versek, tehát annak a korszaknak termékei, melyben a kelták és anglonormannok közti gyűlölség a legvéresebb lázadásokban érlelte a legnagyobb kegyetlenségeket. És e költeményekkel együtt valószínűen ez a híres bárd is csak a XII. század találmánya. És e századnál nem régibb a *Prophetia Merlini* sem, melyet valószínűen Galfredus de Monmouth írt és nagy történeti művébe fölvett, és a latin hexameterekbe foglalt *Vita Merlini* sem, mely minden esetre valamely egyházi férfúnak, a ki 1200 körül írt, műve, mely azonban azért nagyon érdekes, mert ebben kétségtelenül a második, a caledoniai Merlin történetét kapjuk.

A hősnek dæmoni eredetéről itt szó sincsen. Merlin ezen hagyomány szerint egy tartománynak fejedelme, a ki két ellenséges herceg harczában mint az egyiknek, Peredurnak szövetségese résztvesz. A csata szerencsétlen kimenetele örjöngővé teszi, mire a caledoniai erdőbe menekül és kerüli az emberek társaságát. De nővére Ganieda, Rodarchus király neje, kiküld egy minstrelt, hogy keresse föl a prófétát és hozza vissza az udvarhoz. A minstrel megtalálja Merlint, a ki egy patak mellett ülve, fájdalmas dalokban siratja a szép időszak elmúltát. Most a minstrel maga énekel lantjához egy dalt, melyben Merlin elhagyatott nejének (Guendoloena) és nővérének fájdalmát oly meghatóan

énekli, hogy a próféta visszanyeri öntudatát és vele megy az udvarhoz. Itt a legnagyobb örömmel fogadják, de Merlin nem tud az udvar pompájához és lármájához újra hozzászokni: vissza akar térni az erdőbe, melyhez legyőzhetetlen vágy vonzza. A király nem akarja őt elbocsátani és hogy örökké nála maradjon, lánczra vereti. De egy furcsa eset visszaadja neki szabadságát. Egy reggel a királyné megjelen a trónteremben, hol hajából a király egy zöld levelet vesz ki, melyet a földre dob. Erre Merlin hangos kacajba tör ki. A király tudni akarja e kacaj okát és midőn Merlin megtagadja a választ, megígéri neki, hogy szabadon bocsátja, ha felel. Most Merlin fölvilágosítja a királyt: neje őt megcsalja; az éjjel is kedvesével az erdőben találkozott és ekkor esett egy levél hajára.* A királyné ügyesen védekezik, úgy hogy férje nem bántja, de Merlin szaván fogja a királyt és visszatér az erdőbe. Távozása előtt teljesen szabaddá teszi nejét, hogy újra férjhez mehessen, ha erre hajlandó lenne, sőt nászajándékot is ígér neki; de óva inti, hogy új férjét Merlin soha ne lássa. Azután az erdőben, «egy második Orpheus», teljesen elvonulva él, csak állatok társaságában. Egy éjjel a Venus csillag elváltozásából nem minden fájdalom nélkül megérti, hogy neje csakugyan végleg elvált tőle és másnak lett nejévé. Az asszony hűtlensége bántja őt, de azért szavának áll és nászajándékot visz neki: egy szarvasfalkát, melyet maga, egy szarvason ülve, vezet az udvarhoz. Ide érkezve, nejének új férje az ablakból látja a furcsa fölvonulást és hangosan elneveti magát, mire Merlin szarvasának egyik agancsát fejéhez dobja, úgy hogy halva rogy össze. Erre megkéri nővérét, hogy emeljen számára csillagvizsgálót az erdőben és küldjön neki irnokokat, a kik jóslatait följegyezzék. Azután visszatér az erdőbe, hol csupán nővére látogatja meg néha, és tollba mondja jóslatait, melyek a költemény további, nagyobb részét teszik.

Ez elbeszélésben még kevesebb a történeti vagy leg-

* Ezt az epizódot dolgozta föl, de igen szabadon, Uhland Lajos *Merlin der Wilde* cz. gyönyörű költeményében.

alább történeti jellegű anyag, mint a walesi Merlinről szóló hagyományban. Teljesen indokolt azért az a következtetésünk, hogy semmi sem mutat arra, mintha Merlin alakjában és verseiben történettel volna dolgunk és minden esetre igen gyanús mozzanat, hogy hagyományának legrégebbi forrása, Nennius, még nem ismeri a próféta nevét; ellenben minden rendelkezésünkre maradt anyagból szabad következtetnünk, hogy a próféta a kelta nép képzeletének terméke, mely, egyelőre talán a Merlin neve nélkül, már a IX. században megvolt és melyhez utóbb mindenféle középkori mesék és novellák fűződtek.

Mi ennek az alaknak az értelme? Ez nem rejtély és már az eddig mondottakból is világos. Kelta törzsek voltak a brit szigetek legrégebbi lakói: tehetséges, művelt, finom lelkű népek, de se nem harciasak, se politikailag nem érettek és tétlen élvezetekre hajlók. Folyton vetélkedtek egymással, a mi az idegen hódítóknak nagyon megkönnyítette munkájukat. A rómaiak a Krisztus utáni első században könnyen meghódíthatták Angliát és Gnæus Julius Agricola (40—93), Tacitus derék apósa, római tartománynak rendezte be Angliát. Midőn Alarich 410-ben elfoglalta Rómát, a megrémült imperátorok a távolabb eső provinciákból Itáliába hozatták a legiókat: ekkor a brit kelták is főlsszabadultak. De örömük rövid tartamú volt, mert az erélyes és harcias százszok, a monda szerint Hengist és Horsa vezérlete alatt, átjöttek a szemben eső német partokról és a folyton egymással czivakodó kelta népek csakhamar a germánok alattvalói lettek. Sorsukon nem sokat változtatott uraik váltakozása, legfeljebb csak még súlyosabbá tette. A dánok, a kik a XI. század elején Nagy Kanut (megh. 1035) alatt Anglia urai lettek, és az elfrancziásodott normannok, kikkel Hóditó Vilmos 1066-ban a szigetet elfoglalta, megbarátkoztak és összevegyültek a szászokkal, de talán még mélyebben gyűlöltek és még keményebben üldözték a keltákat, a kik legnagyobb számmal a félreeső Walesben és Cornwallisban húzódtak meg és már századok óta kisebb-nagyobb csoportokban átvándoroltak Franciaország éjszakyugati félszigetébe, a Bretagneba, melyet a középkorban

azért Kis-Britanniának is neveztek. Két újabb századon keresztül dült az elkeseredett harc a vörös és a fehér sárkány közt, melyre Merlin szelleme és jóslata szakadatlanul tüzelte a keltákat. Midőn 1154-ben II. Henrikkel egy új dynastia, a Plantagenet vagy Anjou ház került az angol trónra, a kelták nem akarták az új királyt elismerni, mert várták az egyedül jogos király, a haláltalan Artus megérkezését és véres polgárháborút indítottak, melyben a király, embertelen zsarnoksága ellenére sem tudott célt érni, úgy hogy végre, egyetértve a glastenburyi apáttal, egy furcsa komédiával akarta a dolgot elintézni: a kolostor sírboltjában kinyitottak három koporsót, melyekben Artus, Ginevra és Modred földi maradványait ismerték föl, ezzel akarván a keltáknak megegyezhetetlenül bebizonyítani, hogy Artus tényleg meghalt és visszatérése nem lehetséges többé. De ez a játék sem használt semmit és az elkeseredett ellenfél ezentúl sem adta föl a véres harcot.

A leigázott, üldözött, szabadságától és hazájától megfosztott népnek nem volt jelene, de volt multja, melyet a nép költészete és bizonyára hivatott költőik képzelete a legfényesebbnek rajzolt és első sorban Artus király alakjában és páratlan udvarában testesített meg. E multból merített reményt a jövőre: meg volt győződve, hogy Artus nem halt meg és hogy vissza fog térni népe föl szabadítására és a régi fényes brit birodalom helyreállítására. E meggyőződése oly mély és szenvedélyes volt, hogy Alanus ab Insulis (*«Prophetia anglicana, h. e. Merlini Ambrosii»*, Francf. 1603) szerint a bretonok, tehát a szárazföldi kelták is, még a XII. században (1180 körül) is agyonütéssel fenyegettek mindenkit, a ki abban kételkedni mert volna.

De honnan tudja a nép oly biztosan ezt a szép jövőt? A felelet igen egyszerű és a népek jellemének teljesen megfelelő: Merlin jósolta meg, kinek már igen sok (tudjuk, hogy utólag megfogalmazott) jóslata teljesedett. Reményeik és óhajaik biztosítékát teremtték maguknak ezen regényes alakban, kinek neve alatt azután mindenféle, homályos célzásokban gazdag és sokféleképp magyarázható műveket koholtak, melyek szívök legmélyebb érzéseit kifejezésre jut-

tatták. Így keletkezett, esetleg egy nagy tekintélyű régi bárd vagy druida fölmagasztalása segítségével, a népképzletnek egyik legérdekesebb alakja, Merlin, a próféta és varázsló, a ki a szintén kelta Ossiannak némileg ellenfele. Ez kizárólag a múltba tekint és nem győzi a jelenkor sivárságával és vigasztalanságával szemben népének multját, midőn Finn és Ossian és Oszkár álltak a győztes seregek élén, elég fényesnek látni és rajzolni; Merlin ellenben a jövő felé fordul és a jövő felé fordítja népe szemeit, hogy a jelenkornak keserveit és szenvedéseit öngyilkos kétségbeesés nélkül elviselni és minden kedvezőnek mutakozó pillanatban képes legyen, e biztos kilátásba helyezett jövőért, mindenét kockáztatni.

Merlin középkori typus, mint egy századdal utóbb a német Faust a reformatio korának typusa. Amaz a román képzelet, ez a germán lelkiismeret alkotása. Egyebekben is jellemző ellentétek. Merlin, az ördög fia, lelkében tiszta maradt és az Istenhez pártol; Faust, vallásos szülők fia, meghasonlik a világgal és önmagával s az ördöggel czimborál. De abban az egyben hasonló sors érte ezt a két érdekes alakot, hogy t. i. saját korukban kiváló költő nem karolta föl egészében és részleteiben érdekfeszítő sorsukat: sem a középkornak nincs kimagasló Merlin-eposza, sem a XVI. századnak méltó Faust-drámája (mert Marlowe tragédiája, egyes hatalmas részletek mellett, csupán a német népkönyvnek párbeszédekbe szedése), a francia Merlin-regény azonban, terjengőssége ellenére is, minden tekintetben értéke- sebb alkotás, mint a legrégibb gyatra Faust-könyv. A Faust-monda végül Goethe művében világra szóló nagyszerű megalakítást nyert, míg Immermann Károlynak párjául tervezett Merlin-költeménye (1831) megfeneklett homályos bölcséleti speculatiókban.

A próféta Merlin híre a középkorban nagyon el volt terjedve, de ép csak nevének és jós tehetségének híre; története alig volt nagyon ismeretes. Innen van, hogy nevével és prófétaságára való czélzásokkal, főleg csodálatos sírjának említésével sűrűn találkozunk. Ariosto, Bojardo és Spenser óta egészen a legújabb korig, hol Wieland és

Goethe, Immermann és Lipiner és számos modern lyrikus tud róla; de történetének újabkori földolgozásai nem jöttek létre. Hogy mily népszerű, nagyra tartott tekintély volt, legjobban mutatja az a meglepő tény, hogy a tridenti zsinat még 1545-ben is szükségesnek tartotta, hogy a «hazug prófétát» egyházi átokkal sújtsa.

Feltűnő volna, ha Erzsébet királyné korában a hatalmasan fölvirágzó angol dráma Merlin alakját és történetét teljesen mellőzte volna. Shakespeare maga is tudott a prófétáról és kétszer említi (*Lear király* III. 2. és IV. Henrik 1. III. 1), de csak mellesleg, azonban oly célzással, mely Merlin népszerűségét bizonyítja. Ellenben egy egész darabot szentelt neki William Rowley színész, kinek színművét — címe: *Merlin születése vagy a gyermek megtalálta atyját* — Francis Kirkmann könyvkereskedő 1662-ben adta ki, mint Shakespeare Vilmos és Rowley Vilmos művét. Nemcsak az élelmes kiadó hitte, hogy Shakespearenek e darabhoz köze van, újabb kutatók, mint pl. a nagyérdemű Tieck Lajos, a ki a darabnak nagy értéket tulajdonított, vagy legújabban Neubner Alfréd is, úgy vélekednek, hogy Shakespearenek nagy része van e műben, míg mások, pl. Ulrici Hermann és az angol kutatók Shakespearenek bármilyen fokú szerzőségét e darabnál képtelenségnek tartják. Részemről ez utóbbiakhoz csatlakozom, de készséggel elismerem, hogy a népies jellegű, de bohózatos elemekben túlságosan bővelkedő színműnek egyes jelenetei és párbeszédei igen szépek, míg persze mások ismét nagyon izléstelenek és abszurdok. A darab nem érdektelen, de sem szerkezetében és jellemzésében, sem nyelvében és stílusában egyáltalában nem shakespearei. A cselekvény háttére itt is a keresztyén britek elkeseredett harcza a pogány szászkokkal és az események, ha részben más forrásra valló lényegesen módosított alakban is, a vázoltam kelta mondából valók. Merlinnek magához a cselekményhez semmi köze, mely az ő szereplése nélkül is akadálytalanul lefolyna. A próféta a második felvonásban születik és csupán jóslásokkal és néhány burleszk mellékes jelenetben szerepel, mire végül jámbor anyját védelmébe veszi pokoli atyja

ellen. Eltűnéséről nem történik említés, de meglepő, hogy a Stonehenget, e «sötét rejtélyt jövő korok számára», anyjának sirjára szánja, kit előbb abba a bokorba küld, melybe a hagyomány szerint ő maga el van bűvölve. A monda mélyebb fölfogásának semmi nyoma, de atyja, az ördög, igazat mond, mikor Merlin elkeseredett anyját e szavakkal vigasztalja: «A mig emberek élnek és Britanniáról tudnak, gyermekedről élni fog a hír a világnak legvégső napjáig.»

HEINRICH GUSZTÁV.

A HEGYALJAI ZENDÜLÉS.*

Mintha a magyarságnak egyedüli gyámola a törökség lett volna, a mint ez a gyámolunk is kidülőre fordult, az ország romlása és elnyomása futó szabásban közeledett. A törökön vívott nagy győzedelmeknek az árát nekünk kellett megfizetnünk; a császári hatalom megnövekedett ereje mi reánk nehezedett. Adóra fogott, szabadságvesztett, lenézett néppé lettünk. A másfél évtizedig tartó diadalmas törökháború jobban megszegényített, mélyebbre süllyesztett bennünket, mint a török hódoltság egész százada. Nem volt akkor minálunknál szegényeknél elhagyottabb és boldogtalanabb nép. A császári hadsereg és a bécsi kormányzók amúgy is vesztünkre törtek, amúgy is utolsó veszedelmünket keresték, most hogy a szél mindenfelől jól fújt nekik, kényük-kedvük szerint jártathatták rajtunk a hatalmukat.

A nagy háboruban a hadi szerencse napja fényesen sütött a császári hadseregre. A sütő nap — a mint tudjuk — csak a viaszt engeszteli, de az agyagot keményíti. S csakugyan úgy esett, hogy a szerencsének folyton ragyogó napja a győzők szívét kőnél kövebbé tette. És ennek az árát nekünk kellett megfizetnünk. A császári hadsereg ugyanis a maga keménységét és elbizakodottságát a kimerült és meggyengült magyarságon jártatta. A mikor a török kiűzése miatt nálunk igazában az örömnél és a vigasság-

* A jelen értekezés eddig föl nem használt levéltári adatok alapján készült. Ez adatok a Károlyi-nemzetség, a közös pénzügyi, a bécsi csász. és kir. állam-, a bécsi hadi és az Országos levéltárakban találhatók.

nak lett volna helye, állapotunk akkor fordult teljes sötétségre. Mély bánat, kiáltó szenvedés s napról napra növekedő keserűség borítja el a szíveket. Az ország nem bírja az óriási terhet, az emberek görnyedeznek és nyögnek az elviselhetetlen nyomás alatt. A magyar földből haldokló és pusztuló ország lőn. Minden néma és csöndes volt, mint a haldokló körül szokott lenni. Csak néha napján, a mikor a sajgó fájdalom már elviselhetetlenné lőn, tört ki a jajkiáltás. Ezt is elnyomta a képzelt örökösöknek: a császári katonák ezreinek a lármája.

A kik kevesen még gondolkozni tudtak, nem a kilátástalan jövő, hanem a múlt felé tekintettek. Az elnémult szabadságharczokra gondoltak — sajnos — remény és kilátás nélkül. Az elhagyatottság, a gyöngeség tudatában ugyanis biztatót ezekben sem láttak. Mert mit is használ a vaknak, hogy elei láttak, vagy a némának, hogy az öregapja ékes beszédű volt? . . .

A súlyos adózásban az ország vagyonának a java már elűszott. Az elkobzott birtokoknak se szeri, se száma nem volt. S az adókat még mindig emelték, a magyar birtokokat még mindig kobozgatták. Aztán (a rendes várőrségeken kívül) évről-évre 20—25 lovas és ugyananyi gyalogezredet szállítottak téli kvártélyra az amúgy is kiélt és kifosztott Magyarországba. És mindegyik császári katona égő gyűlölettel és üres tarisznyával szállt a magyar házába. Ez volt az országnak a megölője, ez volt az igazi elemi csapás, a mi mindent, de mindent elpusztított. Mire való volt a vetés és az aratás, ha egyszer a munka gyümölcsét a német katona falta föl? Minek művelték volna a szőlőskerteket, mikor lángizű borainkat a részeges császári hadak itták meg? Mire való volt a gondosan megépített ház, mikor a kvártélyos német a gazdát onnan úgyis kiverte? Az erdő, a sűrű erdő lett a magyar nép háza, a hulló falevél az ágya. S nyugodtan még itt sem hajthatta le a fejét, mert a vadakkal együtt reá is hajtóvadászatot indítottak. A halálos nyavalyától a nép nem ijedt meg úgy, mint a német katona beszállásolásától. Semmitől se rettegett úgy, mint ettől, a mi nek pusztá hírére egész sereg falu egyszerre néptelenné lett.

Nincs mit csodálnunk ezen. A szegény parasztnak korpából készült kenyérre sem igen telt, s a gyűlölt császári katonasztalára hófehér czipót és pecsenyét kellett adnia. S még ez sem volt elég; a katonának pénz kellett, addig ütötte, kínoztta a szállásadóját, míg mindenét prédára nem vetette. A porciót 3—5 frt-ban állapították meg, s a szegény népen 12—14 frt-jával vették meg. S ki mert volna ellenszegülni? Hisz a beszállásolt katonaság békót, vasat hurczolt magával, s a merre járt, lánczokat csörgetett. Futott is előle mindenki, a ki futhatott. Maga Lipót király írja, hogy némely vidékről egyszerre ezer jobbágy is elköltözött a németek elől. A szegény rutén (orosz) népről írják, hogy mikor a német kvártélyba száll, mind szélylyel futnak, s csak akkor jönnek elő az erdőkből nyári munkára, mikor a hadak elvonultak. Néha a pusztá híre is elegendő volt arra, hogy egész vidék néptelenné váljék. A bécsi udvari kamarának jelentik, hogy a mezőn dolgozó nép a délibábos napfényben császári katonaságot látott. A megrémült parasztok hazarohanván félreverték a harangot, s mindenüket otthagyván, az erdőbe menekültek. Csakhamar egész csomó falu követte a példájukat s hasztalanul csalogatták őket vissza, hiába kérték, a nyár előtt egy sem jött elő. A szegény parasztságnak ez a rettegése eléggé megmagyarázza, mi volt ránézve a bekvártélyozás.

Az 1698. évben a hirhedt Nehem generális ezredével együtt Szikszóra érkezett. Az elszállásolás ügyében a megyei tisztviselők is megjelentek ott s tanácskozni kezdének. Schönkircheni Nehem hetykén veté oda a megyei uraknak: «Hogyba a disznó parasztok nem jó kenyeret adnak a katonáinak, valamennyire százat veret!» A daliás Szörényi Gábor (Abaujmegye nótáriusa) erre azt felelte, hogy a dolog fordítva is megeshetik s a parasztok vernek százat a disznó katonákra. A nemes generálist e szókra éktelen düh fogta el s vérben forgó szemmel ordítá: majd tisztességre tanítja ő a magyar ebeket. A mellette álló Szörényi Gábor magára vevén a káromlást, hirtelenében úgy arczul csapta a generálist, hogy — Nehem saját szavai szerint — «pofájából ömlött a vér!» Aztán üstökénél fogva megrázván a

nemes generálist, messze eltaszítá őt az asztaltól, miközben feléje kiáltotta, hogy egy szál kardra mindenkor készen áll. Mindez egy percz műve volt s így senki közbe sem léphetett. Nehem generális a kapott pofonról hivatalosan értesítette a hadi tanácsot. Jelentésében elmondja, hogy ő holmi jött-ment magyar nótáriussal párba nem vívhat, elégtételt tehát más módon vett magának. A katonáival Szörényi Gábort elfogatván, megkötöztette és addig verette, míg holtelevenné nem vált. De — írja a vitéz generális — Szörényit így sem tudta rávenni, hogy tőle bocsánatot kérjen, ellenkezőleg az őt botozó katonákat dicsérte s nehéz munkájokért jutalmat ígért nekik.

E felháborító eset után a megyék sürgetésére commissariusokat küldtek Szikszóra. A német commissariusok mindent igaznak találván, fölháborodással írtak a Nehem-féle gáztettről. Nem kenyér kell a katonáknak — írják — hanem pénz s addig nem nyugszanak, míg a szegény parasztnál egy fillért sejtlenek. S mégis azt hirdetik, hogy a magyar nép kenyeret sem akar nekik adni. Itt a végső idő a soldatesca megfélemezésére. Sajnos! nincs hely, nincs szék, a hol a katonákkal szemben a föld népének igazságot szolgáltatnának: mert a katona bíró és executor egy személyben. Ha a kassai kerületben, a hol a szelid Nigrelli tábornok parancsol, a Szörényi-féle dolog megeshetett, mi történhetik akkor a többi kerületben? Nehem viselkedése nem mutat bátorságra. Ellenkezőleg, a gyávaságnak világos jele az! A pogány nem cselekszi azt, a mit ez ember tett! Szörényi Gábor régi nemes családból származott, egyeneslelkű, bátor és jószívű ember, a ki ha a szegénység javára szót emelt, az nemes tett volt tőle. Azért ajánljuk fölségednek, hogy Nehem tábornokot veresse vasra s az eljárást indíttassa meg ellene. A kassai generálist, Marchese Nigrillit, a ki Nehemet még csak föl sem jelentette, Bécsbe kell idézni s megdorgálni.

De Nigrillit nem idézték Bécsbe, Nehemet sem verték vasra. Ellenkezőleg, a király Nehem generálist bizta meg azon hihetetlen kihágások megvizsgálásával, a melyeket Kreuz báró és a katonái véghezvittek. Szegény jó Szörényi Gábor meg kereshette az igazát, a hol tudta.

A császári katonaság természetesen a falvak mellett a városokat is fosztogatta. Az oly sokszor megnyomoritott Debreczen tanácsa írja 1697 január 16-án, hogy Caraffa egyetlen télen 480,000 forintot vetett a szegény városra s e rémitő összeg behajtására minden utczába egy század németet vetett, a kik ütötték, botozták, kinozták a népet, míg utolsó fillérjét oda nem adta.

És ez így ment évről-évre, faluról falura, városról városra. A császári biztosok már 1695-ben egész Felső-Magyarországban nem találtak vágómarhát s mégis idevetették az egész ármádiát. Ennek az országrésznek kellett kiizzadnia a birodalom hadi kiadásainak javarészét! Csoda-e, ha a gyűlölet és a keserűség csordultig tölté a sziveket? De ki mert volna mozdulni, mikor oly hatalmas sereg állott az országban? Ki adta volna oda a bőrét, mikor holmi névtelen följelentés is elég volt, hogy a legkiválóbb úr birtokát elkobozzák s őt magát rabságra vessék.*

Ez években különösen sokat szenvedett Hegyalja vidéke. Ez áldott bortermő föld abban az időben is jól fizetett. A tokaji bornak tán sohase volt nagyobb híre és kelete, mint a XVII. század végén. Nem csoda hát, hogy itt koboztak el legtöbb szőlőbirtokot s hogy ide vetettek legtöbb németet. A kinek jóhírű szőlője volt, azt egyszerűen rebellisnek kiáltották ki s mindenét prédára hányták. Még a meghalt birtokosokat sem hagyták a sírjukban pihenni; a haláluk után is hűtlenségi pörbe keverték, hogy a vagyonukat megkaparíthassák. Egész könyveket betöltenek az imigyen elfoglalt birtokok és szőlők nevei. A király a tömördek fiskusi szőlő és jószág élére aztán Draheim Vilmost, a Keczer-család volt kutyaaidomítóját helyezte. Nagy érdemei voltak néki, még a maga gazdáját is följelentette.

Nehéz volna eldöntenünk, a nemesség szenvedett-e többet ez években, avagy a föld népe? A nemesség birtokainak elkobzásával ugyanis a népet is sujtották. A beszálásolt katonaság meg az egyiket csak úgy nyomta, mint a

* A feljelentők a lefoglalt javak egyharmadát kapták. Sok embernek tehát ez kenyérkeresete volt.

másikat. Még legjobb soruk az úgynevezett rebelliseknek volt. Ezeknek már semmijük sem volt, tehát semmit sem vehettek el tőlük. E szegény bujdosók, — a kiket a bécsi kormányshékek csak tolvajoknak neveznek — a hegyeket és az erdőket járták s ott várták a bosszú napjának virradását. Nagyjából Thökölynek egykori kuruczai voltak, de bőven akadt köztük kenyerét vesztett végbeli katona is. Különösen sokan voltak a keleti megyékben és főképpen Hegyalja vidékén. A hol megfordultak, ott az elégtelenséget szították. Könnyű és hálás foglalkozás volt ez akkor! A sérelmeket nem igen kellett forgatniok, mert azokat mindenki érezte. Az elszakadásra sem kellett valami nagy buzdítás, mert hisz a legtöbben lélek szerint már amúgy is elhajoltak Lipóttól s nem igen királyozták öfölségét. A bosszút sem igen kellett emlegetniök, mert hiszen annak vágya lánggal égett minden kebelben.

Szóval Hegyalja vidéke olyan volt, mint a megszorult tenger. Vergődött, forrott, sistergett ott minden s a hullámok egyszerre áttörvén a gátat, az egész vidéket elöntötték. Azaz hogy a zendülés kitört. Ez az 1697. évben megindult fölkelés rendkívül érdekes és tanulságos jelenség. A magyar nép hangulatának igazi hőmérője az, mely immár a forrponot jelezte. Nem országos hírű emberek indították, nem hangzatos jelszókkaal vezették, nem ezernyi magánérdek és cél irányította a felizgatott népet. A földhöz ragadt szegénység maga mozdult meg, hogy lerázza vállairól a német igát, a melyet tovább vonni immár nem birt. A zendülés okát és célját a vezetők nyiltan hirdették: szegény Magyarországot óhajtották kinzóitól és elnyomóitól megszabadítani. E kinzókon és elnyomókon a zendülők a német katonákat értették. Jól tudták ezt Bécsben is s mivel a külföld előtt röstelték a dolgot, az egész népzendülésnek más szint adtak. Azt hirdették, hogy a magyar nép a nemesség ellen támadt föl, mert igazi elnyomója a nemesség. A zendülésnek ilyenén magyarázata aztán belekerült a követi jelentésekbe is és a nyugati államok kivétel nélkül a bécsi ministerek óhaja szerint (tehát hamis színben) ismerték meg a magyarországi zendülést.

Hogy ma már magyar történetírók is akadnak, a kik a bécsi fölfogást minden latolgatás nélkül elfogadják, mondanunk sem igen kell. A magyar nemesség hibáinak kiszínezése, jó tulajdonságainak elhallgatása újabb időben nagyon divatra kapott, tehát nincs mit csodálnunk azon, hogy bizonyos írók két kézzel kapnak minden oly dolog után, a mivel a nemességet befeketíthetik. Pedig ha egyebet nem, azt mindenkinek tudnia kellene, hogy a magyar vagyon ellen indított hadjáratban a magyar nemesség többet veszített, többet szenvedett, mint maga a nép. Az elkeseredése, elégedetlensége tehát legalább is akkora volt, mint a szegénysége.

A hegyaljai zendülés lefolyását, a vezetők gondolkozását és beszédeit tehát már csak azért is ismernünk kell, hogy a bécsi ministerek terjesztette hamis híreket, a melyek a soldatesca kihágásait akarták szépíteni és magyar nemességet gyanuba fogni, kellő értékükre szállíthassuk.

A Tokay-féle fölkelés történetét nagyjában már ismerjük. Thaly Kálmán a *II. Rákóczy Ferencz ifjúsága* című munkájában megírta azt. Ezt az elég terjedelmes leírást a *Bercsényi-család* II. kötetében újra kiadta. Thaly leírása azonban messze esik a valóságtól. Ő ugyanis a tarczali siralmas krónika és néhány jóval későbben (emlékezetből) írt napló nyomán állította össze a zendülés történetét. A hivatalos jelentéseket, az egykorú tudósításokat és leveleket, meg a követek jelentéseit azonban nem használta. Így azután az ő leírása sem egészében, sem részleteiben nem felel meg a valóságnak. Mivel Thaly leírását újabb történeti irodalmunk minden megjegyzés nélkül átvette, a *II. Rákóczi Ferencz* korát tárgyaló munkákba jó csomó téves állítás került. Ezeket igazítjuk itt helyre, mikor a hivatalos jelentések és az egykorú (kiadatlan) levelek alapján a hegyaljai zendülést elmondjuk.

A hegyaljai zendülés szerepvivői közül első helyen Tokay Ferenczet kell megemlitenünk. Az egész mozgalomnak ő volt a feje és a lelke s az ő nevére hitták azt «tokaji ribillió»-nak. Thaly szerint már Tököly hadában hadnagyságot viselt s ő őrizte a rab Koháryt. Igaz-e ezen ál-

lítás vagy nem, arra nehéz a felelet. Thaly ugyanis ez állítást semmivel sem bizonyítja. A hivatalos jelentések meg úgy szólnak, hogy Tokay Ferencz még 1697-ben is alig husz éves ifjú volt.* Ha ez az utóbbi állítás igaz, akkor Tokay Ferencz a nyolczvanas években hadnagyságot alig viselhetett! Ábrándos és képzelődésre hajló ifjú volt, a ki Tokaj vidékét járogatván, azon fáradozott, hogy az elcsüggedt népbe lelket adjon. Jó szívének kellett lenni, mert a mások szenvedését is érezte és szenvedte. Hazáját mód nélkül szerette s epedve várta az órát, mikor az ezernyi sérelemért a bosszút megállhatja. Az izgatáshoz és a szervezéshez jól értett, de a hadi tudománya igen csekélyke volt. Ez a körülmény is azt bizonyítja, hogy a hadi mezőn nem igen forgolódhatott. Bár nem arra termett, hogy sereget vezessen, mégis vezér akart lenni. Azt hitte, hogy a bizalom és a lelkesedés is elegendő a győzelemre. Az előrelátás és a megfontolás teljesen hiányzott belőle; vakon ment és vakon vitte népét a veszedelemnek. Úgy látszik, hogy a szenvedések ekéje mély barázdát vágott a lelkén, gyűlölete tehát nagyobb volt az előrelátásánál. Ez magyarázza meg a bukását. Nem a német, hanem az a nép verte őt bilincsbe, a melynek szabadságáért és jólétéért fegyvert fogott. Rajta is teljesült a régi magyar mondás: a ki a magyar népnek örömet szolgáltat, a maga romlására készen lehet.

Tokaynak jobb keze, esze és tolla a hű Kabay Márton volt. Tollforgató, tanult és olvasott ember hírében állott. Édes szavú és tüzes lelkű református pap volt, a ki szerette nemzetét s a kibe a föld népe vakon vetette bizodalját. Olyan bujdosó hajdú-pap féle emberszámba mehetett ő, a ki a népet nemcsak a hívő lélek erejével, hanem a karddal is vezetni tudta. Nem volt semmije a hitén és hazaszereteten kívül; ezekkel bujdosott, ezekkel tartotta magát is, meg a szegénységet is. A mikor vasraverve Vau-

* A kassai generalatus részéről Bécsbe küldött jelentések mind ezt írják (kaum zwanzig Jahre alt). Mivel Tokay Ferenczet 1697-ben Bécsbe vitték s ott őrizték, a bécsiek szemmel láthatták őt.

demont generális elé állították őt s megmutatták néki a vaskereket, a melylyel a csontjait akarák szétzúzni, a legnagyobb lelki nyugalommal felelé: a hazámért meghalnom boldogság! S ökögyelme a hazájáért nemcsak meghalni, hanem szenvedni is tudott. A két évtizedig tartó börtön sötétségét és kínjait elszánt lélekkel, zokszó nélkül tűrte. Testi szenvedéssel megtörni őt nem lehetett.

A zendülés harmadik kimagasló alakja Bajusz Gáspár uram volt. Thaly Kálmán sárospataki lakatosnak mondja őt, a ki a puskához és az ágyúhoz is értett valamit. Hát bizony nem volt ő sem sárospataki, sem lakatos-mester. A katonai kimutatásokban Bajusz Gáspár mint a tokaji magyar őrség első huszárcapitánya szerepel. A királyi fiskus jelentéséből meg azt tudjuk meg, hogy nem is a polgári rendhez tartozott. Tokaji nemes ember volt ő, a kinek szép kuriáját és két jónevű tokaji szőlőjét Lipót király a zendülés leverése után Kotolini Kotolinszky Móricz császári tisztnak adományozta.* Bajusz Gáspár a zendülők egyik legképzettebb tisztje volt. Ha nagyobb hadsereg vezetéséhez nem értett is, azért a harcznak minden csinját-állapotját jól tudta. A portyázásban meg egyenest mester volt. A hivatalos jelentésekből tudjuk, hogy a zendülők lovassága messze fölülmúlta a gyalogságát. S ha ez így volt, abban Bajusz Gáspárnak nem kis része volt. Tokaj eleste után mesteri módon vezette a visszavonulást s az egész császári sereg nem tudta megakadályozni, hogy német rabjaival együtt Temesvárra ne jusson.

Derék huszár volt Bakos Gergely uram is, az ezüst orrú vitéz. A hivatalos iratok e volt kurucz tisztet a zendülők egyik fővezérének mondják. Bakos még a zendülés leverése után is tovább küzdött. Az 1698. év tavaszán fogta őt el Gömörmegye alispánja. Sebekkel volt borítva és három golyót hordott a testében. Áadták őt Nigrelli kassai gene-

* Ezt a Kotolinszky Móriczot a zendülők Tokaj eleste után Temesvárra cipelték. A császárhoz írt folyamodása szerint Tokajon háza és birtoka volt, de a zendülők mindenét elragadták. Lipót ezért adja neki a Hatnyak Bajusz nemesi birtokát.

rálisnak. Mit csináltak vele Kassán, nem tudjuk. Valószínű, hogy a súlyosan sebesült ember természetes halállal múlt ki. A gömörmegyei alispán, a ki őt elfogta, ezer tallérnyi jutalmat kapott Lipót császártól.

Szántszándékkal a végére hagytuk Szalontai (s nem Szalontay-Kárándy) Jánost, a kit Thaly és az ő nyomán járó írók a zendülés egyik fővezérének mondanak. A hivatalos írások és az egykorú levelek azonban Szalontainak még a nevét is alig említik. A tarczali krónika is azt mondja róla, hogy kevesektől ismert ember volt. Tehát nem játszhatott olyan nagy szerepet, a minőt neki tulajdonítanak, mert különben a többi vezetővel együtt őt is megemlítenék. Hiszen a kamarai írások a főkorifeusokat mind felsorolják, de azok közt a Szalontai nevét hiába keressük. Thaly összetéveszti őt a Szalontay-Kárándy család János nevű tagjával. A zendülésben szereplő Szalontai János ugyanis nem volt nemes ember; egyszerű paraszt ember volt (a mint Károlyi Sándor is írja), a ki azonban eszével és furfangjával társait jóval fölülmúlta. Thaly a zendülőknek azt a seregét, a melyik Patak visszafoglalása után északnak menekült s jó ideig a beregi, ugocsaí és máramarosi hegyek között bujdosott, Szalontaival vezetetti, s mindig csak az ő vezérségét emlegeti. Aztán «csodálatunkra és teljes tiszteletünkre méltónak» mondja Szalontai katonai tudományát és szabadságszeretetét. Mindez a dicséret magától elesik, ha két teljesen hiteles dolgot megemlítünk. Mikor Vaudemont herczeg Patakhoz ért, Szalontai a zendülők főbb embereivel együtt Patakról megugrott s a szegény fölkelőket magukra hagyta. Az észak felé menekülő fölkelőket meg nem is Szalontai, hanem Csáni János vezette. Ez a Csáni János Thököly fejedelem főkapitányának írja magát. Seregében a helyettes vezér Kecskeméti Nagy István volt. Szalontai János a seregben csak mint egyszerű hadnagy szolgált. A zendülők ugyanis szószerint felsorolják a tiszteket, kik között a hadnagyok ilyen rendben következtek egymás után: Benei Nagy Tamás, Vékás István, Szalontai János, Enderidi István és Komáromi János. A seregdeáki tiszte Deák Sz. János viselte. E szerint az a sok dicséret,

a mit írónk a jelzett sereg vezetése miatt Szalontaira halmozta, nem őt, hanem Csáni Jánost és Kecskeméti Istvánt illetik, mert ők vezették ki Máramarosból a Havasalföldre a zendülőket. A mi pedig a nagy szabadságszeretetet, hűséget és kitartást illeti, az is más színben tűnik fel, ha nevezett tiszteknek a leveleit ismerjük. Szalontai és társai ugyanis, a kik a szegénységet a német katonaság ellen föllázították, mikor bajba keveredtek, nagyot fordítottak a köpönyegen és a német katonákat kezdték dicsérni. A munkácsi commandanshoz írt levelükben például, a mit Csáni János főkapitány, Kecskeméti másodfőkapitány, továbbá Szalontai-val együtt a hadnagyok is aláírtak, azt mondják, hogy nem a fölséges császár miatt rebelláltak. Ők ugyanis szavahihető emberektől hallották, hogy Lipót császárnak az egész keresztény világ s különösen Magyarország úgy örvend, mint a nap ragyogó sugarainak. Ők a kvártélyos német katonák miatt sem rebelláltak, mert hiszen a császár vitézei csak a megszabott prebendájukat (élelmüket) kívánták s még azt sem kapták meg. «Henyélő szívvel álmos gondolatokat ő fölsége ellen ők nem fungáltak!» Ők egyedül a magyar urak ellen keltek föl, a kik «nadály módjára meghizakodtanak» s a közönséges igát a szegénység nyakába fordíták. A császár ő fölségének és a katonáinak ők semmi kárt sem tettek, noha módjukban lett volna. Meghódolni azonban még sem mernek, mert a saját szemükkel kellett látniok, hogy a császári kegyelemre és a szép szóra semmit sem adhatnak.

Ezek a jó emberek bezzeg más nótát fújtak, mikor a tömeget a tokaji és a pataki németek gyilkolására buzdították, mikor a nemeseket az Isten szerelmére kérték, hogy siessenek közéjük az elviselhetetlen német iga lerázására. Most azonban, hogy a német gráciájára vadászgattak, egyszerre olyan hurokat pengettek, a melyeket Bécsből szólaltattak meg s a melyek a bécsi füleknek hizelegtek. A míg Tokay Ferencz, Kubay Márton, Bakos Gergely és Bajusz Gáspár a vérük ontásával, vagyonuk pusztulásával mindvégig kitartottak a czél mellett, a melyért fegyvert vontak: addig Szalontai és társai a császárt és katonáit magasztalva, a

magyar nemességet szidalmazva, rimámkodtak a gráciaért. A magyar nemzeti küzdelmekben az efféle jelenséggel gyakran találkozunk. A szegény embereket azonban kárhóztatnunk még sem lehet. Életük és kenyerük forgott koczkán s ilyenkor az ember elvekre és ideákra nem igen gondol.

Ismervén a zendülés főembereit, láthatjuk, hogy a mozgalom indítói a bujdosó kuruczok és a Thököly emissáriusai voltak. Vajon az egykori kurucz királynak volt-e része a zendülés előkészítésében, nem tudjuk. Erre a kérdésre még a bécsi ministerek sem tudtak felelni. Annyi bizonyos, hogy Thököly bujdosó kuruczai török segítséggel, Petrőczy, sőt Thököly Imre támogatásával biztatták a népet.

A zendülés előkészítése hosszú ideig tartott s titokban folyt. Tokaj és Tarczal vidékén sok bujdosó szegénylegény járogatott, a kik úgy télvíz idején vagy kenyérfogytán a falvakba és a városokba is be-betértek. Nemes és pár egyaránt jó szívvvel látta őket. Hiszen ezen kor gyönyörű költszete világosan hirdeti, hogy akkor egy érzés tüzelte, egy fájdalom nyomta mindnyájukat. Egymást tehát könnyen megérthették. Kopott süveg volt akkor a magyar nemzet, melyet a német a pad alatt hevertetett.

A bujdosók egyszerű kuruczok és futott jobbágyok lévén, az izgatás mesteribb fogásaihoz nem igen értettek. Az efféléket nem a mente ujjából szokták kiverni! Tehát kelepczélkedtek és ravaszkodtak. A Thököly-világgal álltak elő, mely mint valami bús világosságú lámpás, még mindig fényességet terjesztett. Vele biztatták a népet, az ő eljövételét ígértették. S hogy a beszédüknek foganatja is legyen, mint Károlyi írja: «Czifrán, párduczbőrösen, forgósan járván, egynémelyek közülök hol Petrőczynek, hol Ubrisininak nevezték magukat.» Hogy a szegénység körében az efféle színpadi fogás nagyon hatott, mondanunk sem kell. Az elkeseredés már amúgy is tetőpontjára ért, csak bizalmat kellett a népbe vetni, hogy olyan szabadítója akad, a kiben bátran bízhatik. És Thököly ilyen volt.

A nép indulatos lévén, mint a puskaapor, az erdőket járó kuruczok számát a futott jobbágyok és a kenyerüket

vesztett magyar katonák napról-napra többítették. Néhanapján aztán seregbe verődtek s úgy jártak, mintha a kuruczvilág újra megszületett volna. Úgy látszik, valahonét pénzecskét is szereztek, mert lovakat vásároltak és Bécsből fegyvereket hozattak.* Az egyik ilyen összeverődött bujdosó csapatot Károlyi Sándor, Szatmármegye főispánja a maga védelmére zsoldba fogadta. E csapatnak a vezére (hadnagy) a bátor és vitéz Kis Albert volt. Károlyi szerint ez emberek Erdélyből jöttek és «igaz járatbéli emberek» voltak. Mivel emberségesen szolgáltak, Károlyi levelet adott nekik és elbocsátá őket. Ezenközben az oláh zsványbandák a hegyek között feles számra szaporodván, Szathmármegye De'Porta generális sürgetésére lovasokkal üldöztette azokat. A megyei lovasok azonban semmire sem menvén, az urak elhatározták, hogy magyar talpasokat (gyaloghajdúkat) fogadnak. Károlyi Sándor főispánnak eszébe jutván, mily híven szolgáltak néki Kis Albert vitézei, melegen ajánlotta őket a megyének. A megye csakugyan fölfogadta őket s három hó alatt teljesen kiirtották az oláh bandákat. Erre búcsút mondtak a megyének és elszéledtek. Károlyi jóraivaló embereknek tartván őket, még passust is adott nekik. Azonban csakhamar híre futamodott, hogy Kis Albert emberei hol itt, hol amott kárt tesznek. Hol egyik, hol másik faluban jelennek meg s ha nem adnak nekik kenyeret, erővel vesznek. A parasztokat megesketik s bár a megye a birákat nyársbavonással fenyegette, a szegénység mégis a bujdosók részére áll s minden módon támogatja őket. Kis Albert emberei a Tiszán is átmentek s ott is magukhoz vonták a szegénységet. A kósza hír már azt terjesztette róluk, hogy háromezerre szökött föl a számuk! Ribillió lesz ebből! — hirdették mindenfelé.

Mivel e mozgalom vezetőit Károlyi Sándor ajánlta annak idején a megyének s mivel ő adott nekik passust

* Dispacci, Carlo Ruzini velencei követ jelentése 1697 jul. 22. «S'osserva che trà i sollevati non manca il denaro ne la direttione e se ben siano i loro capicon nomi ignobili etc. . . . In Vienna stessa dagl' Ungheri si facerano à caro prezzo provisioni d'armi, in Ungheria quelle de cavalli.»

is, a kárvallottak és a félénkek Károlyi Sándorra kigyót-békát kiáltottak.* A megyegyűlésen aztán erősen kikeltek a főispán ellen; a «tolvajok pártfogójának» nevezték őt, sőt Székely László levele szerint Károlyit azzal gyanúsították, hogy egy követ fúj a fosztogatókkal. Mivel a gonosz hírnek szaporább a lépése, mint a jónak, a Károlyira szórt rágalmak Bécsben is hamar szárnyra keltek, sőt hitelre is találtak. Károlyi önérzetesen tiltakozott a rágalmak ellen. «Hogy pedig — írja — annyi sokan volnának és annyi kárt töltek volna s annyi vármegye tagjaival konverzálokdanak volna, az előttem nem constált még eddig. Károkat pedig töltek-e valahol vagy sem? nem tudhatom; mert én lévén főispán, nékem kellett volna panaszokat jelönten, de én előttem még egy sem kompareált kárvallott ember!» E levele végén Károlyi még a következő érdekes nyilatkozatot teszi: «Mivel pedig ötszáz esztendőül fogva eleim örökké hivek voltak az magyar koronához és soha még nemzetségemben egy rebellis nem volt, hanem az minap Holló Zsigmond itt jártában nyelvelt azzal. De jövőendő extraordinárián adok dolgot, ha meg nem bizonyíthatja.»

Hogy a Bécsben elterjesztett mende-mondákat is megczáfolja, Székely László közvetítésével Lipót császár gyónatójához, Menegatti Ferencz atyához fordult, a ki örömmel vette a hírt, hogy Károlyi Sándor nem lett rebellissé.**

Mivel e közben De Porta, Corbelli és Nigrelli generálisok is értesültek a bujdosók növekedő mozgalmáról,

* A tanuk azt vallották, hogy Holló Zsigmond így nyilatkozott Károlyiról: «Csodálkozunk főispán uramon, őkegyelmén, mért költetett az tolvajoknak pártjokat fogni s őket az vármegyében interteneálni; bizony, ha eztet az nemes vármegye nem orvosolja, más-képpen fog járni, mivel lakósokat is fogadhatott volna ezek helyett.» (*Inquisitio* etc. 1696. szept. 10.)

** Menegatti okt. 13-án már így írt: «Intellexi, ne nonnullorum malevolentia sinistram famam illustrissimi baronis Károlyi integritati affingat, quasi cum vagabundis prædonibus per agros et vias publicas grassetur, dum eorum licentiam non evercet.» Most — úgy-mond — örömmel hallja ennek az ellenkezőjét.

Nigrelli kassai generális 1696 szept. 18-án megírta Károlynak, minő híreket kapott ő a rablókról (így nevezte a bujdosó szegénylegényeket) s kérte őt, hogy a maga hatáskörében mindent megtegyen azok üldözésére. Nigrelli kerületi generális értesülése javarészt megerősíti azokat a kijelentéseket, a melyeket Károlyi a maga védelmére tett. Nigrelli ugyanis egyetlen olyan esetet sem tud, hogy a bujdosók valahol raboltak, vagy fosztogattak volna. Ellenben ilyeneket ír Károlynak: «A bujdosók (praedones) a falukra és a városokra izennek, hogy élelét küldjenek nekik és a lakók készsággel engedelmeskednek nekik, máskülönben a bujdosók meg sem élhetnének. Az egyik megye szolgabírája találkozáván velük, szaladásra fogta a dolgot. A bujdosók azonban utolérték őt s a nyakában lógó mentéjét elragadták. Másnap azonban azzal az izenettel küldték vissza, ha igaz magyar, miért jár német süvegben? Kis Albert és emberei — írja Nigrelli — a protestáns nemeseket látogatják s náluk ebédelnek. Urai Mihály és Marosi Mihály is megvendégelték őket. Váralján az egyik protestáns nemesnél egyszerre negyven bujdosó ebédel. A parasztok és a bujdosók megesküsznek s a falvak népét is megesküdtetik. Azt jelentik — írja Nigrelli — hogy már 1200-an vannak és rebelliseknek mondják magukat. Minden jel arra mutat, hogy a csöndben új és ravaszul kieszelt ribillió készül.»*

Úgy látszik Károlyi Nigrelli aggodalmát komolyan vette s először a megyei hajdúkkal üldöztette őket, majd mikor ez mit sem használt, a vármegyét kétszer is felültette ellenök. «Az falukra is — írja Károlyi Nigrellinek — kemény parancsolatokat vármegye neve alatt bocsátottam, de kevés effectusát látom. Irom is nagyságodnak, hogy soha bizony vármegyével én azt le nem csendesíthetem; mert az, ha felül is, ki görcsös bottal, ki vasvillával megyen.»

Beállván a hűvösebb idő, majd meg a tél is elközeled-

* Nigrelli kilencz pontban sorolja föl a bujdosók mozgalmáról vett híreket s ezzel a jóslással fejezi be: «Hinc aliud non potest expectari, quam intestina una astuta, silentiosa, nova rebellio.»

vén, az üldözéssel föl kellett hagyniok. A bujdosók és a velük tartó parasztok a járhatatlan hegyek között és az erdőkben nyugodtan szőhették tovább a felkelés fonalait. S mire a mezők zöldbe borultak, már négy-öt vármegye népe tudta, hogy készül valami. A kassai, a váradi és az eperjesi generálisok már márczius havában újra hozzáfogtak a *rebellisek* üldözéséhez. Corbelli gróf például már márczius 12-én tudatta Károlyival, hogy *rebellis rablók* üldözésére nemcsak gyalogságot, de puskás lovasokat is készséggel ad. Auersperg grófnak is meghagyta — úgy mond — hogy a mennyi német katonája van, Károlyi rendelkezésére bocsássa.

Az üldözés tehát kora tavasszal minden oldalról megindult. Ennek első látható eredménye az volt, hogy a mozgalom lelkét, Kis Albertet a saját házában megfogták s vasraverve Károlyba vitték. A szepesi kamara aztán a kassai generalátus Károlyi Sándorra bízta a rab kihallgatását. De Porta generális még külön is megkérte Károlyit, hogy a kihallgatásra egyik tisztjét Károlyba küldhesse. Gondolhatjuk, minő kényes helyzetbe jutott Károlyi, mikor a derék Kis Albertet, a ki iránt mindig jóindulatot tanusított s a kit még önéletírásában is megdicsér, vallatnia kellett. Mi történt kettőjük között, azt soha meg nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Kis Albert megvallotta Károlyinak, hogy a zendülés kitörőfélben vagyon. S Károlyi sietett a kassai generálissal, Nigrellivel tudatni: «Vigyázásban legyen, mert rövid időn mótustól tarthatni.» Lehet, hogy Károlyi Kis Alberttől a mozgalomról közelebbi értesülést is kapott, de erről hallgatott. Károlyi önéletírásában a hivatalos jelentésekkel teljesen megegyezően írja, hogy a szathmári német commendans a szegény Kis Albertet a maga kezére vevén, kintpadra vonatta! Thaly ezzel mitsem törődve, csak úgy félvállról, bizonyíték nélkül odaveti, hogy Károlyi kínoztatta meg a szegény bujdosó. hadnagyot, így akarván magát a gyanútól tisztázni! Ez merő ráfogás, a mi homlok-egyenest ellenkezik Károlyinak Kis Albert iránt többször kimutatott jóindulatával. Károlyi ilyesmit már azért sem tehetett, mert a bujdosóknak módjukban lett volna azt meg-

boszulniok. Világosan kitetszik ez azokból a levelekből, a melyeket ez ügyben a bujdosók váltottak. Tiszay István bujdosó kurucz ímígyen írt a rab Kis Albertnek: «Édes hadnagy uram! Mi eddig is forgolódtunk kegyelmed szabadulásában, de nem régen esett az dolog értésünkre. Mostan írtunk az urunk ónagyságának (t. i. Károlynak) kegyelmed felől, ki is, úgy hisszük, használni fog. Ne is gondolkozzék kegyelmed semmit is; jó reménységben legyen, mert kegyelmedet minden tehetségünkkel megsza-
badítjuk.» Ezzel a levéllel egy napon (junius 13-án) Kis Albert bujdosó serege Károlyi Sándornak is írt. E jó emberek azt írják, hogy az ő főhadnagyuk sem az országnak, sem a vármegyének nem volt kárára. «Kérjük nagyságodat seregestül — írják — ellene való szándokját fordítsa el, mi is a jóért hadd fizessünk jóval, az minthogy pogányok nem is vagyunk, ha szolgálatunk kívántatik. De tudtára legyen nagyságodnak, ha hadnagyunkat el nem bocsátatja, mink is az nemes vármegyéből más embert fogunk érette s az micsoda büntetés alá rekeszti hadnagyunkat, mink is hasonlóképen cselekszünk. Olyan emberen ejtjük meg, az kin bizony az egész vármegye s mind az ország megcsodálkoznak. Eddig is megcselekedhattuk volna, de hogy hálátlansággal ne okoltassunk, elsőben nagyságodat fogjuk felőle tudósítani.»

Ezen előzmény után az volt a legtermészetesebb, a mi történt. Mikor a megkínzott Kis Albertet Szathmárról Károlyba visszahozták, szökni engedték.

Különös jelenség, hogy Kis Albert a szabadulása után magáról többé semmit sem hallat. A zendülésre vonatkozó levelek és iratok, melyek előbb ugyancsak sűrűn forgatták a nevét, ezentúl szóra sem méltatják őt. Kis Albert elnémulásának a titkát csak Károlyi Sándor főispán fejthette volna meg. Ő azonban mélyen hallgatott.

A kassai, az eperjesi és a váradi generálisok leveleiből és rendeleteiből világosan kitünik, hogy «az istentelen és rebellis rablókat» — a hogy' ők a bujdosókat hívták — még junius havában is nagy erővel, de kevés sikerrel üldözték. Mivel az érdekelt megyék a mindig növekedő moz-

galommal nem bírtak, császári katonaságot bocsátottak rendelkezésükre.

A mint az eddig mondottakból látjuk, a készülő ribillióról nemcsak a megyék, hanem a császári katonaság vezetői is eleget tudtak. Üldözték is a felkelőket tőlük telhetőleg, de a több vármegyére kiterjedt mozgalmat megcsendesíteni nem bírtak. Annyit azonban mégis elértek, hogy a mozgalom intenzitásában sokat vesztett s hogy szűkebb területre szorult. Érdemes megemlítenünk, hogy a katonaságnak a ribillió orvossága akkor jutott az eszébe, mikor a zendülés már kitörőfélben volt, vagyis mikor az orvosság már senkinek sem kellett. De Porta Fülöp Jakab váradi generális két nappal a zendülés kitörése előtt azt ajánlotta, hogy a felkelőket fogadják zsoldba, mivel katonára úgysis szükség van. Minden embernek kenyeret és évi 24 frt fizetést kell ígérni. A mi a Világosvároth és Sólyomkő körül lévő rebelliseket illeti — írja De Porta — azok Rabutin generalátusa alá tartoznak, ott tehát ő intézkedjék. Ha az üldözés helyett idejében ezzel az ajánlattal állanak elő, bizonyos, hogy a zendülést megakadályozhatták volna, vagy legalább is sok embert elvonhattak volna attól.

Ime, napnál világosabb, hogy a zendülés már nem ment titokszámba s nem is váratlanul ütött ki. Tudott arról mindenki. Thaly ugyan azt írja, hogy «arról ugyan a németek fülébe egy szó el nem hatott», de hát a főntebbi levelek mást mondanak. Ha valakit hanyagság terhel, az egyedül a kassai főgenerális, a ki — talán jóakarattól — a hadi tanácsot nem értesítette a dolgok állapotáról. Ez a jószívű és szelíd ember (Nigrelli) bizonyára azt hitte, hogy a rebellisek ezentúl is az eddigi eljárást üzik s nyílt harcra nem adják magukat. De nem így történt.

A mint az idő melegebbre fordult, a beszállásolt császári katonaság is megmozdult. Nagy csapatokban vonult a Savoyai herczeg táborába. Az agyonnyomorgatott falvak és városok nagyot lélekzettek, mikor kimondhatatlanul gyűlölt elnyomóiktól megszabadultak. A már teljesen szervezett zendülés vezetői csak ezt az időt várták. Hogy minden vidékről feltűnés nélkül összejöhessenek, találkozó he-

lyül az újhelyi Szent Péter és Pál napi országos vásárt jelölték meg. A vásár színe alatt itt ugyanis gyanu nélkül megjelenhettek. A pataki commandans a bevett szokás szerint vásárőrzkül Wachsmueth hadnagy alatt tizenkét muskatérost küldött oda. A felkelők a regécezi erdőből indultak meg. Mintegy ötszázan lehettek. Ezek között lovas csak 200 akadt, a többi gyalogos paraszt volt. A mikor a vásár másnapra haladt (junius 30-ikán), a zendülők Újhelybe értek. Wachsmueth hadnagyot és muskatérosait azonnal levágták. Erre a sorsra jutottak a német vásárosok is. A hivatalos (német) jelentés szerint azonban az újhelyi pálosokat, az oda menekült urakat és a magyar kereskedőket egy ujjal sem bántották. Miután az újhelyi vásáron a máshunnét jött zendülőket is magukhoz vették, vérezen — a mint voltak — Patakra és Tokajra indultak.* Ne gondoljuk, hogy csak úgy vaktában mentek e két város ellen. Mind a két helyen szövetségeseik voltak s az előzetes megbeszélés szerint mind a két helyen várták őket. Tokajhoz július 1-én éjjel egy és két óra között értek. Mivel a bentlévő magyar huszárság, Bajusz Gáspárral az élén, velük tartott s mivel Szkárossy Sámuel, Tokaj város nótáriusa, az odavaló köznemesekkel (szőlőbirtokosokkal) együtt a zendülők hívei voltak, könnyű volt a tokaji várba jutniok.** A bentlévők ugyanis kaput nyitottak nekik. Thaly szerint «Tokaj vára ellen a támadást maga Tokay Ferencz vezérlé, akármely hadvezérhez méltó, rendkívül ügyes stratagemmával, nagy helyismerettel, minden zavar nélkül s vitézül!» Erről csak a tarczali krónika énekel; a Tokaj-

* Thaly nem ismervén a hivatalos jelentéseket, a krónikák alapján épp megfordítva adja elő az eseményeket. Ő először elfoglaltatja Tokajt és Patakot, aztán július 1-én (!) meneszti egyik kisebb csapatukat az újhelyi vásárra. A vásár nem július 1-én, hanem Péter és Pál napján kezdődött, július 1-én a zendülők már nem voltak a vásáron. A hivatalos írások mind így adják elő a dolgot. A támadás természete is azt kívánta, hogy előbb valahol gyanu nélkül összejöhessenek. Ezt a vásár színe alatt legkönnyebben megtehették.

** Szkárossyt a fiskus a ribillió főkorifeusának mondja. Tokaji házát, Óvári, Kalastrom, Remete és Barkaszőlő nevű szőlőit a kamara elkoboztatta.

ról Bécsbe küldött hírek ellenben arról a hadvezérhez méltó stratagemmáról mit sem tudnak. Az egykorú levelek is világosan megírják, hogy a bentlévők segítségével jutottak a várba. Orosz Pál, a későbbi kurucz brigadéros például Károlyi Sándornak írja, hogy Patakon is, Tokajban is tudták ezen motiot, hogy praktikálják, különben nem oly könnyen jutottak volna ő fölsége erősségéhez, a commandansokat sem ölhatték volna meg.

A mint a zendülőknek 500 főből álló serege a tokaji várba jutott, egyik vezetőjük, a kit nemes embernek mondanak, beszédet tartott hozzájuk. Ez a beszéd világosan megjelöli a zendülés okát és célját is. Nem a nemesség zsarnoksága támasztotta föl a népet s nem a nemesség ellen irányult a zendülés. Ezt csak a soldatesca bűneit takargató bécsi kormányzések hirdették. A német katonaság elviselhetetlen zsarnoksága, fosztogatása adott a szegénység kezébe fegyvert; ettől a katonaságtól akarták Magyarországot megszabadítani, azért zendültek föl. «Isten a szenvedésünket nem nézhette tovább — kiáltá a zendülők szónoka Tokaj kapujában, — ütött immár a szabadulás órája! Itt az ideje, hogy elnyomóinkon a bosszút megálljuk. Hatalmas Isten! adj nekünk erőt és szerencsét hozzá. A sok fosztogatást és erőszakot elviselni már nem bírjuk, nincs hova fognunk a fejünket, nincs, ki a nadályoktól megszabadítana bennünket. Zsold nélkül kell a császárnak szolgálnunk s még porciót is fizettetnek velünk. Mindennünknek a felét elvitte már a német s mégsem elég néki. Te szegény, agyongyötört Magyarország, fizesd hosszadalmas porcióidat! De majd mi is behajtjuk azokat Németországon. Az ebek tánczát ez egyszer majd a németek járják. Üssétek, löjétek, vágjátok a német kutyákat, míg a párát érzitek bennök. Ne kíméljétek senkit, az irgalom ne mozgassa most a szíveteket. A németek feleségeit, ringyóit és gyermekeit hányjátok a Tiszába. Most igazán megadjuk a porciót a német kutyáknak. Előre vitézek, hozzá a némethez!»*

* E jelentést egy magyarul tudó, német tisztviselő küldte Bécsbe, a ki az éjjeli eseményeket két óráig szemlélte, aztán Hangosi

És a bősziült tömeg bosszút szomjuhozva rontott az alvó német katonákra. És kardra hányta mindannyit. A város is a kezükre jutván, a német hivatalokat elfoglalták s a német tisztviselőket tömlőczre hányták. A sóhivatalban 6—7000 forintot és 14,292 kőszót találtak. Ezt a harminczadhivatal pénzével együtt lefoglalták. Mikor már minden az övék volt, a bástyákra fölvonták Thököly zászlóit. s ágyúlövések, dob- és trombitaszó mellett hálaadó istentiszteletet tartottak («Mit rufung dreimahlen uram Jézus gesungen»).

Az egyszerű nép lelkének e jellemző vonásával később is folyton találkozunk. A csaták előtt és után együttesen énekelték a zsoltárokat, s még vereség alkalmával is bűnbánóan fohászkodtak a teremtőhöz, hogy adna nekik erőt a további küzdelemhez. Szép vonása a zendülőknek, hogy bár majdnem mindannyian protestánsok voltak, felekezeti türelmetlenségre sohasem vetemedtek. Mély hazaszeretetük, a mi minden írásukban meggyőző hangon szólal meg, elnémitotta bennök még a türelmetlenséget is. A zendülők, a kik az alamizsnakenyéren kívül hónapokig mást nem ettek, s a kiknek a rajtuk lévő ruhán kívül semmijük sem volt, az újhelyi pálosok vagyonát, az odamenekült urak portékáját — a mint maguk a német források mondják — egy ujjal sem érintették. Patakon a Rákócziak roppant kincses tárháza is a kezükbe jutott, de egy fillér árát sem vittek el onnan. A magyar népléleknek ennél szebb és szívet emelőbb vonását festenünk sem lehetne. Szóval, bármint latolgatjuk is a zendülés körülményeit, minden jel azt hirdeti, hogy nem socialista vagy anarchista tömeg rombolásával állunk szemben, hanem a végsőig elkeseredett és kiszípolozott szegénység föltámadásával, mely szegénység bosszút kiáltott az elnyomóira, s azért vont fegyvert, hogy a ma-

főhadbiztos apósával Kassa felé menekült. A zendülők észrevevén őket, üldözőbe vették. Nem szabad a német kutyát Kassára eresztetni — kiabálták az üldözők. Hangosi apósát le is vágták, de a német tisztviselő Kassára ért s július 2-án megírta a jelentését. A beszédet németül írta le. (Du armes gedrangtes Hungarlandt, bring ein deine langwährige portionen etc.)

gyar hazát tőlük megszabadítsa.* Igaz ugyan, hogy olykor a nemeseket is jól megtépázta, de miféle nemesek voltak ezek? Porciószedők, executorok, adókivetők és kvártélyosztók, a kik a szegény nép szemében a németek megfizetett zsoldosai voltak; aztán német süvegben, parókában és plundrában járó urak, a kikben nem a nemeseket, hanem nemzetük árulóit látták és üldözték.

Julius hó 1-én éjfél után, tehát ugyanakkor, midőn Tokaj elesett, Patak is a zendülők kezébe került. A német jelentések szerint a felkelők «megfoghatatlan módon» jutottak a pataki várba. Nem volt abban semmi megfoghatatlan! hiszen a bentlévő magyarok az előzetes megbeszélés szerint vártak reájuk, s az ő segítségükkel jutottak a várba, a hol a kevés német katonát aztán könnyen kardra hányták.

A két vár tehát könnyen a kezükre jutott, a mi azt bizonyítja, hogy mindent pompásan előkészítettek. Ebben, úgy látszik, mesterek voltak. Kiküldött lovasaik szélvésznél gyorsabban száguldották be az egész vidéket, s míg egyrészt megakadályozni igyekeztek, hogy a kassai, a váradi és az eperjesi generalátusok a mozgalomról hírt vegyenek, másrészt a magyarság közt «török módra» csodás híreket terjesztettek. Mérhetetlenül nagyobbnak hirdették az erejüket, mint a mekkora igazában volt; mindenfelé dobra verték, hogy Thököly és Petróczy a török és a tatár sereggel már útban van; Eperjest, Kassát a lengyel és a francia segélyhadak már körülvették stb. Mivel a zendülők Thököly zászlóival jártak, s mivel biztosat senki sem tudott, a kósza hírek mindenütt hitelre találtak. Ezer és ezer felkelőről beszéltek, holott alig néhány százan voltak. S mire a hír Bécsig ért, már úgy szólott, hogy 5—10,000 zendülő áll fegyverben!** Mindez a fölkelés vezetőinek ügyes-

* Újabb időben divatra kapván a régi magyar nemesség szidalmazása, néhány modern író e zendülést is a nemesség ellen irányult anarchista vagy szocialista mozgalomnak hirdeti.

** Ezeket a meséket Thaly is készpénznek veszi s azt írja, hogy «hamarjában csaknem tízezer ember állott a zászlók alá, nagyobbára a két várból levagdalt németek fegyvereivel s a várraktárakból felszerelve.» Szép dolog ez! csakhogy Patakon és Tokajban — a mint

ségét hirdeti. Mozgékonyságukkal és a túlzott hírek terjesztésével sikerült a németeket megijeszteniök, a szabadság után vágyó parasztságban pedig bizalmat kelteniök.* Úgy látszik, akkor is ez lebegett a szemük előtt, mikor jó nevű urakról hirdetgették, hogy már a fölkeléshez csatlakoztak.** Rákóczi Ferenczet is bizonyosan ezért kerülgették! Névtelen emberek álltak a mozgalom élén, tehát ha egyéb okból nem is, már csak a bizalomkeltés szempontjából is országos nevekre volt szükségük. Az országos nevű emberek azonban jól tudták, hogy a mozgalom most sikerre nem vezethet, tehát riadtan menekültek a zendülés fölverte vidékről, hogy gyanuba ne foghassák őket. Rákóczi Bécsbe menekül, Károlyi Sándor Vaudemont herczeg táborába siet. Egyik Kassára szalad, a másik a várába zárkózik. A kinek valami veszteni valója volt, még a gyanú árnyéka ellen is szóval s tollal tiltakozik. Az istenadta nép tehát egészen magára maradt. Tanácsadója, hadban jártas vezére nem akadt; a csapatok begyakorolására az idő rövid volt, szervezésére és felszerelésére pedig a mód hiányzott. És a szegény nép még sem csüggedt, a félelem még sem szállta meg. Rendületlenül hitt a sikerben, bizott igazában. Súlyos nehézséggel küszködve is napról-napra növelte az erejét.

tudjuk — alig kétszáz német volt együtt. Hát hogyan lehetett ezek fegyverével tízezer embert felszerelni?

* Már a zendülés kitörése előtt is a bujdosók százszorosán nagyították az erejüket. Szathmármegyében például szanaszét beszéltek, hogy az erdőben bujdosó szegénylegények háromezernél is többen vannak (fama mendax plures 3000 finxit), pedig, mint Székely László írja, igazában csak ötvenen voltak.

** Orosz Pálról, a későbbi kurucz brigadérosról is azt beszélték, hogy «ezen az földön hadat gyűjt a kuruczok részére s ma Patakra várják bizonyosan századmagával» (1697 jul. 26.). Orosz Pál a gyanúsításra így felelt Károlynak: «Azt tudom s hallom, hogy felőlem sok hamis bestelélek kurafia azt költötte, hogy én is azok közé a l... közé egyelítettem volna magamat. Vajjon micsoda ok vitt volna engem arra, hogy az én jó kegyelmes uramat, ő fölségét eladtam volna, a ki soha énnékem nem vétett, jószágomat el nem vette, vasban nem járatott... Ha én hadat gyűjtöttem kegyelmes urunk ő fölsége ellen vagy hívei ellen, soha Isten országát ne lássam etc.»

Tokajt, Patakot úgy megerősítette, hogy még a német tisztek is elismeréssel adóztak neki.

Ezen közben a zendülés híre, bármint őrizték is a felkelők a Kassa felé vezető utakat, Nigrelli szállására is eljutott. A jó öreg generális érthetetlen lassúsággal tette meg intézkedéseit. Tolmácsokat fogadott, futárokat szerződett, tanácsot ült és értekezett, csak nem cselekedett. Az udvari kamara előbb kapott hírt a zendülésről a maga tisztviseleitől, mint a hadi tanács Nigrellitől.

A zendülés vezetői e közben minden követ megmozdítottak, hogy a hét hajdú várost megnyerjék. Fáradozásuk azonban kárba veszett.* A hajdúk nem mozdultak. Kevés siker követte a nemesség megnyerése körül kifejtett fáradozásukat is, bár kiáltványukban azt hirdették, hogy a nemesi szabadság védelmére és a német iga ellen ragadtak fegyvert. A zendülők — úgy látszik — többféle kiáltványt bocsátottak ki. A legelsőt Tokay Ferencz adta ki 1697 július 1-én, azaz Tokaj elfoglalásának napján. Ezt az érdekes és értelmes írást Kabay Márton szerkesztette. Meg is látszik rajta, mivel istenes hang szólal meg benne. A népek és a nemességhez intézett ezen kiáltvány e jellemző sorokkal kezdődik: «Gratiosissimi nostri domini regni Hungariæ principis Emerici Thököly colonellus Franciscus Tokay una cum cætero equestri et pedestri militari ordine.» Az élő Isten szerelmére kérünk és intünk mindenkit — írja benne Tokay, — hogy a ki hazáját és nemesi szabadságát szereti s a német igától szabadulni óhajt, késedelem nélkül fegyvert ragadjon és Tokaj várába jöjjön. Ugyancsak július 1-éről egy másik kiáltványuk is van, a melynek szövege az előbbtitől több tekintetben eltér. Ebben már keményebb hang üti meg a füleinket; ez is szól ugyan az elviselhetetlen német igáról és a szabadságról, de már erősen fenyegeti azokat, a kik a fölkeléshez nem csatlakoznak.

* «Mentre le sette città chiamaté diducali e diversi luoghi de pin numerosi et opulenti, quantumque minaciati negarono dichiararsi, protestano d'usor la forra contro quelli volestero utar violenza alla loro fedelta.» (*Dispucci*, juli 22.)

Nem hiszszük, hogy ezeknek a pátens leveleknek valami nagy hatásuk lett volna. Több követőt szerettek a leveleknél maguk a felkelő csapatok, melyek ha egy-egy faluban megjelentek — szép szóval vagy erővel — az egész népességet magukkal vitték. Ilyen módon, ha lassan is, de mégis növekedett a számuk. Julius 4-én Kassáról már e túlzott híreket írják Bécsbe: A fölkelés vezetői igen ügyesen és óvatosan szervezték a zendülést. Már háromezeren vannak. Még ma várják Thökölyt. Petrőczy is indulóban van. Azt mondják, a zendülők közt ezer tatár is volna. A sok kósza hír közül nehéz az igazat kitalálni. Mihelyt Thököly és Petrőczy megjön, Kassát szállják meg.

Az efféle riasztó híreket a menekülő német kamarai tisztek, harminczadosok, hadi biztosok, élélmezési tisztek s más efféle népnyzók terjesztették. A szanaszét száguldó zendülők ugyanis első sorban az ilyeneket üldözték, s a hol találták, koncrról koncra hányták. A fölszabadult szenvedély az emberség gátját szétvetette és szabadon dühöngött. Nem csoda hát, hogy a legképtelenebb hírek is hitelre találtak. Velence bécsi követe, a ki a beérkező és egymásnak ellentmondó hírekből igyekezett a valót kihüvelyezni, július 13-án azt jelentette, hogy a büntetéssel való fenyegetés és a szabadsággal való biztatás elégségesnek bizonyult arra, hogy a zendülő tömeg fölszaporodjék. A számukra vonatkozó jelentések — írja a követ — a miket eddig összegyűjtöttem, váltakoznak; mert újabb izgatással naponkint növelhetik a számukat. De úgy látszik, hogy ez idő szerint négy-ötezer embernél többen nincsenek. Ezek a németek vére után való egyetlen vágytól űzve kóborolnak, s most a bányavárosokat akarják meglepni!

A bányavárosok elfoglalására vonatkozó hír kissé nagyon is korai volt. Ez a hír Bécsben valószínűleg Török Miklós jelentése alapján terjedt el. Török ugyanis július 6-án Rózsahegyről azt jelentette az udvari kamarának, hogy Thököly és Petrőczy elfoglalta Munkácsot. A magyar-lengyel-francia csapatok már Eperjest is megszállták és pénteken Kassa ostromlásához fognak. A zendülők már Liptó-megyébe is eljutottak, s most a bányavárosok körül fekvő

megyék útjainak elzárásához 500 talpast küldöttek. Ezeket a mendemondákat bizonyosan a menekülők terjesztgették. Hogy az ilyes hírek hitelre találtak, mutatja Okolicsányi Jánosnak július 7-én kelt jelentése, a melyben Árvamegye részére segítséget kér a zendülők ellen.

A napról-napra sűrűbben érkező riasztó hírek Bécsben nagy aggodalmat és lehangoltságot keltettek. Jobban tartottak a zendüléstől, mint a nagy török háborútól. Ez az aggodalom nagyon természetes volt, mert hiszen a hadsereg már az alvidéken állott, s onnét veszedelem nélkül nehéz volt nagyobb erőt elvonniok. Aztán Bécsben még maguk a ministerek sem tudták, vajon a zendülés részleges-e, vagy pedig országos? Van-e benne része a töröknek és Thökölynnek, vagy nincs? Ily körülmények között a bécsi kormány-székek sokkal nagyobb előkészületet tettek, mint a milyet a zendülés nagysága megkívánt. A Savoyai herczeg táborából nagyobb haderőt nem vonhatván el, a lenézett és a mellőzött magyar katonasághoz fordultak. A magyar generálisokat Bécsbe hívták, s Zichynek, Bercsényinek, Pálffynak meghagyták, hogy a rebellisek üldözésére huszárságot és hajdúságot toborozzanak. A király Kiss Balázst, kedvelt huszárezredesét is Bécsbe hívatta, s a hadi tanács (sürgősen) egy huszárezred föllállításával bízta meg. A megyék felültetését is kimondották. De ezt a rendeletet gyanúból később visszavonták. Aztán Vaudemont herczeget (a lelketlen és dölyfös generálist) három lovas és egy gyalogezred-dél a Savoyai herczeg táborából Tokaj alá rendelték. Az útban lévő és Vág mellett tartó brandenburgi gyalogezredek-et is Tokaj felé irányították. Rabutin generális pedig parancsot kapott, hogy Déváig előnyomuljon és Temesvár vidékét figyeltesse. Nigrelli kassai generális csapatai, az egri, az ónodi, a hajduvárosi magyar hadinép, a Deák Pál-féle huszárezred, aztán a már említett Pálffy, Zichy és

* Ruzini, Velence bécsi követe július 13-iki jelentésében terjedelmesen leírja, mit beszélt neki ez ügyben Kinszky minister. Kinszky lehetségesnek tartotta, hogy a felkelést lengyel és francia részről is támogatni fogják. (Dispacci, 1697 july 13.)

Bercsényi-féle huszárok szintén a zendülők ellen indultak. A szegény, «inkább zenebonás mint ellenséges» zendülőkre tehát szomorú napok vártak; mert hiszen ilyen haderővel akkor sem bírtak volna, ha tizannyian lettek volna.

Hogy a zendülők sorait még jobban megbonthassák, a fölkelés vezetőinek a fejére egyenkint 1000 frt jutalmat, a megtérőknek pedig kegyelmet biztosítottak. Ez a kegyelemígérés régi, elavult bécsi fegyver volt, a mit komolyan venni nem szabad. Csak arra való volt, hogy a küzdőket megingassa. Nemcsak Vaudemont herczeg hangoztatta, hogy «a rebelliseknek adott hitet megtartani nem szükséges», hanem a bécsi kormányzések is így gondolkoztak, kimondván, hogy a zendülőket teljesen ki kell irtani.* Még az emberséges Savoyai herczeg is azt kívánta, hogy a zendülő parasztokat irgalmatlanul büntessék s gályarabságra vessék.

Még a Tokaj felé siető csapatok nem értek a fölzen-dült hegyaljai vidékhez, a fölkelőkre már is lecsapott az első villám. Ritschan Ádám, a Bassompierre vasas-ezred ezredese meghallván a ribillió kiütését, felsőbb rendelet nélkül, július hó 5-én ezredével Ónodba érkezett, a hol — mint maga Ritschan írja — egyesült az ónodi őrséggel és a Deák Pál-féle huszárezreddel. Az egri és a körülfekvő kisebb végházak magyar katonaságát már előbb magához csatolta. E sereggel Tokaj ellen akart indulni, azonban Böles falu mellett, nyílt mezőn találkozott a fölkelők seregével. Ritschan azt írja, hogy négyszáz lovasuk és kilencz-száz jól fegyverzett gyaloguk volt.** Bátran föltehetjük, hogy Ritschan nagyította a zendülők számát, hogy a saját győzelmét annál nagyobbnak tüntesse föl. A magyar források ugyanis csak 800 fölkelőt emlitenek. Az idő estéhez közelite, hogy Ritschan túlnyomó erővel a harczt megkezdte. Egyik szárnyán az akkor már európai hírű Deák Pál-ezred küzdött. Ez nyomta vissza először az Urain Jézust kiáltó

* Ő fölsége is helyeselte, hogy a felkelőket irgalmatlanul büntessék. (1697 júli 20. Conferenz.)

** «Volevo partarmi verso Tokaj, ma vicino à Luch in campagna aperta trovati 400 cavalli e 900 fanti nemici benissimo armati.» (Ritschan levele Schlick generálishoz. Ónod, 1697 júli 7.)

zendülők egyik szárnyát. Erre Ritschan seregének másik szárnya is megbátorodván, az ellenséget viasszaszorította. A felkelők elkeseredetten küzdöttek. A csata, mely hat és hét óra között kezdődött, még éjjel is tartott. Ritschan ezredes maga írja, hogy katonái kimondhatatlan dühvel támadták a szegény zendülőket, a kiknek legtöbbje most volt először tűzben. Hosszas küzdelem után — jelenti Ritschan — az összes gyalogosokat sikerült megölnünk. Tokay Ferencz főkapitány is elesett. (Nem igaz!!) Egyetlen tisztet sem sikerült elfognunk, csak két silány paraszt került a kezeink közé. A fölkelőktől hét zászlót ragadtunk el. Az egyiken ez a fölírás volt olvasható: Josephus Primus, a másikon a szent szűz képe és kereszt, a többin Thököly Imre neve. A zászlókat Egerbe köldöttük. A Bassompierre-ezredből 42 ember, 62 ló pusztult el vagy sebesült meg. A magyar lovasságból 40 halt meg és Hangosi főhadbiztos. Igen sok huszár sebesült meg. Ónod és két falú kivételével — írja Ritschan — Ungvártól egész a Sajóig az egész vidék a fölkelőkhöz csatlakozott. Az elfogott két paraszt azt vallja, hogy Ónod egész lakosságát kardra akarták hányni, mert vonakodtak hozzájuk csatlakozni. Tokajban 300, Patakon 500 felkelőből álló őrség van. Ezek alig kezdek valamit, mivel a közelben császári katonaság van.*

Ritschan jelentése szerint a bölcsi csatában a felkelőknek csak a gyalogsága pusztult el (azaz a falvak parasztsága.) A lovassága azonban, a mely harcban jártas kuzcokból állott, teljesen megmenekült. Ritschan jutalmul azt kérte a haditanácstól, hogy a tokaji kapitányságot adják néki.

A felkelőknek lovas serege később egyesülvén az otthonmaradottakkal, Kövér Ferencz és Huszár Mihály ne-

* Ez a jelentés, a melyet maga a csapatok vezetője írt, ellenkezik a tarczali krónika adataival, a melyek alapján Thaly dolgozott. Ott még a csatának a napja is hibás. Velence követe július 13-iki jelentésében már megemlékezik a bölcsi csatáról. Ő is azt mondja, hogy a felkelők lovassága teljesen megmenekült. Ez csak úgy magyarázható, hogy a lovasság megszaladt, a gyalogságot pedig levágta az ellenség.

mes kurucz kapitányok kardja alatt a szanaszét fosztogató Deák Pál-ezred után indult s Eger táján megütközött vele. Deák Pál azonban szétverte a zendülők seregét. Állítólag négyszáz halott maradt a csatatéren. Kövér Ferencz és Huszár Mihály is elesett.*

E két vereség a felkelők erejét nagyon megapasztotta, de harczy kedvük még mindig nem csillapult. Pedig már az eddig vívott csatákban is világosan kiderült, hogy a felkelőknek nincsenek olyan vezéreik, a kik nagyobb sereget is vezetni tudnának. És az igazi veszedelem a zendülőkre még csak most közelgett. Vaudemont herczeg már Tokaj felé sietett. Lángban álló, elpusztított helységek jelezték az útját. Legelső feladatául Bécsben Tokaj visszafoglalását tűzték ki, hogy a tiszai hajózás fölszabaduljon s hogy a zendülés fészke fölveressék. Vaudemont, miután a szerencsétlen és védtelen Tarczalt katonáival szétdulatta, Tokaj alá ért. A herczeg fölszólítá a bentlevőket, hogy adják meg magukat kegyelemre. A zendülők ágyú- és puskatűzzel feleltek a fölszólításra. Erre reggel kilencz órakor (július 17-én) rohamot intézett a szerencsétlen város ellen. A túlnyomó erő ellen a védők a várba menekültek s így a város az ostromlók kezébe került. Leirhatatlan öldöklés és pusztítás kezdődött most. Még a templomban imádkozó véneket és asszonyokat is megtámadták s irgalom nélkül vagdosták. Sok asszony a Tiszába vetette magát s ott pusztult el. A melyik házba férfiak menekültek, azt fölgyújtották. Vaudemont katonái szószerint teljesítették a bécsi parancsot: a rebelliseket ki kell irtani!

Vaudemont ezután a várat kezdé lövetni. A fölkelők egy ideig itt is tartották magukat, de július 19-én éjjel két

* Thaly és a krónikák szerint az első (a bölesei) csata, s a második (az Eger melletti) csata is Harangod mellett folyt le. A Bécsbe küldött jelentések azonban mind azt mondják, hogy az első csata Böles, a másik Eger mellett dőlt el. A mit Thaly a Deák Pál-ezredről itt elmond, az mind tévedés. Ritschan jelentéséből világosan kitűnik, hogy a Deák Pál-huszárezred már az első csatában résztvett és 40 embert vesztett. Tehát nem ezen ütközet után jelent meg a zendülés helyén — a hogy' Thaly meséli.

és három óra között kijöttek és elmenekültek. Hugg sótisztet és feleségét s néhány németet magyar ruhába bujtatva magukkal vittek. A Bécsbe érkezett jelentések ezúttal már másodszor írják, hogy Tokay Ferenczet is elfogták. De Vaudemont herczeg tévedett, mert Tokay elmenekült. Bajusz Gáspár is azok közt volt, a kiknek sikerült a várból kiszökniök. Neki a felkelők tíz csapatával sikerült Temesvárra jutnia. Kár, hogy e csodálatos és mesébe illő visszavonulásról közelebbi adat nem maradt ránk.

Vaudemont herczeg jelentése szerint a felkelők Tokaj elfoglalása után minden bátorságukat elvesztették. Erre a jelentésre a velencei követ azt az okos megjegyzést tette, hogy a felkelést még korántsem sikerült kiirtani. Hiszen Felső-Magyarországból most jön a váratlan hír, hogy ott körlevelekben szólítják föl a lakosságot a szabadság védelmezésére s Thököly és a török nevében nagy kiváltságokat ígérnek.

Tokaj elfoglalása a császáriaknak sok emberükbe került. Több főtisztjük is elesett. Deák Pál pedig kemény sebeket kapott. Az ostromnál a bölcsei csata vezére, Ritschan ezredes, megint kitüntette magát. Miért is a hadi tanács azt ajánlotta, hogy Kövály Ferencz birtokaival kell őt megtutalmazni.

Tokaj elfoglalása után Vaudemont herczeg Patak ellen indult. Július 20-án ért a város alá, melyet azonnal ostrom alá fogott. Thaly szerint a bentlévő fölkelők Szalontay János vezetése alatt már előzőleg kijöttek a várból és Vaudemonttal bátran megütköztek. Ez a krónikákból vett adat homlokegyenest ellenkezik a hivatalos és a magán jelentésekkel. A dolog egészen másképp esett meg. Vaudemont Patakot is megadásra szólította s a meghódolóknak kegyelmet ígért. Azonban — mint a velencei követ írja — bár a fölkelők vezetői megugrottak, a bentlévők mégis tagadó választ adtak s a túlnyomó erő ellenében egy napig vitézül védték magukat. Mikor azonban látták, hogy a silány helyet tovább tartaniok nem lehet, Vaudemont ajánlatát elfogadták s magukat discretióra megadták. Holló Zsigmond kamarai tanácsos, a ki Vaudemont oldalán állott s így a megadásnak szemtanuja volt, ugyanígy írja le Patak

átadását. Ő is világosan megmondja, hogy a vezetők (Szalontai és társai) már a megadást megelőzőleg megszöktek. (*«Principalioribus autem rebellibus die præcedenti sese fuga salvantibus.»*)

A jól értesült velencei követnek jelentéséből csak úgy kiviláglik, mint Holló Zsigmondéból, hogy Vaudemont a patakiaknak adott discretiót megszegte. A védőket ugyanis — számszerint háromszázötvenet — elfogatta és egy majorba záratta, aztán a várost szabad zsákmányra a katonáinak engedte át. Mint az éhfarkasok a hullára, úgy rontottak ezek a szegény városra. Mindent kiraboltak, mindent földultak. A Rákóczi-ház kincses tárházát, a mit a fölzendült szegénység idáig híven őrizgetett, feltörték s onnat mindent elragadtak. A nagy sírom-rívom a szerencsétlen városból messze földre elhallatszott, de nem akadt senki, a ki ott irgalomra lágyult volna. Mikor Holló Zsigmond a városba ment, már olyan állapotban találta azt, mintha tatár-csordák jártak volna ott. Szívbeli fájdalommal jelenti tehát a szepesi kamarának, hogy a császári katonák tiszta munkát végeztek, a fiskusnak nincs itt már dolga, mert semmi, de semmi sem maradt.

Az elfogottak között volt Kabay Márton prédikátor is, nyolcz főbb emberével együtt. A katonák a vidékről is hoztak vagy negyven zendülőt. A megszökött Szalontai kapitány hű szolgálja is rabbá esett. Ezt Vaudemont azonnal kivégeztette. A főbb bűnösöket válogatott kínok közt ölték meg. A többit tömlőczre hányták. Ilyen volt a császár nevével Bécsből hirdetett amnestia.

A zendüléssel tehát nagyjában végeztek, azaz hogy a felkelők jó részét kardra hányták, városaik és falvaik hamvát a széllel fuvatták szét és a mozgalom részeseinek a javait elkobozták. A gögös Vaudemont büszkén jelenté Bécsbe a sikert s a császár elismeréssel halmozta őt el.

Hegyalja szép vidékének az ege tehát hosszú időre beborult. A mi kevés népe még megmaradt, az újra az erdőkbe futott s a német elől ide-oda költözött. A szegény futott emberek most még búsabban zengték a zsolozsmát: «Uram Jézus, támadj mellettünk az mi igazságunkban!»

De vajon csakugyan kiirtották a zendülést? Megszüntették-e a zendülés okát? Egyiket sem. Az embereket meg lehet ölni, de az eszméket sohasem! A miért a szegénység fegyvert fogott, a miért annyian elpusztultak, az a lelkekben tovább élt, tovább égett. Ezt eloltatni csak úgy lehetett volna, ha a császári sereg és a bécsi politika a mérséklet és a közeledés ösvényeit járja. De gyűlöletet gyűlölettel, szabadságvágyat lánczokkal megkötni nem lehet. Jól írta Velenceze bölcs követe, hogy az égő tüzet csak eltakarták, de el nem oltották. Csak alkalmas idő kell tehát, hogy a lappangó tűz megint lángra kapjon.

A zendülők közül tíz kisebb csapat átkelvén a Tiszán — a mint említők — Temesvárra érkezett. Ezek között azonban nem volt Tokay Ferencz. Ő a maga embereivel a krasznahorkai hegyek felé menekült. A Patakról megugrott felkelők, a kikhez útközben igen sok bujdosó és elégedetlen paraszt is csatlakozott, Csáni János főkapitány vezetésével a máramarosi hegyek felé húzódott. Ebben a seregben volt Szalontai János is. Az erdőkben és a hegyek közt a felkelők száma lassan-lassan megint szaporodni kezdett, úgy hogy néhanapján még szerencsét is próbáltak. Mivel Vaudemont seregével már távozott, a felkelők üldözésére csak magyar katonaságot hagyott. A magyar katonaság vezetői már nagyobb emberséget mutattak a szegény bujdosókhoz, mint a császáriak. Sok paraszt vissza is tért az ekéhez. A kik pedig még fegyverben álltak, azokat, ha az amnestiára sem hódoltak meg, üldözőbe vették. Az 1697. év augusztus havában például Andrássy báró és Széchezy György szendrői vicekapitány szétverték a felkelők egyik seregét. Annyi zsákmányt ejtettek, hogy a kótyavetyén minden huszárra 25 frt esett. E vereség után csodálatos dolog történt. A megvert zendülők közül hatvan-hatan megjelentek Szendrőn és az egész mozgalom lelkét: Tokay Ferenczet megköntözve átadták Andrássynak és Szécheynek. Ők maguk pedig letették a fegyvert. Mi történt a felkelők és Tokay Ferencz között, arról a jelentések hallgatnak. Mindenesetre megrázó tragédiának kellett ott lejátszódnia! A sebekkel borított Tokay Ferenczet Andrássy és

Szécheý Bécsbe vitték, a hol a «Hofspital»-ban helyezték őt el, hogy sebeit gyógyítsák.*

Andrássy és Szécheý nemcsak azért mentek Bécsbe, hogy Tokay Ferenczet fölvigyék. Ők azon fáradoztak, hogy az önként meghódoló felkelők számára amnestiát eszközjenek ki. A haditanács helyeselte e kérést és szeptember 15-én kimondá, hogy a hatvanhat zendülőnek, a kik Tokayt elhozván a fegyvert lerakták, pardont kell adni. A Tokay fejére kitűzött 1000 tallért pedig Andrássynak és Szécheýnek ki kell utalványozni.

Tokayval egy időben Kabay Márton prédikátort is Bécsbe vitték s ott a köztömlöczbe zárták. Károlyi Sándor önéletírásában a hivatalos jelentésekkel teljesen megegyezően írja Tokayról és Kabayról: «Ma is ottan (Bécsben) conserváltatik az kálvinista prédikátorral. Mire? megmutatja az idő!»

A sebekkel borított Tokay nem sokáig élt börtönben. A szegény Kabay azonban két évtizeden át ott kínlódott — teljesen elfeledve övétől is, meg ellenfeleitől is. Tizennyolcz évvel elfogatása után ad magáról először életjelt. Bécsi tömlöczéből irt folyamodásában megható hangon mondja el szenvedéseit. Kenyeret és fát kér, mert különben — úgymond — el kell pusztulnia. És a jobb sorsra érdemes, nagyszívű férfiú soha többé nem látta a napvilágot. Egy helyre került a bécsi zsiványokkal s egy gödörbe vetették őt azokkal.

Tokay elfogatása után népe hamar elszéledt. De Bereg, Ung és Máramaros hegyei még mindig telve voltak zendülőkkel.** Tábort tettek s vetettek, aztán hol itt, hol

* A bécsi «Hofspitalmeister» szeptember 2-án kért költséget Tokay Ferencz élelmezésére. A mit Thaly Tokay Ferencz elfogásáról és kath. vallásra való áttéréséről mond, valamint Nigrelli szerepéről, az mind mese, miket Andrássy és Szécheý jelentése halomra döntenek. Tokay és Kabay mint protestánsok haltak meg. Egyiket sem vitték Spielbergbe, a hogy Thaly mondja. Mindkettőt Bécsben zárták el.

** A zendülés azért nem csillapodott, mivel a kihirdetett amnestiát semmibe sem vették s így a zendülők meghódolni nem mertek.

amott jelentek meg. A szepesi kamara attól tartott, hogy miattok még a szüretet sem lehet megtartani, azért szept. 11-én katonai segítséget kért.

Az északkeleti hegyek közé menekült zendülőket — a mint említők — Csáni János főkapitány és Kecskeméti Nagy István vicefőkapitány vezette. Szalontai e seregben csak mint harmadik kapitány szerepel. Mivel a guerilla-harczban nem igen bírtak velök, a munkácsi commandans alkudozni kezdett velök. Ő fölsége nevében bizonyos Kivuczky Miklós nevű embert küldött közéjük s felszólította őket, rakják le a fegyvert s teljes amnestiát kapnak. A szegény emberek szívesen meghódoltak volna, de szemükkel látták, hogy az adott hitet eddig semmibe sem vették. Ezért együttesen így feleltek a munkácsi commandansnak: a pápisták az eretnekeknek adott hitről azt mondják, hogy nem kell megtartani. «Sok siralmas példák — írják — arra nógatnak, kiket az elmúlt gyászos esztendőben szemünkkel néztünk, hogy az szép szónak ne higyjünk; mert az hizelkedő nyelv alatt éles tör és áspis kígyó mérge fekszik. Azért ha hazánkból ki kell bujdosnunk is, édes nemzetünktől, feleségünktől, gyermekeinktől meg kell válnunk és az idegenek földében ki kelletik távoznunk, az gráciát venni nem akarjuk. Nagyságod pusztában bujdosó, tiszta szívvel szolgálni igyekvő alázatos szolgálói. Anno 1698. sept. 30.»

Károlyi Sándor naplója szerint e bujdosók csakugyan búcsút mondtak Magyarországnak s Moldván át Havasalföldre, Thököly táborába mentek, fegyverrel nyitván maguknak utat.

Ez alatt itthon a fiskus emberei keményen dolgoztak. Meskó Jakab, a királyi ügyek igazgatója, megcsinálván a felkelők ellen a vádiratot, megkezdődött az ingatlanok elkobzása. Nem volt elég, hogy a szegény zendülők keményen bűnhődtek, családjukat is koldusbotra kívánták juttatni.

Bécsben Dietrichstein, Kolovrat, Traun, Lamberg és Waldstein a császár helyeslése mellett azt hangoztatták, hogy a felkelőket keményen kell büntetni. (1697 júli 20. Conferenz.)

Kiss Pál, a szepesi kamara confiscatora elkobozta Bajusz Gáspár, Kiss Ferencz, Deák Bálint, Bélyai Ferencz, Kiss Sámuel, Rajkay Zsigmond, Szkárossy Sámuel, Hadady János, Somlyay István, Fényes János, Gata István, Szüch István, Czika Mihály és István, Hunyadi István, Sárkány János, Szabó János, Nagylábú Gergely mester, Bencze János, Jenei Szabó Mihály, Csovasty Mátyás, Szabó Gáspár és Zsigmond és Csobay Mátyás ingatlanait. Mindezek tokaji és tarczali szőlőbirtokosok voltak. Az elkobzott birtokok javarészával a német tisztviselőket és katonákat jutalmazták. Bajusz Gáspár tokaji kuriáját és két szőlőjét például Kotolini Kotolinszky Mórész tokaji tisztviselő kapta, a kit Bajusz Gáspár uram Tokaj eleste után Temesvárra czipelt magával.*

A szepesi kamara felsőbb parancsra a felzendült parasztság szőlőinek az elkobzásához is hozzálátott. Ez ellen azonban Rákóczi Ferencz erélyesen tiltakozott, megírván Bécsbe, hogy a parasztok szőlőit elkobozni nem lehet, mivel azok nem az ő tulajdonuk, hanem a földesuraké. A parasztoké csak a munka jövedelme.

Mivel Bécsben az a hír terjedt el, hogy a rebellesek Tokajból való kitörésük alkalmával a kincseket a Tisza medrébe ásták, az udvari kamara ezeket is szerette vón megkaparítani. Az 1698. év január 19-én tehát Ferschner kamarai titkárt — a ki ugyan magyarul is tudott — Tokay Ferencz bécsi tömlöczébe küldte, hogy tőle a valóságot megtudja. Tokay aztán meg is mondotta, hogy az ő kincsük a kardjuk volt, de ezt nem vetették a Tiszába.

A zendülés teremtette nagy fölfordulás az elkobzásokkal végre befejeződött. Hegyalja szőlőkoszoruzta hegyeire ismét csönd, néma csönd szállott. Az erdőkben is elnémult az előbbi élet és mozgalom. Alig egy-két bánatos bujdosó járogatott ottan. De a néma csönd mégsem a megnyugvás-

* Érdeemes megemlítenünk, hogy az ingatlanok lefoglalását az udvari kamara augusztus 2-án azzal a megjegyzéssel sürgette ő fölsége előtt, hogy a szolgabírák és a nemesek is részesei a ribilliónak, tehát a confiscatiót ezekre is ki kell terjeszteni.

nak, hanem a közeledő viharnak a jele volt. Hiszen az emberek lelkét az elfojtott keserőség most még jobban nyomta, mint az előtt; az elnyomást most még jobban érezték, mint a zendülés előtt. Orvosságot a bajra ki adott volna? Hisz Bécsben a zendülésen semmit sem okultak. A magyar nemzetet még kevesebbe vették, a szerencsétlen országra még nagyobb adót, még több katonai terhet vetettek, mert szentül hitték, hogy Magyarország legyőzve és leigázva a lábaik alatt hever. De nem így volt! Carlo Ruzini, az eszes velencei követ, bejárván Magyarországot, azt jelenté hazájába, hogy a bécsi politikusok nem látnak. Magyarországbán — írja — oly nagy az elkeseredés, úgy nő az elégedetlenség, hogy csak idő kérdése, mikor zendül föl újra az egész ország. És a velencei követnek igaza volt; jóslása teljesült.

TAKÁTS SÁNDOR.

AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ.

Az ezernyolczszáznegyvennyolczadiki közjogi helyzet.

Az 1848-iki törvények provisorikus természetűek. Nem jelentenek *állandó* természetű megoldást; nem adnak *teljes* rendezést. Vannak *negyvennyolczas törvények*; de *negyvennyolczas alapról* beszélni nem lehet.

Ezzel szemben a hatvanhetes alap a közjogi kérdéseket *relative* teljesen és *állandó* jellegűleg oldotta meg. Teljes megoldás ez oly értelemben, hogy ha egyes részletkérdésekre nézve nincs is benne törvényes intézkedés vagy ha az alapelvét tevő paritás nincs is keresztülvive egyes részletkérdésekben: általában véve mégis elmondhatjuk, hogy egy nagy kérdés sem maradt szabályozatlanul s alapelvek egyetlen nagy kérdésben sem maradtak végrehajthatlanul.

Állandó jellegűnek mondható a kérdések ezen megoldása oly értelemben, hogy az adott viszonyok között és az adott helyzetben a törvény megalkotói a kérdések megoldását csak ily módon képzelték helyesnek, az ily módon létrejött megoldást mindaddig fenntartandónak hitték, a míg ezen adott helyzetben ezen erőviszonyok fennállanak.

Az 1848-iki törvények azonban bizonyos kérdésekre nézve egyáltalán nem intézkedtek s azoknak akkori megoldását maguk is ideiglenesnek tekintették.

Legkevésbbé teljes a megoldás a hadügy terén.

Nincs intézkedés az iránt, hogy a közös vezérkar, a közös hadi mérnökség és a közös tüzérségre nézve Magyarország hadügyi jogai miként érvényesüljenek.

Nincs intézkedés az iránt, hogy a hadsereg vezényleti és szolgálati nyelve s belső szervezete tekintetében a magyar nemzeti szempontok miképen érvényesüljenek.

Nincs kimondva expressis verbis a védrendszer átalakítása s a szolgálati idő meghatározása tekintetében az ország intézkedési joga.

Nincs megszüntetve a határőrvidéki katonáskodásnak azon rendszere, mely háború idején 91,000 katonát szolgáltatván, a magyar országgyűlés ujonczmegajánlási jogát tényleg rendkívüli mértékben megcsorbitotta.

A külügyekre nézve nem tartalmaz intézkedést az iránt, hogy az egész monarchia külügyeit irányító osztrák külügy-ministerrel szemben a magyar kormányt befolyás illesse. Nem ad módot a külügyminister felelősségre vonására. Specialis magyar külügyeket pedig — mint az 1867-iki kiegyezés — egyáltalán nem ismer.

Megoldatlanul maradt az államadósságok kérdése, mert bár a kormány a hozzájárulás keresztülvitelére okmányilag kötelezte magát, az országgyűlés e kérdésben nem intézkedett.

Megoldatlanul maradt a vámkérdés, mert az önálló vámpolitikához való jogunk ugyan magától értetődőnek tekintetett, de törvényileg nem nyert elismertetést.

Megoldatlanul maradt a bankkérdés is, mert a magyar kormány nem ismerte el az osztrák nemzeti bank jogérvényes privilegiumát, az osztrák nemzeti bank pedig tiltakozott a magyar kormánynak királyi helytartói jóváhagyással kibocsátott bankjegyei ellen; de a bankügy önálló szabályozhatásának jogát az 1848-iki törvények elmulasztották kimondani. Mindez ugyan — a hadügy, pénzügy, vámügy és bankügy önállósága — az országnak törvényes önállóságából és függetlenségéből szükségkép következett. De ezen præmissát nem az 1848-iki törvények teremtték — egész évezredes alkotmányunk ezen præmissa alapján áll; s a 48-as törvényeknek abban van érdemük, hogy az ország önállósági jogának régi præmissájából a gyakorlati consequentiákat bizonyos kérdésekben levonták. Azon kérdésekben, melyeket imént felsoroltunk, elmulasztották az ország önállósági jogából a gyakorlati következményeket teljesen levonni s a függetlenség általános elvét a hadügy, vámügy, bankügy és külügy terén való függetlenségünk specialis szabályozásával realizálni.

A közjogi kérdések szabályozásának ezen módja nemcsak nem volt teljes, de maguk a törvények alkotói szemében sem volt állandó megoldásnak tekinthető. Csupán a külügyekre nézve nem találjuk annak nyomait, hogy a kormány vagy a törvényhozás változtatni kívánt volna azon tényen, hogy az osztrák külügyminister vezesse az egész monarchia külügyeit. Adott ugyan be Boczkó képviselő a teljes önálló magyar külügy felállítása iránt törvényjavaslatot, de ez bizottsághoz utasított, tárgyalás alá nem került. Találunk továbbá Kossuth pénzügyi előterjesztésében egy passust, mely így hangzik: «A külügyministeri költségek közt a külföldi követségek s ügynökségek költségei még elő nem fordulnak, mivel törvényhozás által még nincsenek meghatározva, a mi külszrzági megbízások eddig voltak, azok ez évben a pénzügyministeri kiadások közé vitettek be. Ha a törvényhozás a diplomatia iránt bővebb intézkedést kíván, szükséges lesz erre is mintegy 300.000 forintnyi hitelt nyitni».

Hogy ezen homályos passus mennyiben jelenti egy önálló magyar külügy iránti törekvés kezdeteit, az vitás lehet; de kétségtelen, hogy a szakítás politikájának felülkerekedése idején mondatott — a nyilatkozattétel napja augusztus 28 — s csupán Kossuth és nem a kormány politikáját jellemezte. Erre nézve Deák Ferencz a 67-es bizottság negyedik ülésén következőleg nyilatkozott: «Én is elolvastam azon III. cikket, sőt alkotásánál is jelen voltam; én is tudom, mit tartalmaz a törvény azon, a fejedelem személye melletti miniszterre nézve; én is tudom, hogy ő azon viszonyokban, melyek Magyarországot Ő Felsége tartományaival közösen érdeklik, Magyarországot képviseli; de azt is tudom, hogy ez a szorosán vett, úgy értett külügyekre sohasem vonatkozott, mert ha erre vonatkozott volna, akkor Magyarország országgyűlése azt tette volna fel, hogy két külön ministerium vezeti a külügyet, az 1848. évi törvényhozás pedig sokkal praktikusabb tapintattal bírt, mintsem lehetőknek tartotta volna, hogy egy külügyet két külön minister vezessen.»

Ez áll a külügyekre. De már a hadügyi kérdésnek az

1848-iki törvényben nyert hiányos szabályozását maga a kormány és a törvényhozás sem tekintette állandó jellegűnek.

Ideiglenesnek tekintette a határővidék fennálló katonai szervezetét, bár a kormány kénytelen volt kijelenteni, hogy azon nem tesz változtatást.

Ideiglenesnek tekintette a hadseregnek német szervezetét, bár azt újabb törvényjavaslatában is elfogadta, kiegészítette s csak a fennmaradó ujonczokból szervezendő honvédség magyar jellegét kívánta megállapítani. De e javaslatból nem lett törvény s a hadügyministernek a javaslat benyújtása előtt Bécsben meg kellett volt ígérnie, hogy a hadsereg szervezete tekintetében nem enged semmi változtatást. A vezérlet, vezénylet és belsőszervezet joga tehát az 1848-iki törvényekben felségjogként ugyan nincs declarálva, de az abba való beleszólás joga az országgyűléstől a limine megtagadtatott s az országgyűlésnek ehhez való joga az 1848-iki törvényekben sincs biztosítva.

De nemcsak a hadügy terén, hanem más kérdésekben sem tekintette állandó jellegűnek az 1848-iki törvények által teremtett állapotokat az akkori kormány. Ideiglenesnek tekintette a kormány azt a helyzetet, hogy az 1848-iki törvények nem intézkednek az államadósságokban való részesedésünk iránt s e tekintetben hajlandó volt lépéseket tenni az országgyűlés előtt.

Ideiglenesnek tekintette, hogy nem történt intézkedés egy önálló magyar bank felállítása iránt s e tekintetben a szükségesnek vélt lépéseket meg is tette.

Ideiglenesnek vélte az 1848-iki törvények által teljesen szabályozatlanul hagyott vámkérdés akkori állapotát s lépéseket tett az Ausztriával való békés megegyezés iránt s a közbonső vámvonalak felállítását elhatározandónak nyilvánította. El volt határozva arra is, hogy törvényjavaslatot nyújtson be a Házhoz az iránt, hogy a vámkérdést úgy Ausztriával, mint a külfölddel szemben részletesen szabályozza a törvényhozás.

De mindezen kérdéseken új intézkedéseket vélt megteendőknnek, melyekről nem szól az 1848-iki törvényhozás

és új törvényeket, melyek kiegészítsék az 1848-iki törvények hiányos rendelkezéseit. A provisorikus természetű 48-as törvények ekképen kiegészítve teljes és alkotói szemében állandó megoldásnak lettek volna tekinthetők. De így kiegészítve, ilyen egészen új — az uralkodó által elvileg sem engedélyezett — concessiókkal kiegészítve ez már nem 48-as alap lett volna, hanem egy egészen új alap, melyet a 48-as törvényhozók óhajtottak ugyan, de *ki nem vívhattak*. Annak a korszaknak óhajtatásait ne tekintsük azon időszak eredményeinek; a vágyak azután is sokakban éltek, azoknak megvalósítása nekik sem sikerült.

Azok, a kik az 1848-iki törvényekről úgy beszélnek, mint egy kész megoldásról, mint egy helyes közjogi alapról, melyet a 67-es alappal szembe lehet állítani: igazságtalanok a 48-iki és a 67-iki törvényhozókkal szemben egyaránt. Igazságtalanok a 48-iki törvényhozók iránt, midőn egy rögtönzött és ennélfogva szükségkép hiányos és fogyatékos törvényalkotást úgy tüntetnek fel, mintha az által a nehéz kérdéseknek egy egész sorát teljesen megoldottnak vélték volna e törvények alkotói. Igazságtalanok a 67-iki törvényhozók iránt is, midőn az általuk elért tényleges eredményeket egy előző törvényhozás el nem érhető óhajtatásaival összehasonlítva értékelik. Feledik, hogy az 1848-iki mű provisorikus természetű volt. Provisorikus volt pedig nemcsak abban, hogy maguk alkotói is elégtelennek találták a kérdéseknek abban nyert megoldását, hanem provisorikus volt abban az értelemben is, hogy azon európai viszonyok, melyek lehetővé tették, maguk sem voltak állandó természetűek. Annál lehetetlenebb volt az 1848-iki törvényeknek a népszerű áramlatok irányának megfelelő kiegészítése, mert hiszen maguk a meg nem felelőnek talált 48-as törvények sem nyugodtak szilárd, állandó bason. Ideiglenes volt az európai forradalom győzelmes előnyomulása: szükségkép ideiglenesnek kellett minden erre alapított politika diadalának is lennie.

Erre nézve Andrassy utóbb igen találóan nyilatkozott:

«Van még egy vád, melyből az ellenzék egy része zászlót csinált a maga számára, és ez az, hogy a 48 nincs

visszaállítva; ezt kell tehát visszaállítani. E vád még üresebb, mint a többi.

Európa igen sok államában keletkezett 1848-ban új alkotmány. Én nem tudok egyet sem, hol az ma, ha csak fő vonásaiban is, léteznék. Magyarország az egyetlen állam, hol a 48-iki alkotmány minden lényeges pontja ismét vissza van állítva. A mi változott, azt a nemzet változtatta meg azért, mert semmi értékkel nem bírt és mégis összeütközéseket idézett elő.

Azonban egy bizonyos értelemben elfogadom azt, hogy a 48 nincs visszaállítva.

Igenis, a 48 nincs visszaállítva, mert Erdélyben nem Janku uralg ez időben, hanem uralkodik az alkotmányosan hozott törvény, mely az uniót végkép létesítette.

Nincs visszaállítva a 48, mert Horvátország nem nagy ellenséges tábor többé, hanem Magyarország hű és elégedett társországa.

Nincs visszaállítva a 48, mert Fiumét nem föllázadt horvát csapatok tartják elfoglalva, hanem mert e város Horvátország szabad beleegyezésével a magyar korona külön területének nyilvánított.

Nincs visszaállítva a 48, mert a nemzetiségi kérdést, melyet akkor bunkóval, kaszával kezdtek kettévágni, a méltányosság és testvériség alapján a törvény oldotta meg.

Nincs visszaállítva a 48, mert országgyűlésünk küldöttsége nem zarándokol a Reichstaghoz, hogy onnan elutasítsák, hanem delegatiók intézik a közös ügyeket közösen elfogadott alapokon.

Nincs visszaállítva a 48, mert a felállítandó honvédség nem fog többé azon helyzetbe jutni, hogy a közös hadsereg ellen harcoljon, hanem azzal együtt fogja védeni, ha kell, Magyarországot és a monarchiát, netaláni megtámadás ellen.»

Provisorikus volt a helyzet, melyben létrejöttek; zavarokkal és ellentétekkel teljes az időszak, a melyet felidéztek; a megoldás módja pedig maga is provisorikus és hiányos.

Hibás tehát az 1848-iki törvényeket olybá tekinteni, mintha azokat alkotói befejezett, teljes és állandó alapnak

tekintették volna. Minthogy azonban vannak olyanok, a kik már magukat e 48-iki törvényeket is oly nagy értékűeknek tekintik Ausztriához való viszonyunk szabályozása tekintetében, hogy azokhoz képest az 1867-iki törvényeket s az annak alapján későbbi törvényekkel is szabályozott közjogi helyzetet határozott visszaesésnek declarálják: szükséges ismételten röviden rámutatnunk arra, hogy mi az, a mit az 1848-iki törvények valóban elértek s hogy annak Magyarország függetlensége szempontjából mennyi értéke van.

1848 előtt részben törvényellenesen, részben törvényeink hézagosa miatt egy erős központi birodalmi kormányzat létesült. Magyarország függetlensége szempontjából az volt a feladat, hogy ezen birodalmi kormányzat köréből minél több ügy kiszakíttassék, a központi kormányzat kezében megmaradó ügyek tekintetében pedig Magyarország és Ausztria teljesen egyenjogúnak ismertessék el. A paritásnak ezen elve nem is volt keresztülvihető még 1848-ban, midőn Ausztria még annyival hatalmasabb volt, mint Magyarország. Lombardia még birtokában volt, Olaszország nagy része az ő befolyása alatt s németországi vezérszerepe kétségtelen. Az erők paritása nélkül a jogok paritása ki nem vihető.

Láttuk, hogy a régi birodalmi szervezet a külügyek tekintetében semmi változást nem szenvedett, külön magyar külügyek ki nem hasítottak ügyköréből s a paritás és a felelősség elve keresztül nem vitetett. Ezen a téren tehát nem teremtett a 48-as törvény közös ügyet, de ezen mulasztása még nem jelenti a függetlenségi eszme diadalát. Mert nem magyar külügyi kormányzatot teremtett, hanem meghagyta a régi osztrák birodalmi külügyi szervezetet, melyhez képest a külügy közössége rendkívüli előhaladás és nem visszaesés.

A régi osztrák birodalmi hadsereg egységét a 48-as törvényhozás már inkább megbontotta. De a határőrvidék katonai szervezetét meg nem változtatta s a vezérkar, tüzérség és hadi mérnökség tekintetében nem csak az önállóság követelményeinek nem tudott eleget tenni, hanem a paritás és a felelősség elvének alkalmazására sem birt

módot találni. A vezérkar, hadi mérnökség és tüzérség a megoldás ezen módja szerint, a törvény hiányos rendelkezései folytán, továbbra is a régi birodalmi osztrák és egységes szervezetben maradt. Maga Kossuth is, ki ennek megváltoztatását a jövőre óhajtanónak vélte, elismerte, hogy ez külön törvény által lesz eszközzendő. Elismerte ez által, hogy a vezérkar, hadi mérnökség és tüzérség birodalmi és egységes szervezete a 48-as törvényekkel nem ellenkező. Ezen téren a közösség elvének kimondása szintén nagy haladás, mert lehetővé teszi a paritás és felelősség elvének alkalmazását e tárgyakra vonatkozólag is. Ezen a téren sem a függetlenségi eszme diadala az, hogy a közösség elve ki nem mondatott, mert ennek elmulasztásával nem önállóságunk érvényesült, hanem a birodalmi egységes szervezet. Kétségtelen előhaladás a hadsereg egységének megbontása szempontjából a magyar hadügyministerium tag hatásköre s az országgyűlésnek a hadügyi kiadások megszavazása iránti joga. De a hadügyminister illetékességi köre nem volt teljes, a mennyiben ezen említett közös katonai testületekre ki nem terjedt s az országgyűlésnek a hadügyi kiadások megszavazására vonatkozó joga ujoncz-megajánlási jogának a határőrvidéki szervezet fenntartása által való korlátozása folytán lényegesen megcsorbított. A mi a katonai kinevezéseket illeti — melyeket ő felsége személye körüli miniszternek kellett ellenjegyeznie — azokra nézve a kormány úgy vélekedett ugyan, hogy a magyar hadügyminister véleménye alapján kellett azoknak történniök, de a mennyiben ezen intézkedésre nézve világos utalás történt az iránt, hogy ezen intézkedés a hadsereg egységének megóvása céljából volt szükséges s hogy a katonai kinevezések jogát ő felsége magának tartja fenn: ebben a reservált felségjogoknak el nem fogadható elve proclamáltatik az uralkodó által. Ez is egy megoldatlanul maradt controversia.

Téves tehát úgy állítani fel az ellentétet a hadügynek 1848-iki és 1867-iki szabályozása között, hogy az egyik megvalósítja az önállóságot, a másik pedig megteremti a közösséget.

Az 1848-iki rendezés nem állapítja meg a teljes önállóságot: még közössé sem fejleszt bizonyos katonai testületeket; meghagyja régi szervezetében a határőrvidéket; meghagyja régi német szervezetében a hadsereget s a védrendszer megállapítása s a szolgálati időnek meghatározása tekintetében az ország jogait *expressis verbis* ki nem nyilvánítja.

Az ujonczmegajánlási jog ekkép a határőrvidék régi szervezete által, a fennálló védrendszer által ép annyira csorbított, mint az által, hogy a szolgálati idő megállapításának joga az országgyűlés részére nincs biztosítva. Ezen jogoknak tényleges alkalmazását az országgyűlésen ugyan megkísérlették, de sikertelenül s a határőrvidéki katonaságnak a törvény rendelkezéseinek megfelelőleg a magyar hadügyminister alá való rendelése in praxi szintén nem sikerült. Így a régi egységes birodalmi hadsereg bizonyos katonai testületei törvény szerint, határőrvidéki katonasága pedig tényleg a régi egységes szervezetből ki nem szakítottak s e téren Magyarország függetlensége felé csak a 67-es alapon történt az első lépés. Ugyanott mondatott ki kifejezetten, hogy a védrendszer megállapítása és a szolgálati idő meghatározása az ország joga s ennek alapján állapított meg egy oly védrendszer, mely rövid szolgálati időt állapítván meg s a határőrvidéki szervezet feloszlását vonván maga után, az ujonczmegajánlási jog hatályát az ország egész területére kiterjeszti s az ujonczmegtagadás jogát realisabb értékűvé teszi, mint azon régi s az 1848-iki törvények által meg nem változtatott rendszer, mely a szolgálati idő hosszúsága által az ujonczmegtagadási jog alkalmazásának voltaképp minden élet elveszi.

Az 1848-iki törvények a hadkiegészítés tekintetében absolut uralom alatt hagyják az ország területének egyik részét (a határőrvidéket), s a hadkiegészítés régi módja által megcsorbítják az ország többi részének ujonczmegtagadási jogát. A 67-es törvény teljessé teszi ezen jogot s a hadkiegészítésre vonatkozó intézkedéseket kormányzati tekintetben teljesen a honvédelmi miniszterre bizza. Nem a függetlenség és a közösség közötti ellentét az, a mely jel-

lemzi hadügyi téren a 48-at és a 67-et, hanem a függetlenség megvalósításának módja és iránya. Más téren érvényesíti a függetlenséget a 48-as törvényhozás és más téren érvényesíti a kiegyezés. A 48-as törvény tágabb hatáskört biztosít az országnak a hadügy terén, de a mi ezen hatáskörből kivonatlik, az marad osztrák s kormányzási módja abszolút. A kiegyezés részben közössé teszi a hadügyet, de ezen közös hadügy nemcsak a magyar, hanem a birodalmi hadügyi szervezetnek is rovására megy. A birodalmi szervek teljesen megszűntek s helyükbe jött a paritás. Habár ezen paritás nincs teljesen minden részletben keresztül vive, de az kétségtelen, hogy nincsenek, mint 48-ban, oly katonai testületek, melyeknek kiadásaihoz hozzá kell járulnunk, de melyekre az országnak semmi befolyása nincs. És nem létezik oly katonai szervezet, mint volt a régi katonai határőrvidék. A szolgálati és vezényleti nyelv tekintetében s a czimerek és katonai nyelv tekintetében a hadseregben ma sincs meg a paritás, de a hadseregnek magyar lábra állítását a 48-as törvény sem mondotta ki s még azon törvényjavaslat sem állította a hadsereget teljesen magyar lábra, melyet az országgyűlés az 1848. év nyarán elfogadott s a mely szentesítést nem nyert, így *lényleg* elért eredménynek különben sem tekinthető. Teljesen német szervezetben hagyja ez a meglevő sereget, sőt ilyen alapon még 10—12.000 emberrel kiegészíttetni rendeli. Csak az ezután fennmaradó ujonczokból rendel honvédséget szerveztetni, de a huszárságot teljesen a német rendszer szerint kiegészítendőnek javasolja maga Kossuth is. Ezek a hiányok meg voltak tehát 1848-ban is; egyebekben keresztül van vive a paritás a hadsereg szervezetén belül, kivéve a hadügy-ministeriumot. Nagy érdeme a kiegyezésnek az, hogy a paritás elvét nagyjában keresztülvitte azon ügyekben, melyek régebb egészen birodalmi osztrák ügyek voltak abszolút kormányzat alatt s melyeknek még a 48-as törvényhozás sem bírta minden téren megszüntetni osztrák, egységes és abszolút jellegét.

Magyarország függetlensége ma sem teljes; de a birodalom sincs sehol. A 48-as törvényhozás nem bírta minden

téren megszüntetni; a kiegészítés folytán ma már egyetlen egy szerve sem létezik.

Miként a kül- és hadügyi téren, úgy a bankkérdésben is maradt fenn 48-ban a régi birodalmi szervezetnek némi nyoma. A 48-as törvény ugyan nem intézkedett Magyarországnak a bankkérdésben való önállósági joga iránt, de a kormány tett lépéseket egy önálló bank létesítése iránt. Azonban ő maga elismerte azt, hogy az osztrák nemzeti bank jegyei az országban törvényes fizetési eszköz gyanánt szolgálnak, sőt írt Bécsbe, kérve ezüstöt e bankjegyek egy részének beváltására, nehogy a krízis miatt elveszítsék hitelüket. De azt, hogy a magyar bankjegyek viszont Ausztriában elfogadtassanak, nem is követelte senki, s erről szó sem is lehetett.

A bankkérdésben tehát az önállósághoz való jogunk inkább alkotmányos függetlenségünkől levont logikai következtetésen, mintsem pozitív törvényen alapul s még az országnak ezen vitás s el nem ismert joga sem alterálta egy birodalmi pénzügyintézetnek kormányunk által is elismert, a viszonyosság elvének teljes mellőzésével való érvényesülhetését.

Valamint a bankkérdésben, úgy a vámkérdésben is voltak törekvések, voltak remények és óhajtasok; voltak alkotmányos önállásunkból joggal levont következtetések, melyeknek realizálása azonban, jogtalanul bár, de tényleg megtagadtatott; azonban a vámügynek önálló szabályozásához való jogunk s annak miként leendő alkalmazása sem szabályozva, sem biztosítva az 1848-iki törvényekben nincs sehol.

Midőn tehát ekképen a való tények rideg világításában vizsgáljuk az 1848-iki törvényeket s vizsgáljuk azt, hogy mit értek el valóban és nem azt, hogy mit óhajtottak elérni később meghozandó törvények által: egészen más színben fog feltűnni ezen törvényhozásnak pozitív eredménye s provisorikus megoldásuk mellett egészen más világításban fognak föltűnni előttünk azon évnek alkotásai, melyek a súlyos közjogi kérdések egész sorának teljes és állandó jellegű megoldását eredményezték.

Ha tehát valaki azt kívánja, hogy Magyarországon létesüljön az önálló vámterület; ha azt kívánja, hogy a bécsi bank befolyása teljesen megszűnjék Magyarországon; ha magyar vezényszót és magyar szolgálati nyelvet kíván: akkor olyan óhajtasoknak ad kifejezést, melyeknek megvalósítása lehet üdvös és czélszerű, de a melyek az 1848-iki törvények által *nem* nyertek megvalósulást. Ha azt mondja, hogy ezeknek megvalósítását az ország érdeke követeli: politikai nézetet nyilvánít, melyre nézve eltérők lehetnek a nézetek; ha azt mondja, hogy ezzel a *negyvennyolczadiki* törvények restituálását kívánja: oly állítást kockáztat, mely a valóságnak meg nem felel.

RÉZ MIHÁLY.

LEGENDA A MADÁRFÉSZEKRŐL.

Hatto, a remete, a pusztában állt és imádkozott. Vihar dühöngött, s hosszú szakála és bozontos haja röpködött a szélben, mint valami ős romon a szélkorbácsolta bozót. Mégsem simította félre haját szeméről, nem kötötte le övével szakállát, mert kezei imára voltak tárva. Virradat óta tartotta ég felé csontos, szőrös karjait, fáradtság nélkül, mint ágait a fa, s így akart maradni estvélig. Nagy volt könyörgésének tárgya.

Olyan ember volt ő, a ki sokat szenvedett a gonosz világ álnokságától. Benne is égett az üldözés és kínzás lángja s szenvedte mások gyötrelmeit és kínjait is, többet, mint a mennyit szíve el birt viselni. Azért vette magát a sivatagba, barlangot vájt a folyó partjába, s szent emberré lett, a kinek imái meghallgatást találnak Isten trónja előtt.

Hatto, a remete, a folyam szélén állott, a barlang szája előtt, és imádkozott. Azért könyörgött, hogy Isten hozza el az utolsó ítélet napját e gonosz világra. A harsonás angyalokhoz fohászkodott, hogy adják hírül a vétek uralmának végét. Vértenger hullámaint idézte, fojtsák magukba az igazságtalanságot. A pestishez kiáltott, töltsé meg a temetőket hullákkal.

Körülte sívó pusztaság. De nem messze a folyam partján egy vén fűz állott, kurta törzse feljül nagy, fej-forma gömbbé duzzadt, melyen friss, halványzöld ágak nőttek. Új hajtásaitól minden ősszel megrabolták a fátlan sivatag lakói; de a fa minden tavasszal hajlós friss galyakat hajtott, melyek szeles napokon ott libegtek-lobogtak a fa körül, mint haja és szakála a remete Hatto körül.

A kis barázda-billegető pár, mely fészket a fűz koronáján, a fölfelé hajló ágak közé szokta rakni, épen ez nap akart munkához látni. De az összeverődő, csapkodó ágak közt nem volt nyugtuk. Káka- és gyökérszálakkal megtavalyi hervadt sással röpdöstek ott, de semmire sem tudtak menni. Akkor szemükbe tünt a vén Hatto, a ki éppen azon könyörgött Istenhez, tegye bétszerte szilajabbá a vihart, hogy elsöpörje a kis madarak fészket s feldúlja a sasokét is.

Mai ember bizony el sem tudja képzelni, milyen szikár és bütykös és szürke és szinte mohos, emberi képhez alig hasonló volt az olyan vén pusztai remete. Bőre úgy megfeszült homlokán s arczsontjain, mintha csak koponya lett volna, mindössze egy kis sziporka mutatta szemének üregében, hogy még van benne élet. A kiaszott izmok nem tették gömbölydeddé a testet, a fölemelt két csupasz kar jóformán nem volt egyéb egy pár vékony csontnál, a melyeket ránczos, kemény bőr borított, mint a fa kérge. Ócska, szűk fekete palástot viselt. Az egész embert barnára égette a nap és fekete volt a szutyoktól. Csak haja és szakála volt fehér, de az eső meg a napfény azt is kicsáváztá, hogy olyan szürke lett, mint a fűzlevél alsó fele. Nem csoda, ha a madarak, a mint ott szálldestak helyet keresve fészkek számára, a remetét vén fűzfának nézték, a melyet fűrész és balta törpére csonkítottak, mint odább a másikat. Ott cikáztak körölte, elsuhtak meg visszaszálltak, megjegyezték az utat hozzá, latolgatták, milyen hely volna ragadozó madarak meg viharok dolgában; nem találták kecsgetetőnek, de mégis hozzá szegődtek, mert közel volt a folyóhoz, a nádashoz, a mi az ő éléskamrájuk és csűrjük volt. Az egyik madárka nyilsebesen lecsapott, s egy gyökérdarabkát ejtett a remete kitárt tenyerére.

A vihar épen alább hagyott, nem sodorta le tüstént a gyökérszálát a remete kezéből, a ki nem szünt meg imádkozni. «Jöjj el, oh Uram, mentül hamarább, pusztítsd el e bűnös világot, hogy az emberek ne halmozzanak még több bűnt fejökre. Kiméld meg az élettől, a kik még meg nem születtek! Az élők számára már úgy sincs mentség!»

Most a vihar újra nekigyürkőzött, s a kis gyökérvég elrepült a remete csontos nagy kezéről. De a madárcák visszatértek s új tanyájok vázát a remete ujjai közé próbálták beékelni. Egyszeribe egy idomtalan, piszkos hüvelyk ráhajolt a kis szalma-tőrekre s ott fogta, négy ujj domborúan összehajlott a tenyér fölött, úgy hogy egy kis békés zugoly támadt, a melyben könnyű volt építgetni. A remete pedig folytatta imáját: «Hol késnek a tűzfelhők, Uram, a melyek Sodomát megemésztették? Mikor nyílnak meg az ég csatornái, melyek a bárkát Ararát hegyére emelték? Még sem fogyott el minden türelmed, még sem ürült ki irgalmad serlege? Oh Uram, mikor lépsz elő a meghasadó égből?»

S a remete Hatto előtt az utolsó ítélet lázas képei rajzottak. A föld megrendült, az ég csupa tűz volt. S a lángszin erősség alatt fekete felhőkben menekültek az égi madarak, a földön egymás hegyin-hátán hömpölyögtek a menekülő állatok. S míg lelkét leigázták a káprázatok, szemei a kis madarak röptét követték, a mint villámgyorsan szálltak ide s tova, boldog csicsergéssel ragasztva fészükhöz egy-egy új szalmaszálat.

A vén remetének eszébe sem volt, hogy megmozduljon. Fogadalma tartotta, hogy naphosszat mozdulatlanul állva, fölemelt karral imádkozzék, s így erőszakolja ki meghallgattatását. Minél inkább kifáradt teste, az agyában rajzó képek annál élénkebbek lettek. Hallotta, a mint a városok falai lerobbannak s az emberek hajlékai halomra dőlnek. Kiabáló, rémült csoportok tolongtak körölte, s nyomukban a bosszu és pusztulás angyalai, szigorú, szép arcú magas alakok ezüst vértben, fekete paripákon, fehér villámokból font korbácsokat suhogtatva.

A barázda-billegetők szorgosan építgettek, ácsoltak egész nap, s munkájok serényen haladt. Építő-anyagban nem láttak szükségét ezen a lankás mezőn, melyet ellepett a csaté, e folyam mentén, hol nád meredt, szittyó burjánzott. Se délbe, sem este nem volt pihenésük. Szorgalomtól és gyönyörűségtől tüzelve röpködtek, s mire bealkonyult, már csak a tető hiányzott.

De mielőtt este lett, mind jobban és jobban magukra vonták a remete tekintetét. Követte őket szemével, megpirongatta, ha együgyűeknek látszottak, boszankodott, ha a szél kárt tett nekik, s alig bírta elviselni, ha egy csöppet megpihentek.

Így ment le a nap s a madarak hazatértek szokott tanyájukra a nádasba.

A ki este a fenyéren jár, jól teszi, ha lehajol, hogy végig nézzen a föld apró púpjain; akkor látni fogja, milyen csodálatos kép rajzolódik ki az alkonyi ég előtt. Nagy, lomha szárnyú baglyok surrannak át a föld színén; a ki egyenest áll, nem láthatja őket. Nyulánk, fürge siklók gyűrűznek itt, keskeny fejüket föltartva megkunkorított nyakukon. Óriási varangyok másznak elő lomhán. Nyulak meg vizipatkányok mentik irhájokat a ragadozók elől; a róka egy szárnyas-egér után kap, a mely szunyogokra vadászik. Mintha minden göröngy megelevenülne. S a kis madarak ezalatt alszanak az ingó nádszálakon, e nyughelyen, minden gonosztól védve; ellenség nem közeledhet a nélkül, hogy a víz ne csobbanna s a nád meg ne rezzenne, a mire fölébrednének.

Virradatkor a kis billegények először azt hitték, hogy a tegnap minden eseménye merő álom volt.

Megjegyzett útmutatóik mentén odarepültek fészekükhöz; de annak nyoma sem volt. Szétkémleltek a tájon s fölemelkedtek magasra, hogy onnan nézzenek körül. Fészeknek, fának semmi nyoma. Leszálltak egy pár köre a víz partján és gondolkodtak. Billegették a farkukat és forgatták a fejüket. Hova lett a fa meg a fészek?

De alig emelkedett föl a nap egy tenyérnyire a tulsó parton az erdő fölé, egyszerre csak lassacskán jött, jött, bandukolt a fájuk, s megállt éppen azon a helyen, a hol tegnap állott. Szakasztott olyan fekete volt, olyan bütykös, mint előtte való nap, s ott volt a fészkek is valaminek a tetején, a mi nem lehetett egyéb kiaszott, fölmeredő ágánál.

A kis billegetők nosza újra hozzáláttak az építkezéshez egy cseppet sem gondolkodtak tovább a természet csodáiról.

Hatto, a remete, a ki elriogatta a gyermekeket barlangja elől, s azt mondogatta nekik, hogy jobb lett volna, ha soha meg sem látják a napvilágot; ő, a ki belegázolt az iszapba, ha föllobogózott csolnakokon vidám fiatal emberek eveztek a folyón, csak hogy átkokat zúdítson utánok; ő, kinek szeme nézésétől a pásztorok féltetni szokták nyájakat, bizony nem a madarak kedvéért tért vissza a víz partjára. De jól tudta, hogy nem csak a szent könyvekben van mindegyik betűnek rejtett és titkos jelentése, hanem mindannak is, a mi a természetben történik. Annak a nyitját is kiokoskodta, mit jelent az, hogy a barázda-billegetők az ő kezére rakták fészkeiket. Isten azt akarja, hogy addig álljon itt kitárt karokkal, míg a madarak fölnevelik fiókáikat; ha ezt megteszi, meghallgattatik.

Ezen a napon kevesebb látomása volt az utolsó ítéletről. A helyett figyelme mindinkább a madarak röpködését követte. A fészek hamarosan elkészült. A kis kőművesek ott szálldostak körülötte s nézegettek. Egy pár szál mohát is vittek, s oda tapasztották kívülről, meszelés vagy festés helyett. Puha fűszálakat hordtak belé, s az anya önnön melléről tépett pihét, azzal bélelte ki a fészket; ez volt a belső berendezés, a bútor.

A föld népe, mely félt attól, hogy a remete imádságának az Úr trónjánál megrontó hatalma lehet, kenyeret és tejet szokott hordani neki, hogy haragján enyhítsen. Most is oda mentek hozzá, s látták, hogy mozdulatlanul áll, kezén egy madárfészek.

— Lám, hogy' szereti a jámbor a kis madarakat, — mondták, s már nem féltek tőle, hanem ajkához emelték a köcsögöt, s szájába rakták a kenyér-falatokat. Mikor már evett-ivott, haragvó szavakkal üzte el magától az embereket, de azok csak nevettek átkozódásán.

Teste régóta szófogadó szolgálja volt akaratának. Éhség és sanyargatás, naphosszant való térdeplés meg heteken át tartó virrasztás útján szoktatta engedelmességre. Aczélos izmai most napokon és heteken keresztül tartották karjait fölfelé; míg a kis billegető a tojásokon ült s nem szállt ki többé a fészekből, a remete még éjszakára sem huzódott

be barlangjába. Hozzátörődött, hogy ülve aludjék, fölfelé tartott kézzel; a sivatag lakói közt vannak, a kik nagyobb dolgokat is vittek véghez.

Egészen hozzá szokott a két kis éber szemhez, melyek a fészek pereméről letekintettek rája. Eső, jég idején óvta a fészket, a hogy tudta.

Egyszer csak elhagyja ültét a kis madár. A két kis billegető kiül a fészek szélére, billegetik a farkukat, tanácskoznak, s csak úgy nevet róluk a boldogság, pedig a fészek hangos a félénk, aggodalmas csipegéstől. Egy kis idő múlva kirepülnek, merész szúnyog-vadászatra.

Egyik muslinezát a másik után kapják el és viszik haza, azoknak, a kik ott csicseregnek a remete kezében. Valahányszor zsákmányt hoznak, akkor leghangosabb a csiripelés. A szent ember imáját megzavarja a madárszó.

És lassacskán aláhanyatlík karja, melyet már alig bír mozdítani, s szűrő szemei odamerednek a fészekre.

Soh'sem látott ilyen gyámoltalanságot, ilyen tehetetlen kis csunya jószágokat, csupasz kis testeket, melyeket csak egy pár pehely takar, szemüket alig látni, repülni nem tudnak, tulajdonképen csak hat tátott csőr látszik.

Maga is csodálkozott, de a szíve épen ezért esett meg rajtok. Hiszen az öregeket sohasem vette ki a világpusztulásból; de mostantól fogva valahányszor csak az Úrhoz fohászkodott, hogy pusztítsa el s váltsa meg a világot, hallgatagon mindig kivételt kívánt tenni a hat gyámoltalannal.

Ha a parasztasszonyok enni valót hoztak neki, nem fizetett érte átkokkal. Örvendett, hogy nem hagyják őt éhen halni, hiszen a kicsinyeknek szükségük volt az eleségre.

Nemsokára naphosszanta hat kerek fejecske kandikált ki a fészek peremén. Az öreg Hatto karja mind sűrűbben hanyatlott le a szeme irányában. Nézte, a mint toll növi be a pirosas bőrt, szemeik kinyílnak, a test formái nekigömbölyödnek. Hamarosan kedvessé fejlettek boldog kis örökösei annak a szépségnek, melylyel a természet megajándékozta a levegő szárnyas népét.

E közben a világ pusztulásáért esengő könyörgések

mind vonakodóbban szálltak Hatto ajkaira. Azt hitte, Isten megnyugtatta őt a felől, hogy ez el fog következni, mi-helyt a madárkák anyányiakká lesznek. Most kibuvót kere-sett ez ígéret alól. Mert ezt a hat csöppséget, a melyeket ő ápolt és óvott, nem akarta feláldozni.

Más volt az azelőtt, a míg neki semmije sem volt. Elfogta a szeretet a gyöngék és gyámoltalanok iránt, a melyre minden kis gyermek megtanítja a nagy és hatalmas embereket.

Néha az egész fészket bele tudta volna csapni a folyóba, mert úgy gondolkozott, hogy irigylésre méltó, minden gond-tól és büntől ennyire menten halni meg. Nem kellett-e oltalmaznia ez apróságokat a ragadozóktól s a hidegtől, az éhségtől és a balsors sok mindenféle látogatásától? De épen a mint ezen gondolkozott, egy karvaly csapott le a kicsi-nyekre. Hatto elkapta a vakmerőt balkezevel, megforgatta feje fölött s haragjának egész erejével belevágta a folyamba.

És eljött a nap, mikor a kicsik kirepültek. Egyik öreg abba fáradt, hogy a kicsinyeket fölsegítse a fészek peremére; a másik pedig ott szálldosott, példát mutatva, milyen könnyen megy a repülés, csak próbálnák. S hogy a piczinyek vonakodtak, a két öreg elszállt, s legszebb röp-tüket mutatták nekik. Szárnyaikkal verdesve, cikornyás fordulatokat irtak le a levegőben, majd pacsirták módjára egyenesen emelkedtek a magasba, s repesve tartották fön-n magukat.

S hogy a fiatalok tovább is makacskodnak, Hatto nem állhatja meg, hogy bele ne elegyedjék a dologba. Újjával óvatosan megtaszítja őket, s ezzel minden rendbe jön. Szárnyra kelnek, reszketve és bizonytalanul, úgy csapkodva a levegőt, mint a denevérek; már-már lehanyatlanak, megint szárnyra kapnak, rájönnek, min sarkallik ez a mes-terség, s új tudományukat arra használják, hogy utczu, egy-szerre bent teremnek a fészekben. Az öregek büszkén, ujjongva szállnak le hozzájuk; a vén Hatto pedig elmosolyodik.

Mégis rajta fordult meg az egész. És komolyan töp-renkedett, vajon az Úr nem tehetne-e valahogy' kivételt a kis szárnyasokkal?

Ha jól meggondolja az ember, talán a mennyei Atya is úgy tartja kezében a világot, mint valami óriási madárfészeket, s talán szereti azokat, a kik ott tanyáznak, ott élnek, a föld gyámoltalan gyermekeit. Talán megkönyörül rajtok, a kiket el akart pusztítani, mint a remete szíve a kis madarakon.

A remete madarai természetesen sokkal jobbak voltak az Úr embereinél, de ő mégis meg tudta érteni, hogy a mennyei Atya szíve megesik rajtok.

Másnap üres volt a fészek s a remetét elfogta a magánosság keserősége. Karja lehullt oldala mellé s úgy rémlett neki, mintha az egész természet visszafojtaná lélekzetét, a végítélet harsonáira figyelve. De ebben a pillanatban mind visszatértek a madárcák, fejére, vállára szálltak, hiszen egy csöppet sem féltek tőle. Egyszeribe fény-sugár villant át az öreg Hatto megzavart elméjén. Hiszen leeresztette a karját, naponta hányszor le nem eresztette, hogy a madarakat megnézzé!

És a mint ott állt körülrepdesve a hat kis madártól, hogy szinte káprázott a szeme, boldogan megbiccentette a fejét valaki felé, a kit nem látott. Nem köt semmi, — mondotta — nem köt semmi. Nem tartottam meg a szavamát, hát Neked sem kell megtartani a tiédet.

És úgy remlett neki, hogy a hegyek nem reszketnek többé s a folyó kényelmesen pihen ágyában.

TÉLI ÜDVÖZLET.

Az őszi lombok már lehulltak,
Üdvözljük már a telet,
Mely bárha későn, bárha jókor,
Bennünket soha nem feled.

Gyülöljük, vagy szeressük értte,
Ő arra mind nem ad sokat,
Egyszer, a mint régen kimérte,
Minden évben meglátogat.

Arczától néha szinte félünk,
Oly meleg, oly kecsegtető,
Nyájaskodik velünk vidáman,
Áldja is a szántó-vető.

Majd jégpánczélt borít magára,
Viharzik benne a harag
S mint unalmas, mogorva vendég,
Sokáig nyakunkon marad.

Napjainkat rövide szabja,
Hosszu, hosszú éj kell neki,
Hogy a hajnal elunja várni
Míg fátylát föllebbentheti.

Egykedvüleg, hallgatva nézi,
Midőn a kandalló körül
Csendre intő, nyugalmas estve
A kis család mélázva ül.

Szemlélve mindazt, a mit a mult
Elvitt tőlök, vagy meghagyott :
Tiprott mezőn egy-két szomorgó
Virág mellett a sok gyomot.

Sorsát a zaklatott hazának,
Melyet csüggeszt egy ős teher,
S lábainál küzdelmi díjul
Mindig csak tört remény hever. . .

Én mégis szívből üdvözöllek :
Tél barátom ! mulass velem,
Hókoronád fehér csillámát
Én is fejemen viselem.

Képed mása rajzolva rajtam,
Az a néma, az a rideg ;
De mégsem egészen hasonló ;
A szívem még nem jéghideg.

Bár élet-oltó zord hatalmad
Tőled mindenkit elriaszt,
Benned s magamban sejtem, érzem
A közelgő örök tavaszt.

LÉVAY JÓZSEF.

A SÍRPALOTA MELLETT.

1909 november 25.

Bevonul a vezér — nem várt rá hiába —
Művész keze-rakta sírpalotájába ; .
Nem ő maga vonul, őt ne keressék itt,
Viszik csak szelleme cseréptöredékit.

Ha csakugyan él még s küzd az idő ellen
Az a lánczaiból kiszabadult szellem :
Ünneplői felett itt lebeg-e vajjon,
Vagy tova röppen, hogy ne lásson, ne halljon ?

Vesz-e majd egy perczre pihenőt magának
Ragyogó tetején a sírpalotának,
Népén, honán onnan tekinteni szélyel
Örök szeretettel, régi szenvedélylyel ?

Ah, vigasztaló fény nem derül ott rája,
Mély keservvel siet végtelen útjára :
Látva, hogy az eszmény, melyért szive lángolt,
A föld gözskörében csalfa, tűnő láng volt.

Nyügös ingoványba, útvesztőbe dültek,
A kik melegétől áthatva hevültek,
Felhőt vont magára az ég boltozatja
S a csalóka lángot a haza siratja.

LÉVAY JÓZSEF.

MOORE DALAIBÓL.

Éji csöndben.

(Skót dallam.)

Ha itt a csöndes éj,
Mig nem nyugóz le álom,
Víg emlék fényinél
A multat megtalálom.
Dereng, borong
Kamaszkorom,
Zeng sok szerelmi szólam...
És hány szem ég,
Mely hűnyva rég —
S hány szív, mely porladóban.

Ha itt a csöndes éj,
Mig nem nyugóz le álom,
Bús emlék fényinél
A multat megtalálom.

Barátaim megint
Velem kapcsolva vélem,
Pedig leperge mind,
Mint fák levele télen.
S úgy érzek ép,
Mint ki belép
Dúlt lakoma terembe,
Mely fénye-múlt
És disze-hullt
S nincs többé senki benne.

Ha itt a csöndes éj
Mig nem nyugóz le álom.
Bús emlék fényinél
A multat így találom.

Velencei dal.

Ha át a piazzettán
Hús éj lehel,
Akkor jövök, Ninettám,
Te érted el.
Bár álarczos orczád :
Felismerem.
Csillag vezet hozzád :
A szerelem.

Víg csolnakosképpen
Jövök talán,
S remegve súgom : «Szépem,
Vár gondolám.
Most, most... a hold elbúván,
Segít az éj, —
A csöndes lagúnán
Velem ne félj!»

Angolból

KOZMA ANDOR.

A KALEVALA ÉS ÚJ FORDÍTÁSA.

I.

A finnek híres éposza egyike az egyetemes irodalom leg-érdekesebb tárgyainak. Nemcsak hazájában, hanem Európa legtöbb művelt országában tekintélyes irodalombúvárok foglalkoztak vele æsthetikai és folkloristikai tekintetben. Ma már az egész *Kalevala* nyolcz nyelvre van lefordítva: svéd, francia, német, angol, orosz, észt, cseh és magyar nyelvre; ezek közül a svédben három, németül két fordítása van — s Vikár Bélának most megjelent fordításával együtt nálunk is kettő.

Hogy a világ legműveltebb nemzetei mily nagy dicséretekkel, mondhatni magasztalásokkal halmozták el a *Kalevalát*, arról érdekes egybefoglalást nyújt a *Kalevala* magyarázó kötetében Grotenfelt Gusztáv.¹

A magyar irodalom figyelme már jókor fölébredt a rokon nép híres szellemi kincse iránt. Hunfalvy Pál és Gyulai Pál buzdítására Barna Ferdinánd lefordította az egész *Kalevalát* s fordítását a Magyar Tudományos Akadémia 1871-ben kiadta.² Behatóbb irodalomtörténeti és æsthetikai vizsgálat alá Szinnyi József vette nálunk először *A finn irodalom története*³ cz. művében; ez volt nemcsak nálunk, hanem Finnországban is az első munka, mely az egész finn irodalom történetét rendszeresen egybefoglalja. A *Kalevala* tartalmát, a *Kalevala* egységes voltát és a *Kalevala* költői szépségeit tárgyaló fejezetek felölelték mindazon kérdéseket, melyek a *Kalevala* addigi bonczolgatása közben fölmerültek. Vikár Béla pedig a *Budapesti Szemlében* (1890.), az *Erdélyi Múzeumban* (1899.) s a *Magyar Könyvtárban* (1890.) közzétett fordításaihoz hosszabb-rövidebb bevezető-czikkeket írt,

¹ *Kalevala II. Selityksiä.* 1901. (XXVI—XXXV. l.)

² *Kalevala. A finnek nemzeti éposa.* Az eredetiből fordította Barna Ferdinánd. Előszó XV. l.

³ *A Kisfaludy-Társaság évlapjai.* Újfolym. XIX. 1883—4.

melyek első sorban a *Kalevala* verselésének kérdését igyekeznek tisztázni.

Minthogy a múlt két évtizedben sok rendkívül becses, a *Kalevalával* foglalkozó mű és czikk látott napvilágot, főleg Finnországban, s ezek a költeményre egészen új fényt árasztanak, szükséges, hogy mielőtt az új magyar fordítás méltatásához fog-nánk, bemutassuk a *Kalevala*-kutatás újabb eredményeit, azokat a kérdéseket s az azokra nyert feleleteket, melyeknek ismerete nélkül ezt a becses népkölteményt alig lehet érdeme szerint meg-érteni és megítélni.

Mindenekelőtt vegyük szemügyre, mi a *Kalevala*? Megszoktuk a nagy, egységes naiv époszok egyikének tartani. Azok között azonban, kik figyelmesen átolvasták, bizonyára sokan akadnak, kik végére jutván, nem voltak teljesen megelégedve æsthetikai hatásával, mert a részletek üde gyermekiessége, mély hangulata és bája mellett a költemény a maga egészében nem tesz egységes benyomást, nem rajzol az olvasó lelkébe összhangzatos képet.*

Comparetti a finn népköltészetéről írt művében azt vitatja, hogy a *Kalevala* külön népdalokból van egybeállítva, melyekhez Lönnrot alig tett valamit. Lönnrot nem olvasztotta a nép-verseket szerves egészszé. Nincs benne egy kimagasló főhős, a ki köré a többi szereplő csoportosulna. Több kiváló hőst lá-tunk, kik mind a maguk kénye szerint cselekesznek, nem népük és társadalmi osztályuk nevében és érdekében. A *Kalevala* anyaga tehát *mozaikszerűen* van összerakva s nem szervesen egybe-olvasztva. Comparetti szerint mythikus éposz. Nem abban az elavult allegorikus értelemben, hogy a sötétség és világosság, a tél és nyár küzdelmét példázná, hanem oly módon, hogy főhősei mythikus alakok. Mivel a finn mythos még nem volt kialakulva, megérve, így a belőle alakult mythikus költészet sem érte el a fejlődés azon fokát, melyre pl. a görögöknél emelkedett. A tör-téneti alap teljesen hiányzik a *Kalevalából*. Az egység csupán az előadás formájában van meg, mely az egész finn hagyományos költészetben egy és ugyanaz.

Comparettinek a fődolgokban igaza van. Igaza van abban, a mit a költemény anyagának vizsgálatáról mond módszer tekin-tetében. Lachmann óta nagyon kedvelt volt a tudományos világ-

* Domenico Comparetti: *Il Kalevala o la poesia tradizionale dei Finni*. Roma 189 I. (Németül 1892.)

ban a dalelmélet (Liedertheorie v. Kleinliedertheorie), mely szerint a népeposzok akként jöttek létre, hogy a nép körében keletkezett és ott élő kisebb epikai dalokat valamelyik jelesebb énekes egybefoglalta. Comparetti¹ erre vonatkozólag ezt mondja: «Az a férfiú, a ki egy kisebb dalt oly formában és stílusban tud megalkotni, hogy az egy nagy költemény részévé lehet, az az egész költeményt is megteremthette volna; a ki kart, kezét, ujjakat tud alkotni, az az egész emberi testet is képes volna létrehozni.» Sokkal elfogadhatóbb szerinte az analitikus módszer, mely azt kutatja: micsoda alapindítékokra lehet visszavinni a népverseket; mint nőttek, alakultak, fejlődtek az eredetileg sovány, kevészavú versek csodás szépségű költeményekké, melyekből a hívatott költő époszt alkothat. Ezzel az elmélettel ellentétben áll látszólag Comparettinak egy másik nyilatkozata: «Néptől teremtett költemény nincs, s a jövőben sem lehet... Minden költemény — akár anonym, akár nem — egyéni munka, műalkotás.» (321. l.) Megengedjük, hogy vannak ilyen népversek is; a legtöbb azonban a főntebb említett módon, azaz fejlődés útján lesz azzá, a mi. Már pedig bajosan mondhatjuk azt a költeményt egyéni alkotásnak, melynek csupán a magva, sokszor költőietlen első alakja származik az első népénekestől, szépsége, művészi előadása — szóval mindaz, a mi benne becses — ezrek és százezrek alakító ízlésének nyomát viseli magán.

Wiklund Comparetti ezen ellenmondó állítását elfogadván, túlságosan szigorún bánt el a *Kalevalával*. 1901-ben egy népiratkát tett közzé,² melyben nemcsak a *Kalevala* egységes voltát tagadja, hanem azt is állítja, hogy az nem népies költemény, Lönnrot íróasztalán született s így nem egyéb, mint irodalmi mystificatio, melylyel a nagy népversgyűjtő félrevezette nemzetét. E munkára Krohn Károly helsingforsi egyetemi tanár válaszolt.³ Visszautasítja Wiklund vádját s a *Kalevala* népieségét vitatja. Krohn e cikkére Wiklund azzal felelt,⁴ hogy ő nem akarja Lönnrotot lelkiismeretlenséggel vádolni; Lönnrot öntudatlanul, jóhiszeműleg vezette félre népét.

Wiklund Comparettinek azon gondolatából indul ki, hogy

¹ 322 l. német kiadás.

² *Om Kalevala: finnarnes nationalepos, och forskningarna rörande detsamma*. Heimdals folkskrifter no. 71. Stockholm, 1901.

³ *Zur Kalevalafrage*. Finnisch-ugrische Forschungen, I. 3.

⁴ *J Kalevalafrågan*. Uppsala, 1902.

tulajdonkép nincs is népköltemény, mert minden költemény egyéni alkotás. E szerint, hogy ily magas színvonalú költemény, mint az éposz, létrejöhessen, ahhoz több kell egyszerű népénekésnél; alkotójának valódi költőnek kell lennie, még pedig népköltőnek, ki műveltségével, felfogásával és lelki világával a nagy tömeghez tartozik, csupán költői adománya révén válik ki belőle. Ez a költő népies szellemben tud alkotni, a régi hagyományos költészetet a korabeli nép ízléséhez tudja formálni. A modern viszonyok között ily költő nem igen támadhat, mert nem tudja magát elszigetelni a művelődés befolyásától, ízlését az irodalmi termékek és az átalakult nyelv elterelik a valódi népiestől. Ma csupán apró költők, rímkovácsok lehetnek teljesen népies költők s ezért hanyatlik rohamosan a népköltés színvonala, Az utolsó népéposzok a középkorban keletkeztek. Lönnrot nem volt népköltő, sőt költő sem, hanem Comparetti szavai szerint «a XIX. század egyik művelt szelleme», pedáns tudós, szorgalmas gyűjtő és nyelvész. A gyűjtött anyagot bizonyos fokig szellemi sajátjává tette, de nem fejlesztette tovább a költői egyéniség kohójában, sőt még határozott elvek szerint sem járt el. Nem követett el semmi oly változtatást sem, mely ellenkeznék a nép felfogásával, nyelvével, de új helyzeteket teremtett, melyek sehol sem találhatók meg a finn népköltésben. Lönnrot szereti magát a népénekesekhez hasonlítani; ő sem tett mást, mint ezek. A népénekések is változtatnak a verseken, egybefűzik, kombinálják azokat. De kérdés, Lönnrot joggal állítja-e magát a népénekések mellé? Wiklund szerint nem. Mert a népénekés önkénytelenül, félreértésből, feledékenységéből stb. változtat a költeményen, Lönnrot azonban tudatosan, sőt célzatosan és mesterkéltén vitte végbe a változtatásokat. Mivel tehát Lönnrot nem volt népköltő s nem is járt el azok szokása szerint, az általa összeállított költemény sem lehet népies, hanem «lärð folkdikt»: tudós népköltemény, a mi contradictio in adiecto.

Wiklund különben logikus okoskodásának gyengéje az, hogy nagyon ragaszkodik némely a priori helyeseknek vett állításokhoz. Meghatározásokat állít fel s vizsgálja, megfelel-e ezeknek a *Kalevala*. Abból, hogy a *Kalevala*ig ilyen vagy olyan époszok támadtak, nem következik, hogy a *Kalevala*nak is olyannak kell lennie, mint amazoknak. Itt csak az általános æsthetikai tanulságok a döntők. Ha a magyar népnek oly gazdag epikai költészete volna, mint a finneké, Arany János ennek alapján bizonyára remek époszokat alkotott volna, bár Arany is kora

műveltségének hatása alatt állott, még pedig nagy mértékben. Abban igazat adhatunk Wiklundnak, hogy a mai kor nem kedvez a népköltésnek. Ez azonban nem gátolja azt, hogy valaki a népköltés termékeiből valódi naiv époszt alkosson. Nem az volt a baj, hogy Lönnrot művelt, tudományosan képzett ember volt, hanem az, hogy nem volt eléggé költő, nem volt alkotó tehetsége, csupán költői érzéke és rajongó szeretete a népköltés iránt.

Hogy valamely költeményt joggal népéposznak nevezhessünk, annak lényeges alkatrészeiben a néptől kell származnia s meg kell felelnie az éposz æsthetikai követelményeinek. Hogy a *Kalevala* anyaga teljesen a finn néptől származik, azt senkisémmel vonhatja kétségbe; hisz erre nézve Lönnrot iratai megdönthetetlen bizonyítékokkal szolgálnak. Tehát a *Kalevala* népies eredetű. De megfelel-e az éposz követelményeinek? Nem vizsgáljuk most a külön époszi kellékeket, melyek a megénekelt tárgy természetéből önkényt folynak; csak azt a két tulajdonságot vesszük benne szemügyre, melyek a nagyobb költői alkotásokban elengedhetetlenek, t. i. a szerkezet kerekdedségét és a jellemzés életszerűségét. E két tulajdonság közül az első hiányzik a *Kalevalából*. Wiklund új tervezetet próbál alkotni a mű anyagának másnemű összeállítására.

A *Kalevala* tulajdonképen több éposz anyagát rejti magában, melyek egymástól függetlenül is megállhatnak. Így pl. a Kullervo-énekeket (XXXI—XXXVI.) semmi egyéb nem fűzi a többihez, mint az, hogy Kullervo urasszonya Ilmarinen felesége.

Első finn vizsgálója, Krohn Gyula, szintén elismeri, hogy «szerkezetéből hiányzik a művészi, minden részleten uralkodó tökéletesség.»*

Az is vita tárgya: van-e benne egy, az egész költeményen átvonuló alapeszme, mely a szerkezetet némileg pótolhatja. Castrén, a finn-ugor nyelvész és néprajz lángeszű megalapítója azon a véleményen volt, hogy nagyon nehéz oly alapeszmét találni, mely a *Kalevala* részeit egybefűzné. Lönnrot és legtöbbször a finn æsthetikusok közül a szampó-sorozatban látják a költemény gerinczét, melylyel a többi rész legalább laza kapcsolatban van. Így a költemény alapeszméje, helyesebben tárgya, a finn népnek a szampó birtokáért Észak ellen vívott küzdelme. Krohn Károly azt állítja, hogy a szampó-sorozat

* *Suomen kirjallisunden historia*, 1885. I. 24. l.

nem központja, magva, hanem csak kerete az egésznek, melybe a külön részek be vannak illesztve. E szampó-sorozatnak s így az egész költeménynek főeseménye a *leányszerzés*.¹

A *Kalevala* költői értékének megállapítását nem kis mértékben nehezítette az, hogy a kalevalai harc főokának, a szampónak mibenlétét sokáig nem sikerült földeríteni. A homályt növelte a szampó-sorozatban levő ellenmondás. A szampót ugyanis Ilmarinen készíti a pohjolai hajadon kezéért. A leány, azaz most már a fiatal menyecske halála után Pohjola urasszonyának második leányáért megy Ilmarinen, de nem kapja meg; erre elrabolja és sirálylyá változtatja. Ezután Ilmarinen, Väinämöinen meg Lemminkäinen, az első pohjolai leányért adott szampó visszavételére indulnak és sikerül is elrabolniok. Furcsa, hogy Ilmarinen hadat vezet az egyedül boldogító szampóért, holott másikat készíthetne helyette; hisz ezt is ő maga kovácsolta! A szampó körül lebegő homályt Krohn Károlynak sikerült eloszlatnia a kalevalai énekek változatainak alapos egybevetésével és a szampó szó eredeti jelentésének földerítésével.

A szampó (sampo) szó jelentését sokan megkísérelték földeríteni a nélkül, hogy elfogadható eredményre jutottak volna. A kutatók egyik csoportjába tartoznak azok, kik e szót idegen nyelvekből akarták megfejteni.² Grimm (egy fanem) és Castrén (templom, forrás) a mongol, Friis (kézi dob) a perzsa, Rabe (életöröm serlege) a kelta nyelvből magyarázták; Lönnrot (sam bog = maga az isten) és Schiefner (magától örlő) az oroszból, Comparetti (közös hon) a svédből, Krohn Gyula (a földet bevető) pedig a litván nyelvből. Vikár Béla³ a magyar *hib-hob* búbajos szóból akarta a szampó valódi jelentését megállapítani.

Azt az igazságot, hogy a népregei szavakat és kifejezéseket elsősorban az illető nép saját nyelvéből kell magyarázni. Donner Ottó alkalmazta a szampó szóra; ő e szó megfelelőit kereste a finn nyelvben. Gottlund és Roslin Matild szintén ezen az úton haladtak. Setälä a *sammakko* (lapp *cuobo* v. *tsuobbo*) = varasbéka szóban kereste a szampó eredetét; e szerrint szárnyas sárkánykígyót jelentene, mely a pohjolai kincset őrizte. Wiklund e magyarázatra támaszkodva írta azt, hogy a

¹ *Kalevalan runojen historia*. I. 232 l. (1903.)

² L. bővebben: K. Krohn: *Kalev. run. historia*, I. 9.

³ *Kalevalai tanulmányok vonatkozással a magyar ősvallásra*.

szampó «repülő béka»; ezt az állítását később odamódosította, hogy kincset őrző szárnyas és körmös sárkány.

E rejtélyes és a Kalevala megértésére nézve oly fontos szó igaz jelentésének megtalálása valóban Columbus tojására emlékeztet. Krohn Károly írja: «Vajjon nem lehetne-e a finn nyelvben a szampó szónak oly alakját találni, mely mai formájában és jelentésében alkalmas volna e szónak a népköltésben való megjelenését megmagyarázni? Ezt nem kell messzebb keresni, mint Lönnrot szótárában. Sammi v. sampi, genit. sammen v. sammin egy halnem: acipenser sturio, nagy szürkés hal, melynek uszószárnnyai vannak a hátán. Ép így van magyarázva a sampo-kala: anyahal, halanya (így sampohanki: modergädda, gäddmoder.)» A *sampi* szónak kicsinyített alakja a sampo. Ez a szó képletesen van használva a népköltésben. Mivel ez a hal igen ritka,* Finnországban majdnem kizárólag csak a Ladogában fordul elő, kedveskedésből a szeretett leányt szólították meg vele. Az, hogy a legény szerelmesét állatok és növények neveivel illeti, általános jelenség. A szampó tehát halacska, átvitt értelemben leányt jelent. Ezen állítás igazságát legjobban bizonyítja az, hogy a pohjolai leány megszerzése után Ilmarinent arája dalra ösztökéli, magát az értékes sampi-halhoz hasonlítván:

Hyvän Sammen saatuasi,
Valvatin vetäessäsi.

Hisz megnyerted a jó szampit,
Hazaviszed, kit óhajtál.**

Az Aino-episodban pedig a tóba fúlt leány Väinämöinen előtt hal alakjában merül föl a vízből. Ezt a képet Lönnrot Vellamo leányának kifogásáról szóló népversből vette, mint Krohn kimutatja. Mindez azt bizonyítja, hogy a finn népköltésben elég gyakori metaphora, hogy a leányt hálnak nevezzék.

E magyarázattal a szampó-cyklust körülvevő köd teljesen eloszlik. A szampó nem egyéb, mint a pohjolai hajadon képes elnevezése. A mi oda nem illő kifejezés van e fogalom kapcsolatában, az egyéb versekből keveredett ide a szampó szónak meg nem értése miatt. Főleg az orosz és svéd (sőt a magyar) nép-

* Az acipenser a régieknél is nagyon becses és ritka hal volt. Magyarul tokhal.

** I. *Kal. run. hist.* I. 185.

mesékben is gyakran emlegetett csodamalom s a nap megszabadításának énekeiből kerültek a szampó mellé oly melléknevek és igék, melyek nem egyeznek meg a leány fogalmának jeleivel. Ily módon állt elő a *Kalevalában* az a csodálatos zürzavar, melyet magának a költeménynek útbaigazítása szerint hiába próbálnánk eloszlatni. Ha Lönnrot ezzel tisztában lett volna, bizonyára elkerülte volna ezt a zavart, mely a mű magyarázóinak annyi fejtörést okozott s a költemény világosságának és szerkezetének oly nagy ártalmára van.

A *Kalevala* főmotívuma tehát a leányszerzés. A finnugor népek elbeszélő költészetében — mint történelmi életet nem élt népeknél — a családi élet eseményei viszik a főszerepet. A vogul, osztják és szamojéd hősénekekben is a leányszerzés és a vérbosszú azok a tárgyak, melyekről a népénekesek zengenek. Minthogy a finn népnek alig van külső története, nem is lehetett része oly nagy, egész nemzetre kiható küzdelemben, mely a nép képzeletét magával ragadta volna, mint p. o. a görög népet a trójai háború. Sőt a finn nép önállósága korában nem is fejlődött egységes nemzetté, csak a svéd uralom teremtetett a finnek-től lakott földön némi állami rendet. Helyesen jegyzi meg Krohn Gyula, hogy idegen uralom alatt levő nép nem lelkesülhet annyira a hadi diadalokért, hogy egész lelkét eltöltse. A finn nép honfoglalása sem ment végbe, mint a magyaré, viharos hadi fellépés folytán, hanem lassú letelepedésképen s ez nem nyújthatott anyagot nagy mondakör keletkezésére.* Ezért nincs meg a *Kalevalában* az az egy célra törő cselekmény, az az egységes szerkezet, mely a görög époszokat oly bámulatos tökéletességű műremekekké teszi. A különböző irányból beszivárgó regék, legendák és mondák, a finn nép képzeletének játszi alkotásaival vegyülve, hozták létre azt az érdekes mozaikművet, melyet Lönnrot *Kalevalának* nevezett el.**

* *Suom. Kirj. hist.* 570. l.

** Ezt az elnevezést Lönnrot meglehetősen önkényüleg terjesztette ki az egész époszra. A népköltésben csupán egy balladaszerű versben s néhány lakodalmi versezetben található. Az észti népköltésben kalev, kalevi poeg kovácsot, kovács fiát jelent. A szó a litván *kálvisból* ered, a mely szintén kovácsot jelent. A finnben ez az eredeti jelentés teljesen elhomályosult s maga a szó is csak egypár népies kifejezésben maradt fenn. (*Kalevalan Selityksiä*, 162.; Ahlquist: *Kulturwörter der westfinnischen Sprachen*, 58.; K. Grotenfelt: *Die Sagen von Hermanarich und Kullervo*, F. U. F. III. 55. l. 3. jegyzet.)

Bár az eposz szerkezete ellen sok kifogást lehet tenni, azt viszont el kell ismernünk, hogy hőseinek jellemzése kiváló. A finn nép magába vonulól, elmélyedő természete a lelki tulajdonságokat keresi,¹ mint ezt az újabb finn irodalom jelesebb termékei is bizonyítják. Az eposz hőseinek jellemzéséről Krohn Gyula és Krohn Károly többször idézett műveikben szép és találó képet rajzoluak. Ezek a hősök sem istenek, sem emberek, hanem a közönséges embereknel magasztosabb, erősebb és hatalmasabb lények, hősök. Legtöbbjük egy-egy régi pogány isten nevét viseli, a mi azt mutatja, hogy a hajdan isteni lényeket a nép emberi vonásokkal ruházta fel. Mindegyikük a finn nép egy-egy típusának képviselője.

Väinämöinen, a főhős, neve szerint a csendes víz istene.² Eleme a víz; öreg, bölcs énekes és táltos, ki eredetileg csak a tengert, későbbi felfogás szerint a földet és az eget is teremtette; isteni hatalma mellett is a nőkhöz való viszonyában ügyetlen és szerencsétlen, minek okát öregségében kereshetjük. Az ügyessége vetett hit onnan származik, hogy mint a víz istene ő készítette az első csónakot. Bár testi ereje nagy, fő ereje mégis a dalban, kivált a varázsdalban rejlik. Az ő személyiségének varázsa tartja egybe a Kalevala laza szerkezetét s ezért nagyfonságú az eposz keletkezésében. Lönnrot figyelme először Väinämöinenre irányult; doktori értékezése is róla szólt (*De Väinämöine priscorum fennorum numine*, 1827.). «Főhősében, Väinämöinenben — írja Krohn Gyula — a finn nép saját jellemének arról az oldaláról akart képet alkotni, melyről ő maga legtöbbet tartott. Meg van benne személyesítve a finn nép mély gondolkozása és költőisége, a szellemi törekvések iránti vágya és bizalma a szellem erejében.»

Väinämöinenen kívül Ilmarinen és Lemminkäinen a főbb hősök. Ilmarinen eredetileg a levegőig istene volt, eleme a tűz.³ Az aranyleány kovácsolásáról szóló népmondából fejlődik ki a kovács voltába vetett hit s viszont ebből magyarázhatók ki egyéni tulajdonságai. Ezek közül legföltünőbbek ügyessége és szerénysége. Ő ép oly nagy dolgokat tud végbevinni kézi ügyességével, mint bölcsességével Väinämöinen, s ezért ritkán fordul varázsláshoz. Hajdani istenségét mutatja állandó jelzője: örök,

¹ J. Krohn S. K. H. 31. l.

² K. R. H. III. 1. *Jumalako tai ihmisen?*

³ S. K. H. 51. l.; S. R. H. II. Ilmarinen.

örökkévaló. Mivel mint iparos megszokta a mások rendeleteit teljesíteni, hiányzik belőle a találékonyság és az újítás utáni vágy. Külső szépsége és kedvessége mellett is meglehetősen szenvedélytelen a szerelemben; békés és csendes természetű; igazi mintaképe a nyugodt, nehézkes finn mesterembernek.

Lemminkäinen sok tekintetben ellentéte Ilmarinennek. Tulajdonképen nem volt egységes személy; öt népköltési alak olvadt benne össze.* A Kalevalában mégis teljesen egységes személyként jelenik meg. Természetének főbb vonásai a Kaukamoinen versén alapszanak. Kankamoinen v. Kaukomieli Alava Viktor szerint a vót nyelvben idegent, jövevényt, vendéget jelent; és csakugyan Lemminkäinen egész szereplése erre emlékeztet. A szesz italok kedveléséből származik több jellemvonása, mint vakmerősége, dicsekvése, szertelen önbizalma, csélcsap kapkodása és katonás hősködése. A nőt nagyon szereti s ezek őt viszont csapodársága határtalan. Jellemének legszebb vonása édesanyja iránt való szeretete; s viszont bámulatra ragad anyjának csodátevő szeretete, úgy, hogy e gyöngéd nő Szűz Máriát juttatja eszünkbe, kinek képe bizonyára hatott az anyai szeretet e tipikus megtestesülésének kialakulására. Krohn Gyula írja róla: «Valóban nagyon különbözik ő attól a lassú, becsületes, komoly finn természetűtől, mely Ilmarinen kovácsban van rajzolva. De a vándorhajlam képtelenség-e arra a népre nézve, mely a vikingek kalózkodásának megszűntetésével a skandináv félsziget egész keleti és déli partját háborgatta, sőt Svédország kellős-közepében porrá égette a híres Sigtuna várost? . . . végre statisztikánk nem bizonyítja e eléggé sajnosan és világosan, hogy Don Juan tüzes szíve ép úgy lángolhat Észak metsző fagyában, mint Dél égető verőfényében?»**

Ila Ilmarinen és Lemminkäinen jellemét végig gondoljuk és a mai finn népben megfelelőiket keressük, önkéntelenül is arra a gondolatra jutunk, hogy Ilmarinen a komoly és nehézkes nyugati finnek, a háméinek, Lemminkäinen pedig az élénk, ital- és dalkedvelő, csapongó lelkű keleti finnek, a karjalainak fajképe, kit az ethnographusok költői természetű, kalandos hajlamú örök gyermeknek festenek. Ez a paraszt Don Juan jelenik meg a legújabb finn irodalom egyik tüneményszerűen fölbukkant tehetségének, Linnankoskinak, *Dal a tüzpiros virágról (Laulu tuli-*

* *Kal. R. H. IV.*

** *S. K. Hist. 83—84.*

punaيسةsta kukasta, 1905.) cz. regényében, melynek megteremtésében kétségtelenül nagy hatással volt az íróra a Kalevala ezen alakja.

A Kalevala egyéb szépségeinek fejtegetéséről ezen alkalommal lemondunk, annál is inkább, mivel az érdeklődők megtalálhatják ezt Szinnyei Józsefnek említett művében s a finnül tudók Krohn Károlynak többször idézett nagy munkájában. A külföldi írók valódi elragadtatással szólnak e szépségekről, melyek közül csak néhányat emelünk ki, minők az északi természetnek gyönyörű rajzai, a gyöngéd érzéseknek, lyrai hangulatoknak megszólaltatása, az előadás elevensége és sajátos eredeti bája.

Fejtegetésünk tán eléggé megvilágítja a *Kalevala* mivoltát. Láttuk, hogy a mese egységének hiányát és a szerkezet gyöngeségét pótolja a költemény alakjainak életteli és egységes jellemzése. Ennek alapján a *Kalevalát* egységes alkotásnak kell tekintenünk, bár másrészt nem vonhatjuk kétségbe hiányosságait. E hibák is csak azt bizonyítják, hogy Lönnrot nagyon is ragaszkodott a nép felfogásához és szelleméhez. Ezért tehát a *Kalevala* népies volta minden kétségen felül áll. Ha a többi naiv eposz eredeti anyagát és keletkezésének módját ismernők, abból mindenestre azt látnók, hogy minden népies eredetű eposznak alkotó részei, az egyes népversek, erős átalakításon mentek át, míg belőlük egységes szerkezetű, nagy elbeszélés támadt.

A költemény anyagát tevő énekek nagyrészt mai napig élnek a nép ajkán Észtország és Ingermanland északi és északkeleti s Finnország dél- és északkeleti részein. Krohn Károly gyönyörűen fejtegeti ezeknek az énekeknek a keletkezését, csodálatos vegyülését és újjá- meg újjászületését, a földrajzi módszer biztos eszközeivel. Mint atyja, ő is kiterjeszti figyelmét arra is, hogy micsoda idegen hatások játszottak közre a népversek keletkezésében s mit köszönhetünk a finn nép leleményének. eredeti fölfogásának. E fejtegetések eredménye az a tudat, hogy a nép-énekek legnagyobb része nem a sötét pogánykorban, hanem a terjedő keresztyénség derengő félhomályában született s eredete legföljebb a XIII. századig vihető vissza. Innen az a gyöngéd, finom érzelmesség, az a keresztyén világnézet, mely kiváltképen alkalmassá teszi arra, hogy az ifjúság poetikai nevelésében fontos helyet töltsön be. S ezt Vikár Béla szép fordításában könnyen meg lehetne valósítani.

II.

A *Kalevala* verseléséről Vikár Béla a *Budapesti Szemle* 1890-iki évfolyamában közölt fordítás-mutatványához egy alapos értekezést írt bevezetésül, melyben a vogul-osztják, votják s a magyar népköltés alaki tulajdonságaira is kiterjeszti gondját.

A *Kalevala* az ú. n. runometrumban, nyolczszótagú trochaeusi versben szól. Ez a versforma, mely a hagyományos finn költészetben majdnem kizárólagos elterjedtségű, korán felköltötte a finn és külföldi metrikusok érdeklődését. A finn kutatók már régen felismerték e vers némely sajátosságait s előbb foglalkoztak vele, mint e költészet tartalmi tulajdonságaival.* Cajanus Erik a *Linguarum ebraeae et finnicae convenientia* (1697) című művében írja, hogy a finn verssor 8 szótagból áll és minden második sor ugyanarról szól, mint az első (parallelismus), éppen ezért distichonnak nevezi a verspárt. Juslenius Dániel 1700-ban megjelent *Aboa vetus et nova* cz. művében szintén nyolczszótagúnak mondja e verssort s ezenkívül lényeges tulajdonságaiúl említi az alliteratiót, a kezdet- és végrímet. De az, a ki a finn népköltést alaki és tartalmi tekintetben először vette tüzetes vizsgálat alá, Porthan Henrik Gábor, a finn tudományosság megalapítója, a *Dissertatio de poësi fennica* (1766—1778) cz. nagyjelentőségű művében. Ő a finn verset alapjában időmértékesnek tartja, de nem oly pontosnak, mint a görögöt és a latint. Az a legjobb vers, melyben a hangsúly hosszú szótagra, azaz az iktusra esik; de később megváltoztatja nézetét és az oly sorokat is szépeknek tartja, melyekben a versbeli és a szóhangsúly nem találkozik. Megengedhetőbbnek tartja rövid szótagot alkalmazni hosszú helyett, mint fordítva. Bővebben tárgyalja a rímet, alliteratiót, gondolatrhythmust.

A runometer lényegét több jeles kutató nyomán újabban Krohn Károly foglalja össze röviden és magvasan.** Nem tartjuk szükségesnek itt azokat a verselési sajátságokat ismertetni, melyeket Vikár Béla említett értekezésében már tárgyalt. Egyedül Paasonen Henrik fontos észrevételét közöljük, hogy «a finn vers szabályszerűsége — bárminő legyen is az a maga valójában —

* L. bővebben A. R. Niemi: *Kalevalan kokoon pano* I. (1898.) 5, 7—8, 15. ll.

** *Kantelettaren tutkimuksia* (1900.) 337—348. 1.

későbbi fejlődés eredménye s hogy a nyolczszótagú, tisztán szótag-számító mordvin verssor a finn versnek eredeti formája.»

Ugyanazt mondhatjuk a magyar versre is, a mit Paasonen a mordvinra. A tisztán szótagszámító magyar vers ősi állapotot tüntet föl, mint az idegen hatás alatt időmértékessé vált finn vers.*

Ha Vikár fordítását abból a szempontból vizsgáljuk, megfelel-e a finn verselés összes említett sajátságainak, azt fogjuk találni, hogy valóban virtuositással követi az eredetit minden tekintetben. A gondolat-rhythmust művészi tökéletességgel alkalmazza. Ez nem oly könnyű, mint az ember első tekintetre hiszi. A finn népnyelv rendkívüli gazdagsága, szóbősége folytán szinte dúskál a synonym szavakban és kifejezésekben. A magyar fordítóra nehéz feladatot ró ennek hű és mesterkéetlen visszaadása, annál is inkább, mert a magyar nép képzelet- és gondolatvilága általában nagyon különbözik a finnétől s így a nyelv is más irányban fejlődik. Vikár szerencsés tapintattal főleg a székelyek nyelvét igyekszik e nehézségben segítségül hívni. A székely nép sok tekintetben a finn, különösen a karjalai finn néphez hasonló módon, hasonló viszonyok közt élván, magától érthetően oly nyelvkincset fejlesztett ki, mely a finn nyelv népiességének visszatükröztetésére alkalmasabb, mint pl. az alföldi magyarságnak keleti színompájú nyelve. Vikár évtizedes népköltési tanulmányainak egyre teljesedő gyümölcsözése szemmel kísérhető fordításában. Ha régebbi mutatóványait egybe hasonlítottuk fordításának előttünk fekvő végleges szövegével, majd minden sorában találunk valami változtatást; egyre javítja, az eredetinek megfelelőbbé s magyarossá teszi munkáját.

Barna Ferdinánd így kezdte fordítását:

Hajt a lélek, nagy a kedvem,
Gondolatom unszol engem,
Fognom dalhoz, énekléshez,
Kezdenem a regéléshez,
Hadak sorát levezetnem,
Nemzetségdalt énekelnem;
Számban a szók olvadoznak,
A mondatok omladoznak,
Nyelvem hegyén hullámszanak,
Fogaim közt rést keresnek.

* Erről bővebben írtam *Népköltési gyűjtésem Karjalában* cz. közleményemben. (*Ethnographia*, XVIII. 1, 2.)

Vikár Béla régebben így (*Budapesti Szemle* 1890.):

Magas kedvem kerekedik,
Gondolatom gerjedezik,
Dalra únszol únhatatlan,
Nótázásra nógat nagyban,
Nemzetségi nótára hí,
Fajok felől dalt mondani.
Számban a szók olvadoznak,
Hő beszédek hulladoznak,
Nyelvem köré kanyarodnak,
Fogaim közt kavarnak.

Most pedig :

Mostan kedvem kerekedik,
Elmém azon töprenkedik,
Hogy ím dalra kéne kelni,
Ideje volna énekelni,
Nemek nótáit dudolni,
Fajok énekeit fűjni;
Szavaim szétolvadnak számban,
Beszédim buzognak bátran,
Nyelvemre sietnek sűrűn,
Fogaimra folynak folyton.

Barna Ferdinánd nem tudta visszaadni a finn vers szépségeit: sem gondolat-rhythmusát, sem az alliteratiót, sem a vers rhythmusát. Ő az amúgy is bőséges parallelismus számát még növeli azzal, hogy gyakran kétszer fejezi ki azt, a mit az eredeti egyszer mond. A magyar népies nyelv sincs birtokában s ez ép a gondolat-rhythmusban érezteti hatását. Az alliterationnak és kezdőrímnak alig van nála nyoma. Vikár nyelve e tekintetben bámulatos gazdagságot mutat; sokszor még fölül is mulja az eredetit e rhythmikai készség alkalmazásában, holott a magyar nyelvben sokkal nehezebb alliteráló szavakat találni, mint a finnben, melyben csak tizenegy mássalhangzó kezdhet szót s így az ugyanazén mássalhangzóval kezdődő szavak igen nagy számban találkoznak.

De Vikár fordításának fő érdeme az, hogy a rhythmust híven követi. Régebbi fordításában még jobban ragaszkodik a magyar irodalomban szokásossá vált sorközépi caesurához, de később népköltésünk versalakjainak tanulmányozása arra a meggyőződésre vezette, hogy a magyar vers sem ragaszkodik föltétlenül a nyolczas sornak 4-4-es felosztásához. A runometerhez hasonló

lejtésű és változatosan feloszló nyolczasunk nekünk is van már régebbi irodalmunkban és pedig Csokonainál, kinek *Szegény Zsuzsi a táborozáskor* cz. dala tökéletes kalevalai rhythmusban zeng. Hogy ez a körülmény mily nagyfontosságú a vers æsthetikai szépségére nézve, legtalálóbban illusztrálhatjuk Krohn Gyula következő soraival: «A görög hexameter hosszúsága és zengzetessége s a lábak változatossága folytán kétségkívül legalkalmasabb az epikai költészetre. A mi régi versünk nagyon rövid, ebből származhatik a leírások rövidsége a göröghöz hasonlítva; mert — minthogy mindegyik rövid vers ismétlő — a hosszabb leírás könnyen unalmasra nyúlhatnék. Másrészt azonban meg kell adni, hogy épen ez a verssor különösen alkalmas a finn nyelv egész zengzetességének érvényre juttatására. Ebben a versben ugyanis a szavaknak rendes, beszédbeli hangsúlya s a verslábak ictusa ritkán esik egybe. Ilyképen «a vers üteme és a nyelv majd találkoznak, majd elválnak egymástól, küzdelmükben annál világosabban mutatva együvé tartozásukat. Olyanok, mint két szerelmes, kik összevesznek s ismét megbékélnek, ilyképen tevéen nyilvánvalóvá szövetségük természetét, mely ment a szabadság feláldozásától».* Ezáltal ősi versmértékünk nagy, változatos sokféleségre tesz szert, melyről az eddigi svéd és német fordítások alig nyújtanak fogalmat; ezek ugyanis a versmértéket egyhangúvá silányították, szabályos trochaeusokká, mely az egész költeményre fárasztó unalom bélyegét nyomja.»**

Vikár a finn verselés rhythmusát alkalmazza a magyar verselésben. Gyakorlatilag mutatja meg, nemcsak hogy nyelvünk alkalmas a finn verselésre, melynek leglényegesebb rhythmikai tulajdonsága a szóhangsúly és az ütem lüktetőjének játszani elválása, majd egyesülése, hanem hogy a mi ősi nyolczasunk is követheti e sajátságot, sőt arra némely nép- vagy régebbi műdalban példát is találunk.

De nemcsak a verselésnek tökéletes követésével lesz Vikár oly kitűnő *Kalevala*-fordítónak, hanem az által is, hogy a finn népelet és nyelv alapos ismerete következtében bele is tudja magát élni a rokon népnek ránk nézve sok tekintetben idegen világába. Néprajzi tanulmányai képesítették őt arra, hogy megérthesse a távol északi nép családi, társadalmi és belső lelki

* Vischer: *Aesthetik. Die Dichtkunst* § 858. *Suom. körj. hist.* 44—45. l.

** *Suom. kirj. hist.* 44—45.

életét s költői hangulatát. Még arra is törekszik, hogy a finn nyelv zenéjét, hangszinét kövesse, miben — saját vallomása szerint — gyakran segítségére volt a két rokon nyelvnek sok fontos dologban való egyezése.

A fordítás hűsége ellen sem tehetünk kifogást. A mennyire csak lehet, szó szerint adja vissza az eredetit; de természetesen neki is élnie kell a műfordítót megillető költői szabadságokkal.

Még csak a fordítás elé tett előszót (*Előljáróban*) és a végéhez csatolt két lapnyi *szótárt* említjük meg. Az előszó világosan és szépen foglalja össze a legszükségesebb tudnivalókat a *Kalevala* keletkezésére és verselésére vonatkozólag. A szótár kissé bővebb lehetett volna; egyáltalában szükséges volna külön magyarázó könyvecske a *Kalevalához*; a magyar olvasó csak így érthetné meg teljesen az éposz mythologiai, folkloristikai és néprajzi vonatkozásait. Még a finn olvasó sem mellőzheti a magyarázatokat (*Kalevalun Selityksiä*); melyekre mi is hivatkoztunk a fentebbiekben. A magyar fordítás megérdemelné még ezt a munkát.

Új magyar *Kalevalánkra* büszkeséggel tekinthetünk, mint műfordítói irodalmunk egyik elsőrangú díszére. A fordítót hála és köszönet illeti, hogy élete leggyümölcsözőbb korának java erejét és költői lelkesedését e szép és ránk magyarokra nézve oly nagyjelentőségű költemény átültetésére fordította.

BÁN ALADÁR.

SZEMLE.

A Nobel-díjak idei tudós nyertesei.

Ostwald Frigyes Vilmos, chemikus.

A mi korszakunkban a német nemzet csodálatosan gazdag volt nagy emberekben. Az emberi tevékenység minden terén tűntek föl egyesek, a kik új gondolataikkal, hajthatatlan akaratukkal, hangyaszorgalmukkal kortársaik fölébe emelkedtek és politikában, tudományban, művészetben, iparban, kereskedelemben új csapásokra térve, magukkal ragadták nemcsak azokat, a kik hajlandók az utánzásra, hanem azokat is, a kik hivatottak önálló alkotásokra is.

A sok híres német természettudós között is első hely illeti meg Ostwald Frigyes Vilmost, az idén a Nobel-féle díj egyik nyertesét. Ő, ha nem is egyedül, de hatalmas egyéniségénél fogva mindenestre mint oroszlánrészes rakta le annak a tudományszaknak alapját, a mely physikai chemia néven a legkiválóbb elméket foglalkoztatja s ha a chemiának meg a physikának több homályos részletét nem világosította is meg, legalább szaporította a számát azoknak a világító pontoknak, a melyek az általános áttekintést megkönnyítik.

Ostwald tulajdonképen physikusnak készült, de átesapott chemikusnak. Mindaz, a mi a XIX. században a 80-as évekig a chemiai mechanika és affinitas terén történt, erős visszhangot keltett lelkében és reformatori ihlettséggel látott a legnehezebben megközelíthető chemiai jelenségek mibenlétének kutatásához. Alapos tanulmány, erős ítélőtehetség, szigorú következetesség, nyugtalanul izgató hajlamok, leküzdhetetlen vágy az iránt, hogy írjon és szakadatlanul csak írjon: mind olyan tulajdonságok, a melyek a vele együtt dolgozók társaságában senkiben sem voltak meg olyan mértékben, mint benne és a melyek őt jelölték ki arra, hogy a physikai és a chemiai sajátságok között kellőképen nem méltányolt kapcsolat erőlesebb nyomozására buzdítson és

ezer meg ezer függő kérdés tisztázására, rajongásig lelkesedő munkásokat gyűjtson.

Laboratoriumának munkakörébe főleg a physikai állandók meghatározása tartozott. Az ő eszméinek szolgálatában a sűrűségnek, fénytörésnek, egyes vegyületek a polaris fény iránt tanúsított viselkedésének, fényelnyelésnek, elektromos vezetésnek, elektromosság-gerjesztésnek méréseit egész sereg fiatal tudós végezte, kiket az a tudat, hogy valami általános törvényszerűség felismeréséért érdemes fáradni, lázas igyekezettel töltött el.

A chemia művelésének céljáról csaknem száz évig az a nézet uralkodott, hogy a chemikus feladatát megoldotta, ha a chemiai hatásokban résztvevő anyagmennyiséggel beszámol. Alig 30—40 éve, hogy a chemiai hatások rejtelmes okának: az affinitásnak vagy chemia-energiának tanulmányozására is komolyan ráterelődött az érdeklődés.

Nemcsak a chemiai, hanem általában mindenféle energia alig foglalt le jobban valakit, mint Ostwaldot. A chemiai energia körébe vágó dolgozatai közül első számottevő eredménye annak fölismerése, hogy a savak vezetőképessége párhuzamosan halad chemiai hatásképességükkel. Majd azt találta, hogy a dissociatio-állandó legjobban tájékoztat valamely sav erősségéről és e vizsgálatokból levont következtetéseit a basisok affinitásának tanulmányozására is sikerrel alkalmazta.

Élénk részt vett a tömeghatás törvényének érvényre juttatásában; állást foglalt a Berthelot-féle legnagyobb munka elve ellen, és mint az Arrhenius-féle ion-elmélet feltétlen híve, tekintélyének egész súlyával küzdött azért, hogy ez az elmélet népszerűvé váljék.

Alig került az elektrochemiai munkálkodás napirendre, Ostwald nagy buzgósággal kezdte meg a savak elektromos áramot vezető tehetségének mérését, mely adatokból a savak erősségére, azonosságukra, vegyértékükre, hydrolysison alapuló változásokra lehetett értékes következtetéseket vonni. A vezetőtehetség tanulmányozása előkészítette az elektromos erőre vonatkozó vizsgálatokat, melyek az egyensúlyállandók és az elektromos erő közötti kapcsolat felismeréséhez vezettek. Mind e vizsgálatok fontosak azért, mert ezeken épült fel Ostwald energetikai tanulmánya s előkészítették útját annak is, hogy ő természetphilosophussá változzék. Felfogása szerint a természettudomány feladatát csak úgy oldhatja meg, ha az energiát és változásait tanulmányozza. Anyag, molecula, atóm, mint az energia hordozói, Ostwald sze-

rint fölösleges és tudománytalan kifejezések. Ennélfogva ő a physika terén a kinetikai magyarázatokat, melyek a molekulákat nem nélkülözhetik, mellőzendőnek véli, a chemiában pedig az anyag szerkezetének tulajdonít elsőrendű szerepet. melyeket talán már a közel jövőben számbeli értékekkel helyettesíthetünk.

Tekintve, hogy minden reactio időben történik, Ostwald sokat foglalkozott a reactio-gyorsasággal és azokkal a feltételekkel, a melyek a reactio gyorsítását megengedik, mert ezeknek ismerete nemcsak az elméletnek, hanem a gyakorlatnak is hasznára válik. Különösen érdekelték őt a katalysatorok s a katalytes jelenségek, mely vizsgálatoknak legszebb közvetett, gyakorlati eredménye volt a fénynélküli photographozás: a katatypia.

Ámde Ostwaldnak becsvágyát nem elégítette ki a kutatás és saját véleményének kialakítása némely homályosan értelmezett jelenségekről; ő azt akarta, hogy a chemia történetében őt mint a chemiai nézeteknek újjáalakítóját emlegessék. Ez a törekvés ismerhető fel egész tanítói és írói működésében. Tudományos meggyőződését számos terjedelmes munkában bocsátotta a nyilvánosság elébe, melyek közül csak a *Lehrbuch der Allgemeinen Chemie* nagy munkáját, *Die wissenschaftlichen Grundlagen der analytischen Chemie, Hand- und Hilfsbuch physikalischer Messungen, Geschichte der Elektrochemie* című műveit említem fel. Ő azonban nemcsak az érettebb koruakat látta el tájékoztatóval, hanem kiterjesztette figyelmét a kezdőkre is és a Stöckhart híres *Schule der Chemie*-jét tartva szemmel, megírta az új *Schule der Chemie*-t, mely kérdésekben és feleletekben vezeti be az ifjúságot a chemia legfontosabb részleteibe. Úgyszólván tudományos munkálkodásának kezdetén gondolt már arra, hogy a physicochemiai bűvárlatok eredményeinek független folyóirata legyen és Van't Hoff-fal társulva, a legjelesebb chemikusoktól segítve, megindította a *Zeitschrift für physikalische Chemie* című folyóiratot, mely 1887-től máig 69 kötetben jelent meg és megbízhatóan tájékoztat mindarról, a mi a physicochemiai kutatás terén történt. Ezerekre megy azoknak az ismertetéseknek száma, a melyeket Ostwald közleményekről írt és sok száz könyv bírálatával járult hozzá, hogy a *Zeitschrift für physikalische Chemie* olvasói a chemiai ismeretek fejlődésének egyes mozzanatairól értesüljenek. Az ő nevéhez fűződik az Electro-chemische Gesellschaft megalakulása is.

A laboratoriumi munkálkodás megkönnyítése és irányítása lebegett szeme előtt, mikor a *Klassiker der exakten Wissen-*

schaften című vállalatot megindította és a chemia, physika, matematika, astronomia, physiologia, mineralogia köréből már körülbelül 150 füzet forog közkészen.

Minthogy Ostwald a szabatoságra rátartó volt, érthető, hogy a természetphilosophiai felfogások megtámadhatatlan alapjának csakis a természeti jelenségek pontos megfigyeléséből levont következtetéseket tartotta. Egészséges természetphilosophiai ismeretek terjesztése céljából indította meg 1901-ben az *Annalen der Naturphilosophie* című kiadványokat, melyeknek nemcsak szerkesztője, hanem egyik legtermékenyebb munkása is.

De Ostwald nemcsak az elmélkedésben volt nagy, hanem a gondolatok gyakorlati megvalósításában is. Számtalan vizsgálati módszert, sok új szerkezetű készüléket köszönhet neki a chemiai kutatás. Erős szervező tehetségét pedig legcsattanósabban bizonyítja a lipcei egyetemen létesített physicochemiai intézet, hová a világ minden részéből tódultak azok, a kik a physicochemiai vizsgálatok iránt érdeklődtek.

Szó sincs róla, hogy Ostwald magasan szárnyaló fogalmazványai között ne volnának kicsinyes dolgok is; megtörténik, hogy lényeg helyett csak szükségtelen új szóra bukkanunk. Ilyen p. o. a grammolecula helyett a mol-szónak oknélküli használata; mindazonáltal róla is elmondhatjuk, hogy a nap azért, mert foltjai vannak, mégis csak nap. Az ő eredetisége és szokatlanul sokoldalú nagy tehetsége megköveteli, hogy korlátlan legyen kifejezéseiben. Nekünk pedig szabad ezeket el- vagy el nem fogadni.

Ilyen apróságok nem változtatják meg az ő rendkívüliségét, a ki még élete folyásának irányításában is eltér minden eddig látott mintától. Ugyanis Ostwald, a ki annyi hévvel dolgozott mint kutató, a ki törhetetlen kitartással küzdött azért, hogy a chemia tanításában és művelésében új szellemet honosítson meg, a ki 1881-ben, huszonnyolcz éves korában már a rigai műegyetemen, 1887-ben pedig a lipcei egyetemen tanár, a kit mint tanítót is a legkitünőbb mesterek között említene, körülbelül 25 évi tanároskodás után már betelt a tanítással és férfikorának teljességében, 54 éves korában, nyugalomba vonult. A szellem szabad mozgását korlátozó irodamunkától, szigorlatoktól kívánt megmenekedni, hogy zavartalanul kutathasson, gondolkozhassék és írthasson.

Elhatározása jogosult. Előadásaiiban csak százakkal, irataiban ezerekkel közölheti gondolatait és az utóbbi mód mégis csak

jobban megközelíti korunknak a tömegek tanítására irányuló törekvéseit.

Most Grossbothenben, Szászországban lakik. Hírlik, hogy ott laboratoriumot is rendezett be. A napokban megjelent művei: *Grosse Männer* és *Entwicklung der Elektrochemie*, azt bizonyítják, hogy sem agya, sem karja nem fáradt. Eddig erejének javát a physicochemia művelésének szentelte, lehet, hogy jövőben arányosabban osztja meg idejét és többet áldoz a physiologiának, az ismerettannak, a művészetnek, a nyelveknek s különösen az esperantonak, a pädagogiának. Megfutott pályáján elmélkedve, okunk van föltenni, hogy Németországban, a természettudományos és természetphilosophiai igazságok kutatásában és terjesztésében még sokáig magának tartja meg a vezetést.

Ilosvay Lajos.

Marconi és Braun, a physikai díj nyertesei.

A tudós világ és a nagyközönség évről-évre fokozódó érdeklődéssel kíséri a svéd tudományos akadémia ítéletét a Nobel-díjak tárgyában. Kétségtelenül a legnagyobb nemzetközi elismerés ez, mely a tudósnek még életében osztályrészül juthat és az elismerés súlyát nem csekély mértékben emeli a tudományos díjnak valóban figyelemreméltó anyagi értéke (majdnem 200,000 franc).

Az idei physikai Nobel-díjon az olasz Marconi Guglielmo, a drótnélküli telegraph föltalálója és Braun Ferdinand, strassburgi egyetemi tanár osztoznak. Az ítélet igen szerencsésnek mondható. Egyrészt, mert valóban elérkezett az idő, hogy a drótnélküli telegraphiának, korunk e csudálatos találmányának szellemi munkásait érje a kitüntetés, másrészt a jutalmazott személyek kiválasztása is igen találó és érdekes világot vet a kutatás különböző útjaira, módszereire.

Nem akarom e rövid megemlékezést életrajzi adatokkal telíteni, melyeket az olvasó a napilapok hasábjain is megtalálhat, inkább néhány szóval jellemezni óhajtom a két férfiú munkálkodásának irányát és elért eredményeiket.

A drótnélküli telegraphiának legelső physikai alapjait tulajdonképen még Faraday vetette meg az ú. n. elektrodinamikus inductio fölfedezésével (1831). Ha egy fémvezetékben megváltozik az elektromos áram erőssége, akkor a vezető szomszédságá-

ban elhelyezett fémtárgyakban (zárt vezetékekben) ugyancsak elektromos ú. n. indukált áramok keletkeznek, melyek csak addig tartanak, a meddig az első vezetékekben az áram változik. Ha az első vezetékekben egyenáram folyik, a másodikban nincs indukált áram, ha azonban az első vezetékekben az áram erőssége bizonyos határok között gyorsan váltakozik (váltakozó áram kering), akkor a második vezetékekben ugyanoly szaporasággal ingadozó, váltakozó áram indukálódik. A két vezeték közötti saját-szerű hatás közvetítésére nincs szükség fémdrót-ra, sőt súlyos anyagra sem, az indukált áram keletkezését a vezetékek közötti léghíjas tér sem tudja megakadályozni.

Az oly váltakozó áramoknál, a melyeneket tekercseknek mágnesek közelében való forgatásával (váltakozó áramú gépekkel) lehet előállítani, a melyek irányukat másodpercenként néhány százszor változtatják, az elektrodinamikus inductio hatása csak igen kis távolságra terjed — össze-vissza néhány arasznyira. Ilyen áramokkal tehát csak néhány arasznyira lehetne drót nélkül telegraphálni.

A nélkül, hogy a drótnélküli telegraphia gondolatával foglalkozott volna. lényeges lépéssel vitte előre ügyét Hertz Henrik, a német tudománynak korán sírba szállott büszkesége. Hertz tulajdonképen azt kutatta, miképen jut el az indukáló hatás az egyik vezetékről a másikra, tehát különféle eljárásokkal törekedett az indukáló hatás növelésére, hogy a hatást minél nagyobb távolságon, minél behatóbban tanulmányozhassa. Minthogy az indukáló hatás annál erőteljesebb, minél gyorsabban változik az áram erőssége az első vezetékekben, a legtöbb siker az indukáló váltakozó áram rezgés-számának jelentékeny növelésétől várható. Hertz ezért nem is forgó tekercses gépekkel táplálta első vezetékeit, hanem fölhasználta Feddersen tapasztalatait (1861), a ki oly elektromos áramokat állított elő, a melyek másodpercenként több milliószor változtatják irányukat. Ezen óriási szaporaságú áramok előállítására nem is kell semmi különös berendezés; a jól ismert leydeni palaczk (sűrítő) kisülése az ily gyors rezgések forrása. A látszólag pillanatnyi szikra, a mely a kisülés alkalmával keletkezik, forgó tükörben megfigyelve, az ide-oda ugráló szikrák egész sorozatára bomlik, a sűrítőkörben tehát gyorsan váltakozó áram keletkezik, a melynek indukáló hatása már több méter távolságra megfigyelhető. Hertz ily sűrítőkörök rezgéseinek vizsgálatával foglalkozott és kimutatta, hogy az indukáló hatás a térben pontról-pontra terjed tova, akárcsak a hanghul-

lámok a levegőben; a tovaterjedés sebessége azonban óriási: 300,000 kilométer másodpercenként, tehát tökéletesen megegyezik a fény tovaterjedésének sebességével.

Hertz vizsgálatait 1889-ben közölte a német orvosok és természetvizsgálók heidelbergi ülésén; ezután csakhamar világszerte ismeretessékké lettek. Sokan tanulmányozták az elektromos hullámok különböző hatásait, a legtöbb kutató figyelmét azonban magának a physikai jelenségnek érdekes részletei kötötték le és a gyakorlati értékesítésre keveset gondoltak. Figyelemre méltók Righi A. bolognai tanár vizsgálatai, ki a tudományt sok új tapasztalattal gazdagította. Az ő laboratóriumában ismerkedett meg az elektromos hullámokkal a fiatal Marconi és neki támadt legelőször az a merész gondolata, hogy az elektromos hullámokkal távírni is lehet, még pedig drót nélkül. Hiszen ha az egyik állomáson kisütünk egy sűrítőt, a másik állomáson a sűrítő kisülése közben keletkező váltakozó áramok indukált áramai megfigyelhetők: nincs tehát egyébre szükség, mint megfelelő megállapodásokra, hogy az érkező jelekből egymást megértsük.

Marconi nem ment keresztül a physikusok rendszeres iskoláján és meglehetősen készületlenül látott a nagy munkához. Ámde a kitűzött célt sohasem tévesztette szem elől és hihetetlen szívóssággal egészítette ki eleinte hézagos ismereteit; törekvéseiben főtámasza rendkívül mély physikai érzéke, intuitiója, melylyel sokszor bámulatba ejti a tudóst, a ki lépésről-lépésre haladó logikájával nem mindig tudja indokolni Marconi eljárásait, de kénytelen elismerni föltétlen előnyüket. Míg eleinte a világ inkább ügyes üzletembert látott benne, a ki sikerrel tudta kamatoztatni mások eszméit, addig ma már azon segédeszközök összeállítása, a melyekkel a drótnélküli telegraphia határait néhány méterről több ezer kilométernyire tudta kiterjeszteni, megszerezte számára a legzárkózottabb tudományos körök osztatlan elismerését.

Hiszen már az is figyelemre méltó, ha valaki fölismeri, hogy egy ismert physikai jelenség új, nagyfontosságú gyakorlati feladat megoldására alkalmas. Ámde Marconi ennél sokkal többet mívelt: e feladatot valóban meg is oldotta és eredményeivel mindenkit bámulatba ejtett.

A legelső, legfontosabb újítás, melyet Hertz berendezésén Marconi eszközölt, az, hogy ő azt a vezetékét, a melyben a rezgések keletkeztek, függőleges, hosszú fémdróttal (antennával, fémcsappal) látta el. Ezzel azt érte el, hogy az elektromos hul-

lámokat sokkal nagyobb felületen lövellte ki és a tovaterjedést módosította, hogy a hullámok energiája a távolsággal kevésbé csökken. A hullámfelfogó készülékeket is lényegesen tökéletesítette Marconi, sőt egészen új hullámjelző készülékeket dolgozott ki (higanyos koherer, mágneses detector).

A drótnélküli telegraph eddigi eljárásainak tökéletlensége, hogy az antennából a láthatár minden irányába egyformán futnak ki a hullámok, tehát nagy részük kárba vész és csak egy részük szolgál hasznos célra, a fölfogó gerjesztésére; a drótnélküli telegraphfal szinte egykorú tehát az irányított drótnélküli telegraph utáni kutatás, hogy a hullámok főképen a fölvevő állomás irányába fussanak. Az irányított telegraphiára ajánlott megoldások közül is legkülönb Marconi berendezése: ő ugyanis az antennát egyszerűen vízszintesre fektette és azt tapasztalta, hogy ez esetben az antenna irányában a hullámok erősebbek, mint oldalfelé és a hullámok — a szikraköz elhelyezése szerint — az antenna-menti két ellenkező irányban is más-más távolságra terjednek. Végre csillapodás nélküli elektromos hullámok előállítására is kigondolt Marconi egy sajátos összeállítást, melynek megértése a tudósoknak sok fejtörést okoz, a melylyel azonban Marconi az óceánon áttelegraphál.

Hogy a gyakorlati sikerekről is beszámoljunk, megemlíjtük, hogy Marconi első kísérleteit 1896-ban végezte Londonban; eleinte vagy 100 métert, később már 3 kilométert tudott áthidalni; 1897-ben már több mint 5 kilométer volt a «record» és csakhamar (1901 decz. 17-én már Hospital-Pointben (New-Foundation, Észak-Amerikában) sikerült felfognia azokat, a jeleket, a melyeket az Atlanti-óceán túlsó partjáról, Poldhuból küldtek neki társai 3600 km. távolságból, drót nélkül. Marconi akkor huszonkét esztendő volt. Azóta is szakadatlanul dolgozik a drótnélküli telegraphia tökéletesítésén és ma már az óceánjáró gőzösökön naponként megjelenik a «drótnélküli hírlap».

A másik koszorús tudós, Braun, egészen másképen dolgozik; ő a mai tudomány összes segédeszközeivel rendelkező egyetemi tanár, az eddigi tapasztalatokból szigorú logikai következtetésekkel vezeti le az új eredményeket, minden részletről világos képet alkot magának és jól megfontolt kísérlettel ellenőrzi gondolkodását. Lassabban, óvatosabban halad, mint ifjú társa, nem is ő a legelső fáklavívó, ámde komoly fáradozásának gyümölcsei nem kevésbé értékesek, bár inkább quantitativ természetűknél fogva kevésbé népszerűsíthetők. Braun főképen azzal

a feladattal foglalkozott, hogyan lehet a földő állomás sűrítő-körében minél nagyobb elektromos mennyiségeket rezgésbe hozni, hogy lehetőleg nagy energiamennyiségeket lehessen az antennából kilövellni. Ezzel együtt azt is kutatta, miképen lehet a földő és földfogó úgy berendezni, hogy a földfogó csak egy bizonyos rezgésszámú hullámzást jelezzen és csak a neki szánt hullám-sorokat jelezze, a mi a sürgönyök titoktartása miatt fontos. Braun végre szintén sikerrel próbálkozott meg az irányított telegraphiával is és a Németországban ma már nagy számú drótnélküli állomások részletes berendezésében is kiváló érdemeket szerzett.

A Nobel-díj bíráló bizottságának elismerése egyrészt Marconi páratlan gyakorlati és physikai érzékének, másrészt — Braun személyében — a physikai kutató módszerek czéltudatos és következetes alkalmazásának szól.

Zemplén Győző.

Kocher Tivadar, az orvosi díj nyertese.

A gyakorlati sebészet tanára a berni egyetemen; a jelenkor egyik legkitünőbb gyakorló műtője, kit a világ minden tájáról a beteg emberek ezrei keresnek fel. Míg így a gyakorlati élet látszólag az egyének szolgálatában tartja, a mostani kitüntetés egyszerre az egyetemes emberiség nagy céljait leg-tökéletesebben művelő férfiak közé emeli — méltán. — A sebészet térhódítása kétségtelenül a jelenkor gyógyító tudományának fő jellemvonása; s ha Listert az asepsis megalapítójának, Billrothot a sebészi technika reformátorának, akkor Kochert joggal a functionalis sebészet megteremtőjének kell neveznünk. Azelőtt az volt a cél, hogy lehetőleg keveset veszélyeztessünk, s lehetőleg nagyot merjünk; Kocher arra tanított meg, hogy az egyén szempontjából mindég a leg-tökéletesebbet alkossuk, hogy a késsel is tényleg gyógyítsunk. Elve az, hogy a sebész csak az emberi test alkatának s működésének, valamint az egyes kórokoknak pontos ismeretével képes megítélni azt, hogy mikor s hogyan módosíthatja a szervezetet a betegség kiküszöbölésére úgy, hogy a működés-képesség legkevesebbet szenvedjen. Bonczani alapokon átalakítja a sebészeti műtétant, részlet munkáiban pedig az élettan és kórtan egy-egy tisztázatlan fejezetébe merül el. Ma alig van műtét, melyet ne Kocher elő-

írása szerint végeznének, s a mellett az életfolyamatokról való ismereteinknek nem egy értékes, nagy jelentőségű haladása is az ő nevéhez fűződik. Sikereinek titka az, hogy mint sebész, s mint kutató tudós is nem valamely meghatározott irány merev képviselője; technikájából hiányzik a francia iskola (Doyen, Roux, Girard) gyakorlat-szülte gyorsasága; kórtani felfogásában nincs apodiktikus befejezettség. Kocher folytonosan fejlődik, s fejlődésének tényezői: bámulatos anatómiai ismerete, saját megfigyeléseinek szigorúan bíráló értékesítése s mások vizsgálatainak, az irodalomnak kritikai felhasználása. Egyéniségének legműveltebb mása műtéttanának legújabb kiadása (1907), mely valóságos esemény volt a modern sebészi irodalomban; az igénytelen tankönyvből, mely még tíz esztendővel azelőtt is alig 400 oldalra szorította össze a sebészi működés alapelveit, 1072 oldalra bővült forrásmunka lett; a jelenben ez a kiindulópontja minden sebészi ténykedésnek s a jövőben is tükre lesz korunk sebészi ismereteinek. Az általános kérdések közül legnagyobb kedvvel s kitarással foglalkozik a pajzsmirigy jelentőségével; első munkája óta, melyben 1874-ben új módot ajánlott a golyva kiirtására, mikor a struma-műtétekben még a kezdet nehézségeivel küzdött a sebészet, utolsó dolgozatáig, mely 1908-ban a rákos golyvák klinikai képét vázolja mesterien, a pajzsmirigy-kérdésnek csaknem minden fejezetét átdolgozta; a pajzsmirigyműködés kísérleti tanulmányozásának, a pajzsmirigy hibás működéséből származó betegségek (cretinismus, Basedow-betegség, tetania) tanának ő a megalapítója. Hatalmas két monographiában dolgozta fel az agynyomást és a gerinczagi sérülések sebészetét; nemcsak a csigolyatörések és ficzámok osztályozásában, hanem a gerinczagi sérüléseknek pontos fölismerésében is kizárólag az ő tanai érvényesek ma. A csonttöréseket és ficzamokat, keletkezésüket, tüneteiket, kezelésüket jóval a Röntgen-sugarak használata előtt oly tökéletes biztossággal tanította és írta le (1896), hogy a diagnostika későbbi nagy haladása csak kiegészítette, de nem változtatta meg az ő elveit. Sokat tanultunk tőle a lövegek hatásának tanában, s bár nagy munkája csakis kísérleti anyagon épült, kétségtelen, hogy vizsgálatai nem maradtak hatás nélkül a modern harcászati ballistika kifejlődésére sem. Legújabban megjelent könyve (1909) pedig hivatva van új utakat nyitni, új szempon-tokat föltárni a fertőzőes sebészi megbetegedések terén. E nagyobb munkái mellett, melyeknek mindegyike egymaga is érdemes egy emberélet kitöltésére, alig lehet számon tartani kisebb

értekezéseinek sorát, melyekben a sebészet napi kérdéseiről mondja el tapasztalatait, új eljárásokról közöl bírálatot. S mindez a lelkiismeretes, pontos észlelésnek szülötte; az ő szemében nincsenek megdönthetetlen elvek, csálhatatlan dogmák; igaz az, a mit előítélet nélkül, kritikával megfigyelt tények bizonyítanak. S mi fiatalok, kiknek alkalmunk volt hosszabb ideig mellette dolgozni, mindenkor csodálattal fogunk visszaemlékezni az immár 68 éves tudós fiatalos érdeklődésére, lelkesedésére, melylyel legcsekélyebb munkánkat is kísérté, legkisebb eredményeinket is fogadta. Ismereiteinek sokoldalúsága, kritikájának átlátszósága, önzetlensége, mindenkor a tudós sebész mintaképévé avatják.

Verebélly Tibor.

Zene.

Bartók Béla: II. zenekari suite. — Bemutatta a filharmóniai társaság.

A hány gondolat van, az, úgy látszik, átszalad minden művészen. A zene világába később érkezik el, mint máshová. Chronologiai igazság, hogy itt a kiábrándulás is valamivel később következik be.

Mennyi élet a trecento költészetében, mennyi lírai melegség, bátor és mozgékony hang, és mily szürkesség a lantok és violák közt! A zenei események így az egész történelmen végig eltoltódtak. Renaissanceról zenei értelemben csak 1600 körül beszélünk, tehát elkésve. Shakespeare már a stratfordi temetőben nyugszik, a mikor még csak próbálkoznak az első zenedrámákkal. Molière munkássága óta száz év múlik el, míg a komikai ér Pergolese és Grétry műveiben némi élénkséggel felbukkan. Az irodalmi romantika már bontogatja zászlaját, mialatt a zenei classicismus még folytatja a szigorú műformák kiépítését. Olyan előkelő rajzot, a milyen a Rafaelé, csak a XVIII. század, csak a Mozart dallamvonala mutat. Ebben a században Rousseau és a vele rokon érzésű æsthetika felhívja a festők figyelmét a természetre; várnunk kell még egy darabig, míg Beethoven, Weber és Mendelssohn is elkezdik festeni a mezőt, az erdőt, a vizeket, míg a zene is eljut az első tájképhez.

Mindez érthető. A képzetnek és fogalomnak először át kell alakulnia érzéssé, a mi elég hosszú út. Ha a zene ennél is messzebről merít és külső tárgyakhoz nyúl, a dematerializálás folyamata még hosszabb, még bonyodalmasabb. Azután meg kell

találni az új érzésekhez az új kifejezési eszközöket! Íme a zene késés oka. Minél jobban igyekszik a zene bizonyos képzetekhez és fogalmakhoz, vagyis rajta kívül álló jelenségekhez hozzásimulni, annál nehezebben érik meg. Viszont ha kizárólag önmagából fejlődik, ha idegen eszközökből nem óhajt felszívni elemeket, bámulatos gyorsasággal izmosodik. Így lett tökéletes a németalföldi zenei technika még Rubens és Van Dyck előtt, így szellemült át a Palestrina miséje korábban, mint a cinquecento egyik-másik nagy alkotása és így mélyedt el a Bach fugája, még mielőtt Goethe megszületett. Igaz, hogy ennek a túlon túl gazdag polyphoniának is volt öntudatlan mintája a fogalmi világban. Gondoljunk csak a hitvitákkal teli középkor szövevényes dialektikájára. Ám a németalföldiek, Palestrina és Bach ezt a dialektikát nem tervszerűen ültetik át műveikbe. Mihelyt azonban a zene egy rajta kívül álló szempontból kezd mintázódni, rögtön úgy vesszük észre, hogy az anyag már kevésbbé engedékeny, a véső már bizonytalan.

Legjobban feltűnik az körülbelül tíz év óta. Amióta a zene kísérletet tesz abban az irányban, hogy tud-e naturalista lenni, mint a regény vagy a kép. Már a romantika sokat megengedett a zeneköltőnek. Szabad a mult század harminczas évei óta, tehát Schumann és Chopin nyomán, hangokat keresnie nemcsak a tartós érzés, hanem az átfutó hangulat, a pillanatnyi szeszély és néha az idegélet finom zavarai számára is. Mindenről mesélhet, a mi igaz. A zeneköltőt most már csak néhány lépés választotta el a naturalismustól. Attól az iskolától, mely azt vallja, hogy minden szép, a mi természetes, még a nem szép is. Berlioz néhány keserű hangja, Wagner *Miméje* és óriásai mint közvetítők jelentkeznek a romantika és a naturalismus közt. Hogy ez utóbbi önállósult, nem több egy évtizednél. Újra késés. A Courbet ecsetje, a Zola tolla már rég pihen, a vászon újra stilizálnak, az irodalom újra tele van symbolumokkal, a naturalista jelszókból sok elhalványult, egy és más megtisztult: a zenei naturalismus azonban még forr, még makacsul bízik.

A zenének nincs közvetlen mintája a térbeli világban. Hol keresi tehát a ránczokat, a foltokat, a nyomorúságot és mindazokat a motívumokat, melyeknek pontos és nyers őszinteséggel való visszaadására újabban vállalkozik? A lélekben. Bartók Béla is kihallgatta a lelkét. Komoly, erős és finom lélek. Követjük, mikor nehezebb, rejtettebb utakra visz és nem hagyjuk el ott

sem, a hol félelmes örvények elé állít. A hol maga is félni kezd, a hol érezzük, hogy az ő vezető keze is reszket, a mikor minden következő percz egy fülmetsző sikolyba fülhat, a mikor el-sápad és megdöbbszent látomásai vannak. Ragyogó visiók mellett meghatóan tompák és meghatóan élesek. Szemléljük ezt a lelket, melynek szókimondása talán furcsa, de a melynek minden válságát, minden keresését elhisszük. Valljuk, hogy itt egy nagy kereső indul el, hogy kifürkéssze a saját lelkét. Egy beteg lélek, — mondják. Nem. Egy összetett, egy titokzatos állomásokon keresztül meghurczolt lélek. Így figyeltük, miközben az új suite-et hallgattuk, rohanását, nagy megingásait és lázas erőgyűjtését.

A zeneszerző tehát megértette magát velünk. Ő erre vágyott. De vajon megfontolta-e, hogy a művészet mire vágyik? Ő odaadta egész lelkét. Ugy látszik, hogy a művészetnek még ez a meleg és szikrázó lélek is kevés. A művészet túri, hogy a költő összetépje testét, feldúlja lelkét, — de féltékeny a maga testére. Mikor a saját szervezetét tépik, mikor a saját vegetatív törvényeit dőlják föl, akkor a művészet résen áll és védekezik.

A zenében a naturalismus más csapáson jár, mint az irodalomban és festészetben. Itt nincs szó új modellekről és nincs szó a szemléletnek bizonyos megváltozott módjáról. A naturalista zeneszerzőnek nemcsak az a kívánsága, hogy azt, a mi az emberi lélekben történik, másképp halljuk, mint idáig, mert ő is másképp halja, — ő azt akarja, hogy a zene kifejezési eszközeit, tehát a fix harmoniakat halljuk másképp, mint a hogy' idáig hallottuk. Ez a lényeg. Ennek a kívánságnak a lehető vagy lehetetlen volta dönti el a naturalismus sorsát. Vajon meg kell-e várnunk a döntést? Alig hiszem. A festő azt mondja: «Nem a festékben volt idáig a hiba, hanem a látásban; nézzétek meg jobban az árnyékok színét, figyeljétek meg, hogy a levegő, a mely a néző és a tárgy között reszket, miként módosítja a színeket.» Szóval a természetre, a valóságra utal. Ennek részletesebb megfigyelésére szorít. A részletet annakelőtte nem látták meg vagy nem akarták meglátni, de a ki látta, olyannak látta, mint ma. A középkor sem érezte az úgynevezett hideg színt melegen és a complémentaire színek egymás közti viszonya ugyanaz a XIX. század első és második felében. A naturalista zenész ellenben azt mondja: «Én a kemény, a metsző dissonantiákat nem úgy hallom, mint Haydn hallotta; az én lelkem számára enyhék és nyájasak.» Az írói és festői képzelem új tárgyakat és új részleteket vont bele a speculatióba, de a

képzetek, a fogalmak, a vonalak, a színek értelmét meg nem változtatta. Virág, tavasz, jóság, gonoszság, dacz, erő stb. ma is annyit tesz, mint régen, a kéket és sárgát ma is olyannak érezzük, a milyennek a multban. Ellenben a naturalista zenész meg akarná változtatni az accordok értelmét. Nem a lelki motívumokhoz, hanem a kifejezési eszközökhöz szeretne új associatiókat fűzni. Azt kívánná, hogy a dissonantiák úgy verődjenek vissza a hallóérzékünkben, mint a consonantiák; hogy két hangnemet, mely egymástól messze esik, egymást jóformán kizárja, rokonnak érezzünk. Ennélfogva az új iskola nem a mi zenei felfogásunkkal, hanem magával a zenével és a hallószervvel pörösködik. A zenének olyan a szervezete, hogy vannak hangok, melyek egymáshoz jobban vonzódnak és vannak olyanok, melyek széthúznak. Ugyanez vonatkozik egész hangsorokra. Lehet két scala közt szorosabb, lehet lazább kötelék. Ez a közelség vagy távolság két hang, két accord, két scala közt alapja az egész zenei logikának. Nem egy korszak rakta le ezt az alapot, hanem az akustikai és physiologiai igazság.

A naturalismus egymástól idegenkedő hangokat társít. És bízik abban, hogy megszokjuk. Ha nem most, hát idővel. A zene-történet más tanulssággal szolgál. Bach már a legkeményebb dissonantiákkal élt és az utána következő második classicismus ezek iránt az accordok iránt inkább türelmetlenebb lett, mint türelmes. A különböző korszakokban csak a theoriák ütköztek össze, a hallás nem változott. Sokszor emlegetik, hogy a terczet is évszázadokon át dissonansnak hallották az emberek. Dehogy hallották. Csak az elmélet bélyegezte annak, mert a tercz rezgési viszonzyszámának azelőtt nem a $4:5$ -öt, hanem a $64:81$ -et tekintették. Bonyolult tört — mondták, ilyen hangköz nem lehet consonans. De ezt az elmélet vallotta, nem a fül. Szokás hivatkozni arra is, hogy a chromatika milyen nehezen illeszkedett be a köztudatba. A nehézséget itt is az elmélet támasztotta, nem a fül. Mikor a hétfokú scala hangjai közé beékelődtek a chromatikus hangok, igaz, hogy az elmélet tiltakozott. «*Musica falsa*»-t kiáltott, mert féltette ezektől a színes, érzéki hangoktól a dallam puritánságát. De a fül nem lázongott. Hogy a mesterek újításait a kortársak rosszul fogadják, azt a történeti okmányok nem igazolják. Ki lehet ragadni olyan kritikát, mely lesujtólag beszél egy művészlélekről. Piquanteriára törekvő életrajzok ezt meg is teszik, de megállapítható, hogy az úttörőbe tulnyomólag az elmélet vagy a gyűlölet és nem a közfelfogás kötött bele.

A nagy zeneköltők. mikor új lelki igazságokhoz új æsthetikai igazságokat kerestek, új fogalmazást, új formákat, színeket, erősen számítottak arra, hogy hallgatójuk finomabb idegzetű, mint a régi hallgató volt, de nem számítottak arra, hogy a bővített hármashangzatot vagy a kilenczes hangzatot másnak fogja érezni, mint a félszázaddal korábbi hallgató. Ezeket a most idézett accordokat Wagner sűrűbben használja, mint más, de hogy a fül ezeket más jelleműeknek, más természetűeknek fogja föl, mint idáig, sohasem jutott eszébe. Nem is bontja meg velük a hangrokonságot. A gondolatmenete továbbra is ezen az elven nyugszik. Beethoven, mikor az accordokat szokatlanul rakja egymás mellé, ezt meggyőző erővel teszi; érezzük, hogy van köztük okozati összetartozás, hogy ez nem új fűzés, hanem valóban új *rend*. Ő rhythmusban, tempóban, dinamikában csupa meglepetés elé állítja a hallgatót, teremti új színeket, a kilencedik symphoniában a kürtöt és contrafagótot mozgékonyabbá teszi, előtte Mozart mint első aknázza ki a klarinét mély fekvését, Wagner viszont magasabbra viszi a *Siegfried*-ben az oboát, a *Parsifal*-ban a trombitát, a *Tannhäuser*-nyitányban a fagótot, először tompítja a *Mesterdalnokok*-ban a trombita hangját, a *Walkür*-ben a fuvalától új, kényelmetlen trillát követel és ugyanilyen nehéz trillákra kényszeríti Bizet a fagótot. Ezeket nem ok nélkül idézem. Látnivaló, hogy a mesterek inkább az előadóra róttak új nehézségeket, mint a hallgatóra.

Bartók sokat kíván a hallgatótól. Ha elvárja, hogy a hallgató is hozza el érdekes izgalmak, fátyolozott hangulatok emlékeit, hogy jobban megértsék egymást, ebben nem mondunk neki ellent. De ha azt szeretné, hogy a hallgató is kutasson vele a zene határainak tőszomszédságában, ez a kívánsága aligha méltányos. Gyönyörű észjárású, egészséges témái a faji szellemben gyökereznek. Kár, hogy nem mindig szövődnek tovább abban az euphoniában, melyben születtek. Bartók fanatikus hevületű költő; vannak izzó és vannak igen finom, igen puha színei. Ezek erőmozzanatok az ő munkásságában. A jövőben talán fenntartja, talán módosítja stílusát. Nincs kizárva, hogy ennek a kibontakozásnak elvi jelentősége lesz.

Molnár Géza.

ÉRTESÍTŐ.

Pintér Jenő magyar irodalomtörténete.

Dr. Pintér Jenő: *A magyar irodalom története a legrégibb időktől Bessenyei György föllépéséig.* A Magyar Tudományos Akadémia által a Semsey-pályadíjjal jutalmazott mű. Első kötet: *A legrégibb időktől a mohácsi csatáig.* Második kötet: *A mohácsi csatától Bessenyei György föllépéséig.* Budapest, 1909. Rényi Károly kiadása. XIX, 358+VIII, 510 lap. Ára 30 K.

A ki szeretné látni, miként tükröződtek az emberi művelődés korszakainak uralkodó eszméi irodalmunkban, miként gazdagodott a magyar nemzet lelki világa, miként finomodtak a gondolat és érzés kifejezésének eszközei, miként hozott létre a fejlődés kiváló egyéniségeket, kik összefoglalták magukban koruk jellemző törekvéseit s új utakat nyitottak, — a ki igazi irodalomtörténetet akar olvasni, az csalódottan teszi le Pintér Jenő irodalomtörténetét. A ki azonban érdeklődik a magyar írók élete és munkái iránt, ki tudni óhajt minden fontosabb véleményt, mely a magyar irodalomtörténeti kutatásokban fölmerült, az igaz hálát fog érezni Pintér becsületes munkája iránt.

Pintér fáradhatatlan szorgalommal gyűjtötte össze munkájának anyagát, jóindulattal olvasott el minden tanulmányt, mely tárgyára vonatkozott, biztos ítélő erővel állapította meg a sok vélemény közül a leginkább elfogadhatót. A tárgyilagosság az anyaggyűjtésben megbecsülhetetlen erény; ennek eredményei a pontos, megbízható adatok, melyeknek a szerző joggal tulajdonít nagyobb értéket, mint az „áradozó elmefuttatásoknak”. Az irodalomtörténetírónak azonban, midőn valamely nemzet irodalmának életét akarja megmagyarázni, bele kell helyezkednie elmúlt korok szellemi mozgalmaiba, az irodalmi jelenségeket a fejlődés magasabb szempontjaiból kell megítélnie, el kell különítenie a lényegtelen a lényegestől s föl kell fedeznie a fejlődés kezdeteit oly tüneményekben is, melyeket az avatatlan szem figyelemre

sem méltat. Ebben a munkában már teljes mértékben érvényesül az egyéniség; itt már fontos szerepet játszik az irodalomtörténetíró világnézete, erkölcsisége, ízlése, gyakran rokonérzése. Ilyen fajta irodalomtörténeti kutatás nem tekinti az irodalmat célznak, hanem az emberi szellem megnyilatkozásának, lemond a természettudományok módszeréről, nem követel ítéletei számára örök érvényességet, őszintén bevallja, hogy az adatok végtelen sorából csak a legfontosabbakat válogatta ki, s hogy a kép, melyet adataiból alkotott, részben művészi alkotás. Itt már a tárgyilagosság gyengeség jele s épen az egyéniség kiválósága emeli a kutatás értékét.

Pintér munkájának fogyatkozásai jórészt a túlságba vitt tárgyilagosságból származnak.

Könyvében a sok irodalomtörténeti adat mellett gyakran egész fejezeteket ad a magyar nemzet történetéből, a művelődés és nyelv történetéből; figyelmét nem kerülik el a kevésbbé fontos irodalmi jelenségek, mint a naptárak, egyaránt érdeklik a nyelvészeti kutatások eredményei, az iskolák, nyomdák s könyvtárak. A sok részlet között azonban hiányzik a belső kapcsolat. A szerző sajnálta adatait kissé összeforgatni s határozott cél szolgáltatába állítani. Pedig jó hasznukat vehette volna különösen oly korszakoknál, melyekben a nemzet lelkivilága nem az irodalomban nyilatkozik. Ily néma századok nemzetünk életében a középkornak, különösen az Árpádok korának századai. Emlékeztetnek bennünket ezek az idők azokra a férfiakra és nőkre, kik fenséges világnézetet hordoznak magukban, de nem szavakkal, hanem tettekkel juttatják érvényre lelkük tartalmát. Mit csináljon ily néma századokkal az irodalomtörténetíró, kinek szüksége van a kor szellemi életének ismeretére? Bizonyára nem elégedhetik meg a *Halotti Beszéddel* s a királymondakörnek szétszórt részeivel, hisz a nemzeti lélek rendkívüli változásokon ment keresztül az Árpádok uralkodása idején. Meg fogja tehát szólaltatni — mint a szerző is helyesen teszi — a naiv krónikákat, a magyarországi papok latin munkáit, sőt többet is tehet. Felhasználhatja azokat a legendás történeteket, melyeknek középpontjába állította a magyar hívők képzelete a magyar szenteket, segítségül hívhatja a művészettörténetet is, melynek útmutatásait a korszellem megértetése céljából a szerző fölöslegesenek tartja. Ha Taine Shakespeare korának jellemzésére következőket vonhat a színház nézőközönségének különös szakállviseletéből, mennyivel többet megértetnek velünk az Árpádok

korának életéből azok a félköríves templomok, melyek oly nagy számmal nőttek ki a magyar földből, valamint azok a naiv fal-képek, melyek a hívő lélek áhíthatát Szent László felé irányították? Ha az épületek s képek idegen mesterek alkotásai is, mégis a magyar lélek szükségletét elégítették ki. Mindennek azonban csak úgy van helye az irodalomtörténetben, ha minden adat egy célra, a kor szellemének megvilágítására szolgál.

Nagy gyengéje Pintér munkájának, hogy hiányzik belőle a magasabb szempontú rendezés. Az irodalomtörténet korszakait részben Toldy Ferencz, részben Beöthy Zsolt irodalomtörténete után állapítja meg, de kétségben hágy bennünket a felosztás szempontjaira nézve. A keresztyén középkort két részre választja el ép úgy, mint Beöthy Zsolt, ki irodalomtörténetében mellőzi Toldy három időszakát s élesen elkülöníti az Árpád-házbeli királyok korától a vegyes házból származott királyok korát. Ily felosztásnak azonban csak úgy van alapja, ha az irodalomtörténet-író érezteti azt az új szellemet, melyet nemzetünk életében az olasz műveltséggel való gyakoribb érintkezés hozott létre, ha rámutat az új eszmékre, melyek lassanként meghódították a királyi udvart, a főuri világot, az egyházi rendet s harcra szólították a kolostoroknak aszkéta lakóit. Mindezzel adós marad Pintér, azért irodalomtörténetében a két korszak között nincs is más határ, mint az évszám. Elhibázottnak tűnik föl a szerzőnek az a terve is, hogy az újabb magyar irodalom két korszaka között határpontul Kazinczy Ferencz halálának idejét, 1831-et, teszi meg. Úgy látszik, mintha e terv Beöthy Zsolt és Toldy Ferencz gondolatának kiegyeztetése akarna lenni; a korszakok elnevezését Beöthy Zsolttól veszi a szerző, a határpont megjelölésére pedig talán Toldy Ferencz lehetett hatással, ki irodalmunknak az 1831-ik évvel kezdődő korát Széchenyi korának nevezi, a nélkül, hogy Széchenyi egyéniségét irodalmi életünk közép-pontjába tudná állítani. Az irodalomtörténeti kutatások eredményeit megbecsülnünk nemes kötelesség, de csak kellő határig. A hagyományoknak korlátlan tisztelete mellett ma is Kazinczy Ferencz volna legnagyobb írónk. Irodalmunk legujabb nagy kora kétségkívül a romantika kora s e kor kezdetét azok a diadalok jelölik, melyekkel a romantika a XVIII. század classicismusát megdöntötte.

Leginkább nélkülözzük a rendezés művészetét az egyes korszakok irodalmának jellemzésében. A szerző műfajok szerint ismerteti az irodalmi jelenségeket, úgy, hogy gyakran a legellenté-

tesebb egyéniségek kerülnek egymás mellé. Néha annyira elmerül a részletek halmozásába, hogy megfelelkezik a kiemelkedő pontok megjelöléséről s a tájékozódást rendkívül megnehezíti. Különösen bántó a világos rend hiánya a codexeknek s a protestáns kor vallásos irodalmának magyarázatában. Az egyes írók jellemzésénél Pintér szívesebben foglalkozik az életrajzi adatokkal, az írókra vonatkozó irodalommal, mint az irodalmi alkotásokkal. Ennek a módszernek természetes következése az az aránytalanság, mely a korszakok tárgyalásában mutatkozik, s mely a kevésbé tájékozott olvasót oly könnyen megtévesztheti. Pintér könyvében gyakran kiváló egyéniségek szorulnak háttérbe oly irodalmi termékek mellett, melyek irodalomtörténeti kutatásoknak kedvelt tárgyai voltak. Így a széphistoriák, melyek szinte az összehasonlító irodalomtörténet számára vannak teremtvé, aránytalanul tekintélyesebb helyet foglalnak el, mint a milyent jelentőségüknél fogva megérdemelnének, s a szerző alig foglalkozik behatóbban Balassa Bálinttal, mint Ilosvai Selymes Péterrel, alig juttat nagyobb teret Balassa költészetének, mint a Pannónia megvételéről szóló éneknek.

Pintér kutatásainak módszeréből következik az is, hogy az egyes irodalmi jelenségeknek méltatása nagyon különböző értékű. Könyvében vannak nagyon becses értekezések, melyek egy egy író egyéniségének képét egészen határozott vonásokkal rajzolják meg. Értékes jellemző erőről tanuskodik Temesvári Pelbárt, Tinódi írói pályájának méltatása. Legsikerültebbek a Pázmány Péterről s Szenczi Molnár Albertről szóló fejezetek. Igaz ugyan, hogy itt kitűnő tanulmányok állottak a szerző rendelkezésére, de nagyon igazságtalan volna, ki el nem ismerné, hogy Pázmány Péter egyéniségének rajza köszön annyit Pintér saját kutatásainak, mint Fraknói Vilmos nagy arányú művének. A szerző azonban csak az egyszerűbb s átlátszóbb egyéniségek világában igazodik el; a bonyolultabb lelki jelenségeknek s fejlettebb költői alkotásoknak elemzésénél eszközei legtöbbször felmondják a szolgálatot.

Mily kitűnő alkalmá lett volna a szerzőnek Balassa Bálint jellemzésénél, hogy megvilágítsa, mint ütköznek a legellentétebb szellemi áramlatok a kor jellemző alakjában! Balassa egyéniségében élénk állíthatta volna a vitéz katonát, az erőszakos főurat, az egyháznak buzgó hívét, a léha világfit s a renaissance kedvelőjét; kiemelhetette volna, mennyire igazi lírai természet Balassa, megmutathatta volna, mint változik át énekeiben a nemzeti büntudat egyénivé, miként tűnnek fel költészetében a

magyar föld hegyei és virágai, a vitézi élet örömei s a szerelem kínjai; végül fölfedezhette volna a renaissance hatását nemcsak Balassa derült világnézetében, hanem költeményeinek szekezetében, az érzékes kifejezésekben, színes képekben s abban a finom formaérzéskben, melynek legtökéletesebb alkotása a Balassa-strófa. Mindezt a szerző vagy épen csak érinti, vagy egyáltalában nem említi. A jó alkalmat elszalasztotta s a színtelen jellemzéssel az egész kor képének vonásai mosódtak el. Nagyon kuszált Pintér iradalomtörténetében Zrínyi Miklós írói pályájának rajza is, pedig Zrínyi költői és prózai munkái a XVII. század magyar irodalmának legmagasabb csúcsai. A szerző a *Szigeti veszedelem* magyarázására pontosan felsorolja a legkülönbözőbb egyéneknek néha nagyon különös nézetét, majd pedig magyar műbírálok gondolatait csoportosítja. Míg azonban az egyes æsthetikai ítéletek eredeti helyükön megfelelnek rendeltetésüknek, addig kiszakítva, egymás mellé állítva gyakran elveszítik világos értelmüket. A szerző bizonyára jobban elérte volna célját, ha részletesen megmagyarázza, hogyan alakította át a költő az egyszerű várostromot világhátralelémmé, hogyan rajzolta meg a keresztyén magyar lovagnak lelkesítő eszményképét, s mily arányos szerkezetben bontogatja ki előttünk a hatalmas eposzi tárgyat.

Valóban Pintér iradalomtörténete nem annyira iradalomtörténet, mint inkább nagyon becses gyűjtemény, melyet a szakember nagy haszonnal s nagy gyönyörűséggel forgathat. Különösen értékesé teszi e gyűjteményt, hogy a szerző adatait lelkiismeretes szigorúsággal bírálta meg, s hogy összefoglalta a magyar iradalomtörténeti kutatásnak minden fontosabb eredményét. Annak, ki irodalmunkban nemzeti életünknek egyik legbiztosabb alapját látja, igazán gyönyörűség lehet együtt látni a magyar iradalomtörténet lelkes munkásait, kik oly kitartással s oly önzetlennül szolgálják a magyar irodalom ügyét. Pintér munkájának jelentőséget ad az is, hogy sok erőpazarlástól fogja azt megkímélni, ki egykor irodalmunknak magasabb szempontú történetét írja meg. A könyv értékét csak emeli az előadásnak puritán egyszerűsége, mely ép úgy jele a világos gondolkodásnak, mint a meggyőződés erejének.

Tiszteletet érdemel Pintér mindazoktól, kik a komoly munkát meg tudják becsülni, de tiszteletet követelhet maga számára az a nagy munka is, melyet a magyar iradalomtörténeti kutatás Toldy Ferencz halála óta végzett. Ha kutatóink szorgalma nem fog lankadni, ha nemzeti érzésüket s beható tanulmányaikat

magasabb szempontok fogják irányítani, akkor a magyar irodalomtörténet nemzetünket szellemi ereinek ismeretéhez vezetheti s irodalmunknak új értékes korszakát készítheti elő.

Papp Ferencz.

Új irodalomtörténeti életrajzok.

1. *Kazinczy Ferencz*. Irta *Váczy János*. Budapest, Franklin-Társulat. 1909. 8-r. 4, 188. l.

2. *Arany János*. Irta *Szinnyei Ferencz*. Budapest, Franklin-Társulat, 1909. 8-r. 4, 166. l. Ár. 2-50—2-50 K.

3. *Dukai Takách Judit élete és munkái*. Közli *Vadász Norbert*. Budapest, Franklin-Társulat. 1909. 8-r. 210. l. Arczképpel. Ára 3. K.

Az irodalomtörténeti életrajz, vagy pontosabban kifejtve a fogalmat: egy-egy író életpályájának rajza és az eseményekkel kapcsolatban írói működésének ismertetése mindinkább kedves műfaja lesz a tudománynak és a közönségnek egyaránt. Ennek a kedveltségnek legvilágosabb jele, hogy míg azelőtt a szakferfiak egymástól függetlenül, szinte ötletszerűen választották ki nemzetük irodalmának azon hőseit, a kiknek képét érdemesnek tartották megörökíteni, az utolsó évtizedben mindjobban elszaporodtak a gyűjteményes életrajzok, a melyek tervszerűen, tudatos belátással szerkesztve, az irodalom vezető egyéniségeit ismertetik meg a közönséggel. A francia, angol, német, hasonló célú vállalatok után Kisfaludy-Társaságunk is megindította a sorozatos magyar írói életrajzokat, a *Költők és írókat*, melynek immár 5. és 6. kötete is — *Kazinczy és Arany életrajza* — közkézen forog.

Messze vezetne e népszerűség okait kutatni. Csak a legjelentősebbre mutatok rá, arra az érdeklődésre, melylyel a modern ember a lélektani kérdések iránt viseltetik. Ugyanaz a törekvés érvényesül az irodalomtörténetben is, a mely a költői irodalom terén, főképen a regényben és drámában, a súlypontot az eseményekről a lelki folyamatok elemzésére tette át s így megteremtette egyfelől az analitikus regényt, másfelől a modern drámát. Az irodalomtörténetben sem az érdekel főképen, mi történt, hanem miért történt így. Szóval az irodalmi jelenségeket lelki erőkből megfejtve kívánjuk szemlélni. Az írói egyéniség érdekel első sorban s műveik, mint egyéniségüknek ki-

fejezői. Annál inkább, mert ha az írói alkotások, mint minden jelenség, összeműködő erők termékei is, e sokféle erő — a faj, a kor, a hagyomány — csak az író egyéniségén át s az által tud hatást kifejteni.

Az így keltett érdeklődést legjobban az írói életrajz elégíti ki, az az életrajz, mely beleállítva az irodalmi műveket szerzőjük életének változatos fordulatai közé, a történeti és aeshetikai vizsgálódást összefűzi a lélektani elemzés segítségével.

Természetes, hogy így az életrajzok értékét nem pusztán szerzőjüknek írói készsége határozza meg. Nagy mértékben befolyásolják külső körülmények, a melyek egészen függetlenek a szerző akarától, szorgalmától, tehetségétől. Ezt a szempontot az életrajzok értékelésénél nem szabad szem elől téveszteni.

Váczy és Szinnyei műveit, valamint a harmadik, de már önállóan s nem a Kisfaludy-Társaság vállalatában megjelent életrajzot, *Dukai Takách Juditét*,* bármennyire eltérnek is a tárgyban és fölfogásban, egységbe foglalja módszerük és céljuk. Mindegyik az írón keresztül vezet be műveik ismeretébe, és mind a három a tudományos kutatás eredményeit teszi hozzáférhetővé a nagy közönség számára. A philologiai apparatus alkalmazása a munkában s mellőzése a könyvben, tudós eljárás párosítva választékos styllal: külföldön gyakori, nálunk szokatlan. Tudósaink vagy alapos, terjedelmes és jegyzetekkel túlon-túl elhalmozott munkákban számolnak be vizsgálódásaikról s elijesztik velük a laikus olvasót, vagy finom essaykben rakják le mélyebben járó gondolataikat, míg a népszerűsítést átengedik az író mesterembereknek, az irodalom tömegmunkásainak. Elismerés illeti meg e három szerzőt, hogy versenyre szállva velük, egyesítik a két föladat követeléseit s kiszorítják a kufárokat vásári portékájukkal együtt.

A nehézségek, melyekkel meg kellett küzdeniök, nem egyfélék voltak, de mindegyiknek útjában bőven jelentkeztek. Váczy és Szinnyei föladatát az adatok rendkívüli gazdagsága, Vadász Norbertét ellenkezőleg azoknak jóformán teljes hiánya nehezítette meg. Mind a hárman segítették magukon. Vadász össze-

* A bevezető életrajz, s tárgyalásunk során csak erre terjeszkedünk ki, vagy egy negyedrésze a kötetnek (56. l.). Tulajdonképen csak kissé bővített kiadása a szerző egy régebbi dolgozatának, mely V. N. jegy alatt a szombathelyi főgymn. 1905—906. értesítőjében jelent meg. A terjedelmesebb és becsesebb második rész Takách Judit műveit foglalja magában.

állította azt a keveset, a mit eddig Takách Juditról írtak s föl-kutatta — részben mások, így Badics Ferencz segítségével — az eddig még ki nem aknázott kéziratok forrásokat, a költő ön-életrajzát, verses levelezését s egy-két prózai levelét. Jelentős mozzanatról, életének olyan fordulatairól, melyekről eddig nem tudott az irodalomtörténet, ez ismeretlen források sem tájékoztatnak, de legalább együtt vannak az összes könnyen összegyűjthető adatok, s ezek alapján van teljesnek mondható életrajzunk. A szerzőnek ez az érdeme kétségbevonhatatlan.

A Kazinczy-irodalom gazdagsága közismeretes. Maga a költő sokat és sokfélét írt, s a reá vonatkozó forrásmunkák száma szédítő. Csak levelezése vagy huszonkét nagy kötetre terjed. Az óriási anyag átbúvárlása egy egész emberi életet követel, s épen Váczy János az, a ki életét e nagy munkának szentelte. Kazinczy életrajzát röviden, de minden kis adat figyelembevételével nem is írhatta meg más, csak ő, a ki az anyag nagy részét összehordta. Épen azért a szakember csak kevés újat talál benne; de ne felejtjük, hogy az ismeretesekek tetsző vonásokkal — Váczy János dolgozataiban találkoztunk. A három életrajz közül az övé tartalomban is, fölfogásban is legegyszerűsebb. Főlöszleg részlet alig akad benne, inkább kisebb hiányok, a mikre a megszábotott terjedelem késztette a szerzőt. Így szerettünk volna pár méltató szót hallani a *Pályám Emlékezetéről*, a mely Kazinczynak kétségkívül legbecsesebb prózai munkája.

Szinnyei Ferencz helyzete megint más volt. Az Arany-irodalom is igen gazdag, nem csak vetekszik, hanem meg is haladja Kazinczyét. Arany költészetével egyre nagyobb kedvvel foglalkozik az irodalomtörténet. Művészete, mely első sorban az anyag alakításában nyilvánul, könnyen figyelemmel kísérhető, s ragaszkodása az epikai hitelhez tág teret nyújt az összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálódásnak. Az anyag nagyságával szemben azonban jó segítőtársakra támaszkodhatott és hasznát vette saját kutatásainak is. Van aránylag terjedelmes és eléggé megbízható Arany-életrajzunk, melynek művésziatlenségét csak a közönség sínyle meg s nem egyszersmind a földolgozó is, s vannak kitűnő tanulmányaink, Gyulai emlékbeszéde, Riedl könyve s Beöthy essaye, melyek bevilágítanak a költő lelkébe, művészetébe. Náluk találó megfigyeléseket és kész ítéleteket találhatott szerzőnk. Helyes érzékkel a legjobb forrásokhoz fordult Szinnyei s olcsó eredetieskedés helyett alkalmazkodott a finom ízlésű műbírók nézeteihez. Ennek következtében hűséges kalauz

is műve, mely nem hagyja cserbe s nem vezeti félre az érdeklődőt. Egy kissé azonban egyenetlen. Fejtegetéseinek értéke a források szövege szerint változó. Azonkívül megérzik művén a lelkes tanár. Szeretne mindent elmondani, ismereteit átterjeszteni az olvasó közönségbe, s magyaráz sok olyant, a mire a nagy közönségnek nincs szüksége (Ilosvai és Arany, a kisebb jelentőségű alkotások részletes bemutatása) s bírál a kritikus szigorúságával, a hol vagy egy futó megjegyzés (*Murány ostroma*) vagy a hallgatás (a *Toldi szerelme* fogatkozásai) inkább lett volna helyén való.

A rendelkezésre álló anyag terjedelmén kívül a föladat természetese, a kiszemelt hősök egyénisége is rejtett magában egy és más zavaró körülményt s mind a három írónál más-más jellegűt.

Dukai Takách Juditról egyáltalán nem lehet olyan nagyobb terjedelmű életrajzot írni, mely lekösse a laikus olvasó figyelmét. A milyen poetikus jelenség volt ez a bájos, fiatal leány, a ki gyermekésszel sokat ígérő verseket irogatott s a mellett nem vetette le igazi nőiességét, a kit szépségéért és kedvességéért ünnepelt az egész Dunántúl s lelkesedett érte a magyar írói világ, élén a női báj iránt fogékony «szent öreg»-gel: ép oly alkalmatlan pszichologiai és æsthetikai vizsgálódásra. Huszonhárom éves korában férjhez megy, elvonul kis falujába, megpihen-teti lantját, s a derék asszonyok sorába lép, a kik annál értékesebbek. mennél kevesebbet beszél róluk a világ. Költeményei is nagyon középszerűek, becsüket nem az érzés ereje s a kifejezés művészete adta meg, hanem a költőnő fiatalsága és egyéniségének varázsa. Ma már mind a kettőről csak följegyzéseink vannak, s a közvetetlen szemlélet hiányában kárbavesztett fáradság a részletes méltatás. Nagy írói művészettel lehetne róla finom pastelált készíteni, de történeti freskót, mint Vadász Norbert teszi, hiú vállalkozás. Pedig a szerzőnek van írói készsége. Kellemesen beszél el, csak az izlése nem elég fejlett, ítélete nem elég éles. Innen munkájában a sok kirívó kifejezés és kép, meg az a kritikátlan fölfogás, melylyel a hősére vonatkozó mende-mondáknak hitelt ad s a verseit megítéli.

Arany életpályájának megrajzolása sem olyan hálás föladat, mint a milyennek látszik. Csak a költő volt érdekes benne s nem az ember is, még kevésbbé a pálya, melyet megfutott. A mint maga mondja: «Prózai életmódom szinte phlegmatikussá tett, aprós bajaim és örömeim nem méltók megénekelni.» Szen-

vedett és küzdött eleget életében, de pályája híján van a képzeletet foglalkoztató mozzanatoknak, lelke gazdag volt érzelmekben és gondolatokban, a melyek azonban nem különösségükkel, hanem mélységükkel válnak ki. Színnyei hasonlíthatatlanul jobban oldotta meg földadatát, mint Vadász Norbert. Művében épen az életrajzi részletek a legfolyamatosabbak. A szerény, eszményi tisztaságú költő életét egyszerűen, cifraság nélkül mondja el, de fölkelte iránta a figyelmet és ébren tudja tartani az érdeklődést.

Váczy János kedvezőbb körülmények között foghatott munkához. De azért az ő hőse sem alkalmas minden tekintetben a bemutatásra. Az életrajz ugyanis nemcsak önmagáért van. Azon kívül, hogy nemesen szórakoztatja az olvasót, van egy másik rejtett, de finom célja: megkedveltetni az írón kívül műveit is, fölkelteni a vágyat az olvasóban, hogy a kép után megismerkedjék az eredetivel is. Hármuk közül ez a siker csak Színnyeit kecsegtethette. Kazinczy művei az irodalmilag nem művelt közönség számára majd úgy elavultak, mint Malvináé (Takách Judit írói neve). Viszont Kazinczy igen érdekes egyéniség. Egy negyedszázadig az irodalom élén állott, sőt mivel a nemzeti közélet a XIX. század elején jóformán pusztán az irodalomban nyilvánult, mondhatni a magyarság szellemi életének központja volt, az országnak legtöbbet magasztalt és legtöbbet ócsárolt férfia. Lelki valója is a legváltozatosabb, sőt ellentétes vonásokból szövődött össze: páratlan szeretetreméltóság s az általános emberit meghaladó hiúság, izgékony nyngtalanság és bámulatos türelem, végtelen optimismus s folytonos aggodalom, zsarnoki hajlam s önfeláldozó szolgálatkészség egyformán tulajdonai. Költő és tudós egy személyben. Mint költő jelentéktelen, mint tudós kicsinyes: mégis egyike legnagyobb hatású íróinknak. Szinte ellenállhatatlanul vonzza a történetírót, hogy pszichológiai vizsgálódással behatoljon e csodálatos, de épen nem rejtélyes egyéniségbe. Váczy erős maradt a kísértéssel szemben. Extensive és nem intensive fogta föl hivatását. Kazinczynak nem belső életét vázolta, hanem a külsőt s messze szétágazó működésének beható elemzése által akarta megismertetni az író. Francia mintára elválasztja Kazinczyban az író és az embert, irodalmi munkásságát kétfelé osztva (nyelvújítás, költő és prózaíró), csak beleiktatja, nem belefűzi az életrajz keretébe. Ez azonban épen Kazinczynál megbocsátható, mert nála az írói ihlet többnyire nem élete külső izgalmai nyomán támadt.

A harmadik mozzanat az életrajzok megítélésénél: milyen viszonyban vannak a szerzők hőseikkel, hogyan tekintenek föl

hozzájuk, megvan-e a kellő elfogulatlanságuk, megbízható ízlésük, a mi minden æsthetikai ítélet alapja.

Vadász Norbert csak műkedvelő, ebben tér el a másik két szerzőtől. Mint a kezdő vagy gyakorlatlan írók általában, ő is a hosszú foglalkozás következtében nagyon megszerette hősét, jelentőségét túlozza, fogyatkozásait nem látja meg. Igaznak veszi költészetében, a mi csinált, s kellően meg nem élesedett ítélete helytelen világításba állítja Malvina jelentőségét.

Szinnyei és Váczy, az irodalomtörténet hivatott munkásai, mentek e fogyatkozástól. Aranyt az őt megillető hódolattal, Kazinczyt a hálás neologus méltánylásával tekinti életírója. Obiectivitásuk nem szenved kétséget, ítéleteik alaponusa megfelelő, csak Szinnyeié egy árnyalattal sötétebb, Váczyé világosabb a kelle-ténél. Utaltam már az Arany-életrajz indokolatlanul szigorú mértékére, de ez kisebb jelentőségű. Fontosabb, hogy Szinnyei nem méltányolja eléggé Arany lyráját. Lehet, sőt valószínűnek tartom, hogy ez csak látszat, de az olvasónak a látszathoz van köze. Úgy okoskodnak, hogy a ki Arany epikájáról olyan magasztaló jelzők kíséretében emlékszik meg s a lyrai költeményeit csak alapgon-dolatuk fölsorolásával jellemzi, az nem lelkesedik kellőleg éret-tük. Váczy nem becsüli túl Kazinczy műveinek értékét, nyelv-újítói munkásságát sem a pártember szemével nézi, csak a fény és árnyék elosztásában téved egy kissé — legalább a mi vélemé-nyünk szerint — Kazinczy javára.

Alakítás, az anyag formába öntése tekintetében is fölismer-szik az a nagy különbség, mely a szaktudósokat a műkedvelőtől elválasztja. Ez csekély jelentőségű tárgyat az előadásával kívánná emelni, de hasztalanul, s igyekezete nemcsak a tárgy kisszerűsé-gén hiúsul meg. Azok érzik, hogy tárgyuk önmagában is fontos, s tudatosan, talán túlzott óvatossággal, a tudós szerénységével, nem akarják a tárgyról magukra fordítani a figyelmet. A fiatal törtéteők hangos lármájával ellentétben, a kik még Petőfit is a ma-guk dicsőségének emelésére szeretnék fölhasználni, Arany és Kazinczy dicsőségét szolgálják. Nem hazug művészettel, ha-nem őszinte egyszerűséggel dolgoznak. Azt az egy-két foltot, a melyeket műveikből kijegyezhetünk (Szinnyeinél a chablonos át-menetek és utalások, Váczynál egy pár egyébként szép, de az elbeszélés nyugodt menetébe nem illő stylvirág) Horatius taná-csára szívesen megbocsátjuk, mert e két életrajzban valóban «plura nitent.»

Császár Elemér.

Török Könyvtár.

Türkische Bibliothek. Herausgegeben von Dr. Georg Jacob, ao. Professor an der Universität Erlangen. I—XI. kötet. Berlin (Mayer u. Müller) 1904—1909.

Régibb időben a német főiskolákban (talán az egy bécsinek kivételével, ha ugyan közējük számíthatjuk) nem igen vetettek ügyet a török nyelv és irodalom tanulmányozására. Alig három évtizede, hogy a keleti tudomány ez ágát illő méltatásban részesítik. Azok között, kik e törekvés előmozdításával a tanszéken és az irodalomban sok érdemet szereztek Németországban, a legelső helyek egyikét foglalja el a *Török Könyvtár* szerkesztője. Jacob, erlangeni professor, ki azelőtt a régi arab irodalom és műveltség ismeretét maradandó becsű munkákkal gazdagította volt, az iszlám műveltsége terén folytatott kutatásai kapcsolatában figyelmét csakhamar az iszlámot valló népcsalád oly előkelő elemére is irányította, minő a török. E körben azonban kezdettől nem is annyira az általános iszlámmal közös mozzanatok kötötték le figyelmét, hanem inkább a török néplélek egyéni sajátosságai. Nem tért ugyan ki a török nép politikai nagy hatalmával párhuzamosan induló magasabb irodalmi rétegek elől. Két hatalmas hódító oszmán szultánnak, kiket ugyan a történelemből inkább mint kardcsörtetőket, semmint érzelmes lantpengetőket ismerünk, adta ki és magyarázta divánjait: II. Mehemed-ét, Byzancz meghódítóját és a Szigetvár ostrománál meghalt nagy Szolimánét. Mindkét uralkodó régi classikus arab-perzsa modorban írt költeményeivel foglal helyet a török irodalomtörténetben.* De hajlandósága Jacobot mégis inkább a török szellem népszerű és modern nyilatkozásai felé vonta és e téren hatással voltak rá Kúnos Ignác gyűjtései és közlései is. Egy csinos essayben áttekintését nyújtja a török népies irodalomnak **; maga is gyűjtött és sokat ismertetett e téren a *Karagöz* és egyéb népies elbeszélő és drámaszerű bohózati termékek köréből. De e gyűjtéseinek és közléseinek tudományos értékét különösen az a törekvése gyarapítja, hogy a keleti szellem e tartalmilag vajmi silány nyilatkozásának

* *Sultan Soliman des Grossen Divan in einer Auswahl* (Berlin 1903) *der Divan Sultan Mehmeds des Zweiten . . . zum ersten Male nach. Der Upsalaer Handschrift herausgegeben* (Berlin 1904).

** *Die türkische Volksliteratur* (Berlin 1901).

világirodalmi érintkező pontjait kimutassa. Egyrészt megírta a török *Karagöz* történetét; másrészt a legszélesebb alapon felkutatta kapcsolatát a népszerű irodalom hasonló termékeivel a távolabb Kelet népeinél.*

A kis erlangeni egyetemen elfoglalt tanszéke körül a tanítványok lelkes kis csoportját gyűjti össze, kiket a török irodalom tanulmányozására buzdít. Velük együtt adja ki a *Török Könyvtár*-t, mely 1904 óta e napig a 11. részig ért el. A gyűjteményt a szerkesztő maga vezette be egy kötet török meddáh-elbeszélés fordításával és magyarázatával. *Meddáh* (arab szó, jelentése: dicsőítő) a török társadalomban a hivatásos mesemondás azon fajtájának művelőit jelöli, melyben a tréfás történetek elbeszélésének azáltal kölcsönöznek némi dramatikus színezetet, hogy az elbeszélő a meséjében előforduló személyek sajátos vonásait, beszédmódjukat, arcz kifejezésüket, mozdulataikat utánozza, féktelen túlzásaival legtöbbször torzítja is. Általán a társadalom különféle osztályaihoz tartozó egyének modorának realistikus szemléltetésében mutatkozik mestersége a meddák-nak, kit Jacob helyesen «mimischer Erzählungskünstler»-nek nevez. Ez elbeszélő művészek, kiknek szerepéről már a XVII. században Evlijá Efendi török utazó, nálunk is jól ismert munkájában bőven emlékezik meg, írásba szokták foglalni előadásai szövegét, melyekből újabb időben kinyomott füzetekben egynéhány forgalomba is került. Minthogy a rendes könyvkereskedés nem igen óhajtott ezzel a kevésbé előkelő irodalmi ággal foglalkozni, ily irott vagy nyomtatott füzetek megszerzése az idegennek nem csekély nehézséggel jár. Kúnos jó csomót gyűjtött belőlük. Jacob is szorgalmasan utánuk járt és előttünk fekvő közléseit, melyek a török vaskos humor típusai ismeretének bő forrásait nyújtják, nagyon fontos irodalomtörténeti bevezetéssel kíséri, melyben a mesemondás e nemének történeti kapcsolatait mutatja ki. Kimutatja jelesen azt a folytonossági viszonyt, melyben a görög Mimos-hoz áll. E kapcsolat szemmeltartása kölcsönöz tudományos érdeket ezeknek a lehetőleg alantas légkörben mozgó szépirodalmi termékeknek, melyekből a gyűjtemény ez első kötetében hét darabot mutat be a szerkesztő. A 8. kötet is meddáh-elbeszélést nyújt dr Giese Friedrich közléséből; a képzelhető legtarkábbak egyikét, melynek előadása

* *Türkische Litteraturgeschichte in Einzeldarstellungen*. I. rész: Das türkische Schattentheater (Berlin 1900). *Geschichte des Schattentheaters* (Berlin 1907).

az előadó művészet érvényesítésére bő alkalmat nyújt. Egy minden lében kanál khodsa lép föl annak a töméntelen sok embernek kíséretében, kiknek ügyeibe ártotta magát: a legkülönbébb nemzetiségekből való tarka társaság. Kiki a maga jargonjában, nem épen választékos kifejezéssel adja elő ügyes-bajos dolgát. Végül egy valóságos örült fecseg versenyt a khodsával, mindenféle közmondásokat ferdítenek el, míg végre maga a khodsa is belebódul a bábeli zürzavarba, melyet sokoldalú érdeklődése által maga körül teremtett. Képzeltető, mennyi alkalma kínálkozott ily elbeszélésekben a meddáhnak is utánzó művészetének érvényesítésére.

Az elbeszélő irodalom műveltebb termékeit ismerteti Menzel Theodor, midőn a *Török Könyvtár* 2., 3., 4., 6., 10. részeiben a modern török irodalom legjelesebb képviselőinek egyikét mutatja be Mehmed Tevfik-ben (szül. 1843). Ez a nagy irodalmi tehetséggel megáldott ember némi kapcsolatban van mi velünk is. Tagja volt a török küldöttségnek (annak idején a szofták küldöttségének neveztük), mely 1867 tavaszán Seikh Szulejmán Efendi vezetésével Budapesten járt viszonzni a magyar diákságnak egy évvel előbb Konstantinápolyban tett üdvözlő látogatását, midőn egyuttal Abdulkerim fővezérnek díszkardot vittek. M. Tevfik önéletrajzát e magyarországi utazásáról beszámoló jelentés (*Jádıgjári-Mudsarisztán, Emlékezés Magyarországra*) keretében adja, melyet 1877-ben bocsátott közre. Teljes életét hivatalos irodákban töltötte el; e foglalkozását szorgalmasan kapcsolva össze mindenféle ujságok szerkesztésével és a másoktól szerkesztettekben végezett közreműködéssel; a hamidi korszak örült censurái viszonyai közt ily ujságok persze mindig csak kurta életűek lehettek. E mellett írt egy jó csomó könyvet is, melyek közül az *Isztambolda bir szene, Egy év Stambulban* cím alatt 1881—1883-ban megjelent török kulturképek érdeemesek a művelt világ figyelmére. A modoros, idegen vegyületektől nehézkes stílustól felszabadult jó zamatos törökséggel óhajtotta e 12 részre (egy-egy hónapnak megfelelően) felosztandó munkában a veszendőnek induló régi török társadalom képét nyújtani. Csak az ötödik füzetig vitte; úgy látszik a szultáni censura sokallta a rajzok túlságos hűségét és őszinteségét. Ezt az öt mesteri rajzot élvezzük most Menzel fordításában, melyet nagy gonddal készült és a néprajzi tudománynak sok anyagot nyújtó philologiai és tárgyi jegyzetek kísérenk. Az egyik rajzban M. Tevfik egy téli estén a *tandir basi* (melegítő készülék) köré gyűjti a ház vászon-

népét, hogy egy ügyes elbeszélő meseelőadásaiban gyönyörköd-jék. Az egyszer *Az aranyhajú gyermekek* meséjét adja közre. E keret csak alkalmul szolgál a ház népének, szokásainak, gondolkodásmódjának a legaprólékosabb realistikus vonásokkal megalko-tott jellemzésére. Majd a következő kötetben a *Ramazán éjjelek*-ben tarui leszünk a török nép karnevalszerű szórakozásainak, me-lyekkel e hónap alatt éjjelenként a becsületesen végig bőjtölt nappalok nélkülözése miatt kárpótlást szerez, mindazokkal a pajkos-ságokkal, melyek a török világ e farsangi évadját jellemzik. A *Kjatcháné*-ban a stambuli előkelő világ e kedvelt péntek dél-utáni kiránduló és mulatóhelyére (az európai édesvizek) vezet a szerző és az ottani víg életet minden sürgésével, forgásával rajzolja meg.

Megismerkedünk Dervis Efendivel, egy régi szabású becsü-letes stambuli civissel és azzal a gondos nevelési móddal, mely-ben leányát, Hannát részesíti, kit egy előkelő hárem viszonyai között látunk fejlődni. *Három nap alatt szerelmes és házas*, ez a címe a *Kjatcháne* egy kedves epizódjának, melyben a török házasságkötés előzményeivel, formaságaival és a kísérő tárgya-lások minden csínjával-binjával ismerkedünk meg. Egyike a *Sztambuli esztendő* legérdekesebb részeinek az a kötet, mely a Helva-társaságokat mutatja be. Ezek olyan piknik-szerű összeje-ve-telek, melyekkel a szomszéd családok, névleg a helva nevű édes-ség mellett, a téli estéket eltöltik. Megismerjük a játékokat, me-lyek e találkozásokon járják, a szellemeskedő, élcezes, sokszor irodalmi témák körül mozgó társalgási módot, melylyel a leg-inkább csak felületesen művelt vendégek az esti multságokat szellemi hasznukra is óhajtják fordítani. Végül a *mejkháne* (korcsma) című kötetben a legsötétebb Stambulban kóborolunk. Hiába tiltja a Korán a legszigorubb módon a szeszes italok élvezését. Azért biz iszszák a törökök «orvosságnak». Aztán fiskális okok is elősegítik a korcsmák megtűrését; nagy adók és illeté-kek folynak be utánuk a török állam pénztárába; ezekre pedig szörnyen rá van utalva. Így hát a Khalifa kormánya nem igen akadályozza meg a korcsmáros ipart. Voltak ugyan szultánok, kik komolyan érvényt szerezve a vallás törvényének, drákói szigorúsággal vették üldözőbe a tiltott itallal való nyilvános keres-kedést. De nem igen birtak tartós érvényt biztosítani vallásos szempontjaiknak. A *lucrum cessans* fájós érzete ismét és ismét életre keltette a Korán-ellenes részegségi hajlékok divatját. Mert hát a török ha iszik, nem ínye élvezetét keresi, hanem az ide-

geit eltompító kábulatot. Ezt a világot utazzuk be M. Tevfik «mejháné»-ja vezérletével. Piszkos lebujszolgát, melyeknek undorító közönségével, durva felszolgáló személyzetével, változatos fölszerelési eszközeivel a legapróbb részletesség ismerkedünk meg.

A modern török irodalom egy másik kitűnőségét mutatja be dr. Schrader Friedrich, Ahmed Hikmet Müftizáde, a Galataszeraji lyceum tanára és egyuttal a külügyministerium consuli osztálya főnökének személyében. Hirét novella-sorozatai alapították meg, melyeket *Törviseskert és rózsakert* czímen gyűjtött egybe. Elbeszéléseiben, melyek nyugati, különösen a francia irodalom befolyásának erős nyomait mutatják, főképen azt a czélt követi, hogy az ifjabb nemzedékben a hagyományos jó török erények iránt keltsen tiszteletet és kegyeletet. Mig társa Tevfik, a mindennapi élet külső jelenségeinek realistikus festésével remekel, Ahmed Hikmet művészete személy- és helyzetrajzaiban, a lélek- és erkölcstani finom elemzésben nyilvánul. A történeteit kísérő külső körülményekre nem helyez súlyt; alakjai belső lelki életét deríti fel. Ezekből az elbeszélésekből néhányat sikerült fordításban ad elénk Schrader a könyvtár VII. kötetében. A *Ninni* című az anyai szeretet megható tragédiája; *Nakijje néni* — való történet, mondja a szerző — egy spártai lelkületű török anyát mutat be, ki a háboruban elpusztult három fiának halálhírét a legnagyobb nyugalommal fogadja: hisz haláluk az iszlám felfogása szerint martiromság számba megy; ily halálukkal az üdvösség legfelsőbb fokát érték el. *Szálha bünében* az emberi érzést az iszlám rideg törvényességével helyezi ellentétbe. Szálha régóta távol levő férje a ramazán-bőjt idejében váratlanul tér haza szerelmes hitveséhez. A bőjt törvényei szerint tiltva volna a viszontlátás csókját nyomni a kedves férj ajkaira. Szálha pedig e bünbe esik: szörnyűség az iszlám bőjti törvénye szempontjából. Nem mellékes, hogy ez alkalommal a szerző egyuttal a ramazáni házi ájtatosságokat és az őket kísérő egyéb szokásokat szemlélteti. Ezeknek gyakorlása közt lepi meg ugyanis a társaságot Szálha hirtelen hazaérkező férje.

Ennyiből áll, csak úgy légmagasából áttekintve, a *Török Könyvtár* eddig megjelent köteteinek szépirodalmi része. A philologiai és irodalmi igényeknek magas színvonalon megfelelő fordítást nagyon kimerítő, a szövegben tárgyalt anyag minden oldalára terjedő nyelvi, tárgyi és történeti magyarázatok kísérik, melyek nemcsak a török nyelvészetre (különösen a szótári ismeretre) tekinthetők nyereségnek, hanem művelődéstörténeti

és néprajzi vonatkozásaik okáért általában is érdekelhetik az olvasókat.

A *Török Könyvtár* maga elé tűzött feladata e szépirodalmi és néprajzi adalékokkal nincsen kimerítve. A török életet, népjellemet és gondolkodást a vallásos élet tényezőinek ismertetése által is közelebb akarja hozni a távolabb állók ismereteihez. Ezért e körből is magában foglal monographiaszerű értekezéseket. Az eddig megjelent kötetek közt kettőt (9. és 11.). A 9. kötet a szerkesztő tollából ad *Adalékokat a Bektási dervis-rend ismeretéhez*. Az iszlámban elterjedt dervis-rendek eredetére nézve mindenféle legenda, kevés hiteles história van forgalomban. Az effajta vallásos társulatok közt a legsajátságosabbak egyike a bektási dervisek-rendje. A legenda Orkhán szultánnal és a janicsárok intézményével helyezi őket kapcsolatba. A janicsárok sapkájának csücske — úgy beszélnek általában — a bektási dervisruha ujjától veszi eredetét, emlékéül annak, hogy a bektási rend szent alapítója, Hadsi Bektás, ezzel szentelte be Orkhán szultán ujonnan alapított hadtestét, a janicsárokat. Tényleg tagadhatatlan e dervisrend befolyása a török katonaságra, úgy szintén, hogy a bektási rend minduntalan beleártotta magát az ország politikai bajaiba. Sok zavargást és lázongást egyenesen a nevezett dervisek befolyásának tulajdonítanak. Ez 1826-ban a rend üldözésére és feloszlátására, klastromainak (tekje) elkobzására és megsemmisítésére vezetett Konstantinápolyban és a birodalom sok egyéb nagy központjaiban. De azért nem sikerült a rendet végleg elpusztítani. A központoktól távolabb eső részeken Kisázsia, Albánia, sőt Kréta több helyiségében mai napig fennállanak a bektási-tekjék és hozzátartozóik, kik egyáltalán nem képviselik az iszlám szigorú orthodoxiáját, az egyszerű nép vallásos életére nagy hatást tesznek. Csak legujabb időben, nagyrészt ugyancsak Jacob tanulmányainak hozzájárulásával*, sikerült a külsőségeken túl a bektási rend valóságába behatolni. Kiderült, hogy vajmi hiányos és téves volt, a mit vagy tíz évvel ezelőttig az iszlámvilág ez érdekes és politikai tekintetben is fontos csoportjáról tudtunk. Most az európai tudomány rendelkezésére álló eredeti források alapján bizonyossá vált, hogy a többször említett dervisrend nem egyéb, mint elágazása az isz-

* A T. Könyvtárba felvett tanulmányon kívül ennek megjelenése után a bajor akadémia kiadványai során egy részletesebb tanulmányt tett közé: *Die Bektaschijje in ihrem Verhältniss zu verwandten Erscheinungen*, von Georg Jacob (München 1909).

lám egy hurúfi-nevű gnosztikus sectájának, mely az iszlám tanait csupa betű és szám-symbolikával magyarázza, igazi értelméből kiforgatja. Magára a hurúfi rendszerre szintén csak az utolsó években lettünk figyelmesek, amióta különösen a cambridgei egyetem híres tanára, Eward G. Browne módját ejtette, hogy a mysteriumba burkolózó secta theologiai irodalmából néhány nevezetes terméket addig nem igen hozzáférhető kéziratokban megszeressen. E kéziratok néhány darabjának kiadásából, melyet az imént a bosnyák küldöttség tagjaként Budapesten is megfordult dr. Rizá Tevfik török philosoph egy becses értekezéssel gazdagított,* most alapos és hiteles tájékozást meríthetünk a hurúfiszektáról és ennek közvetítése mellett egyuttal a bektási rend lényegéről és céljairól, melyek ama secta tanaival vannak kapcsolatban.

Jacob a *Török Könyvtár* természetes határait némiképen túllépte, midőn egy mindenestre nagyon fontos munkát foglalt körébe, melynek tárgya azonban csak topographikus szempontból tartozik a törökség kerületébe. Értem a gyűjtemény eddig megjelent köteteinek legutolsóját (11), melyben Nöldeke Arnold (a híres strassburgi tanár unokaöccse) a *Huszejn-szentélyről Kerbelában* értekezik. Ez a baghdádi vilájetben (tehát a török állam területén) az Euphrates jobb partján fekvő helység a siíta mohammedánok legszentebb búcsúhelyeinek egyike. Itt esett meg 680-ban az az ütközet, melyben az Ali család jogaiért küzdő Huszejn és hozzátartozói halálukat találták; mely esemény a siíta martirologiumoknak és az ásúra gyászoló ünnepének szolgáltatta tragikus tárgyát. A próféta unokájának állítólagos sírhelye fölé nagy díszes mecset emelkedik, melyet a szomszédságban levő egyéb 'alida siirokkal, a siíta ájtatosság legavatottabb színhelyének tekintenek. E mecset monographiáját legelőször nyújtja itt Nöldeke. Sokféle akadályokat a helyszínén kitartással elhárítva, sikerült neki a mecset alaprajzát, építészeti sajátosságait kikutatni, ez emlék helyét a keleti építészet történetében összehasonlító tanulmánnyal meghatározni és így hézagot pótló adalékot nyújtani az iszlám művészetének történetéhez. Fejtegetéseit nagyon érdekes rajzok kísérik.

Goldziher Ignác.

* *Textes persanes relatifs à la Secte des Houroufis*, publiés traduits et annotés par Clément Huart, suivis d'une *Etude sur la Religion des Houroufis* par le Docteur Rizá Tevfik, connu sous le nom de Feylesouf Rizá (Leiden-London 1909).

Új magyar könyvek.

Böszörményi Géza: Tanulmányok a magyar-ugor nyelvek összehasonlító jelentés-tanához, I. rész. Assimilációs jelentésváltozások a Kalevalában. — Budapest, 1908. Eggenberger. (8-r. 129 l.) Ára 4 K.

Bodor Aladár: Zátonyon. — Új versek. 1906—1909. Budapest, 1909. Franklin-Társulat. Ára 2 K.

Kemény Ferencz: A nemi problema. (Sexualis pedagógia.) — Gyakorlati tanácsok az erkölcsi nevelésre és a korai érzékiség leküzdésére. (Néptanítók könyvtára 33.) Budapest, 1907. Lampel R. (8-r. 125 l.) IV.

Kóbor Tamás: Idegenek. — Regény. Budapest, 1908. Grill K. (8-r. 257 l.) Ára 4 K.

Korunk nevezetesebb egyenes adóreformjai. — Kiadja a m. kir. pénzügyministerium. Budapest, 1907. Pénzügyministerium. (8 r. 403 l.) Ára 5 K.

Kun László: A magyar dal. IV—V. kötet. — Ezer magyar népdal. Összegyűjtötte, kiválogatta, zongorára és énekhangra harmonizálta. Budapest, 1907. Könyves K. (4-r. 108, 111 l.) Egy kötet ára 10 K.

Kupcsay Felicián: A boldogság kis kátéja. — Hét elbeszélés. Budapest, 1909. Singer és Wolfner.

Mattekovits Sándor: Az új ipartörvénytervezet taglalása. — Kiadja az országos iparegyesület. Budapest, 1908. Singer és Wolfner. (8-r. 98 l.) Ára 1 K.

Molnár Ferencz: Ketten beszélnek. — Tárczák, rajzok, párbeszédekben. Budapest, 1909. Franklin-Társulat.

— — Liliom. Egy csirkefogó élete és halála. — Külvárosi legenda hét képben. — Először adták a budapesti Vígszínházban 1909 december 7-én. — Budapest, 1909. Franklin-Társulat.

Oláh Gábor: Írói arcképek. (Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Péterfy Jenő, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferencz, Gárdonyi Géza, Vajda János, Kiss József, Szabolcska Mihály, Ady Endre.) Budapest, 1909. Singer és Wolfner. Ára 3 K.

Rudnay Béla: A Zsámbokréthyak. — Családtörténelmi tanulmány. Budapest, 1908. Franklin-Társulat. (8-r. 176. l.) Ára 5 K.

Ifj. Szász Béla: Versek. — Budapest, 1909. Hornyánszky V. — Eredeti költemények s műfordítások Hugo Victor, Manuel, Sully-Prudhomme stb. műveiből.

Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára. — A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével s teljes szómutatóval. Budapest, 1908. Hornyánszky V. (8-r. XV, 662 l.) Ára 12 K.

Szini Gyula: Lelki kalandok. — Elbeszélések. Budapest. 1908. Grill K. (8-r. 256 l.) Ára 4 K.

HORVÁTH MIHÁLY EMLÉKEZETE.*

A kortársak ép oly kevésbé vannak tisztában az események jelentőségével és a cselekvő egyéniségek értékével, mint a hegyek közt bolyongó a csúcsok viszonylagos magasságával. A mint a hegyláncztól eltávozunk, az alacsonyabb emelkedéseket elfedi a távol köde, csak az égbe meredő ormok tűnnek elő egész nagyságukban. Így csakis a történeti távlat mutatja meg, kinek emléke magaslik föl, felülemelkedve az idők homályán, a feledésen, beragyogva a dicsőség napsugarától.

Egy század választ el Horváth Mihály születésétől, egy emberöltő folyt le halála óta. Az a kegyelet, mely emléke iránt országszerte nyilvánult és melyben Szeged városa közönsége oly méltón osztozik, azt mutatja, hogy nemzete történetírójának emléke még élő, hogy helye ki van jelölve egy nagy nemzedék nagyjai között.

Magyarazzuk meg életét, művét, sikerét; jelöljük ki azt a helyet, melyet irodalmunkban, szellemi történetünk fejlődésében elfoglalt. Ő maga egyik könyve jelmondatául ezt választotta: «Eljutottunk azon korig, a melyben igen sokan, sőt tán egész nemzedékek csak az igazságot követelik, minden bálványozás és pártos boszú kizárásával». A «de mortuis nil nisi bene» csak azokra lehet igaz, kikről különben csak rosszat mondhatnának. Az apotheosis nem a hiányok elhallgatásában áll — a tökéletesség nem emberi dolog — hanem az érdemnek, a positiv alkotásnak hű és pontos megjelölésében. A legnagyobb ember is csak egy tényezője korának, a legnagyobb tudós is csak a maga korában állja

* Szegeden, a Dugonics-társaság ünnepi ülésén elmondott beszéd.

meg helyét, azért dolgozik, hogy a későbbi nemzedékek, okulva tévedésein is, teljesebbé tegyék munkáját. A kegyelet ellen épen akkor vétünk, midőn annak tárgyát, a valót, az embert nem állítjuk magunk elé.

Legkevesbbé méltó az ily eljárás történetíróval szemben, kinek egyedüli feladata az igazság szolgálata.

Horváth Mihály mondhatni hivatásból volt historikus és e hivatásához hű maradt élete pályájának minden forgandóságában. Atyja is tanult ember volt, a sebészi tanfolyamot végezte az egyetemen és nem közönséges ügyességű volt művészetében; talán ő volt az első, ki nálunk, és épen Szegeden, gőzfürdővel gyógyított. Tizenheten voltak testvérek és rendkívüli asszonynak kellett lenni anyjoknak, ki fiatalon özvegyen maradva, ezt a gyermeksereget nagy nélkülözések közt fölnevelte. Mihályt, a negyediket, papnak szánta az elszegényedett nemesi család. A katolikus családokban szinte hagyomány volt, hogy a papi tisztelet nyerő testvérektől várják a többiek fölemelését vagy legalább föntartását.

Iskolázásáról keveset tudunk. De ismerjük a kor iskoláját, nemzeti ujjaszületésünknek egyik legfontosabb és tán legkevesbbé méltatott elemét. Ez az iskola felekezeti volt és mégis nemzeti, a kiváltságosak fiainak épült és mégis humanus, rossz tanterv után elégtelen segédeszközökkel tanított és mégis oly eredményeket ért el, minőket a mostani pompás és jól felszerelt tanügyi palotákból kikerülő sarjadéktól és diplomás oktatóiktól alig merünk remélni. Annyira a szellem az, mi megadja a közoktatás irányát és értékét, nem pedig a holt anyag. A XVIII. századnak dicső, fenkölt szelleme, mindenhol elnyomva a francia forradalom nyomában kelő reactio által, csak az iskola falai közt talált menedéket. A szigorú, igazságos, egészen hivatásának élő tanár embert nevelt, nem katolikust, protestanst vagy zsidót; hazafit, nem nemest vagy polgárt. Nálunk, hol nincs udvar, hol az irodalom is még csak kevesekre hat, az iskolának nagyobb lett ezáltal jelentősége, mint bárminő más művelt országban. «Gyümölcseikről ismerjétek meg őket.» Széchenyi és Deák munkássága érthetetlen, ha sok ezren, kik az iskolapadon ismerkedtek meg a kor vezető eszméi-

vel, nem állanak készen gondolataik befogadására, tervük valóra váltására.

E szellem a papnöveldékbe is behatolt. Gyulai Pál legsebb művében fejtegeti, minő erőssége volt a magyarnak a XIX. század első negyedében a katolikus papság. Horváth Váczott, hol Migazzi püspöksége óta nem szűnt meg a cultura folytonossága, végezte tanulmányait. Aztán nevelődik a gr. Keglevics-, majd a gr. Erdődy-családnál. Új kör, egészen új világ a seminarium szűk viszonyaiból kilépő fiatal papra nézve. Hányan buknak el az egyenlőtlen küzdelemben még fejletlen egyéniségük és az őket körülvevő csillogás káprázata közt; hányan válnak akaratlan, lelketlen szolgákká! Horváthot ellenállásra képessé tette műveltsége; fölvette, magáévá tette környezetének elemeit, melyekre szellemi fejlődésének szüksége volt. Ekkor sajátította el az idegen nyelveket — már itthon gyönyörűen beszélt francziául — ekkor lehetett csak módjában az a tanulmány, mely a történetíráshoz előkészítette. Noha sok hibája lehet a magyar arisztokrátiának, de alig akadt még magyar úr, kit hazája története, kapcsolatban természetesen saját nemzetsége viszontagságaival és nagyságával, kiválóan ne érdekelt volna. Első műve Nádasdy Tamással, a XVI. századi híres nádorral foglalkozik és a szép művek és bölcselkedés fiatal doctora azt «fiui szeretettel» megység püspökének, gr. Nádasdy Ferencznek ajánlotta.

Mi sem bizonyítja jobban szellemének komoly irányát és azt, hogy nem csupán alkalom tette íróvá, hanem igazi hívatal vezette, mint az a nálunk oly ritka vonás, hogy a történetírás megkezdésével párhuzamosan e tudomány módszerével is foglalkozott. Két értekezést is közölt e tárgyról az *Athenaeumban* (1838—39). Az egyikben a szükségszerűségnek és a szabad akaratnak mai napig meg nem oldott alapvető kérdését fejtegeti, a másikban azt kutatja, mennyiben művészet, mennyiben tudomány a historia. Nem szánt nagyon mélyen, Hegel bölcselkedésének, mely Ranke kritikai szellemével párosulva megteremtette a modern történeti iskolát, csak halvány visszfénye jut el hozzá Wachsmuth művei nyomán. De mégis elmélkedik, nem sajnálja a fáradságot, hogy előbb a

tudomány alapjaival igyekezzék tisztába jönni, mielőtt építeni kezd. Állást foglal. Főeredménye a szabadakaratot illetőleg: «Természet és történetírás oly viszonyban állanak egymással, mint a szükség és a szabadság országa.» Az Isten ép úgy ellene állította, mint alávetette a szükség vak törvényének az emberi ész világát, elszakítva a természettől az akarat szabadságát. A történetben a tudományt az adatok hű felhasználásában találja, a művészetet az alakok szép rajzában. Már is megmutatja, hogy van benne történeti érzék, hogy szavak és nevek nem téríthetik el a lényeg keresésétől. Egyik első kérdés, melyet fölvet, az: hogyan van, hogy nálunk a reformatio nem járt az erkölcsösség emelkedésével, holott máshol, különösen Franciaországban, ez a közvetlen hatása szembetűnő.

Így fölkészülve, gyors egymásutánban írta meg műveit, melyek elismerésében sem az Akadémia, sem a közönség nem fukarkodott. Fraknoi szépen kifejtette emlékbeszédében, minő fontos volt szellemi életünkre nézve, hogy tudós társaságunk Horvát István délibábos *Rajzolatai*-val szemben Horváth Mihálynak nem a képzelethez szóló, hanem a tények alapján álló irányát támogatta. Még többet tett ennél. Pályadíjai kitűzésével nemcsak mind újabb tanulmányra buzdította, hanem új tartalmat adott történetírásunknak.

Nem hiába harcz és háború a magyar történet, íróink is ezekkel foglalkoztak szinte kizárólagosan. A régiek közt Szamosközynek, Bél Mátyásnak volt érzéke a cultura iránt; az újabbak közül Engel és Fessler lehetőleg összekapcsolták a politikai fejlődéssel a művelődést is, de épen a nagy papi történetírók, Pray és Katona, a szorosán vett állami ügyek mellett legfőlebb az egyháziakat vettek figyelembe. Most, Széchenyi korában, az ország gazdasági átalakulásra készült. Mintául csak nyugoti Európa polgár-államai szolgálhattak. Oly nemzetnél, mely mindig történeti jogaiért küzdött és mely gyanuval nézett minden ujítást, melynek itthon nem látta gyökerét, kétszeresen fontos volt a honi fejlődésnek a nyugoti eszmékkel való összekötése. E törekvést szolgálja Horváth Mihálynak *Az ipar és kereskedelem története*

hazánkban című munkája. Mintegy bevezetése azon mozgalmaknak, melyek a Védegylet alapításához vezettek.

A történelem egy és ép oly kevéssé lehet szó külön politikai, mint külön úgynevezett művelődés-történetről. Az emberi szellem keresi az anyagi, értelmi és érzelmi szükségéinek megfelelő eszméket és alkotásaiban azok megvalósítására törekszik. Állam, egyház, gazdaság mind egy és ugyanazon kor és nemzet fölfogásának jelét viseli magán, sőt még a művészetnek és irodalomnak aránylag sokkal függetlenebb és egyénibb alkotásai sem érthetők meg, ha nem illesztjük be azokat teremtő környezetükbe. Ezért az ú. n. művelődés-történet a politikai és állami viszonyok nélkül ép oly érthetetlen, mint a mily lehetetlen az állami viszonyoknak kellő és helyes képét adni az alapul szolgáló gazdasági állapotok és a közös gondolkodást kifejező szellemi művek tárgyalása nélkül. Így a történeti anyag bámulatos sokfélesége mellett is egy és egységes. Különös tudomány, mely a legmagasztosabbhoz nem juthat el a csekélynek látszó részlet beható és bíráló számbavétele nélkül és mely a legkisebb részletben is megtalálja a legfenségebb eszmékkel való kapcsolatot.

Csak mostanában jött nálunk is divatba, a rosszul értelmezett szakszerűség szempontjából, hogy a legaprólékosabb, különálló adatokat is történet nevével ékesítsék, holott történet csak ott van, hol szellem, hol általános emberi érdek van. A régiek ez aprólékoságot nem ismerték. Ha nem saját koruknak rajzát vagy egy kiváló férfúnak életírását adták, legalább az egész hazai történetet tartották szem előtt. Annak előzetes általános ismerete nélkül hogy' is mertek volna bármely részletkérdésbe bocsátkozni? A nemzeti krónikákból szinte természetesen fejlődött ki a nemzeti történetek hosszú sora. Akkor még elég naivak voltak ahhoz, hogy a történetben izolált kort ne tartsanak lehetőnek; előbb a kezdetekkel kellett tisztába jönnie annak, ki következtésekről írt. Más nemzeteknél a történetírás csak tudomány és művészet. Nálunk, kik történetünkből merítjük életerőnk javát, hol századok óta ugyanazon kérdések más formában ismétlődnek, ennél is több: élet. Ezért nincs magasz-

tosabb, de felelősebb hivatás sem, mint magyar történetírónak lenni.

Így Horváth Mihály is, első alapvető művei és tanulmányai után, megírja rövid foglalatban a magyarok történetét, iskolai használatra. A történeti anyagot már összehordták nagy elődjai, Fesslerig, abból bőven meríthetett. De a földolgozás, kora szempontjainak belévitele a régi világba, egészen az ő műve. Ő az első, ki az alakulni kezdő modern Magyarország ideális tükrén át nézi és mutatja be hazánk viszontagságos történeteinek egymásutánját.

De nemcsak a felfogás új; a mi legfontosabb és tán legnagyobb érdeme azon férfiúnak, kinek emlékét ünnepeljük: új a nyelv is. A történetírást ő tanította meg érthető, szép magyar nyelven beszélni. Csak össze kell hasonlítani tiszta, világos nyelvét előzőinek, különösen a két Budaynak és Virág Benedeknek latinos és modoros stylusával, hogy egyszerre belássuk, milyen nagy munkát végzett, szinte öntudatlanul. A magyar költészet e korban már szabadon bontogatta szárnyait; a tudományos próza még pólyáiban volt. Nemzeti renaissance-unksban, épen mivel tudományos tekintetben anynyira függtünk a külföldtől, a kötetlen beszéd megállapítása maradt utóljára. Új gondolatoknak, új tárgyoknak új nyelvre volt szüksége; azokat még a latinból sem lehetett kölcsönözni. Komoly prózánk igazi atyja Széchenyi, de még az ő lángeszének is hány fordulatra és kitérésre van szüksége, hogy magát egészen megértesse. Az eredeti és önálló gondolkodónak még ma is magának kell megteremtenie, ha nem is szókincsét, de szórendjét, hogy egészen kifejezhesse, mi elméjében rejtett. Ha Horváth Mihályról gyakran úgy ítélték, hogy inkább jellemzi őt az érthetőségre, mint a mélységre való törekvés, nem fölötte, hanem kora fölött törtetek pálczát.

Igenis akarta, hogy olvassák, hogy megértsék, hogy élvezzék. Még többet is: azt, hogy művével hazájának használjon. A történetírásban nemcsak tudományt látott, hanem a legbiztosabb eszközt kora eszméinek terjesztésére. Az a szabadság, melyet ő a történet lényegének tart, minden alakjában lelkesítette, buzdította őt. Lehet-e nagyobb

szerencse történetíróra nézve, mintha érzésében, gondolkodásában, úgyszólván még ösztöneiben is egy olvasóközönséggel, a nemzettel, melynek ügyét szolgálni, előbbre vinni oly hön óhajtja. Ha ez az egyetértés [megvan, ha a nemzet idealis, magasztos czélok felé tör, mint akkor; ha a küzdelemben jellemre, észre legjobbjai járnak elől: a történet komoly Muzsája Tyrtaios rhythmusát lejtve buzditja a harczra indulókat. A subiectiv, lelkesítő, mint ma mondanók: chauvinista történetírásnak ez a jogosult kora. Az obiectivitás akkor lép teljes jogába, mikor a nemzet más úton halad, mint a melyet helyesnek tart életének és fejlődésének kutatója és midőn ennek az a nem irigylendő feladat jut, hogy a multat állítsa oda tükör gyanánt, melyben nemzete ne csak dicsőségét lássa meg, hanem végzetes hibáit is. Ekkor, és csak ekkor lesz multba néző próféta a történetíró. A gondviselés kedvezése megkímélte Horváth Mihályt e hálátlan és népszerűtlen szereptől. Mig élt, nemcsak ő maga maradt hű ifjúsága eszményképeihez, nemzete sem hagyta el azok imádását.

A szabadsági eszmékkel legszorosabb kapcsolatban álló nemzeti gondolat az 1848-iki törvények által testet öltött. A magyar állam feltámadása az emberiség legszentebb jogai elismerésének jegyében történt meg. Ha még idegenek, távol állók is ujjongtak a tiszta és vértelen győzelem kivívásán, elképzelhetjük Horváth Mihály örömét és lelkesedését. Sorsában is nagy változás áll be. Még 1839-ben jegyezte róla egy akadémikus társa, hogy ez a világos fejű pap sohase lesz püspök. Most az első felelős magyar ministerium őt nevezte ki az egri érsekké lett Lonovics József helyébe csanádi püspöknek. Mindenki tudja, hogy ez a kineveztetése vonta maga után politikai szereplését, ministerségét, in effigie felakasztatását, végre hosszú, 1867-ig tartó távollétét attól a hazától, melyet kevesen imádtak jobban nála.

Az a küzdelem, melyet ő maga «nemzetünk élet- és szabadság-harczának» nevezett egy hivatalos oklevelében, nem indult mindjárt forradalomnak, függetlenségi harcznak, a hogy' méltán híressé vált művében később nevezte.

A magyar püspökök folyamodványa Ferdinánd királyhoz, melyben Jellasics betörése és kiűzése után a törvényes állapot fentartását kéri, Horváth Mihály műve. Társai csak keveset «lágyítottak» fogalmazásán. Ez a történeti alapon álló irat a teljes loyaltás szellemét lehelli. «Fölséges úr», így szól egy mondata, «mi, ezen nemzet nagy részének lelki pásztora, közelebbről ismerjük annak érzelmeit s bizton állíthatjuk, hogy, mit a történet is tanusít, nincs fejedelme iránt hívebb nép a magyarnál, ha törvényszerűleg kormányozzák.» Igaz, hogy a polgárháború borzalmának kifejtése után azt is kimondja: «Mikép szereztethetik újra vissza szentsége a királyi szónak és eskünek, melylyel hazánk, szabadságunk ellenei elannyira visszaéltek?» Ezért bámulja a történetíró kartársainak hazaszeretetét és szabadelvűségét, pedig, mint hozzáteszi, a saecularisatio kérdése felől mind több szó emelkedett, «az pedig a közel jövőben várható, hogy az egyházi javak jövedelmében a tized elvesztése által károsodott, vagy különben kellően el nem látott alpapság is fog részesíttetni.» De a püspöki kar túlnyomó része, bár jó magyar, megállott a loyaltás küszöbénél, őt ellenben ellenállhatatlanul sodorta magával a mozgalom árja. A függetlenségi nyilatkozat elkészítésére kiküldött bizottság egyik tagjává őt választotta a felsőház.

Megszoktuk, szinte természetesnek tartjuk, hogy a forradalom hősei, mihelyt kormányra jutnak, megalkudván a tényleges viszonyokkal, elhagyják vagy legalább módosítják addig vallott és hirdetett elveiket. E szempontból különösen érdekeltek az 1849-iki forradalmi kormány cultusministerének hivatalos ügyirata, melyeket tán nekem volt először alkalmam átkutathatni. Ebben az élet-halál harcban sem a miniszternek, sem szakának nem juthatott döntő szerep. Inter arma silent Musæ. A mi legjobban meglepett, az, hogy a közigazgatás akkor is elég rendesen folyt; a burokratia alig érzi a hivatalszobákon kívül dúló vihar csapkodását. Az 1848:XXII. törvényczikk értelmében megállapítják és ki is osztják a bevett vallások papjainak, még a görög keletieknek is a 300 frtnyi congruát. Beérkeznek az iskolák tudósításai; épen a legutolsó acta az érsekújvári tanító-

képző ösztöndíjaira nézve tesz felterjesztést. Folyik a templomok építése és javítása is és természetesen elég sűrűn fordul elő a hivatalos kar kiegészítése és előléptetése. A mai-tól leginkább a címek hiánya különbözteti meg az egész ügykezelést. Nemcsak a minister «tisztelt», még a kormányzó elnök megszólítása is legfőlebb «mélyen tisztelt.» Csak az utolsó felvonásnál, épen Szegeden, csendülnek meg néha a közeli véget sejtető hangok. Sok marad elintézés nélkül, sok actának nincsenek itt az előiratai, sokat boldogabb időkre kell halasztani. A vég pedig az, hogy Hajnik Pál rendőrfőnök értesítése szerint, csak hat előfogat áll a ministerium rendelkezésére — a meneküléshez.

Magának a ministernek neve és tevékenysége különösen két körlevélhez fűződik. Az egyik közismeretű. Május 19-én a muszka ellen imádságra, böjtre, keresztes hadjáratra buzdítja az összes lelkészeket. Különös, hogy nemcsak Petőfi gúnyját vonta magára ez a rendelet, hanem a felekezetek lelkészeinek meglehetősen általános tiltakozását is. A protestansok, mint az öreg Szoboszlay Pap István superintendens írja a ministernek, fennakadtak ama kifejezésén, hogy keresztet ragadjanak és épen Debreczenben nagy volt e miatt az elégedetlenség. Katholikus részről pedig sérelmesnek találták, hogy a kormány a püspökök mellőzésével egyenesen a lelkészekhez fordul. Bartakovits Béla rozsnyói püspök, egyike a kevés főpapnak, ki megmaradt helyén, kimondotta, hogy vallása békét hirdet, nem háborút és hogy bajos a papság tekintélyére appellálni akkor, mikor szinte hivatalosan megtesznek mindent a tekintély lerontására. Általában igen sűrű a panasz a nemzeti mozgalomnak vallás-ellenes, de különösen pap-ellenes irányzata miatt.

Hogy a politikai forradalom a társadalom alapjait is megrendítette, Duffand Carola folyamodványa bizonyítja. Ez a hölgy, fennen honleánynak mondva magát, a függetlenségi nyilatkozatból, mely a hitszegést sujtja, le akarja vonni a megfelelő következtést. Férje hazaáruló, Temesvárra szökött; különben is protestans. Kéri a házasság felbontását, hogy gr. Vécsey tábornok neje lehessen. A minister erre

azt jegyzi meg, hogy a kérelem ép olyan eszélyes, mint a milyen törvényellenes.

A püspököknek vagy helynökeiknek átlag épen nem barátságos magatartása hatással lehetett a katolikus autonomia kérdésének fölvetésére. Egy jun. 15-én Budapesten kelt rendelet-fogalmazvány, Horváth Mihály kezeirása,* a katolikus egyház autonomiájának helyreállítását hagyja meg. Ez újjászületésnek a szabadság alapján kell megtörténnie. E célból Pesten, aug. 20-án, Szent István napján, közgyűlés fog tartatni, melynek tagjai az összes magyar kath. egyházat képviselik. E gyűlést aztán, Szegedről, bizonytalan időre elhalasztották. Akkor nem is lett következése, de Horváth Mihály hazatérése után az országgyűlésen, mint képviselő, egyik legbuzgóbb előharczosa maradt a kath. autonomia szervezésének.

Egy későbbi rendelet jun. 24-én az egyház anyagi javainak rendezését és különösen az alsó papság helyzetének javítását tűzi ki a leendő közgyűlés egyik tárgyául. Így az autonomia leendő rendezése mindinkább a püspöki kar ellen fordul. De már egyenes fenyegetés sem marad el azon hazafiatlan egyházi hatóságok ellen, melyek e végső veszedelemben nem teljesítik polgári kötelességüket. Hogy mikép értelmezte Horváth Mihály a főfelügyeleti jogot, azt épen Kreminger Antal szegedi plébános esete tünteti fel. A plébánost gr. Batthyány Kázmér kormánybiztos felfüggesztette hivatalától. Azóta vizsgálat folyt ellene és a legtöbb tanú, még az is, kire ő hivatkozott, ellene vallott. Ezért Horváth Mihály öt Szegeden, július 27-én kelt, a csanádi vicariushoz, Róka Józsefhez intézett rendeletével megfosztotta állásától. «A statushatalom, míg egyrészt jogosulva, de a főfelügyelet eszméjénél fogva kötelezve is van a lelkesektől megkivánni, hogy polgári kötelességeiket teljesítsék.» Meglehet, hogy épen azon tapasztalatok, melyeket mint forradalmi minster gyűjtött a papság cselekvő vagy passiv ellenállását illetőleg, tették őt később a «szabad egyház a szabad államban» elvének lelkes és meggyőződéses hívévé.

* Megjelent a *Közöny* 135. számában.

Következett az utolsó szomorú jelenet. Arad és Világos után a választott püspök makói residentiájába vonult vissza. Itt tudta meg, hogy a hatalom elfogatja a volt magyar kormány tagjait. Szegedre menekült. Rokona, Krebs vaskereskedő, egy ideig rejtegette; egy nádasban valami kunyhó volt a lakása. Ott sem volt maradása. Szekéren Pestre hozták. Itt találkozik dr. Gárdos János orvossal, jó barátjával, ki rémülten kiált fel, hogy veszve van, halálra keresik: meneküljön. «Hová? hisz pénzem sincs?» Gárdos, ki magnetizálással foglalkozott, médiumához, azon hölgyhöz, kit később nőül vett, vezeti az üldözöttet és kérdezi a magnetikus álomban széndergőt, hogyan menekülhetne Horváth Mihály? Gr. Brunswik Terézhez kell fordulni, volt a válasz. A grófné tudta, hogy B. Prónayné ép külföldre készült, fürdőbe; az magával vitte a püspököt, mint komornyikját, kocsija bakján. Előbb azonban tapaszt tettek arczára, hogy az megdagadván, őt felismerhetetlenné tegye. Így jutott Horváth Komáromon, Bécsen át külföldre. Egyelőre Aachenben szállott meg és egészsége helyreállítására a Nagy Károly ideje óta híres fürdőt használta.

Ezzel azonban nem volt befejezve Odysseája. Nővére kiment látogatására. Bécsben a vasuti kocsiban hozzásegődik egy igen udvarias úr, ki mindenkép segítségére van a tapasztalatlan nőnek és beszélgetés közben megtudja tőle utazása célját. Titkos rendőr volt és az ausztriai kormány csakhamar érintkezésbe lép a poroszszal a menekült kiadatása ügyében. Berlinben eleinte nem voltak erre hajlandók, megelégedtek azzal, hogy Horváth Mihályt rendőri felügyelet alá helyezték. Nemsokára azonban — talán Olmütz után — változás áll be a porosz kormány magatartásában. Talán nagy történetírónk arra a sorsra jut, mint tíz évvel később az emigrációban társa volt gr. Teleki László. Ettől az aacheni rendőrfőnök mentette meg. Értesíti a püspököt a veszedelemről és egyúttal tanácsot ad neki, hogyan menekülhet. Még mindig járt a fürdőbe, hová két rendőr kísérte, őrködve cabinja ajtaján. Az ablak rostélyát azonban kifürészelték és azon át jutott Horváth egy más utcába, hol zárt kocsi várt reá. Néhány óra múlva a mene-

kült már Belgium szabad ege alatt lélekzett fel. Megmentőjéről, ki talán nem is járt el a porosz kormány szándéka ellen, holtáig nagy hálával emlékezett meg.

Ily regényes viszonyok közé döntötte a forradalom katasztrófája azt a férfiút, kit egész lénye békés, komoly tudóssá praedestinált, kit főpapi állása legalább minden anyagi gond és forgandóság fölé helyezett volna más időben. Csak most kezdődik igazi emigrans élete.

Az 1849-iki emigratio lényegesen különbözik attól, mely négy emberöltővel azelőtt Rákóczi Ferenczet kísérte a száműzetésbe. Annak még egészen aristokratikus, sőt udvari a jellege. A fejedelem hasonlíthatatlan tekintélye összetartja őket, tán jobban, mint itthon. Számuk sem nagy, el látásukról is, úgy a hogy, gondoskodott előbb XIV. Lajos, aztán a szultán. A forradalom után sem hiányoztak az emigratióból a főuri és nemesi elemek, de a nagy számban szinte eltűntek. Csak Kossuthról és kísérieről gondoskodott 1851-ig a török kormány, aztán egészen magukra voltak hagyatva. Nem volt kormány, nem volt nép, mely eltartásukra vállalkozott volna. Pulszky Ferencz igen érdekesen beszéli el, mint iparkodtak aztán Londonban és más nagy városokban foglalkozáshoz, kenyérhez jutni. Az élet gondja és küzdelme, aztán elszórtságuk már magában véve is megmagyarázza összetartásuk meglazulását. De hiányzott természetesen a Rodostóban szigoruan fentartott udvari fegyelem és klastromi életrend is. Kossuthtal csak néhány személyes híve s bizalmasa maradt folytonos érintkezésben.

Ennyi különböző elemet, több ezer, egész existenciájából hirtelen kizökkent, lelki egyensúlyában megrendült embert mégis összekapcsolt egy nagy eszme: a hazatérés, a diadal. Ez az akkori viszonyok közt csak oly nemzetközi bonyodalmaktól volt várható, melyek Ausztria erejét megbénítva, siker reményével kecsegtetnek egy újabb magyar felkelést. Az első évek tompa, reménytelen megadása után, az orosz-török háború, melybe a nyugati nagyhatalmak is beavatkoztak, hozta az első reménysugárt. Akkor írta Vörösmarty: «Lesz még ünnep a világon.» Ausztriának a lehető legkellemetlenebb volt a helyzete és a lehető legügyetlenebb a

diplomatiája. Fennen hirdetett «hálátlanságával» kérlelhetetlen ellenségévé tette az orosz, a nélkül, hogy a francia vagy angol barátságát megnyerhette volna. Összeütközésre azonban nem került a dolog és ezen első nagy remény szétfoslása magyarázza, hogy az emigratio több előkelő tagja, felhasználva az 1857-iki amnestiát, siet hazatérni. A többi is haza akarna térni, minden gondolata, érzése most is a honé, szenvedéseit mulóknak, egész új életpályáját csak rövid átmenetnek tartja — haza akarna térni, de csak fegyverrel kezében, az osztrák birodalom romjain taposva, üdvözölve az ujjaéledő, teljes szabadságáért fegyvert ragadó nemzettől. Ezen eszménykép megvalósítását helyezte kilátásba az 1859. év tavaszán kitört olasz-francia háború. Tudjuk, minő lázas tevékenységet fejtett ki akkor Kossuth, minő buzgón állottak oldalánál Teleki, Klapka, Jósika s Pulszky; tudjuk azt is, az összeköttetés hány és mily erős szála biztosította őket a nemzet közreműködéséről, ha felmentő sereg lépi át a haza határát. Ismét csalódás. A mindenhatónak tartott III. Napoleon békét köt, mely még csak Itáliát sem akarja felszabadítani egészen. Itthon pedig Kossuth nagy bánatára, a megegyezés első komoly előkészületei folynak. De az 1861-iki országgyűlésen Deák Ferencz nem fegyver, hanem törvényes joga alapján akarja visszaállítani Magyarországot. Ez akkor nem sikerült, de azt mégis mutatta, hogy a nemzeti lélek kezd elválni az emigratio ideáljaitól.

Csakhamar a remélt külső támasz is elmarad. Napoleon, kinek szaván csüngött akkor az egész világ, 1862-ben közeledett Ausztriához. Az 1863-iki lengyel felkelés alkalmával nemcsak Franciaország jár el közösen Ausztriával, hanem Anglia is. Németországban is megerősödik Ausztria posíciója és a poroszszal való együttműködés 1864 elején azt szinte rendithetetlennek tünteti fel. Az 1859 óta annyira buzgó, oly lázasan tevékeny emigratiós politika véget ér. Itthon pedig egyre nő Deák tekintélye, a kiegyezéshez való hajlandóság. Ekkor áll be a csüggedés. A hontalanok kénytelenek lemondani a visszatérés reményéről abba a Magyarországra, melyet függetlennek és függetlenségeért

minden áldozatra késznek álmodtak. Álmaik honi palotája helyett meg kellett vonulniok a való idegen viskójában. Életpályájuk csak most szakad igazán ketté, eddig a remény egységessé fűzte azt. Eddig Horváth Mihály egy sorban állott a külföldön hazájuk jogáért küzdők csapatjával. Elhagyatottságát nem is érzi, míg tart az idegfeszítő küzdelem. Csak most jut elszigeteltségének tudatára, melyet még nyomasztóbbá tesz hosszas betegeskedése.

Ez a csüggedés, ez a kizökkenés a gondolkozás és érzelem megszokott, kedvelt kerékvágásából, ez a lemondás a multról és a nagy jövőről egyaránt, Horváth Mihályra is éreztette hatását. Csakis ez a resignatio magyarázta meg, hogy Genfben polgári házasságra lépett, családot alapított, házat vett és hosszúra növesztve szakállát, még megjelenésében is megvált multjától.*

De csak a politikától és egyházi állásától; a tudománytól nem. Épen a száműzetés évei emelik tetőpontra munkásságát és annak becsét. Brüsszelben való hosszas tartózkodását az ottani gazdag levéltár átkutatására használta fel. E tanulmányának eredménye azon rendkívül tartalmas Regesta-munka, melyet Hatvani Mihály neve alatt adott ki az Akadémia, mert hisz a száműzött igaz neve alatt Magyarországon akkor nem jelenhetett meg semmi. E regesták különösen a XVI. század történetére, a Mohács után következő korra nézve fontosak, azon korra, melylyel Horváth addig is kiváló szeretettel foglalkozott és melynek egyik első, az *Athenacumban* megjelent tanulmányát szentelte.

Az új adatok bősége mindig nagy értékű a történetíróra nézve. Nemcsak hogy igazabb képet nyer velök korról, személyekről, viszonyokról, hanem minden egyes új biztos adat egy-egy erősség a lehető tévedés, és a mi annál tán még károsabb, az üres általánosítás ellen. De az adat még nem tesz historikussá, úgy mint a legszilárdabb téglahalmaz még nem tesz építészszé. Hanem a brüsszeli tartózkodás és annak gyümölcsei megváltoztatják Horváth módsze-

* Neje, Voignoux Mária Michaela Ferneyben, a Voltaire tartózkodása által oly híressé vált svájci faluban született.

rét is. Csak most válik igazán kutatóvá. Itthonn, hol legfölebb egyes családok személyes jóakarata nyitotta meg előtte archivumaik féltve őrzött kincseit, hol az Országos Levéltárhoz még nehéz volt hozzáférni, — csak Bécsben dolgozhatott 1844-től fogva — hol már elfoglaltsága lehetlenné tette — a közlekedés akkori állapota mellett — a megyei, városi, egyházi iratgyűjtemények kimerítő buvárlását, nem lehetett azzá. Csak most élvezhette a historikus legnagyobb gyönyörűségét, azt, mikor minden egyes új, szemei elé kerülő oklevél egyenkint szakasztja föl előtte a mult titkait rejtő zárat, midőn szemtől-szemben áll a már szinte fogalomná vált nagy történeti alakokkal, nemcsak tetteiket ismerve fel, hanem cselekvésük indokait, azokat a nehézségeket, a melyekkel meg kellett küzdeniök, mindazokat az aprólékos vonásokat is, melyek nélkül képük egészen teljes soha nem lehet. Igaz történetirő a kutatás szenvedélye nélkül el sem képzelhető és Horváth Mihály élte fogytaig hű maradt e szenvedélyhez.

Nemcsak tudomány a történet, hanem élet. A leggazdagabb levéltárból, a legválogatottabb könyvtárból is csak ismereteket szerezhetünk. Igazán csak azt írhatjuk meg, a mit átéltünk. Átéltünk, nem személy szerint, hanem lelkünkben, beléhelyezve magunkat más korok és személyek gondolkodásába, érzésébe, életmódjába. Csak az egyéni életnek ilyenén gazdagsága állapíthatja meg a történetirő igaz nagyságát. Tapasztalásának, tanulmányának, világfelfogásának, ha szinte öntudatlanul is, vissza kell tükröződnie műveiben. Be kell fogadnia minden szellemi hatást, mert csak műveltsége teheti képessé arra, hogy az adatok és az élet közti kapcsolatot meglegelje, hogy az anyag, a tömeg zürzavarában megtalálja a vezető fonalat; hogy előadásában, csoportosításában föléje birjon emelkedni a napi kérdéseknek, a múló érdekeknek és valóban magas eszméket kövessen. Tudós történetirőnk addig is volt sok; ő az első, ki lelke és élete gazdagságánál fogva a műveltség magas fokára is emelkedett.

E fejlődésének hatása meglátszik már *Magyarország történelmé*-n is, mely 1860-tól kezdve hat kötetben je-

lent meg és nemcsak terjedelmében, hanem tartalmában és felfogásában is messze fölötte áll a régibb tankönyvszerű kiadásnak. Még mindig «Hatvani» írta, de most már széles körben terjedhetett és classikus könyve lett a hatvanas éveknek. De politikai és történeti látását mi sem gazdagíthatta annyira, mint az a nagy dráma, melynek közeli szemlélője, majd szereplője volt: a modern Magyarország megszületésének és katastrophájának története.

Mi sem bizonyítja jobban Horváth Mihály lelkiismeretességét, hogy úgy mondjam: történetírói becsületességét, mint az a tény, hogy csak akkor fogott e korszak megírásához, midőn az reá nézve már elmúlt, midőn annak Kossuth által képviselt hagyománya nem uralkodott már rajta kizárólagosan. A második nagy magyar emigrációnak nem lett Mikes Kelemenje, emlékirója, hanem magát a pártusán fölül emelni törekvő historikusa. Hogy mindamellett tagadhatatlanul subiectiv, sőt néhol irányzatos és ezért téves ez a munkája, annak nem elfogultsága az oka. Nem szabad felednünk, hogy a Széchenyivel kezdődő mozgalom, mely a közép-kor romjain új Magyarországot akart építeni, nem csak a magyar nemzet megmaradására, lehető felvirágoztatására volt feltétlenül szükséges, hanem egy része volt annak az általános európai szellemi forradalomnak, mely világrészünknek nemcsak politikai formáit, hanem a mi fontosabb, egész gondolkodását a XVIII. század óta átalakította. Nyugaton már mindenütt győztek a szellemi szabadság elvei és akár Thiers-t és Guizot-t nézzük, akár Macaulayt, akár Mommsent vagy Kantot, mindenütt a polgári állam győzelme a feudális fölött tűnik elő nemcsak történeti, hanem erkölcsi szükségnek. Műve tehát nem volt más, mint az általános európai felfogás kriteriumainak alkalmazása magyar viszonyokra, magyar egyéniségekre.

A *Huszonöt év történetében* Széchenyi egyénisége és szelleme dominál. Ki ne olvasná ma is élvezettel és tanulsággal azon lapokat, melyek pezsgő friss életről szólnak, hol előbb hazafias kétségbeesés vagy renyhe tétlenség bénított meg minden erőfeszítést; nagyszerű alkotásról, hol előbb egy elavult alkotmány bástyáinak tatarozására fordítottak

minden még meglevő erőt; öntudatos haladásról, hol előbb legfőlebb a hazafias érzés inkább ösztönszerű nyilvánulásai derítették fel oásisként a tespedés végtelen sivatagját. Hőse lelkének legmélyét talán nem világította meg; de hisz e sphinx még ma is várja megfejtőjét. Azonban Széchenyi föllépésének és pályájának nemzeti és társadalmi jelentőségét oly igazságosan és behatóan itéli meg, hogy nekünk, epigonoknak, csak a böngészés maradt, az ő dús aratása után. Az az elvi küzdelem, mely kifejlődik a «legnagyobb magyar» és Kossuth Lajos közt, ki őt először nevezte így, szintoly világosan áll előtte; csak hogy ebbe már sok személyes elemet is vegyít. Ép úgy nagyjában helyes az országgyűléseknek és vezetőiknek, különösen Deáknak jellemzése. A mi legfontosabb: a politikai és a szellemi átalakulásnak minden izét átérti, átérzi, nemcsak adatokat közöl, hanem behatol igaz historikushoz méltóan azok szellemébe is, felismervén azok jelentőségét. Különös szeretettel tárgyalja a katolikus egyház kebelében támadt szabadsági mozgalmakat és Wurda Károly győri kanonoknak, ki az 1843-iki országgyűlésen először lép fel a «szabad egyház a szabad államban» eszméjével, legszebb és legpathetikusabb lapjainak néhányát szenteli. Csak a társadalmi és gazdasági fejlődés legmélyebben fekvő és ezért legnehezebben feltalálható, de minden átalakulásnál döntő tényezőit nem méltatja eléggé. Ő modern történetírásunk atyamestere; legtöbb követője, sajnos, ebben sem emelkedett föléje.

Tárgyának nagysága őt magát is magával ragadja. Nyelve nemcsak emelkedett, hanem, mit előbbi műveiben ritkán találunk, gyakran velős, kicsiszolt sentenciákban bővelkedő. E munkájának főhiánya, hogy anyagát csaknem kizárólag az egyik táborból, a magyarból, a szabadelvűből meríti. E hiányon a mű második kiadásában, különösen Szögyény-Marich László országbíró emlékiratainak felhasználásával, lelkiismeretesen akart segíteni.

Mint a *Huszonöt év*, szintén Genfben jelent meg, rövid idővel utána (1865) magyar kiadónál, Purky Miklósnál, a forradalmi kormány volt komáromi biztosánál, *Magyarország függetlenségi harczának története*. Ha már nagyon figye-

lemreméltó ez az evolutio, mely az 1848 előtti kutatóvá és mi valamennyi közt tán a legnehezebb, saját kora történetírójává érlelte a tehetséges autodidaktát, az akkor nagyon beteges, folytonos ápolásra szoruló férfiúnak munkareje és energiája, melylyel néhány év alatt ily terjedelmében is imposans művet alkotott, egyenesen bámulatos.

Mindnyájan tudjuk, minő hatása volt e munkának itthonn. Nemzeti történetíróvá ép ez a tiltott könyv avatta Horváth Mihályt. Ki ne akarta volna megtudni az igazságot azon események felől, melyek megrezegtették a magyar szívnek minden húrját; ki ne hitt volna annak a tudósnek, ki oly közel állott az események műhelyéhez. Boldog emlékü Erzsébet királynénk e könyvből óhajtotta megismerni azon kérdéseket, melyek a nemzetet elválasztották királyától, ennek segítségével kívánt véget vetni a bizalmatlanság százados átkának. Talán azért oly nehéz csak e problema végleges megoldása, mert ahhoz nem elég gondolat, tudomány és akarat: szív is kell hozzá, olyan, mint az övé volt.

Mégis oly hivatott bíró, mint Salamon Ferencz, inkább óhajtotta volna ezt a munkát személyes emlékiratnak, mint valódi történetnek tekinteni. Ez az ítélete túlságosan szigorú. Horváth Mihály kétségtelenül részrehajló, nemcsak nemzete iránt, hanem pártok iránt is. A személyek megítélésében sem vezeti mindig teljes elfogulatlanság; Görgeiről való véleményét már nem írja alá a nyugodtabban ítélő utókor. Természetes hiánya könyvének az is, hogy személyes élményein kívül csak nyomtatott anyagra támaszkodhatott és különösen a nemzetközi viszonyok fölvilágosításához szükséges levéltárakhoz, különösen a bécsihez, nem férhetett hozzá. De mind e hiányával, melyeket inkább a helyzet okoz, mint az író hibája, valóban történeti munka, a fölfogást s a tárgyalás módját illetőleg egyaránt. Forrásokon alapul, ha azok nem is mindig a legmegbízhatóbbak — és tárgyilagosságra törekszik. Még Ausztriával, még Görgeivel szemben is elmondja a pro-t és contra-t egyaránt, mielőtt ítélne. Egészben Kossuth irányát követi, de a legélesebben megtrózza viselkedését minister korában, midőn az olasz kérdésben királya ellen foglal állást. Ki ne ismerné jellem-

zését: «Lángész, ki nemzetét magával ragadja, magasra emeli vagy tönkre teszi». Inkább tekintem hibájának azt, miben ugyancsak sok a büntársa, hogy mindent a személyektől tesz függővé, elfedve a dolgok döntő hatalmát. Hisz Kossuth maga is megírta: «Az a forradalom nem csináltatott, hanem csinálódott».

Úgy, a mint van, e munka nemcsak írott emlék, hanem átmenve a nemzet köztudatába, egyik tényezőjévé vált szellemi fejlődésünknek. Talán jelességei nem kevésbé avatták azzá, mint fogyatkozásai.

Mai napig is megszívlelendők azok a tanulságok, melyekkel művét bezárja:

«A magyar nemzet számára: hogy a mérséklet, higgadság és eszély a jogok legerősebb védpaizsa; a szenvedély, a mindent kockáztató elbizakodottság a hullámos tengeren könnyen hajótörésre vezethet.»

«A hatalom számára: hogy csak a népek jogainak, törvényeinek, egyéniségének tisztelete, jogos kívánataik teljesítése, egyéniségekkel való azonosulás lehet az alap, melyen biztosan és tartósan, a viharokkal is dacolva, emelkedhetik a hatalom, az államok ereje, az uralkodók dicsősége; a szuronyok diadala tűnékeny, változó; hegyök keskenyebb talaj, mintsem hogy tartós alapul szolgálhatna.»

Csakhamar ő maga legjobban örvendhetett jós tehetőségén, melylyel «tűnékenynek» nevezi az önkényes hatalom diadalát. Az absolutismus megdőlésével, alkotmányunk helyreállításával, a koronázással 1867-ben új korszak nyílik az ő életében is. A száműzöttek hazatérhettek. Horváth Mihály, ki tudományával külföldön is annyi szolgálatot tett hazája ügyének, most tapasztalását, személyiségének egész értékét itthonn akarta nemzete javára gyümölcsöztetni.

A visszatérőt nemzete és királya érdemeihez, személyiségéhez méltóan fogadta. Ő tán az első magyar, kinek csakis tudományos jelentősége — megyés püspök már nem lehetett — biztosított társadalmilag is jelentékeny és kiváló állást. A legnagyobb reményekre jogosító Rudolf főherceget ő tanította magyar történelemre és a trón örököse tudományunk mesterétől hallhatta azon igazságokat, melyekre a

forradalom volt miniserét vezették tapasztalatai és ismeretei. Tudjuk, hogy királyunk feledhetetlen emlékü fiánál minő termékeny talajra talált a magyar nemzet dynastikus lelkületére és e lelkület politikai jelentőségére vonatkozó oktatása. És lehet-e nagyobb bizonyága a fejedelem és a nemzet ideális egységének, mint az, ha mindketten egy és ugyanazon forrásból merítik a múltnak nemcsak ismeretét, hanem fölfogását, kegyeletét is?

Nemzete pedig örömet látta benne az újonnan éledő művelődési törekvések egyik vezetőjét. Elnöke lett az akkor alakuló Történeti Társulatnak, később, midőn ez létrejött, az Országos Közoktatási Tanácsnak, egyik legnagyobb díszé és büszkesége az Akadémiának. Nemcsak dolgozott, hanem irányt is tudott adni; próbált vezetésének, szelid és mégis hatásos rábeszélésének szívesen alárendelték magokat a makacsabbak is. Látköre kitágult, műveltsége általános, összefoglaló lön, de ragaszkodása ifjúsága ideáljaihoz, a szabadsághoz, a nemzetiség kifejtéséhez, mindig a régi maradt.

Mint a legtöbb volt emigrans, ő is Deák pártjához csatlakozott. Kossuthal csakhamar ellentétbe jutott. A nagy száműzött, ki, mint Rákóczi Ferencz, nem birt belétörödni a dolgok új rendjébe és hazájának akart szolgálni, midőn a teljes függetlenség zászlaját tovább is, egyedül is, lobogtatta, zokon vette, hogy Horváth Telekihez és Jósikához intézett néhány levelét engedelme nélkül közzétette. Megtudta, hogy régi bajtársa polemiába bocsátkozott vele. «Még nézem Horváth Mihály úr munkáját», írja 1868 július 16-án Turinból «s el fogom olvasni azon figyelemmel, melyre a hírneves szerző jeles tehetségei mindenkinél számíthatnak.» Nemcsak Horváth Mihály nagyságának elismeréséről tesznek e sorok tanúságot, hanem Kossuthnak valóban nagy tapintatáról is, melylyel még a barátból ellenfélle vált írónak is meghajlik érdeme előtt. Pedig ez a vita-irat *Kossuth Lajos újabb leveleire* nemcsak tárgyilag igen élehangú védelmezése a kiegyezésnek, hanem Kossuth politikája ellen még személyes vádak is emel.

Az elismerés folytonos, fáradhatatlan munkára ösztönzi. Élte ez utolsó szakának művei sokkal általánosabban

ismertek, annyira közkézen forgók, hogy szinte felesleges bőven foglalkozni velük. *Zrínyi Ilona* történetünk egyik legrokonszenvesebb női szereplőjének nem annyira tudós apparatussal dicsekvő, mint elegánsan írott életrajza. Úgy látszik, Horváth a Macaulay példája után induló essay-irodalmat óhajtotta vele Magyarországon is meghonosítani és a külföldi művek olvasásához szokott előkelőségeknek bemutatni a hazai történeteknek nem kisebb érdekességét és nem kevésbé művészi feldolgozását. *Frater György*-ét, mely rövid idő alatt három kiadást ért, tartják általában legsikerültebb művének. Itt már nagy levéltári kutatásokat végzett, hogy a XVI. századnak ezt a legnagyobb, oly kevéssé értett és annyiszor félreértett államférfiát igaz világításba helyezze és emlékét méltó polczra állítsa. De legtöbb idejét és figyelmét mégis nagy összefoglaló művének, *Magyarország történelme* utolsó nyolcz kötetes kiadásának szentelte. Nem egyenletes, de minden hiánya mellett nagy és maradandó értékű munka ez. A régibb korok kritikai megalapozásához hiányzott benne a módszer szigorúsága és fegyelmezettsége, de a XVI. századtól fogva, midőn bő anyag áll rendelkezésére és már a bécsi levéltárakat is felhasználhatja, részleteiben is beható és általában máig is megállható képét rajzolja politikai fejlődésünknek.

Utolsó munkája, *A keresztyénség megalapítása Magyarországon* (1878), még mindig előretörőnek, új nehézségekkel megküzdőnek mutatja az ősz tudóst. Itt már szigorúan kritikai módszert igyekszik követni a kútfők felhasználásában és ha e munkája eredményei mégsem teljesen kielégítőek, annak a századok óta uralkodó hagyomány előtt való kegyeletos meghajlása az oka. Különös ellentét: ő, ki élete fogytaig radicalis újításokat követelt a politikában, a lehető legconservatívabb maradt mindig a történeti értékek megítélésében.

Szorosan vett politikai szereplése éppen nem kicsinylendő. Az a nagy popularis felzúdulás, mely a kiegyezés megkötését követte, Kossuthnak ismételt erős támadása a dualismus ellen, melyet a nemzet halálának nevezett, a 48-as eszmék hasonlíthatatlan népszerűsége mind igen értékesse tette a kormányra nézve azon férfiú támogatását,

kinek sem hazafiságában, sem szabadelvűségében nem kétkedhetett a legtúlzóbb szélsőbal sem. Mint kinevezett tribuniczi püspöknek, a főrendiházban lett volna helye, de Szeged városa első kerületének bizalma őt több országgyűlésen át a képviselőházba küldte és ő ott foglalta el helyét.

Szegedhez régi, erős kötelékek fűzték. Nemcsak származása, rokonsága és a forradalom emléke, hanem főképp édes anyja, ki itt élt és itt aluszsza örök álmát. Nem sokkal hazatérése után őt a szegedi «Szabadelvű-kör» tiszteleti tagjának választotta. Szeged városa — bizonyára belső társadalmi viszonyai kifolyása gyanánt és nem számításból — ázt a politikát követte, mint a skót főurak trónviszályok idejében. A család egyik része az egyik, a másik pedig a másik trónkövetelőhöz állott, hogy bármelyik győz is, az egész nemzetség el ne pusztuljon és egész vagyonát el ne kobozzák. Így Szegednek is egyik kerülete rendesen kormánypárti, a másik meg ellenzéki követet választ. Horváth Mihály sűrű érintkezésben állott kerületével és alig volt követ, ki gyakrabban szólalt volna föl városa érdekében. Már 1869 június 22-én a szegedi iparosok kérvényét terjeszti elő, ipartörvény szerzése és az iparosok képzése dolgában. Egy hónappal később ugyanazok érdekében a remeklés eltiltását sürgeti. Novemberben már felső iskola alapítását, különösen jogi tanfolyam felállítását sürgeti, rámutatva e város nagy magyarosító hatására. Talán ez a szegedi egyetem eszméjének egyik első csirája.

De általános, valóban országos kérdésekben is hallatja mindig nagy figyelemmel meghallgatott szavát. Midőn az ellenzék a kormány javaslata ellenében fenn akarja tartani a régi megyét és veszedelmet lát a bíraskodás elválasztásában a közigazgatástól, 1869 jun. 26-án így szól: «Én a megyéket, a miképen azok máiglan fennállanak, nemcsak hasznosaknak és szükségeseknek nem, de sőt károsaknak tartom, károsaknak fejlődésünkre, a műveltségben való előhaladásunkra, a mit pedig még magának a szabadságnak is föléje helyezek. Mert magát a szabadságot is csak azért becslöm és szeretem, mivel a műveltségnek, haladásnak legbiztosabb eszközéül szolgál. Reform nélkül nem felelhet

meg ez a középkori intézmény.» Csakis ő szállhatott szembe a műveltség nevében a magyar legféltettebb bálványával: az ősi megyével.

Radicalis irányzata azonban főképp egyházi kérdésekben nyilvánul. Most is a «szabad egyház a szabad államban» elvét vallja és nemcsak könyvet ad ki az elv első hirdetőjéről és mátyrjáról, Roger Williamsról, hanem a parlament küzdterén is sikra száll mellette. 1870 február 18-án határozati javaslatot nyújt be a katolikus egyház autonómiája érdekében. Midőn beszéde során közbeszólók a saecularisatiót emlegették, nézetét e szavakkal fejezte ki: «Előbb-utóbb el kell döntení, az egyházi javak állami javak-e, vagy nem. A jogtalan usus, tartson bár századokig, az én fogalmam szerint jogot sohasem képez.» Így az ő iniciatívájára ült össze később a katolikus gyűlés, melyért 1849-ben buzgott, az ő indítványára küldték ki az egyházi alapok jogi természetét vizsgáló bizottságot, melynek egyik vezető tagja volt.

Politikái állását, azt a tiszteletet, melyet egész lényé gerjesztett, tán mi sem fejezi ki jobban, mint az a tény, hogy Deák Ferencz halála után Budapest belvárosa őt választotta meg követének. Külföldön is elterjedt híre. Művei közül többet németre is lefordítottak és a magyar tudós, mihelyt megismerkedtek munkásságával, tudományunk általános elismert díszéi közt foglalhatta el helyét.

Még láttam és ismertem élte ez utolsó szakában. Egész megjelenésén a teljes lelki harmonia varázsa ömlött el. Élete küzdelmeinek végső eredménye gyanánt a mindent megértő bölcsesség, a sokat elnéző szelídség, az igaznak ismerthez való hűség sugárzott ki még mindig élénk és kifejezéses szeméből. Egyénisége csak megerősíthette műveinek, alkotásainak hatását.

Jól esik, ha szerény létünket a szellemileg nagyokhoz fűzhetjük. Tán szabad megemlítenem, hogy midőn első nyilvános felolvasásomat tartottam az Akadémiában 1878 elején, Horváth Mihály történettudósi áldását adta reám. Az a megjegyzése, hogy a hazai történetet nem érthetjük meg egészen, ha tüzetesen nem foglalkozunk az általános

eszmékkal és a nemzetközi bonyodalmakkal, mély hatást tett reám, a fiatal kezdőre, és mindig biztatóm volt tanulmányaim útján.

Egyénisége kemény és sileres munkában töltött, szép és gazdag életének volt hű tükre és ezért volt nagy a benyomás, melyet minden puritán egyszerűsége és igénytelensége mellett keltett.

Most talán már számot adhatunk arról, mit jelent ez az élet, nemcsak a mi generációnkra nézve, hanem a jövőkre nézve is; mivel gazdagította nemzetünk lelki kincsét.

A tudós, bármi nagy szorgalma és képzettsége, csak egy lépcső a fejlődés végtelen magaslatán. Az írónak már nagyobb és maradandóbb a hatása. Hivatása egyénibb; hisz «a stílus az ember». Mi pedig, önkénytelenül is, az ő nyelven beszélünk.

Fejlődik, változik a nyelv is. Éppen mostanában igen erős az irányzat: sutba dobni azt, mit remeknek tartottunk, cserébe inkább sejtelmes, talán napi értékű szellemi javakért odaadni azt, mi nemcsak tanított, hanem nevelt is. A divat ellen az istenség is hiába küzd és ha már Horatius írta, hogy a könyv is alá van vetve a divatnak, ez tán még jobban talál manapság.

De egy nem változhatik: a magyar nemzet tisztelete és ragaszkodása újjászületése korához, amaz eszmékhez, melyek fenntartását biztosíthatják, azon férfiakhoz, kik életök javát ez eszmék szolgálatának szentelték.

Horváth Mihály ennek a szent kornak hivatott történetírója. A történetíró elválaszthatatlan tárgyától, melyet új életre keltett. Tárgya dicsőségének visszfénye sugározza be az ő homlokát; hogy művével maga is részt vett az alkotás munkájában, hogy egész élete e nemzet művelése eszméjének szolgálatában tölt el, menti meg emlékét mindenkorra a feledéstől.*

MARCZALI HENRIK.

* Az életrajzi adatok szíves közlésével nagy hálára köteleztek: Kristóffy Józsefné úrasszony, dr. Horváth Tivadar úr és Horváth Lajos őrnagy úr.

AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ.

A kiegészítés.

Azokról a nehézségekről szólva, melyek a cultura haladásának útjában állanak, igen nagy fontosságot tulajdonít Buckle azon körülménynek, hogy a természeti erők — különösen a Keleten — túlságosan hatalmasak; hogy ellenállhatatlan s kiszámíthatatlan nyilatkozásaik — mint pl. a földrengések — igen gyakoriak; és hogy ennélfogva túlságosan hatnak a phantasiára, az értelem fejlődésére pedig visszahatnak. Az értelem a jelenségek belső természetében rejlő törvényszerűségben keresi mindennek végokát s annak kiismerése alapján igyekszik urrá lenni ezen erők fölött. Kelet ellenálhatatlan természeti erői s azoknak kiszámíthatatlan nyilatkozásai a kiismerést és ellen-súlyozhatást reménytelennek mutatták. Annál erősebbé lett a phantasia, minél tehetetlenebbnek bizonyult az értelem s a jelenségekben már mindkevésbé keresték a törvényszerűséget.

Magyarország viszonya Ausztriához főként ellenállhatatlan európai tényezők s kiszámíthatatlan európai események által szabályoztatott. Az ország függetlenségi irányzatainak csak akkor és csak annyiban volt jelentőségük, a mikor és amennyiben a külpolitikai viszonyok annak kedveztek. Kedvező európai viszonyok hibás politikát is diadalra segíthettek ideiglenesen, s a leghelyesebb politika is háttérbe szorulhatott s értékes eredményei elhomályosultak egy európai crisis behatásai alatt. Magyarország függetlenségének hiánya itt mutatkozik legsajnálatosabban. Annak a füg-

getlenségnek hiánya, melynek végoka nem valamely törvény, nem is csupán Ausztria, hanem a mi gyöngeségünk és Európa ereje. A belső fejlődés függetlenségének eme hiánya egész politikai gondolkodásmódunkra visszahatott. Elvesztettük általa minden érzékünket a politikai események törvényszerűsége iránt s politikai világnézetünkön a phantasia uralma elhatalmasodott. A belpolitikában az ok és okozat közötti kapcsolatot megzavarta a külbefolyás s a követett politika nem mindig ítéhető meg eredményeiről, mert abba idegen tényezők játszottak bele.

A belső fejlődés folytonossága ekkép mindegyre megszakad s a multakban rejlő okulás ritkán nyilvánvaló. Az elhatalmasodott phantasia uralma pedig a nyilvánvaló tényeket is subiective itéli meg, genialis politika gyümölcsének hirdeti még a váratlan külbefolyás eredményét is, ha az kedvező, a kedvezőtlenét pedig — ha az néha előrelátható volt is — a sors csapásának, melyről nem tehetünk.

A politika különben sem lehet exact tudomány, mert igen sok benne a kiszámíthatatlan tényező; annál több, minél nagyobb a külső befolyás. Anglia szigeti fekvése s ereje egy külbefolyásoktól független belső fejlődés alapja s e fejlődés megszakítatlan folytonossága tanúságaival a nemzet politikai érettségének is fejlesztője.

Magyarország helyzete ép ellenkező. Nincs is a magyar és angol alkotmányosság között jellegzetesebb találkozás, mint azon ellentét, mely a közjog és a közelet közt mutatkozik. Sehol sem fedik teljesen egymást — hisz a paragrāphus merev s az élet meg nem áll, — Angliában és Magyarországon azonban különösen nagy ellentét mutatkozik.

Csakhogy míg Magyarország közjoga alkotmányos és független országról beszél, történelmének bizonyos szaka pedig csak provinciális létet mutat: Anglia egy alkotmányos monarchia formái között egy aristokratikus — s ma már mindinkább demokratikussá váló — köztársasággá fejlődött valódilag. Az angol parlament erősebb lett, mint azt alkotmányos jogköre engedi; a magyar országgyűlés gyön-

gébbs, mint közjoga szerint lennie kellene. Anglia kinőtt szűkre szabott alkotmányos jogköréből; Magyarország annyira elgyöngült, hogy jogkörét kitölteni nem volt ereje.

Magyarországnak hosszú időn át csak törvényhozó hatalma volt. Végrehajtó hatalma volt a vármegyének, volt a bécsi udvarnak, de a magyar állam azt nélkülözte. Törvényhozó testületeink működésének már ez is bizonyos elméleti jelleget adott. Nem ismerték a tényleges helyzetet, a tényleg működő (birodalmi) hatóságok belső természetét s Ausztria és Magyarország valóságos viszonya előttük rejtve maradt. A nemzet politikai érettségére ez is szükségkép visszahatott. A *corpus iuris* világa egy ábrándvilág volt, mely a valóságnak meg nem felelt. Nem ismerve a tényleges helyzetet, meg sem találhatták a kivezető utat. Magyarországnak tisztába kellett a — közjogunk sérelmével keletkezett — birodalmi szervezet természetével jönnie s csak ezen kiindulási pontról lehetett közjogának lehető realizálásához kezdenie.

A kiegyezés ezt kísértette meg. A magyar alkotmányosság hibája évszázadokon át az volt, hogy a magyar törvény csupán a nemzet óhajtasát s a király ígérését tartalmazta. Az élő alkotmányosság előfeltétele azonban az, hogy a törvény ne óhajtas, ne ígér, hanem parancs legyen. A milyen erős ezen parancsok sanctiója, csupán annyi azon alkotmányosság realitása is.

A nemzet századokon át ismételte az ország függetlenségére vonatkozó óhajtasait s az uralkodók századokon át ismételték erre vonatkozó ígéreteiket. A sérelmi politika hívei — később úgy nevezzük őket: a közjogi törekvések hívei — ezen az úton akartak haladni tovább. Széchenyi István ezzel szemben azt tűzte ki feladatul, hogy az óhajtasok és ígéretek megújítása helyett szerezzük meg, legalább a régiek egy része számára a sanctiót. Törvényünk van elég, de erőnk elégtelen, mely azoknak végrehajtását ki bírja kényszeríteni. Ezen felfogás elfogadásával a papíron maradó törvények hozásának elméleti tevékenysége helyett, a végrehajtásra nehezedik a súly s a törvényhozó

hatalom feladatává az lesz, hogy a régi óhajtások és ígéretek megvalósíthatásának mértékét a tényekkel való tárgyi-lagos leszámolás után pontosan megállapítsa.

Az 1867-iki kiegyezés ezt a feladatot oldotta meg. A *pragmatica sanctio* eleget tesz a nagyhatalmú *positio* követelményeinek elvileg, Magyarország függetlenségét is elvileg biztosítja. A kiegyezés részletesen megvonja ezen két szempont gyakorlati következményeit s azokat egymással összhangzásba hozza.

A multban e két szempont egymással folytonos harczban állott s a nagyhatalmi érdek a birodalmi egységre, a függetlenségi törekvés pedig a teljes elszakadásra irányult. Csak Széchenyi fellépése után kezdett mindkét irány szélsősége megnyihülni, de Kossuth politikája egy időre visszavetette a haladás e folyamatát. Vezérlete alatt a nemzet ismét a teljes elszakadási irányzatba esett vissza s a kedvező európai viszonyoknak kedvezőtlenné válásával (miként a multban) ismét leveretett. És akkor Ausztria is újrolag visszaesett a birodalmi egységre való törekvés képtelen politikájába, mely az európai viszonyok változásával (mint annyszor) kivihetetlennek bizonyult. A márcziusi napok rajongó optimistái bizonyára nem sejtették, hogy Metternich bukása a legitimitás elvének, a történelmi jogok tiszteletének bukását jelentette és hogy az a radicalismus, — melynek bécsi követőivel együtt lelkesedtek — Magyarország régi alkotmányának legnagyobb ellensége. Ausztriában a szabadelvűség és a demokratia nem szükségkép alkotmányos természetű, mint Nyugat-Európa azon theoretikusainál, kiknek minálunk annyi lelkes hive volt. Ausztriában a demokratia és a szabadelvűség octroyálva volt és a josephinismus, mely II. József halála után a kormányzat terén talajt veszített, az iskolában és irodalomban továbbra is erős ható tényező maradt. A josephinismus szemében a liberalismus és demokratia is a birodalmi egység eszköze. A XVIII. század kosmopolitismusa a dynastia uralma alatt levő országok nemzeti egyéniségének tarthatatlanságát bizonyítja az ő szemükben s a liberalismus azon papság, a demokratia pedig azon nemesség megtörését jelenti, melyek az összbirodalmi

eszmének legerősebb ellenségei. Radicalismusuk a monarchiát alkotó államok multjával, tradícióival s jogaival való gyökeres szakítást jelent. II. József és Bach idején ez a specialis osztrák szabadelvűség még az absolutismust sem zárta ki; Schmerling alatt alkotmányos eszközökkel ugyanazon célra törekedett.

Metternich rendszerének bukása Magyarországra káros hatású volt. Az ő conservatív hajlamaival a magyar alkotmány eltörlése tökéletesen ellenkezett. Legjobban bizonyítja ezt a forradalom leverése után Schwarzenberg herczeghez írott levele, melyben az új rendszert helyteleníti s Magyarországon — egy korszerűleg reformált negyvenhetes alapon — az alkotmányos élet helyreállítását követeli. Az ott ajánlt megoldás a Deák politikája által teremtett mai helyzetben elfogadhatlan és ki nem elégítő; a Kossuth politikája által előidézett akkori helyzetben rendkívüli eredménynek lett volna tekinthető.

Az osztrák radicalismus azonban ép úgy mellőzte a történelmi fokozatos fejlődés politikájának híveit, mint a magyar radicalismus annak idején s a kiábrándító tapasztalatok súlyát ép úgy meg kellett éreznie. Kölcsönös kísérletek kudarczában a tények ereje nyilatkozott; az erőviszonyok félre nem ismerhető módon mutatkoztak.

Vereséget szenvedett Ausztria a német és olasz kérdésben egyaránt; külpolitikai súlyát, Oroszország barátságát elvesztette. Vereségei belpolitikájára is kihatottak, négyeszeresére növelvén az államláosságokat. Ausztria nagyhatalmi posztíója és hitele egyaránt követelte a kiegyezést.

Olasz- és Poroszország diadalmas politikája — ismét egy rajtunk kívül eső tényező — idézte azt elő. Csakhogy míg 1848-ban az olasz és német egység ábrándozó radicalisok kezében volt csupán s Ausztria veresége csak ideiglenes: most Bismarck és Cavour reális politikája — gyakran szemben a radicalismussal s a népszerű nemzeti áramlatokkal is — tartós eredményeket biztosított.

Az a magyar politika is, mely amaz olasz és német ábrándozók ephemer sikereire akart építeni, velük együtt bukott; míg a kiegyezés egy — eme reális államférfiak

által teremtetett — állandó európai helyzeten alapulva, annak szilárdságában bírja saját tartósságának zálogát.

Kossuth politikája az elszakadásra törekedett, mert a *kiegyenlíthetetlen érdekellentét* feltevéséből nyert kiindulást.

Széchenyi függetlenségi politikája a monarchián belül elérendő *suprematiát* tűzi ki feladatul, mert az érdekközösség gondolatából indul ki. Az az alapgondolata, hogy Ausztriának és Magyarországnak az *együttmaradás* közös érdeke.

Kossuth függetlenségi politikája, mely elszakadáshoz vezetett, nemcsak Ausztriával találta szemben magát, hanem a dynastia és Európa érdekeivel is. Az a függetlenségi politika, mely suprematiára tör a monarchián belül s a mely — mert *akkor a monarchia mi vagyunk* — a nagyhatalmi positio érdekét mint saját érdekét viseli szíven: csupán Ausztria érdekeibe ütközik s a dynastia és Európa érdekeivel összhangban áll. A dynastia megmagyarosítását jelenti lényegében ez a politika, mely a nagyhatalmi positio támogatását az osztrákoktól *kisajátítja*. Mert a dynastia nem osztrák, hanem imperialista; az ő hazája az imperialis politika hazája; érdekei s érzelmei egyaránt oda kötik.

Európának pedig, hacsak a monarchia nagyhatalmi positiója által az európai egyensúly biztosítva van: a monarchián belüli suprematia kérdése közönyös lehet.

Széchenyi függetlenségi politikája ekkép illeszkedik Európa viszonyai közé; Kossuth minden ponton ellentétbe jutott vele.

Kossuth az elszakadás politikájának volt híve, mert élete végeig azon elvhez ragaszkodott, hogy az uralkodó személyének közössége Magyarország függetlenségével incompatibilis.

Az érdekek között tényleg van ellentét s az összekötetésben van veszély.

Nem is úgy kell értenünk az érdekközösség elvét, mintha mindig és minden kérdésben teljes és tökéletes volna a harmonia; hanem úgy, hogy az összekötetés előnyei nagyobbak, mint az ellentétek s az elszakadási politika

eredményei sokkal több hátránnyal sújtanak, a nélkül, hogy elérnők ezen előnyök bármelyikét, melyeket az együttmaradás biztosít.

Az érdekközösség teljességének e hiánya azonban nem Ausztria és Magyarország egymás közötti viszonyának, vagy az uralkodó személye közösségéből származó kapcsolatnak jellemző vonása. Teljesen önálló államok beléletében is mutatkozik a közérdek mellett a speciális érdekeknek ezen ellentétessége s az osztályok, felekezetek és népfajok ellentétes érdekei ellenére, az együttmaradás mégis mindannyiuknak érdekében áll. Megvan ez az érdekellentét ezen osztályok, felekezetek és népfajok kebelén belül is; megvan bizonyos fokig magának a családi életnek szentélyében is. Ha az érdekellentét fennforgását csupán egyoldalúlag tekintenők, akkor nemcsak az állam, az egyház, a párt és a nemzetiség, hanem maga a család sem volna életképes intézmény és mindannyinak föl kellene bomlania.

Az érdekek közössége azonban gyakran ott is mutatkozik, hol látszólag csupán ellentétes érdekek küzdenek s kiegyenlítést hoz még ott is létre, a hol az érzések közösségének hiánya azt megnehezíti. A családi, egyházi és nemzeti életben az elválasztó indokok mellett a közös érzések ereje az egybekötő kapocs. De nézzük meg a közgazdasági életet, a hol az érzésnek semmi szerepe nincs, a hol a rideg önzés uralkodik s még ott is tapasztalnunk kell, hogy van valami, a mi a legellentétesebb érdekek között is összhangot biztosít s ez az ellentétes érdekeknél még fontosabb valamely érdekközösségnél.

Semmi sem lehet ellentétesebb, mint a vevő és eladó érdeke. Azoknak ellentéte azon közgazdasági ismert tételben van kiélezve, hogy mindenki lehető legdrágábban akar eladni s lehető legolcsóbban akar vásárolni. Az érdekek ezen ellentétében nem lehetséges kiegyenlítés: minél inkább érvényesül az eladó törekvése, annál inkább csorbul a vevőé. Érdekeik érvényesülése egymással fordított arányban áll. És mégis az érzéseknek minden közössége nélkül, csupán az önzés által vezetve, vevő és eladó összetalálkozik. Mert mind a kettőnek közös érdeke az, hogy a vásár megtör-

ténjék. Az eladónak érdeke, hogy drágán adja el árúját, de van egy pont, a meddig az ár megszabásánál leszállhat, ha másként a vásár meg nem történhetik. A vevőnek érdeke, hogy minél olcsóbban vásároljon, de van egy bizonyos ár, a meddig elmehet, ha másként az árút meg nem kaphatja. E két pont az, a mely között az alkú folyhatik s a hol egyik vagy másik fél rövidséget szenvedhet, a szerint, hogy ellentétes érdekeik közül melyiküknek sikerült a magáét inkább érvényesítenie. De hogy ezen ármaximum és árminimum között a vásár tényleg létrejőjjön, az mind a kettőnek érdeke.

Ausztria és Magyarország viszonyára ugyanez áll. A nagyhatalmi posztiónak kétségtelenül nagy előnyei vannak s hogy azokat megtarthassuk, Ausztriának is, Magyarországnak is közös érdeke. Magyarországnak különálló és Ausztriáéval ellentétes érdeke az, hogy a diplomatiában és a hadseregben teljes és tökéletes legyen a paritás. A nemzeti szellem érvényesülésének azon foka, mely eddig elérhetőnek bizonyult, korántsem kielégítő. De ezen minimum elég nagy arra, hogy elfogadhassuk az alkut, mely biztosítja számunkra a nagyhatalmi posztiót, az általa védett magyar suprematiát. A quota megállapításánál ellentétes az érdek s ki nem egyenlíthető, de a cél, a melyre fizetjük ezen összeget, közös érdek s azon intézmények czélszerűsége még magas quota mellett is kétségtelen. Közös érdeke a delegációknak az is, hogy ezen intézményekre a föltétlenül szükséges összegnél többet ne költsenek. Maga a két ország közötti gazdasági ellentét sem mehet odáig okszerűleg, hogy egymást károsítsák, mert hiszen egymás szegényedését a quota által szükségképen önmaguknak is meg kell érezni.

Az érdekeknek ezen közössége csak azért nem nyilvánvaló, mert a quota kérdése s a vámkérdés és bankkérdés időről-időre való tárgyalása folytán, csupán az érdekekben rejlő ellentétesség mutatkozik; a küzdelem szenvedélyességével szükségképen együttjáró subiectivitás az érdekek ezen ellentétességét kész általánosítani.

Ha valaki egy vásári alkudozás föltanuja, előtte az eladó és vevő érdekeinek közössége könnyen rejtve marad,

míg az árban való megállapodás iránti vitában az érdekek ellentétessége — gyakran igen erőteljesen is — mutatkozik.

Ha a bank- és vámkérdésben az uralkodó nem foglalna el feltétlenül tagadó álláspontot minden elválasztási törekvéssel szemben, akkor könnyen bebizonyulhatna, — ha hozzáértő szakemberek véleményén elindulhatunk, — hogy a vám- vagy bankkérdésben lehetnek és vannak külön érdekeink, de a közösség fönmaradása még ennél is fontosabb érdekünk, hogy pl. a vámkérdésben melyik az a pont, a melyiken túl a vámterület közösségének minden előnyei sem kárpótolhatnak azon károkért, melyeket egy érdekeinknek meg nem felelő vámszerződés okozhat: természetesen közgazdasági mérlegelés dolga s relativitás kérdése csupán. Mert hiszen az érdekek közösségére nézve itt is áll az, a mi fennebb, az ármaximum és árminimum kérdésében mondatott, hogy t. i. van egy határ, melyen túl az érdekek ellentétessége az érdekek közösségénél nagyobb.

Ez áll a kérdés közgazdasági részére. Politikai szempontból mindig tekintetbe veendő annak a statusquonak az értéke, melyet egy ily küzdelem kedvéért megbolygatunk s azon politikai hátrányok, melyek egy ebből támadó helyzetből származhatnak.

A közös ügyekre nézve azonban az érdekközösség elve feltétlenül megáll s a monarchia nagyhatalmi positiója nemcsak külső biztonságunknak érdeke, hanem Magyarország belső nemzeti egységének is legfőbb garantiája.

Ezen érdekközösség adja meg a kiegyezés célszerűségét; tartósságát az európai helyzet. Mert Ausztria viszonya Magyarországhoz csak jogi szempontból belpolitikai kérdés, valójában azonban nemzetközi alakulat.

A nemzetközi helyzet szabja meg Ausztriához való viszonyunk jellegét. Magyarország nem Ausztriával, hanem az európai helyzettel áll itt szemben — mint azt annyiszor mondta Széchenyi. Az erők e mérlegében a magyar közvéleménynek is lehet súlya, de csak kedvező európai constellatiók között s akkor is felette csekély. A passiv resistencia nem ártott a Bach-rendszernek, de az európai helyzet változása megtörte. Az emigratiót követők lelkesé-

dése mit sem használhatott — mert a külhatalmak az ac-tiónak nem kedveztek. Ellenben Deák politikája sikert ért el, mert az európai viszonyok azt előmozdították.

Az európai helyzet adta meg a kiegyezés lehetőségét; megkötoinek érdeme: a helyzet consequentiáinak pontos levonása. Olasz- és Németországból kiszorulva, Ausztria meggyengítettett s így a dualismus lehetségessé vált. Mert a jogok paritása csak az erők paritása arányában érvénye-síthető.

Bár azonban az új európai helyzet Ausztriát meggyengi-tette, a monarchia nagyhatalmi positiója jövőre is nél-külözhetetlen — s így Magyarország által is megdönthetet-len — maradt.

Maga a csakhamar egységessé vált Németország is azt kívánta s az európai egyensúly is, Oroszország ellensúlyo-zására a keleti kérdésben. Azon hatalmak pedig, melyek Németországnak és a monarchiának keleti politikáját meg akarnák bénítani: ha ellenségei lennének a monarchia egy-ségének, bizonyára Magyarország nemzeti egységének sem lehetnének barátai. Hogy a monarchia egységét — régi traditiók megtörésével — mernék-e megbolygatni s az egyensúly elvét ekkép veszélyeztetni: oly kérdés, melyre külpolitikai kérdések részletes ismerete nélkül felelni nem lehet. De hogy abban a perczben, a melyben Oroszország a német solidaritással szemben a szlávok solidaritását proclamája, nemcsak a monarchia egysége, hanem Magyar-ország belső nemzeti egysége is veszélyeztetve van, az két-ségtelen. Oroszországnak vannak a monarchián belül is szövetségesei. Azok a magyar suprematiának és a monarchia egységének egyaránt ellenségei. Orosz politikát csinál tehát az, a ki Magyarország gyöngítése végett aláássa a magyar suprematiát; miként *pánszláv* politikát csinál az, a ki Ausztria gyengítése végett a monarchia nagyhatalmi posi-tióját ássa alá.

Egy adott — szilárd birodalmak faji ellentétein s ál-landó érdeköszeütközésén alapuló — tartós európai hely-zetnek szükségképeni consequentiája a kiegyezés. A köz-hangulat változása, pártok emelkedése és bukása, előítélet

s szenvedély azt megváltoztatni képtelen. Kihat a pártok irányában elfoglalt álláspontja az ország *belső* politikájára s egy hibás közjogi politika ismét idézhet elő oly reactiót, mely az ország *belső* nemzeti egységét megbontja. De magát a kiegyezést s az abban megállapított viszony tartósságát belpolitikai mozgalom meg nem ingathatja. Állani fog az, míg az európai helyzet megköveteli fennállását s ezen erőviszonyok fennmaradásáig meg nem változhatnak.

Ez ellen hiába minden tiltakozás. Ezen a sziklán a népszenvedély minden hulláma megtörik.

RÉZ MIHÁLY.

HÁROM HÉT EGYIPTOMBAN.

— Első közlemény. —

1905-ben húsvétkor tartották az első nemzetközi, archæologiai congressust Athénben. Alkalmasabb helyet nem is választhattak volna. A congressus egyike volt a legfényesebbeknek és minden tekintetben legsikerültebbeknek. Szakbeli tudósok és művelt érdeklődők nagy számmal sereglettek együvé a világ minden részéből. Az egy hétig tartó congressust, mely a görög trónörökös védnöksége alatt s többször személyes jelenléte mellett tartotta nagyérdekű felolvasásokban gazdag üléseit s a királyi ház jelenlétében nyílt meg, három hétig tartó két nagy kirándulás követte. Két görög hajón százhuszan vettek részt a kirándulásokban. Az első kirándulás a görög continens legérdekesebb pontjaira terjedt ki, melyek közül nem hiányzott Mykene, Tiryns, Epidauros, Korinthos. Olympia, Delphi, de útb ejtette az ión szigeteket, nevezetesen Leukast és Ithakát, hol a kirándulás vezetőjének, Dörpfeld Vilmosnak fényes alkalm volt arra, hogy a hajón és a helyszínén úgyszólván egész nap tartó előadásában bizonyítsa szellemes és erős tudományos alapokon nyugvó hypothesisét, mely abban áll, hogy nem a mai Ithaka (Thiaki) szigetében kell keresnünk Homeros Ithakáját, hanem a szárazföldhöz közelebb eső Leukas (Santa Maura) szigetében, mely Homeros adatainak bámulatos pontossággal megfelel, míg a mai Thiaki fekvése és földrajzi viszonyai sehogy sem egyeznek meg Homeros leírásaival. A névcseré valószínűleg úgy történt, hogy Leukas, az akkori Ithaka lakossága a dór hódítók elől a tengerben beljebb, jobban délre fekvő s valószínűleg Saménak nevezett szigetre menekült s régi hazájának nevét ráruházta az új hazára. —

A második kirándulás az Aegeusi-tenger szigeteit, Delost, Melost, Santorint (a régi Therát), Krétát, majd a kisázsiai partokat, különösen Didymát, Ephesost, Pergamont és Tróját vette célba s járta be két hét alatt. Feledhetetlen út volt, melynek gyönyöreit a görög hajók rettenetes konyhája se tudta megkeseríteni.

A második archæologiai congressus számára Kairót jelölték ki s ez a congressus 1909-ben, húsvétkor ment végbe. E congressusban is részt vevén, róla s általában egyiptomi utamról szeretnék valamelyes képet rajzolni. Egyiptomot nem szándékozom fölfedezni, se róla rendszeres ismertetést írni. Egyiptomnak s az egyptológiának olyan gazdag és olyan szép irodalma van, hogy az érdeklődő abban úgyszólván mindent megtalál, nem is említve az ismeretes Bādeckert, mely nélkül senki sem utazik, de a melyből rendesen mindenki nagyon keveset olvas. És ez természetes. Valamint egy gazdag múzeum katalógusát nem olvashatjuk el eredményesen, míg magát a muzeumot nem láttuk, úgy Bādecker urat se forgathatjuk nagy haszonnal vagy sok türelemmel. Beszerezzük, mint szükséges rosszat s azt hiszszük, majd a hosszú úton, a hajón alaposan fogjuk tanulmányozni. Azonban ebben alaposan csalódunk. A ki csak egy kicsit szereti a tengert, az még regényt sem igen fog olvasni a hajó fedélzetén. A ki pedig nem szereti, azaz nem bírja, annak Bādecker-tanulmányairól ne is beszéljünk... Mikor aztán a helyszínén vagyunk, akkor hogy' olvassunk Bādeckert? Hisz a kinek akkor is Bādecker betűin jár a szeme, mikor a valóságot kellene látnia és néznie, az maradjon otthon és olvassa Bādeckert.

De hát akkor mily reménység vezérli az én tollamat? Kinek írok és miért írok? Megmondom. Először is magamnak. Szükségét érzem annak, hogy gondolatban még egyszer — s bizonyára még sokszor! — átéljem ezt a feledhetetlen utat, aztán, hogy benyomásaimat másokkal is közöljem s talán vágyat keltsek ez után a maga nemében és sok tekintetben páratlan meseország iránt azokban is, a kik a pharaók országáról csak annyit tudnak (bocsánat a föltevésért!), hogy ott folyik a Nilus, ott termelik például

a gyapotot s ott emelkednek azok a pyramisok, melyekről Napoleon nem nagyítással, hanem kicsinyítéssel mondotta katonáinak, hogy azokról negyven század tekint le reájuk.

Hiszen irtak már Egyiptomról magyarul is. Erődi Béla tanulságos ifjúsági olvasmányt nyújt *A Fárások országában* című könyvében, melyet nagyok is élvezettel olvashatnak. Azok a magyar tanárok is adtak ki Egyiptomról egy illusztrált emlékkönyvet, a kik 1905-ben a görög- és olaszországi tanulmányutak után a közoktatásügyi kormány által rendezett egyiptomi tanulmányútban részt vettek. A könyv azonban egy kissé vaskos és talán nehézkes. Nem annyira útleírás, mint inkább az Egyiptomról tudni valók többé-kevésbé rendszeres összeállítása.

Én itt most nem egyptológiát akarok összehordani s egyáltalában nem törekszem kimerítő bádeckeri teljességre. Egy április hónapban tett egyiptomi útról, annak élményeiről akarok a magam szempontjából referálni annak, a kit az érdekel. S meg akarok emlékezni arról a nemzetközi congressusról, melynek székhelye Egyiptom volt s melyben magyarok is vettek részt.

Az atheni congressussal versenyezni nem volt könnyű feladat s bizonyos tekintetben nem is volt lehetséges. Athenben van francia, német, osztrák archæologiai intézet, melyekben az illető nemzetek tudósai és tudósjelöltjei igazi alma matert találnak. Görögország különböző pontjain, a continensen és a szigeteken angolok, amerikaiak, olaszok folytatnak az imént nevezetteken kívül bámulatos sikerű, rendszeres ásatásokat, melyek az ó-kor tudományát napjainkban egészen átalakították. Az ægeusi és ión tenger szépségei, a szigetek természeti és művészeti kincsei kimeríthetetlenek, s habár maga a hálátlan Európa által politikailag és nemzetgazdaságilag elhanyagolt Görögország végtelenül szegény, de népének legalsó rétegében is él a régi nagyság iránt rajongó hódolat s a régi classikusok levegőjével beszített humanismus.

Az ősrégi culturájú Egyiptom sok tekintetben ma is a réginek mása. A pharaóknak szolgálni megtanult s azok helyett most az angoloknak szolgáló nép úgyszólván ma is

gyermekkorát éli. Egymás mellett van ott ma is a fényes fejedelmi pompa és a földhöz ragadt inség. A különböző raceokhoz tartozó s ma is szigorúan elkülönített népségben nem fejlődhetik ki egységes nemzeti tartalom s a megélhetés vágyánál feljebb emelkedő czél tudata. A több mint 600,000 lakosú Kairóban valószínűleg nem akadt annyi ember, a hány a congressusra oda érkezett, a ki tudta volna, miféle congressus vagy miféle társaság gyűlt ott össze szokatlan időben, a tulajdonképeni saison lejártával s egyéb is hozta őket vagy csak a kíváncsiság s a pénzköltésnek a Nilus völgyében nagyon is gyakorolt úri passiója.

S mégis a congressus székhelyéül Athén után Kairónál alkalmasabb helyet alig lehetett volna találni. Mesésebb, csodásabb, a maga nemében páratlanabb országot nem mutat fel a világ Egyiptomnál. A cultura régiségére nézve az egy Babylon vetekszik vele. Maga Görögország is kétségkívül Egyiptomtól kapta műveltségének ős elemeit, hogy aztán azokat a szellemi szabadság sugallta ihletével egészen önállóság, eredeti módon és egyénileg dolgozza fel. Nagy Sándor Alexandriát szánta a hellenismus góczpontjának, s az alexandriai korszak valóban arra szolgált, hogy elterjeszse és világraszólóvá tegye a görög szellem alkotásait.

Ki ne vágnék azt a mesés Egyiptomot megismerni, mely már Homeros korában annyira foglalkoztatta az európai görög ember képzeletét? S aránylag milyen kevés ember jut hozzá, kivált nálunk! Még leginkább az egyiptomi levegőre szoruló gazdag betegnek jut ez a szomorú szerencse. Mert hogy egészségesen is oda menjen, azt csak az otthonát megúnt amerikai vagy angol nábob tartja stilszerűnek, kinek a jó társaság kötelességévé teszi, hogy a zord télből néhány hetet a Niluson, Cooknak vagy az Anglo-Americannek luxushajóján töltsön.

Régi vágyam teljesedett, mikor a kolozsvári egyetemet képviselő Pósta Bélán kívül a közoktatásügyi kormány engem is kiküldött, hogy a kairói congressuson, mely — ép úgy mint az atheni — a szorosabb értelemben vett archæologia mellett a művészettörténelmet is munkakörébe vonta, a kolozsvári egyetem bölcsészeti karát képviseljem.

De mintha a «*Parcæ iniquæ*» megirigyelték volna örömet, fellegetek torlasztottak hazánk egére, s az azokból kitörni készülő vihar — a szerb háború — alkalmas lett volna arra, hogy utamat vagy legalább utam örömét és nyugalmit megrontsa. Egyet mindenesetre megrontott, az útra készülődés sejtelmes, édes örömét. Szerencsére (isten nyugosztalja azt a szegény szerb komornyikot!) csaknem a tizenkettedik órában szétoszlottak a fellegek: *Post nubila Phœbus*, és megkönnyebbült lélekkel indulhattam öt hétig tartandó utamra.

Ilyen hosszú úton azonban nem jó az embernek egyedül lenni. Abban a szerencsében részesültem, hogy két kedves útitárs csatlakozott hozzám, Lészay Ferencz, gorbói földbirtokos, ki egy orvosi congressus alkalmával már egyszer bejárta Egyiptomot s épen ezért nagyon vágyott azt újra látni, és Császár Elemér, az ismert nevű irodalomtörténetíró tanár, kivel az atheni congressuson is együtt voltunk. Ő képviselte az utazó triumvirátusban az ifjúság derűjét s Egyiptom földjén ő volt a napi program javaslattevője és végrehajtója, természetesen Lészay Ferencz segítségével, ki Egyiptomban egészen otthon volt s egyúttal egy ránk nézve megbecsülhetetlen kincset hozott magával, tudniillik a gazda avatott, műértő szemét. Ennek a gazdai szemnek köszönhattuk, hogy Egyiptomnak res rusticája nyitott könyv lett előttünk; tudtuk, mit arattak már le, mit vetnek helyébe, milyen föld van előttünk. E nélkül Egyiptomot csak félig látnók, félig élveznők.

Gyönyörű időben indultunk útnak április 1-jén a délutáni gyorsvonattal Fiume felé s onnan a szentpéteri vasúttal megszakítás nélkül Triestbe, hogy hajóindulásig egy napot ott töltsünk. A szép Triestet azonban alig élvezhattuk. Miramarèba való kirándulásról szó sem lehetett. A budapesti szép tavaszi nap után bórás hideg fogadott bennünket, az utcán szél, por és szállongó hópelyhek. Fő dolgunk volt a már előre megrendelt hajójegyek eligazítása a Lloyd Austriaco hivatalában. Az afrikai utat annyiszor megjárt és kipróbált Beöthy Zsolt tanácsára nem a gyorshajóval mentünk, mely négy nap alatt teszi meg útját Alexandriáig,

de esetleg tele van arrogáns angolokkal, kik a hajón is kötelezőnek tartják az esti ebédhez a frakkot, hanem a mintegy 20%-tel olcsóbb syriai postahajóval, mely kellő kényelmet, kifogástalan ellátást nyújtott, fesztelenebb utazást biztosított s az a jó oldala volt, hogy jól meg lévén rakva teherrel, nem egykönnyen engedte, hogy biztos nyugalmában a fölvert hullámok megzavarják. Igaz, hogy ezzel a hajóval öt napig tartott az útunk s visszafelé természetesen másik öt napig. Véletlenül ismét ezt a hajót kaptuk s így tíz napig voltunk a «Salzburg» vendégei. A helyett, hogy megúntuk volna, szinte nehezünkre esett tőle megválni. Parancsnoka, a szép, derült arcú Gopčevich, szeretetreméltó, szíves modorával, szép olasz beszédével feledhetetlen marad előttem.

Április 3-ikán, délelőtt tíz óra helyett csak délben indulhatunk útnak. Az a pillanat, mikor a hajó indulásra készen felhúzza horgonyát, mikor a szárazfölddel való összeköttetés a pallóhid bevonása következtében megszűnik s hatalmas fütty kíséretében a nagy hajótest megmozdul, hogy ötnapos útját megkezdje, talán az edzettebb szívet is megdobogtatja. Egy még ismeretlen világrészbe megyünk, európai hyperculturánkból a cultura ősforrásához s addig, míg e cél eléréjük, egy nagy vasvázú faalkotmány lakói leszünk, jó vagy rossz sorsában osztozunk, míg ő eléggé részvétlen marad azokkal szemben, a kik az ő elemével, a tengerrel nem tudnak megbarátkozni. S bizony 24 órán keresztül, egészen Brindisiig, sokan nem tudtak vele megbarátkozni. A bóra nem szűnt, a hajó fedélzetén metsző hideg volt, az ebédlőben himbálóztak az asztalok, táncoltak a tányérok és üvegek és — természetesen több teríték gazdátlan maradt. Humoros contrastnak tűnt fel a hajófülkékben olvasható hirdetés, mely egy minden tengeri betegséget megszüntető szert ajánlott s bátran hirdette: «Nincs többé tengeri betegség!» Nem tudom, megpróbálta-e valaki és használt-e neki; annyi bizonyos, hogy jó ideig leginkább sinylette a tengert a hajó fiatal orvosa, ki most indult első nagyobb, hivatalos útjára.

Az utazó társaság mindössze huszonnégy főből állott. Fele egy felsőnémetországi «karaván» volt, melyet az

osztrák Lloyd egyik igen jártas utazóügynöke, Hartmann, vitt Egyiptomba és a Szentföldre. Congressista nem volt rajtunk kívül, csak Gravosában szállott fel két angol, dr. Brown, edinburghi egyetemi tanár, kit már az atheni congressusról ismertünk és az edinburghi muzeum igazgatója, Roosboom.

Másnap ebéd után értünk Gravosába. A Hartmann-féle társaságot ott már várta a megrendelt vaporetto, melyen mi is helyett kaptunk s minthogy hajónk csak este indult tovább, a délután kellemes kirándulásban telt el. Megnéztük Gravosa mellett a nagyszerű Ombla-forrást. 15—20 méternyi szélességben buzog elő a meredek szirt tövéből, a mindjárt egész vizesést alkotó folyó, hogy mindjárt megszületése után belehaljon a tenger ölébe. Ezért van, hogy jó területen édes a tenger vize, világos-zöld s jobbról és balról nádasok terülnek el. Azután a remek déli növényzettel pompázó Lacroma szigetét, az Adria gyöngyét látogattuk meg, a szerencsétlen Miksa császár, majd szerencsétlen Rudolf trónörökösünk kedves tartózkodó helyét. A főhercegi kastélyul szolgált régi kolostor most ismét szerzetesek, dominikánusok kezében van, mint királyunk adománya. A folyosók és czellák falai tele vannak érdekes Habsburg-arcképekkel, a helyiségek régi, értékes butorokkal. De szerzetesek állandóan nem laknak benne; csak egy-egy szerzetest küldenek oda, hogy felügyeljen és a sziget látogatóitól az obulusokat átvegye. Ha ez tovább is így tart, akkor a sziget gyönyörű vegetációja lassankint elhanyagolt vadonná fog változni.

A hullámok közt ugyancsak bukdácsoló vaporettonkkal, melyen egy pár hullámot zuhany alakjában is átélveztünk, nemsokára Raguzában kötöttünk ki s a délután hátralevő részét ott töltöttük. Érdekes véletlen volt, hogy ott állomásozott mozgósított katonáink éppen akkor készültek hazafelé. A főutezán fel voltak halmozva a málhák, rakásban a sok borjú, pyramisokban a fegyver, s mert vasárnap délután volt, katonáink négyesével-ötösével végezték utolsó búcsúsétájukat, bizonyára nem egy könnyet fakasztva a raguzai szépnem szeméből. Este a tengerparton kocsikon mentünk vissza Gravosába hajónkra s útunkat folytatva

másnap délelőtt tíz óra tájban Brindisiben kötöttünk ki, hol délig időztünk. Bejártuk a szép fekvésű, Vergilius haláláról nevezetes város szebb részeit, aztán ismét útnak indultunk, nagy útnak, mert tudtuk, hogy hajónk Alexandriáig többé nem áll meg. Szerencsére legkellemetlenebb útítársunk, a Bóra, az olasz partokon elbucszott tőlünk, a levegő mindinkább megenyhült és az ég is mosolygóbb lett. Most már könnyebb szívvel gondoltunk a hátralevő útra. Hajónk kedden kora reggel Corfutól jobbra térve a Kephalónia és Ithaka közt levő keskeny tengersizoron haladt keresztül. Hiába siettem az öltözéssel, hogy Ithakát lássam; mire feljutottam a fedélzetre, Ithakának déli végéhez értünk s nemsokára a szép Zante vonta magára figyelmemet. Homeros napja nem hazudtolta meg magát: a görög ég, ha nem is egészen felhőtlenül, de mosolyogva fogadott s ha nem volt is egészen síma tengerarcz, a turbidus Hadria után nem győztük bámulni és élvezni az ión tenger színeit, a görög szárazföld érdekes partvonalát, melytől itt-ott alig voltunk egy pár kilométernyire. Gyönyörűen látszottak a verőfényben az Erymanthos havas ormai. Katakolóval szemben öreg, de agilis angolunk, Mr. Brown, az olympiai Kronos-halmot is fölfedezte. Valósággal emelkedett hangulatban telt el a nap Görögország partvonala mellett. Sötét este volt, mikor a Cap Matapan (a régi Taenaron) irányába jutottunk. Lészay barátunk már előre kifejezte félelmét, hogy ez a Cap Matapan nem fogja magát jól viselni. Nem hiába képzelték ott a görögök az alvilág lejárátát. S valóban az este felé támadt Levante szél mindinkább erősödött, az idő mindig komorabb lett, úgy hogy az esti ebéd élvezete valóságos erőpróba volt. Nem is vett mindenki részt benne. Egyik útítársunknak tudniillik mindjárt elment az étvágya, mihelyt látta, hogy az edények tánczának megakadályozására favazakkal teritenek. A Levante esőt hozott magával s éjszánkánk eléggé mozgalmas volt. Másnap reggel szép látvány tárult eléink: Kréta szigetének magas Ida-hegysége hóval borítva tündöklött északról a napfényben; a tenger a legszebb azurszínben tárta ki előttünk fenséges tükrét.

Sajátságos és érdekes látvány: Európából nem látni egyebet, mint a már Homerostól emlegetett «százvárosú» Kréta szigetét, melyet a rajta történt nagyszerű ásatások tanúsága következtében az úgynevezett mykeni műveltség középpontjának ismer el a mai tudomány. Hiszen Krétának az érdeme, hogy a Minos király labyrinthosáról szóló mesék valóra váltak: a Knossosban, Phaestosban napfényre hozott bámulatatos királyi paloták széles lépcsőikkel, hosszú folyosóikkal, termeik és kamráik végtelen sorával, melyből Minos király igazságtevő trónterme, trónja sem hiányzik — igazi meseország megvalósított álmainak tűnnek fel. És Kréta szigetétől, a Zeus által elrabolt Európáról nyerte nevét a mi egész földrészünk. S azon a havas Ida-hegyén nevelkedett a nymphák gondjaira bízott kis Zeus. Talán az sem egészen mese?

Szép napunk volt, de bár a felsőkabát leolvadt rólunk, a szél nem szűnt meg, csak nyugatívá, Ponentévé vált s a déjeûner alatt asztalunkon elég vígan tánczoltak a poharak. Nemsokára végkép eltűnt Kréta és elmondhattuk: «cælum undique et undique pontus». Hajónk körül négy fecske röpködött. Bizonyosan elmaradtak Európába költöző társaiktól és mivel nincs bátorságuk neki vágni a bizonytalan útnak s nem merik elhagyni a pihenést nyújtó hajót, most már bizonyosan visszajutnak az elhagyott Afrikába. Lám, nem elég az ösztön s nem elég az egyéni erő és képesség: még a levegőt könnyen szelő madárnak is a nagyobb közösség, az összetartás adja meg az erőt és kitartást.

Csütörtökön egünk ismét borult volt, de a levegő melegebb. Szinte érezni kezdtük Afrika lehelletét. Dél felé egy keskeny vonal látszott az ég és a tenger között: a meglehetősen alacsony afrikai part. A hajónak Brindisi óta nem szűnő egyenletes zakatolása lassúdott. Alig vártuk, hogy az étkezés véget érjen s a földéletről üdvözljük a fehér házaival messze tündöklő Alexandriát. Hajónk fölhúzott zászlói már régen megadták a jelt. Nemsokára egy vitorlás, evezős bárka tűnt fel, a mint egyenesen nekünk tartott. Rajta négy afrikai; egy kormányoz, kettő evez. Fekete az arczuk, fehér a bokaig érő ruha rajtuk. Parancsnokuk, a

«pilota», a mint hajónk közelébe férközhetett, mint egy evet mászik fel hajónkra, méltósága teljes tudatában átveszi hajónk kormányát és bevezérli a kikötőbe. Ő ismeri ott legjobban a mélységeket, a zátonyokat. Bizhatunk benne. Bejutunk az árbocterződés óriási kikötőbe s érezzük Kelet napjának melegét, s látjuk Kelet tarka-barka színpompáját, de a tarkaság nem bántja szemünket. Minden olyan harmonikus, olyan megnyugtató. Mindenütt világos színek és tiszta körvonalak.

De nem érünk rá bámulni. Málhánkról kell gondoskodni, hogy biztos kézbe jussanak. Hajónk nem állhat a parthoz, nincs számára elég hely, csolnakokon kell kiszállanunk. Egyszerre megrohanja hajónkat a hordárok, bizományosok, hétel-képviselők egész serege s fülsiketítő zajjal hangoztatják hételük czímét, ragadják málháinkat és iparkodnak bennünket lefűlelni. Ilyenkor van egy nagyhatalom, melynek embereiben föltétlenül megbizhatunk, s ennek a nagyhatalomnak a neve *Cook*. Ez a név ragyog a mellén egy idősebb, de robustus félszemű arabnak. Rögtön megajándékozuk bizalmunkkal, hiszen az angol nyelvet legalább is olyan fényesen töri, mint jó magunk, s átadjuk hármunk málháit számszerint. A Cook-ember a vámvizsgálatot egy pár pillanatnyi megállássá devalválja, még útlevelünket sem kéri, megelégesznek congressusi tagsági jegyünkkel s szabad utat engednek.

Alexandriában ez alkalommal nem szándékoztunk időzni, mivel a congressus megnyitása előtti napon, nagypénteken, már Kairóban akartunk lenni. Alexandriában tartották szerdán és csütörtökön az előzetes üléseket s egy pár érdekes felolvasást vagy előadást, így pl. *Lambros*, az athéni egyetemen a történelem tanára s az első congressus volt elnöke, pompás beszédben üdvözölte a congressust, mint a hellén kormány képviselője s avatott szavakkal méltányolta Egyiptom ősrégi culturájának nagy jelentőségét és tanulságait, melyek okadatolttá tették, hogy Athén után mindjárt Egyiptom legyen a régiség kutatóinak gyülekezőhelye. Dr. Schreiber római tanár az alexandriai művészetről, dr. Thiersch (Freiburgból) Pharosról és az alexandriai Sara-

peumról, Breccia, az alexandriai muzeum igazgatója az alexandriai Ghirlandomaniáról beszélt. Nekünk azonban érkezésünk ideje miatt ezeknek a meghallgatásáról le kellett mondanunk. Alexandriában, ebben a nagy nemzetközi emporiumban most mindössze két órát töltöttünk. Végig jártuk a főbb útvonalakat, megbámultuk a nagy, hosszúkas négyszögben elterülő fényes Mohammed Ali-teret, melynek parkborította közepét Mohammed Ali lovasszobra ékesíti, megízleltük a pompás török kávét s nemsokára a pályaudvarnál voltunk, hogy útunk főcéljához, Kairóhoz közeledjünk. Egy teljesen angol mintára berendezett vonaton foglaltunk helyet, kényelmes, folyosós kocsikban, melyeknek azonban a folyosó felől nyitott fülkéik vannak s az emberek bennök a legnagyobb szabadsággal mozoghatnak. Nagy sürgés-forgás, láрма, narancs, ital s effélék hangos kínálása az utolsó perczig tart. A fekete arcú rendőrök pálczája nem egyszer működik, a láрма ellen azonban ők sem tesznek semmit. Hat óra tájban megindul gyorsvonatunk, még pedig igazi angol gyorsasággal s viszi a világ legvegyesebb, legtarkább utazóközönségét a Nílus ereitől sűrűn behálózott Deltán keresztül. Elhaladtunk a Mareotis nagy tava mellett, érintünk a sok vályog-falun kívül egy pár nagyobb várost is, minő Tanta, s a mandarin-narancsáról híres Benha s nem sokkal kilencz óra után elérjük az Alexandriától 208 kilométernyire fekvő Kairót. Az ajánlott hotelek közt a *Hôtel National*ra esett választásunk, s ez teljesen bevált. Vannak fényesebb hotelek, a legnagyobb angol komforttal berendezve, mint pl. a Shephard, a Savoy, a Continental, de a mi igényeinket teljesen kielégítette a *Hôtel National*. Tekintettel az igazi téli saison végére és a congressusra, a hotelek általában mérsékelt árakat szabtak, úgy hogy mi pl. személyenként 50 piastert fizettünk egy napra a teljes pensióért. Egy piaster 25 fillért tevén, napi ellátásunk tizenkét és fél koronába került. A Shephard hotelben 65–80 piaster volt a napi ellátás ára, a Continentalban 60 piaster. Két egybenylő szobában elhelyezkedvén, csakhamar megkaptuk késő esti ebédünket, melyet bokaig érő, piros öves fehér ruhába öltözött, fekete arcú

berber szolgált fel számunkra. A teljesen izletes ebéd után, hogy a városból is élvezzünk valamit, kiindultunk s első benyomásaink mindjárt a legkellemesebbek voltak. Szinte télies időben indultunk Triesztből s itt, ime, a legkellemesebb nyári est fogad bennünket. Nem győzzük beszívni a balzsamos, üde, száraz levegőt s nem győzzük bámulni az európaias, szinte párisias palotaszorokat, a kertek növényzetét, a karcsú pálmát stb, aztán az utcák élénkségét, tarkábbnál tarkább közönségét. Egészen új, az eddigihez nem hasonlítható világban érezzük magunkat, egy ezeregyéjszakai országban és csak akkor szorul el egy kissé a szívünk, mikor eszünkbe jut, mily távolság, mennyi föld és mekkora tenger választ el bennünket szeretteinktől. Aztán lepihenünk szűnyoghálós, kényelmes, hótiszta ágyunkba, s bár a lószőrös párna kissé kemény a fejünknek, nemsokára édesdeden alusszszuk a hosszú út fáradalmait «lassi maris et viarum».

A congressus hivatalos helyisége az impozáns Savoy-hôtelben volt s ott tartották jórészt az üléseket is, csak a congressust megnyitó ünnepélyt tartották az Operában s a záróülést az egyiptomi egyetemen. A rendezőbizottság elnöki tisztét az egyiptomi khedive, *Abbas Hilmy* viselte; alelnökei *Musztafa Jehmy*, *Jakhry* és *Saad Zaghlul* (közoktatásügyi minister) basák voltak. A bizottság tagjai közül meg kell még említenem annak lelkét, főtítkárát, a híres *Masperot*, az egyiptomi régiségek főigazgatóját, *Borchardt*ot, az egyiptomi német archæologiai intézet igazgatóját s *Herz beyt*, az arab muzeum igazgatóját, a ki voltaképen igen kedves, szeretetreméltó magyar ember s a ki bennünket családja körében is előzékeny kedvességgel fogadott. A végrehajtó bizottság tagjai *Maspero* elnöklete alatt: *Borchardt*, *Breccia*, *Chassinat*, dr. *Innes Bey*, *Lacau*.

Szombaton délelőtt tíz órakor ment végbe a congressus ünnepies megnyitása az Operában. Az Opera előtti tér gyönyörű, mozgalmas képet nyújtott. Gyalog- és lovasrendőrök övezték az operát s egyiptomi lovasszázad volt elhelyezve a bejárat előtt. A gyülekező és összegyűlt ünnepi közönség is szép tableaut nyújtott. A zsöllékben

fényes hölgykoszorú, a páholyokban diplomatiái testületek, a színpadon a kormányok, egyetemek, akadémiák és más tudós társaságok küldöttei. Tíz óra után néhány percczel a prosceniumpáholy nyitott tribünjén megjelent a khedive pasáinak kíséretében s francia nyelven felolvasta megnyitó beszédét; megköszönte a congressus tagjainak, hogy oly szép számban jelentek meg, üdvözölte a kormányok és tudós társaságok küldötteit s örömét fejezte ki különösen azon, hogy az Egyiptom-kutató tudósok jelenléte remélhetőleg buzdító hatással lesz magukra az egyiptomiakra, hogy saját országuk multjának kutatásával behatóbban foglalkozzanak. Megígérte, hogy a congressus törekvéseit teljes erejéből támogatni fogja és szerencsét kívánt a congressus munkálataihoz.

A szervező bizottság nevében Cavvadias, a görögországi régiségek főfelügyelője beszélt, s fejtegette az archæológiának a modern tudományban való szerepét, büszkén mutatott rá Görögország érdemeire s hálásan ismerte el Egyiptomnak termékenyítő hatását. Utána Breccia, az alexandriai muzeum igazgatója beszélt a latin civilisatio nevében olaszul s azt fejtegette, milyen szálak kapcsolták minden időben a latin népek civilisatióját a keleti civilisatiohoz. Kívánja, hogy ez összekötő szálak jövőre is fennmaradjanak az emberiség előhaladása érdekében. E beszéd után a khedive kíséretével eltávozott s a katonaság tisztelgése és a khedivei hymnus hangjai mellett elhajtott.

Most Crusius, a müncheni egyetem tudós tanára beszélt németül a tudós-társaságok nevében különösen arról, milyen hatással vannak a tudományra az ilyen congressusok. Utána Babelon, a francia akadémia tagja, a Collège de France tanára szólott az akadémiák nevében s rámutatott azokra az irodalmi kincsekre, melyeket újabban Egyiptom földjében találtak s melyek ismereteinket annyira gazdagították s remélnünk engedik, hogy ez a csodás föld még sok meglepő fölfedezést tartogat a világ számára s igaza lesz Mommsennek, hogy a XX. század a papyrologia százada lesz. A modern Egyiptom muzeumai és archæologiai munkálatai bizonyítják, hogy Egyiptom érdeklődik dicsőséges multja iránt s annak tudós felkutatásában élénk részt vesz.

Beszélt még Smith a British Museum conservatora és Artin pasa, az egyiptomi akadémia alelnöke.

Maspero, kit ez alkalommal az angol király a Szent Mihály és György rendjével s a khedive a Medjidieh-rend nagy cordonjával tüntetett ki, előterjesztette a szakosztályok elnökeit és alelnökeit. A tiszteletbeli elnökök sorába magyar embert is iktattak, Hampel Józsefet.

A congressus a következő szakosztályokra oszlott:

- I. Præclassikus archæologia.
- II. Classikus archæologia.
- III. Papyrologia.
- IV. Vallási archæologia.
- V. Byzanci archæologia.
- VI. Numismatika és geographia.

A különböző sectiók vagyis szakosztályok egyidőben a Savoy-hôtel különböző helyiségeiben tartották üléseiket a husvéti ünnepet követő napokon. Volt egy pár együttes ülés is, két szakosztály részvételével. Kár, hogy némely általánosabb érdekű előadás számára nem rendeztek be az összes szakosztályokat egyesítő összesüléseket. Így ugyanis nagyon megoszlott a közönség, kivált azért, mert kevés ember ment azzal a czállal Egyiptomba, hogy az összes felolvasásokat meghallgassa (hiszen azok nyomtatásban is meg fognak jelenni), hanem inkább azért, hogy Egyiptomot lássa. Magunk is azok közé tartoztunk, a kik megelégedtek egy pár nagyobb érdekű felolvasás meghallgatásával és a többi időt a muzeumok, a város és környéke tanulmányozására fordították. Nem akarjuk itt felsorolni a felolvasásokat, legfeljebb egy párt emelünk ki. Így pl. a kiváló egyiptologus Steindorff a Chephren-pyramisnál történt újabb ásatásokról, a Sieglin-féle expeditióról tartott érdekes előadást, melyet aztán a helyszínén is demonstrált; Cavvadias a kephaloniai mykenei civilisatióról és az epidaurosi tholos restauratiójáról beszélt; Karow, az atheni német archæologiai intézet titkára a mykenei és egyiptomi fegyverekről, Apostolides az ó-egyiptomi birodalom civilisatiójának ægeusi kezdeteiről, Zuzker (Kairó) a papyrushamisításról, Fritz Hommel (München) Leto és Apollo arabs eredetéről, Lam-

bros a byzanci kettős sas eredetéről és a byzanci császárok ikonographiájáról stb.

Mindezek az előadások — legalább kivonatossan — meg fognak jelenni a congressus Comptes-rendu-jében. Én azt hiszem, hogy a congressusi előadások számát kevesbíteni kellene, mert itt is el lehet mondani, «több a fél az egésznél». Nem abban áll az effajta congressusok jelentősége, hogy ott minél több tudós felolvasást tartsanak, hanem inkább abban, hogy a különböző országok tudósai egymást megismerhessék, gondolataikat kicsérélhessék, egymás munkáját, működését az egyénnel kapcsolatban látni és méltányolni alkalmuk nyíljon s a tudomány érdekében minden válaszfalat ledöntve, a tudósok és tudomány nagy republicáját megalapítsák. A sok szakosztályra bontásnak épen az ebből következő elszigetelődés következtében nem vagyok híve, s ez irányú véleményemet a két év múlva Rómában tartandó congressuson — *dis iuvantibus* — ki is fogom fejteni.

Hagyva most a nagyon komoly dolgokat, azokra a mozzanatokra térek át, melyek a congressussal kapcsolatosak, minők a congressus tagjainak társas összejövetelei, a különböző meghívások, a hivatalos kirándulások stb.

Maga a khedive kétszer fogadta a congressus tagjait: ünnep utáni kedden délután 4 órakor kairói palotájában és szerdán délután a Nilus Kairó alatti barrage-ánál elterülő pompás kertjében. A khedive palotája kívül egészen egyszerű, szinte kaszárnyaszerű épület, belül pedig nem valami arabs építészeti formákat tüntet fel, hanem renaissance stílust. Pompás, magas termek, szép boltívekkel. Itt ő fensége személyesen fogadta s kézzel-féjjel üdvözölte európai vendégeit, kik a hivatalos utasítás szerint redingotében jelentek meg. Ő fensége is egyszerű sötét ruhában volt s a keleti jelleget különben igen szabályos, csaknem magyaros arcvonásain kívül csak a fején levő fez tüntette fel. A vendégek eloszoltak a becsü termekben és a frissítő-ekkel, finom harapni valókkal megrakott asztalokat keresték fel. Legnagyobb keresletnek és nem kisebb kínálatnak örvendettek a pezsgős palaczkok és a kitűnő khedivei cigaret-

ták. Még érdekesebb és kedvesebb volt a másnap délutáni Garden-partie, a Barrage-nál, hol azonban ő fensége személyesen nem volt jelen. Három nagy khedivei yacht vitte a társaságot a normann várak stílusában épített nagyszerű barrageig. Három ilyen nagyszabású gátja van a Nilusnak, egy Philæ szigete alatt Assuán fölött, az úgynevezett első katarakta helyén; a második Luksoralatt, a harmadik a Kairó alatti, az assuánival együtt a világ legnagyobbyszerű gátépítménye. E gátak nélkül a világ legáldásosabb vize, a Nilus, nem győzne megfelelni a mai szükségleteknek. Mert a mai Egyiptom igényei már sokkal nagyobbak. Herodotos, ki egyiptomi útjában egészen Assuánig eljutott, a legtalálóbb kifejezéssel Egyiptomot a Nilus ajándékának mondja. Egész útunk alatt mindig és mindenütt igazolva láttuk ezt a talpraesett mondást. A hova és a meddig a Nilus árjai eljutnak vagy elvezethetők, ott gazdag és az időjárástól, az égtől csaknem egészen független tenyészet virul. A hol a Nilus vize hiányzik, ott sívó pusztaság, fűszáltalan kopárság terjeszkedik. De a mai népesség és a mai speculatio mindig többet és többet kíván a Nilustól; azt kívánja, hogy a Nilus ajándékozó kedve kifogyhatatlan legyen. S a Nilus «győzi, adja még.» A Kairó alatti gátnak, melynek építéset 1835-ben kezdték meg és csak 1890-ben fejezték be, az a rendeltetése, hogy a Nilus vízállását a Deltában és Kairó felett egész esztendőben egyenlő magasságban tartsa, s így lehetségessé tegye a földeknek vízzel ellátását, másfelől a hajózást, mely alacsony vízállás mellett lehetetlenné válnék. A gát alatt ágazik a Nilus kétfelé s szakad az ú. n. rosettei és damiettei ágakra, míg az ó-korban hét ágban szakadt a tengerbe. E hét ágat ma egész csomó csatorna pótolja, melyek a Nilus deltáját érhálózatként szeldelik.

Miután hajóink kikötöttek és a barrage hidjának sinein apró kis trolley-kon végig gurítottak bennünket a gyors-lábú arabok, a Nilus két ága közt elterülő sziget remek parkja fogadta a 400 főnyi vendégsereget gyönyörű délszaki növényzettel s nagy árnyas szikamorfa alatt bőven megrakott asztalokkal. A khedive helyett Sulfikar bey főszer-

tartás-mester és Martino pasa fogadta a vendégeket. A kirándulásban nagy számmal részt vett hölgyek ottléte természetesen nagyon emelte a kerti mulatság sikerét.

A khedivén kívül más celebritások is meghívták a congressus tagjait, így pl. báró Oppenheim német követ-ségi tanácsos teára, Geoffroy francia nagykövet az ezeregy éjszaka bűbájára emlékeztető fényes estélyre, az arab művészet minden pompájával ékeskedő villaszerű palotájába. Szűkebb körű, de igen kedves és emlékezetes déli reggelire hívta meg Ausztria és Magyarország képviselőit Koziebrodzki osztrák és magyar nagykövet. Összesen tizenheten ültünk az asztalnál, magyarok hárman, Hampel, Pósta és én. A nagykövet, kit a külföld miniszternek nevez, nem lakásán, hanem egy clubhelyiségben fogadott bennünket, mivel Stuttgartba helyeztetvén át, már csomagolt, hogy utódjának, Széchenyi grófnak, átadja hivatalát. A gróf rendkívül szeretetreméltó modorával valósággal elragadta vendégeit s különösen bennünket, magyarokat, kik iránt rendkívüli előzékenységet tanúsított. Stuttgartba való áthelyezésén egyáltalában nem örvendett, mert ez ketté vágta az ő tervét, mely abban állott, hogy Ausztria és Magyarország is lépjen actióba az egyptologia érdekében s állítson fel Kairóban archæologiai intézetet, folytasson ásatásokat, szóval vegye föl a versenyt a világ legműveltebb nemzeteivel. Mi magyarok méltányoltuk e szép tervet, melynek megvalósítására nézve a gróf még nem hagyott föl minden reménnyel, de rámutattunk arra, hogy még Rómában és Athenben sincs archæologiai intézetünk, a mi elsőrendű szükséglet volna. A gróf viszont arra a kedvező körülményre mutatott rá, hogy Egyiptomban még most szabad a vásár, nincs a régiségekre nézve kiviteli tilalom, mint Itáliában vagy Görögországban s az ásatás céljából alkalmas területet igen könnyen kaphatni. Tagadhatatlan, hogy ez a szempont és ez a körülmény elég fontos volna arra nézve, hogy Egyiptom javára döntse el a kérdést, csak legalább kérdés volna csakugyan, hogy hol állítsunk fel ilyen intézetet. Sajnos, ilyen kérdésekkel mi nem igen foglalkozunk s így történik, hogy az archæologiai tudomány nemzetközi congressusán csak mint

szégyenkező nézők és hallgatók lehetünk jelen mi magyarok, a régi Pannonia hivatott képviselői.

Hivatalos, közös kirándulás volt nagyszombat délutánján a *gizehi pyramisokhoz*. De hova tűnt el a régi romantika?! Ma nem számár- vagy teveháton, hanem villamos vasúton tesszük meg a tizenkét kilométer hosszú utat a lebbachfákkal szegélyezett gyönyörű sétány hosszában. A pyramisok Kairóból is láthatók s pl. a fellegvárból nézni a napnyugtát a pyramisok irányában valami feledhetetlen látvány. Nem hinné az ember, hogy egy vagy több egyenlőszárú háromszög, mely a pusztaságból minden művészi ambitio nélkül kiemelkedik, olyan hangulatot tud bennünk kelteni s az egész vidéknek olyan sajátzerű jelleget tud adni, mely hatásában nagy művészeti alkotásokkal vetekedik. S mi okozza ezt a hatást? Nem magának a horribilis kötömgének művészi aránya, nem valami harmonia az anyag és megmunkálása közt, hanem az a négy- vagy inkább ötezer év, mely e colosseumokról ránk tekint. Valóban: *saxa loquuntur*, de nem mindenkire, csak ahhoz, a kinek képzeletét annak a nagy multnak varázsa megihleti.

Gyorsan közeledünk az emberi hatalom és emberi munkaerő e primitív s mégis grandiosus alkotásaihoz, ötezer év néma és mégis beszédes tanuihoz. A mint közeledünk, úgy nőnek a pyramisok s mikor alájuk érünk, akkor megdöbbenünk a soha el nem képzelt tömeg láttára s alatta egyszerre végtelenül törpéknek érezzük magunkat. Csak gondoljuk el, hogy a Cheops (Khufu) pyramiséba a bécsi Szent István templom mindenestől beleférne, mert hiszen a pyramis 12 méterrel meghaladja annak tornyát, sőt a második pyramis, a Chefrené is magasabb három méterrel. Csak a kölni dóm haladja meg mindeniket, mely Cheops pyramisánál is magasabb 9 méterrel. Az Eiffel-torony, ámbár több mint még egyszer olyan magasra nyúlik, vékony vasvázával korántsem éri utól a pyramisok impozáns hatását.

A gyönyörű sétaút végén pompás vendégfogadó van, a Mena-house-hôtel, mely mintegy elválasztja a termékeny völgyet a nyomban kezdődő libyai sivatagtól. A hol Egyiptomban megszűnik az élők termékeny földje, ott nyomban

minden átmenet nélkül következik a sivatag, melynek száraz sziklaüregei, mastabái vagy pyramisai a legbiztosabb lakások a holtak számára. A minden nedvességtől ment sívó homok őrizte meg a pharaók mumiáit, a mumiák festett arcmásait s Bacchylides, Herondas, Aristoteles és mások papyrusra írt műveit.

Ha a Mena-house-hôteltől nem akarunk tíz perczig gyalogolni a kissé fárasztó úton, válogathatunk a pusztak hajója, a teve és Egyiptom leghasznosabb állatja, a szamar között; a gyalogolni akaró alig tudja lerázni nyakáról e két állat kínálót. Leginkább hölgyek találják stilszerűnek, hogy felüljenek a teve hátára. A teve, gazdája parancsára, keserves hörgések közt szépen letérdel s felveszi a lengő fátyolos ladyt, aztán indul könnyű terhével, felváltva rakván a két jobb és a két bal lábát, minek következtében a rajta ülőnek rhythmikusán kell hajlongani az állat ringó járása szerint. E két állat nélkül az egyiptomi ember talán kívándorolna, mert nem tudna megélni. És csodálatos, mennyi terhet, mennyi fáradságot elbír ez a két türelmes állat!

Cheops pyramisát természetesen meg kell másznunk a rendelkezésünkre álló két beduin segítségével, kik a legnagyobb ügyességgel rángatnak, húzgálnak, tologatnak fel bennünket a csaknem 52 foknyi szög alatt emelkedő burkavesztett pyramis megmászható lépcsőin. Nem sejtettük, hogy e vállalkozásunk után vagy három napig a legeurópaiabb hôtellépcsőn is nehéz lesz fel- vagy lejutnunk. A tetőről való kilátás azonban megjutalmazza fáradságunkat. A Nilus termékeny völgye, az egész Kairó kupoláival és karcsú minaretjeivel, alattunk a nagyobb és kisebb pyramisok egész tömege, a halál sivatag birodalma, messzebb délen az abusiri, sakkarai pyramisok körvonalai; a Nilus kígyózó medre és csatornáit, a vályogfalvak s a fölöttük koronájukat lengető karcsú pálmacsoportok — mind ez olyan kép, mely eszünkbe juttatja Schillernek azt a mondását, hogy a ki az *Ilias* XXIII. énekét olvasta, az többé nem mondhatja magát egészen boldogtalannak. A szemünk előtt elterülő látvány — Homerida létemre sem habozom kimondani — felért az *Ilias* XXIII. énekével.

Leszállva Cheops pyramisáról — a mi egy kissé szédítő mulatság — természetesen bejártuk a látogatók nagy csoportjaitól ellepert pyramis-mezőt, megnéztük az ezredévek óta egykedvűen mosolygó, ütött-kopott Sphinxet, a Mariette által 1853-ban fölfedezett földalatti gránitemplomot, melynek grandiosus, egyszerű formái, pillérei és architrávjai mintegy ősi mintáját szolgáltatják minden későbbi templomnak. Ennek egyik folyosójáról került ki Chephrennek kilencz szobra, melyek most a kairói muzeumban vannak.

A forró homokban való sok járás után jól esett megpihennünk a Mena-house-hôtel árnyas udvarán s élveznünk a congressistáknak kínált pompás teát és süteményt. Nem-sokára a hosszú sorban álló villamos kocsik külön vonatára szálltunk s üdítő hűs esti szellőben tértünk vissza Kairóba.

Másnap, husvét vasárnapján délután (hogy husvét van, azt persze csak a naptárból tudtuk) szintén nagyon érdekes műsorpontunk volt: a mecsetek és dsámik (= nagyobb mecsetek) megtekintése szakavatott vezetés mellett két nagy csoportban. Ezen a napon Egyiptom a maga jóvoltából egy érdekes specialitásával kedveskedett nekünk, t. i. bemutatta a tikkadt forróságot hozó és mindent sárga színbe vonó délnyugati szelét, az ú. n. Chamásint. Ez nyomasztóvá tette ugyan a légkört, de azért örültünk, hogy szerencsénk volt vele megismerkedni, még jobban annak, hogy másnapra már búcsut is vett tőlünk.

A mecseteket kocsikon bejárva, alkalmunk volt a különben egészen európai jellegű fővárosnak sokkal régibb és jellemzőbb részeit, az arab negyedet s annak rendkívül szűk utcáit, girbe-gurba sikátorait, rendkívül mozgalmas utcái életét megismerni. A dsámik (= gámia) közt első volt az Ibn-Tulûn, Kairó legrégebb dsámija a IX. századból. Óriási peristylos udvara 8100 négyzetméternyi terület, közepén kupolás kút áll. Nem messze tőle, a Citadella alatt emelkedik az egyiptomi arab építészet remeke, a Sultán Hasan dsámija 1356-ból, melynek egyik minaretje 82 méter magas. A dsámi fassade-jait remek cseppkőpárkányzatok, bent pedig a tarka márvány-szentély mennyezetét pompás

arabeszek díszítik. Megnéztük még az Ibn Kaláûn mecsetet, mely a XIII. század végéről való. Ebben van Kaláûn mameluk khalifa mausoleuma, melyet Herz bey restaurált. Hatalmas gránit- és porphyroszlopai, melyek a kupolát tartják, márvány- és gyöngy-mozaikjai a Kelet csodái közé tartoznak. Végre az el-Mandâni dsámit látogattuk meg, Kairó egyik legnagyobb arab templomát, melyet szintén Herz bey restaurált s az el-Muaijad-ot, (1422-ből) szép kupolás mausoleumával. Nagyon érdekes az ez alkalommal meglátogatott ú. n. Könyvkötőház, a mesteremberek főnökének 1637-ben épített magánháza, az előkelő arab ház típusa, hárem-helyiségekkel, elfogadó-teremmel, faragott fa-plafondal. Az egyetemül is használt régi híres dsámit, az ú. n. el-Azhar nem vették fel a programba. Mondják, hogy annak fanatikus közönsége nem mindig barátságos a kíváncsi idegenek iránt.

Hivatalos programnak tárgya volt a régi kopt templomok meglátogatása is Ó-Kairóban. Mi azonban jobbnak láttuk ezt más alkalommal magunkban végezni el. A koptok a régi egyiptomiak egyenes ivadékai; monophysita, azaz Krisztusban csak isteni természetet hívő asceta-keresztények. Számuk meghaladja a 600.000-et. Templomaik a régi üldözések miatt úgy el vannak dugva, hogy térkép szerint alig lehet a hozzájuk vezető utat megtalálni. Kívülről egyáltalában nem templom-jellegűek. Egynémelyik a Kr. u. VI. századból való. Legnagyobb és legnevezetesebb köztük az Abu Serge (= Sergius) temploma, a templomnál régibb kryptával, melynek egy fölkéjében a hívő kegyelet azt a helyet mutatja, a hol az Egyiptomba menekült szent család pihent. A három hajós templom őstípusa az ó-egyiptomi byzanci basilikáknak s összehordott különféle márványoszlopai, az elrekesztett sanctuarium ikonostasisának fa- és elefántesont faragásai, régi mozaikjai figyelemre méltó látni valói a különben disztelen, csúrszerű épületnek. Székek, padok nincsenek benne; a hívők a néha órákhozott eltartó istentisztelet, evangelium-olvasás alatt állnak, térdelnek vagy magukkal hozott zsámolyokon ülnek, férfiak és nők egészen elkülönítve.

Szintén nem csoportokhoz szegődve, hanem kettesben, hármasban vagy magánosan jártuk be többször Kairo elsőrangú nevezetességét, az Egyiptomi Museumot. Az egy nagy épületben levő Arabs Museumnak és khedivei könyvtárnak elég egy látogatás. A nagyszabású s igazán mintaszerű Egyiptomi Museum a nagy Nilus-híd közelében 1902-ben készült el. Sajátságos, bár szép a museum görög-római stylusa. A stilszerűség inkább egyiptomi jelleget kívánt volna, noha ezt mindenesetre nehéz lett volna összeegyeztetni az épület céljával s befogadó képességével. A híres gyűjtemény alapját a híres francia egyptologus, Mariette (+ 1881), vetette meg, kinek szép szobra a museum előtt áll. Tárháza, mérhetetlen becsű kincses bányája e museum mindannak, a mi az egyptológiához tartozik. Sokszorosan meghaladja a Louvre egyiptomi gyűjteményét is. Az egyiptomi történetnek minden kora szinte túlárado bőségben van itt képviselve. Valósággal irigység szállja meg az embert, mikor egy-egy pharaónak 10—12 hasonló szobrát látja együtt. Igazán adhatnának belőle más országnak is. Hiszen el is árusítanak egyes dolgokat, még sarkophagokat is, de inkább csak a selejtesét, s azt is jó drágán. Legszebbek az ó-birodalom (Kr. e. 2900—2400) alkotásai: a gránitból, dioritból faragott Chephren-szobrok, Ra-hotep és felesége, Nofret bámulatos elevevényű mész-kő-szobrai s a méltán híres Seik-el-beled szikamor-fából faragott szobra. A Louvreban levő egyiptomi irtoknak egy nem kevésbbé eleven párja is van mész-kőből. Maga alá húzott lábbal törökösen ül s a kezében tartott papyrusra ír. Érdekes, hogy az arab ma is a kezében tartja a papirost, a melyre ír, s nem teszi asztalra. Kairónak egy utcájában egész sor nyilvános íródeákat láttunk, a kik a museumi íródeáktól tanultak írni. De nem részletezem tovább e páratlan museum műkincseit, a régi Egyiptom köz- és magánéletének minden mozzanatát megörökítő tárgyait. Kimerithetetlen forrása mindezeknek ez a maga nemében páratlan gyűjtemény. S látni azokat az alkotásokat, melyekben a pharaók nagy hatalma tükröződik, s látni egyúttal maguknak e pharaóknak épségben fennmaradt porhüvelyét, magát az embert, ki félistenként élt és működött,

I. Sethost, II. Ramsest, III. Amenophist stb. — a mint tehetetlenül, közszemlére helyezve előttünk hever, nemcsak ritka museumi látvány, hanem egyúttal szelid melancholiára ösztönző nagy tanulság, mely az embert kicsinysége tudatára ébreszti. Tanulság kicsinyeknek és «nagyok»-nak, közembernek és királynak.

Az Arabs Museum nem közelíti meg sem gazdaság, sem jelentőség dolgában az egyiptomit, de azért az arabs művészet megismerésére nézve igen fontos. Régiségei leginkább Kairó mecsetjeiből valók s főképp a fafaragás bámulatos tökéletességre vitt művészetét tüntetik fel. Zománczott lámpák, tömör arany ajtók, elefántcsonttal kirakott asztalok, mozaik padlók, fayenceok stb. főleg az arabs iparművészetre nézve jellemzők.

A 66,000 kötetet magában foglaló khedivei könyvtár az Arabs Museummal egy épületben, még pedig pompás arabs stílusú épületben van elhelyezve. Szép nagy olvasóterme van kézi könyvtárral. Legérdekesebbek az üveg alatt közszemlére kitett gyönyörű illusztrált korán-kéziratok, a török nyelven írt legrégibb munka a XII. századból, a khalfák névaláírásai, s az illusztrált korán-kéziratok, s az illusztrált perzsa kéziratok stb.

Mindezek a látnivalók, maga a minden ízében érdekes város és környéke ott töltött 11 napunk teljes kihasználását követelte tőlünk s ezt a szép és nem túlságosan meleg időjárás lehetővé is tette. Csaknem egész napunkat felhasználhattuk és fáradtaknak mégsem éreztük magunkat. Az esték kellemesen hűvösek voltak, úgyho gysokszor felöltött kellett vennünk. Kairó legérdekesebb specialitása mindenestre az úgynevezett Muski-utca a belőle ágazó bazárokkal. Külsőleg ez utca is sokat vesztett már eredeti keleti jellegéből, de a benne reggeltől estig hullámozó élet most is az, a mi volt, kelet embereinek, a világ e nagy gyermekeinek a legnagyobb tarkaságban, a legkényelmesebb non chalance-szal, a legnagyobb hű-hóval és zajjal lefolyó, nyüzsgő életvására. Van itt minden és mindenféle ember: fellahok, koptok, berberék, beduinok, négerek, nubiaiak, arabok, törökök és európaiak.

A régi pharaóknak nem ritkán élő képmásai jelennek meg előttünk. Ez az utcza csakugyan beillenék az ethnographia szemléltető mozgóképének, eleven museumának. Ilyet sehol se lehet látni. Konstantinápolynak sincs hozzá fogható utczája. Forgalmát csak az Aranystrarv hídja közelíti meg, de ott természetesen hiányzik az itteni üzleti élet. Nápoly Via Rómája pedig a népfajok e tarkaságát nem érheti utól. Ha összehasonlítást keresünk, még leginkább Konstantinápolyra gondolunk. De nagy a különbség is, még pedig Kairó javára. Kairó európai jellegű részei Paris részeinek is beillenének, s az arabs városnegyedek tisztasága is jóval fölötte áll a konstantinápolyinak. Hiányzanak szerencsére a Konstantinápoly utczáin jobbra-balra heverő kutyák is. De hogy Egyiptom se legyen csapás nélkül, a gondviselés legyet adott neki kutyák helyett hihetetlen mennyiségben. S a légynek itt jó dolga van: a benszülöttek fatalismusa a legjobb állatvédelmi garancia. Közömbösen eltűnnek arcukon 8—10 legyet, még a gyermek arczáról sem hajtják el. Bizonyára nem utolsó oka a gyakori szembetegségnek. Annyi félszemű embert se látni sehol.

Ha aztán megúntuk az utczák zaját, tolongó tömegét, és a hamisított régiségek, gyárilag készült scarabæusok és egyéb árúczikkek tolakodó utczaí árusait, egy fél piasterért vagyis 12¹/₂ fillérért bemenekülhetünk a gyönyörű Ezbekijeparkba, e remek oasisba, a város kellő közepén, a hol úgy érezhetjük magunkat, mint valami paradicsomban. Együtt látjuk itt művészi csoportokban a keleti flóra egész pompáját; óriási fikusok vagy mesterséges barlangok alatt hűsölhetünk s nem győz betelni szemünk a remek csoportokban álló karcsú pálmákkal. Odysseus szellemes bókja jut eszünkbe, a ki Nausikaát egy Deloson látott karcsú pálmához hasonlítja. Szép karcsú pálmát láttunk sokat, de hozzájuk hasonló Nausikaákat látni nem igen volt módunkban. A keleti női öltözet ép úgy elvonja szem elől a női termetet, mint a keleti sűrű fátyol s az orron és homlokon alkalmazott borzasztó rézhüvely a női arcot. Igaz, hogy a legtöbb esetben nem sokat veszít az ember, csak néha lát egy-egy mély tűző, csillogó szempárt, mely sejteti a fátyol irigységét.

A Magyarországgal csaknem egyidős Kairónak érdekességét környéke is rendkívül emeli. A Nilus-barrage-on, a gizehi pyramisokon kívül ott van a mind faunájára, mind flórájára nézve kiváló, nagyszerű állatkert a pyramisokhoz vezető út mellett; ott van a Citadellával keleten kezdődő Mokattam-hegy, az arab sivatagnak kezdete, melyen számárhátan érdekes kirándulást tettünk Mózes-forrásához (!) és a megkövült erdőhöz; ott van a Mokattam alatt elterülő kupolás khalifasírok egész városa, melyből az élők sem hiányoznak. Kairóból rándultunk ki Matarijébe, mely nagyszerű struccztenyészetéről és Mária-fájáról híres. Ez a Mária-fa, egy régi szikamor, ismét egy szép legenda tárgya. Azt mondják, hogy alatta pihent meg vagy lakott az Egyiptomba futó szent család. A fa mindenesetre elég régi, több talán 200 évesnél, de hát valamelyik szépapja miért ne adhatott volna nyugvó helyet Máriának? Maholnap ez a fa is kivész, már alig van benne egy kis élet, de azért a legendának nem lesz vége: mellette már sudárba szökkent az utód, a szép legenda leendő örököse.

Nem messze van Matarijétől Heliopolis a vasúti útvonalban, egyike a legrégebb egyiptomi városoknak. A régi városból alig maradt fenn valami. Legérdekesebb a syenei vörös gránitból vágott legrégebb obeliscus, mely ma is eredeti helyén áll, mint egyetlen emléke az egykor híres és dicső nagyvárosnak. Ma szántóföldek veszik körül az I. Sesostris dicsőségét hirdető 20 méter magas kődarabot.

Bädecker-nek legújabb *Ägypten*-je (1906) még semmit se tud Új-Heliopolis-ról, vagy Heliopolis-oasis-ról, mely a khedive kubbehi palotájától nem messze, Kairótól északkeletre van s ma villamos vasúttal egy jó félóra alatt elérhető. Egy 1905-ben alakult társaság összevásárolt itt több mint kétezer hektárnyi területet a pusztában, melynek színvonala 40 méterrel meghaladja a Kairóét s itt nagyszabású villavárost alapított, minden kényelmet nyújtó óriási luxussal, csodás hotelekkel. Az építkezések ma is folynak, de a már felépült részek is bámulatba ejtik az embert. A mesterséges oasis olyanok számára készül, kik Kairó minden kényelmét élvezni akarják hamisítatlan siva-

tagi levegővel és páratlan kilátással fűszerezve s menten a nagy város kellemetlenségeitől. Ha bele nem buknak, itt olyan város lesz, a milyen nincs több a világon, s talán háttérbe fog szorulni a sokkal távolabb, délre (23 km.) eső Heluân, mely északi Egyiptomban eddigelé leginkább szerepelt nagyhatású pusztai levegőjével és kénes fürdőivel. Egyes esetekben s kivált szerényebb igényűeknek azonban ezután is jobban meg fog felelni Heluân, melynek éghajlati viszonyai rendkívül kedvezők s fekvése nem messze a Nilustól, gyönyörű kilátással a tulsó oldalon levő sakkarai, abusiri és dahschûri pyramisokra, méltán vetekszik a Kairó-éval.

A sakkarai pyramisok meglátogatását sem szabad elmulasztani. A Heluânnal szemben fekvő Bedraschenig kényelmes vasúti összeköttetés van. Onnan számárháton másfél óra alatt a régi Memphis főváros helyén elterülő dús pálmaerdőkön át a sakkarai lépcsőzetes pyramishoz jutunk. Útközben megnézzük a pálmafák közt heverő két colossalis szobrot, II. Ramses képmásait. A nagyobbik, mely mészkőből van faragva s 13 méter hosszú, kerítéssel van körülvéve s a kerítés belül karzattal ellátva, hogy rajta körülsétálva a fekvő colossust jobban szemügyre vehessük. Sakkára falut elérve, elhagyjuk a termékeny területet és megszabadulva a baksisért rimánkodó falubeli gyermekektől, a termékeny föld mentén, de a pusztaság szélén, süppedő homokban haladunk, szamarunkról le-leszállva északnak. Szamarhajtásaink ugyancsak megrémültek, mikor látták, ha valamelyikünk nem akarja az ő kengyelvas nélküli szamarát igénybe venni, mert azt hitték, hogy le fogunk valamit vonni a kialkudott bérből. Ki nem fogytak a biztatásból és a számár dicséretéből. «Gud Isel», «Mosió, rájt Isel!» Már közel voltunk Zoser pharao fokozatos pyramisához, mikor egyszerre a libyai sivatag felől erős szélroham jött velünk szembe, a fejünk felett kerekedett felhőből permetezni kezdett a csodaszámba menő eső és annak cseppjeivel vegyesen a sivatag szele arcunkba csapta a metsző porondszemeket, úgyhogy csak behunytt szemmel tudtunk előre hatolni. Hálásak is voltunk aztán Mariette szellemének, ki ezen a tájon

egy róla nevezett menedékházat épített. Ott megpihentünk, a szél ellen védve, egy nagy csürszerű helyiségben asztalhoz ülve, elfogyaszthattuk a magunkkal hozott elemőzsiát, megihattuk borunkat s így megerősödve az eső és szél elmúltával látogatást tehetünk Ptahotep, Ti és Mereruka mastabáiban és a Serapeumban vagyis a Mariette által fölfedezett Apis-sírban. Nem kevesebb, mint 24 Apisbikának egy-egy darabból vágott óriási gránit vagy mészkő sarkophagosait láttuk itt sorban a hosszú folyosóból nyíló fülkében nagy kegyelettel és gonddal elhelyezve, s a Serapeumot fölfedező Mariette abban a szerencsében részesült, hogy 3700 év elteltével ő léphetett be először e befalazott kriptába, melyet a csodás véletlen rablóktól, fosztogatóktól és avatatlan szemektől mindaddig megkimélt.

Legbámulatosabb a Ti mastabája. Ti az V. dynastia idejében élt és királyi főépítőmester volt. Az ő mastabáját is Mariette fedezte föl. A homoktengerben, mely most az egészet körülveszi és beborítja, egy ügygyel-bajjal épségben tartott út vezet le a hajdan szabadon álló mastaba nyílásához. Először egy 12 pillérszerű oszloptól tartott nagy négyszögű előcsarnokba, a halotti áldozatok bemutatására szánt helyiségbe jutunk. Ennek jobb szegletéből egy folyosóra érünk; falain szolgák vannak ábrázolva, a mint halotti áldozatokat hoznak. Mert a mastaba nemcsak a mumia sirja, hanem az ember szellemi részének, a Ka-nak lakóhelye és éléstára. A Ka jólététől függ a halott boldogsága, A Ka a sírban is látni kívánja azt, a minek az életben örült. Ő kívánja teste épségben tartását is. A folyosón át jutunk a tulajdonképeni sírkamrába, melynek tetőzetét két hatalmas pillér hordja. A sírkamra falait csodás reliefképek borítják, melyek az akkori élet legváltozatosabb jeleneit tárják szemünk elé. Aratás, cséplés, hajóépítés és mindenféle más mesterség, vadászat, halászat stb. oly eleven képekben, oly mozgalmas jelenetekben s oly művészi elrendezésben tárulnak elénk, hogy szinte megelevenedik előttünk a a négyezer éves múlt s álmélkodva látjuk, mily művészi feladatok megoldására volt képes már akkor az ember s a későbbi időkben mennyit felejtett s mikor jutott el ismét

a műveltség régi fokára. «Forgó viszontság járma alatt nyögünk.» Előre haladunk és visszaesünk, s a multtal szakítás legbiztosabb ütegyengetője a hanyatlásnak. Művészetben, költészetben ma is ezt tapasztaljuk. A mult ismerete óv meg bennünket mindenben a tapogatódzástól, a tévedéstől.

Nagyszerű a Mereruka mastabája is, melyben a szobák és folyosók száma 31-re rug, s egy fala sincs, melyet a régi egyiptomiak horror vacui-ja üresen hagyott volna. A reliefkészítő művész magáról sem feledkezett meg, magát is ábrázolta, a mint balkezeiben festékes kagylót, jobb kezében nádszálat tartva az évszakokat képviselő isteneket festi. De Ti mastabájának reliefjeivel inkább versenyez a Ptahotep mastabája, szintén az V. dynastia korából (Kr. e. 2400 táján). A művészetnek és művészi ügyességnek sokkal későbbi korai, mondhatnám mai kora sem tanusít a relief alkalmazásában és kezelésében több művészi belátást és ügyességet, mint e két mastaba reliefjeinek művészei, ha leszámítjuk azokat a különösségeket (például a különböző szempontokból való látás összekeverését), melyek az egyiptomi ábrázolásmódot sajátyszerűen jellemzik. Tudva levő, hogy az egyiptomi rajzoló például az embert egyszerre három nézetben ábrázolta: lábait profilban, törzsét en face s fejét ismét profilban. Nem azt tüntette fel, a mit egyszerre, egy szempontból látott, hanem a különböző szempontokból megfigyelt részek együttes, egyidejű ábrázolását tekintette feladatának. Nem a látszatot akarta visszaadni, hanem a tudatában levő reális valóságot. Ellenben például az állatokat (s néha valamely munkával elfoglalt embert is) egy szempontból, profilban ábrázolta s különösen az állatok rajzában bámulatos megfigyelő képességének adta bizonyosságát.

A sakkarai és abusiri halottas mező szétszórt pyramisai közt legnagyobb és legérdekesebb Zoser király fokozatos vagy emeletes pyramisa. Zoser a III. dynastia uralkodója volt s így az ő pyramisa még a Cheops-, Kephren-féle pyramisoknál is régibb. Hat emeletből áll, melyek mindig kisebbedő átmérővel végre csúcsban végződnek.

Sakkarai kirándulásunkból esti 6 órakor érkeztünk vissza Kairóba. Mintha csak haza mentünk volna, Kairót egy néhány nap alatt úgy megszereti az ember. Miben van ennek a városnak a varázsa? Ennek a városnak, mely tőlünk olyan messze esik, s melyről azelőtt legfeljebb halvány fogalmunk volt? Azt hiszem abban, hogy Kairo talán a legteljesebb kaleidoskop-képben tünteti fel a három ó-világ-rész embereit és életét. Olyan embereket és dolgokat látunk, a milyeneket együtt még nem láttunk s olyan viszonyok közt, olyan culturában, sőt különbben élhetünk, mint ott-hon. Látjuk az ősembert, a mint a modern culturával érintkezik, s látjuk az őskort, melytől a mai annyit tanulhat. A szemhatáron az emberi hatalom és emberi munka-erő legrégibb, legimpozánsabb építményei emelkednek s a félholddal kérkedő minaretek a középkor századairól regélnek a modern angol kényelemmel dúsan felszerelt hotelek európai embereinek. Így ha maga Kairó nem is, de Kairó egész környékével és környezetével a világtörténelemnek még nagyobb szakaszát foglalja magában, mint Róma. Azt hiszem, ez az ősrégi történelmi patina az, mely Kairónak olyan csodás varázst ad.

Kairói tartózkodásunk alatt meglátogattuk Herz beyt. Jól esett tapasztalnunk, hogy a magyar ember a piros fez alatt sem tagadja meg magát. Családja körében fogadott bennünket; bemutatott szeretetreméltó feleségének, kinek anyanyelve olasz, s láttuk gyermekeit is, kik magyarul is tudnak már valamit. Másik látogatásunkat Hornék vendég-szerető házánál tettük.

A kairói időzés hetedik napján, április 15-ikén ünnepiesen berekesztették a congressust az új (1908 december 21-ikén megnyílt) egyiptomi egyetemen s kezdődött az egyiptomi tartózkodás második s talán még érdekesebb része, a kilencz napig tartó kirándulás Assuánba és vissza. A nap jó részét a kirándulásra való előkészületekkel töltöttük. Nem akarván nagy pakkot vinni magunkkal, jól meg kellett fontolni, mit vigyünk, mit hagyjunk hátra. Ijesztgettek, hogy Felső-Egyiptomban nagy meleget fogunk érni. Némelyek éppen ezért még a congressus előtt meg-

tették e kirándulást. Parafa-csákót szereztünk be Felső-Egyiptom napja ellen stb.

A kirándulásra annyian jelentkeztek, hogy maga a Cook-czég négy kiránduló társaságot szervezett, egyet-egyét 80 résztvevővel. Az Anglo-Americanin pedig két társaságot. Mi Cook-kal mentünk, a ki olcsóbb volt és nem bántuk meg, minden tekintetben meg lehattunk elégedve. A kiránduló társaságok programja úgy volt beosztva, hogy egyik ne zavarja a másikat; mikor az egyik valahová érkezik, a másik már üresen hagyja hátra számára a helyet. A mi társaságunk április 15-ikén este 8 órakor ült gyorsvonatra, hogy azon tegye meg a mintegy 880 kilométernyi utat Assuánig. A vonat egész éjjel a Nilus balpartján halad; reggel Nag-Hamadinál csap át a jobbpartra s 9 órakor Luksorba érkezik. Onnan egy óra múlva indultunk tovább, keskenyvágányú, egészen sajátyszerűleg berendezett vonaton. Az első osztályú fehér kocsik salonszerűleg igen kényelmes nádzsöllékkal, pamlagokkal vannak felszerelve, az ablakok üvege homályos, kékesszürke, hogy Felső-Egyiptom fényes, forró napsugarát megtörve juttassa szemünkhöz s kívül az ablakok felülről harmadrésznnyire állandóan be vannak deszkázva. Folytatjuk utunkat a Nilus jobbpartján s hol a Niluson folyó életet, hol a balra elterülő s hegyekké emelkedő sivatagot szemléljük. Mind a kettő rendkívül érdekes, sohasem unalmas. A lakosságnak mindig és mindenütt van dolga a Niluson vagy a Nilussal. Majd különös alakú, kajla vitorlájú csolnakukkal szelik csendes tükrét, majd malomszerűen berendezett húzókutakkal, melyeknek nagy fogaskerekébe számár, teve, de leggyakrabban bekötött szemű bivaly van befogva, szipolyozzák tápláló vizét, eresztik csatornára s a szántóföldeknek labyrinthusszerűleg præparált barázdáira. A Nilus jobbpartja jó darabon át olyan emelkedő, hogy víz oda nem juthat s így a terméketlen, fűszált se termő sivatag egészen a Nilusig terjed. Egy egész órán keresztül vagy még tovább valóságos Saharában robog fényűző, modern vonatunk. S mi e pusztaság közepett benépesítjük az egymást mintegy folytató két étkező kocsis asztalait s ételt és italt jól megfizetve (a vasúti étkezés

nem volt benne az ellátásban) restauráljuk magunkat. Olyan ételek és árak miatt itthoni vasúti étkezőben nagy lármát csapnánk és panaszokat emelnénk: az arab sivatagban nem mer az ember elégedetlen lenni, még akkor sem, ha magyar.

CSENGERI JÁNOS.

EMLÉKEZÉS PETELEI ISTVÁNRA.

Harmincz esztendeje lesz már annak, hogy megállít a Váczi-utcán Frey Gyula, a *Standard* budapesti levelezője, kivel akkor gyakrabban érintkeztem és bizonyos izgatottsággal kérdi: olvastam-e *Árva Lotti*-t? Tagadó válaszmra nekem esett, hogy olvassam el mielőbb, mert remek egy dolog: tárczanovella-féle rajz, a Bodnár Zsigmond új folyóiratában jelent meg, honnan a *Neues Pester Journal* német fordításban közölte. Ismervén Freynak előkelő nyugateurópai ízlését, kíváncsi lettem, annál is inkább, mert a szerző nevének hallatára visszaemlékeztem, hogy ezzel a Petelei Istvánnal találkoztam futólag tanáromnál, Gyulai Pálnál, ki így mutatott be neki: «Szintén erdélyi ember.» Megszeréztem magamnak tehát *Árva Lotti*-t, elragadtatással élveztem én is. Nagy örömömre szolgált, hogy mindenfelől dicsérni hallom e művecskét, mely egyszerre oly nagyra-becsültté tette írói körökben Peteleit, ki azonkívül, hogy aztán a *Budapesti Szemle* szerkesztője szigorú bírálatának tüzet is sikeresen kiállotta, főleg a tárczairás mesterének, az akkor szépirodalmi lapot is szerkesztő Ágai Adolfnak lett kedvence és csakhamar a Petőfi-Társaságba is bejutott.

A következő évben, 1881-ben már meghitt baráti kötetlék fűzött egybe kettőnket. Visszaköltöztem szülővárosomba, Kolozsvárra és belmunkatársa lettem annak a lapnak, mely *Kelet*, majd megújult alakjában *Kolozsvári Közlöny* nevet viselt és melynek Petelei, mint kezdő újságíró, már segédszerkesztője volt. Másfélévig napról-napra együtt dolgoztunk, együtt szórakoztunk. 1903-ban, húsz év múlva, midőn ismét felkerestem levelemmel, újabb talál-

kozásunk után, erre az időre visszaemlékezve írja e sorokat, melyekben érdekesen nyilatkozik az ő misanthroph külső alá rejtőző lelkének meleg ragaszkodása azokhoz, kiknél őszinte jóindulatot tapasztalt: «Kedves Haraszi, köszönni akarok magának s nem tudom, melyik kedvességét előbb. Elhalmoz velük. Megfiatalodom. Érzem, hogy maga a régi szeretetteljes rokonszenvvel érez irántam, mely érzést fiatal korunkban szereztük mind a ketten egymás iránt. Sőt a feleségét is meggyőzte, hogy én igazán szeretem magát, mert ő is kedves jóindulatába fogad engem, szegény öreg fiút»...

A «szegény öreg fiú» a mondott időben igen élénk fiatal ember volt, hajlékony, középtermetű alak, merészen ívelt, a székely vérnek örménynyel vegyülésére valló orral, barna fūrtei alatt magas homlokkal, kifejező nagy szemekkel, melyekben hol naiv exaltatio, hol gyanakvó ironia, majd szeretetreméltó lamiskodás vagy vonzó melancholia űlt ki. Ellenállhatatlanul kedves volt a közvetlen bensőség, mely egész lényéből áradt, s melyért szívesen elnézhetett az ember holmi apró naiv különczkodéseket, ártatlan hiús-kodásokat ennek az «elkényeztetett gyermeknek», mint maga is nevezte magát. Mindketten a budapesti egyetemről kerültünk le. Én az akkori tanári túltermelés miatt, jobb foglalkozás hiányában, ujságíróskodtam, ő, mert temperamentumát a kathedrával össze nem férhetőnek érezte és főleg mert főhivatásának hitte az írói munkásságot. Volt annyi a mennyi módja is hozzá, hogy e kedvtelésének élhessen. Egész szenvedélylyel űzte az ujságírást.

A politikai részben kevés gyönyörűséget talált. Tudta, hogy ez a rész veszélyeztetheti leginkább az irodalmi színvonal megtarthatását, annál is inkább, mert abban az időben felette szenvedélyes volt a politikai élet Kolozsvártt.

Annál több öröme telt a kritikai rovatokban, melyekre különös gondot fordított. Első sorban a színi bírálatra, miután egy vidéki városban a színház estéje mindig az elsők közé tartozik az actualis fontosságú események sorában. A kolozsvári színháznak akkortájt kiváló műsora és kiváló társulata is volt. A babért én osztogattam a művészeknek,

de akárhányszor úgy osztottuk meg a munkát, hogy én a darabról írtam, Petelei pedig az előadásról, melynek szereplőit ilyenkor nem egyszer megcsipkedte kissé. (A különben enyhe fajtájú csipkedésekben egyáltalán annyira örömet lelte, hogy actualis vonatkozású ötletes tárczákat írt koronként, melyek számára *Szűnyog* álnevet választott.) A zénei életnek gyér jelenségeit nem kevésbé méltatta figyelmére ő, a szenvedélyes zenebarát, ki Nagy Gábor nagyvendéglős quartettjében állandóan részt vett, mint működő tag, lelkesen támogatta a ma már elismert nevű Farkas Ödönnek kezdő törekvéseit, és a legnagyobb elragadtatással mesélt csodákat a valóban rendkívül nagytehetségű zongoraművészről, Geiger Albertről, ki részben az ő sürgetéseire költözött át aztán Kolozsvárra Petelei szülővárosából, Maros-Vásárhelyről, hová Petelei rendszeren vissza-visszavonult pihenni.

A szépirodalmi rovatnak fő vonz-erejét Petelei rajzai nyújtották, melyek egyszerre jelentek meg itt és Budapesten a *Pesti Napló*-ban, hogy aztán kötetbe foglalja őket. Gyakran felolvasta nekem kéziratban és sokat vitatkoztunk rajtuk; nem volt benne annyira kifejlődve a szerzői elfogultság, hogy ne hallgasson másnak tanácsára, ha jónak találta. Olykor a távolból is megküldte művét, mielőtt kinyomatta volna. «Szeretném, írja egy alkalommal, ha az új rajzomat is átnézné. A másiknál sok hasznát vettem a kritikájának s ennél is venném okvetetlen. Ha annyira lesz, előbb magához küldöm.» E szavaiból is látni, hogy képes volt önkritikát gyakorolni. Egyáltalán nem könnyen tudott megelégedni alkotásaival, melyeken folyton csiszolt. Épen ezért, de meg máskülönbén is fáradságos munka volt neki az írás, nehezen ment, mint leveleiben többször panaszolja. «Dolgoznom kellene és nem igen tudok. Javítgatom a régi-ségeimet, melyek a kötetben jönnek» írja 1881-ben. Majd 1885-ben: «A kötetem e hó végére jelenik meg. Sokszor gondoltam magára, míg összeállításán tűnődtem, törődtem. Sohasem fogok annyit dolgozni könyvön, mint ezen dolgoztam. Vénülök. A hajam szürkül és a kedvemet belepte a hó.» Harminczhárom éves korában hallatja e melancho-likus hangokat.

Csakhamar azonban mintha őszintén rámosolygott volna a szerencse, a boldogság. Megnősült, egy áldott jólelkű nőt tett élettársává, ki mindvégig igazi őrangyala maradt. Átvette a lap szerkesztését, kiváló tehetségű fiatal gárdát gyűjtven maga köré s hatáskörének ilyen növekedtével sikeresen buzgólkodott azon, hogy megteremtse az Erdélyi Irodalmi Társaságot, melylyel Kolozsvár az ország második irodalmi központjává emelkedjék. És ekkor sujtott le rája a kegyetlen végzet. Már 1881-ben többször emlegetett előttem holmi balsejtelmeket. Míg az őt ért régibb kedélyváltásokra sem habozott elég világos czélzásokat tenni, az utóbbi pontnál beérte annak kijelentésével, hogy egyszer már történt az ő fejével valami s ha ez még egyszer megismétlődik, akkor vége van. Túlzásnak vagy éppen szenvelgésnek vettem e szavait. Fájdalom, a sors neki adott igazat. Egy kolozsvári politikai lap szerkesztőjének izgalmai nem voltak neki valók. Alig harminczötéves korában kétszer érte egymásután szélütés. Visszavonult szülővárosába, ennek vidékén élt, a nyarat a szép Szováta fürdőn töltötte, hol vidéki és főleg fővárosi irótársai fel-felkeresték. Két nyáron át találkoztam ott vele én is, megújítva régi barátságunkat. Irodalmi munkásságához ekkor már rég visszatért, többször írt a *Budapesti Szemlé*be is, bár kissé megnehezelt a szókimondó itéletekért. De most keveset beszélt műveiről. Inkább asztalosmunkáival dicsekedett, melyeket ő «fuserált», mutogatta antik és néprajzi érdekességű holmait és mutogatta főleg a Molnár Dani bá' agyagból gyúrt bivalyait, melyeket szívességből árult. Ő, ki annyi fiatal embert segített, készséggel egyengette e harisnyás székely paraszt, naturalista szobrász előtt is a boldogulás útját. Egy főúri hölgy, az irodalomnak különben pártolója, e bivalyok ügyében hozzá intézett levelezőlapon így szólította meg őt: «T. Eladó!» Fájó mosolylyal mutatta nekem: «Lásza, ilyen az én írói dicsőségem! . . .» Legutoljára testvérhugánál, egy este láthattam felcsillámlani egy perczre az immár valóban megvénült, igazán «szegény öreg fiúban» a régi Peteleít, a mint a Kreutzer-szonátát hallgatta, szűk családi körben, a Szováta időző Danczingertől és Kernertől . . .

És most, midőn a Mikszáth-jubileum előkészületei mind nagyobb hullámokat vetnek, érkezik a hír, hogy szegény Petelei elborúlt elmével meghalt a kolozsvári elmekórtani intézetben . . .

Nem ok nélkül említem Mikszáth nevét. Körülbelül egy időben tűntek fel és azt lehetett remélni, hogy mint két jóformán egyenlő rangú tehetség versenyezve fognak egymás mellett tündökölni. Az kétségtelen volt, hogy a Petelei gondos, de nehézkesen kimérsékelt, kiesztergályozott kezemunkája sohasem lesz oly népszerű, mint a *Jó palócok* rajzainak finoman és könnyedén czizelált, színes és hangulatos művészete, vagy még inkább, mint a Mikszáthnak legelső kötetében már megnyilvánult, hosszabb léleketű alkotásokra is hivatott, kitűnő mesemondó képessége. De nem kevésbé volt kétségtelen az is, hogy a *Keresztek*nek hasonlíthatatlanul kevésbé «édes szavú», hasonlíthatatlanul komorabb, sőt zordabb szellemű írója mélyebben akar szántani, merészebb és értékesebb problémák iránt érdeklődik, az emberi érzés- és gondolkozásmódnak meglepőbb mélyei vonzzák. Ha Mikszáth új Jókainak ígérkezett, Peteleiben a Kemény Zsigmond tragikus és elemző szellemének újjáéledését várhatták a vérmesebb reményűek, rövid tárczanovellák keretébe aprózottan és minden esetre oly irányban alakítva át, mely korántsem volt annyira rokon a Keményével, mint a mennyire rokon volt a Jókai irányával Mikszáthé . . . Fájdalom, a két nagy tehetség közül csak az egyik váltotta be teljesen a hozzáfűzött reményeket. A másik számára egyéb volt megírva a sors könyvében. Petelei után féltuczat kötet marad hátra, apróbb rajzok gyűjteményei, hosszabb léleketű alkotás csak elvétve és kevesebb szerencsével: korán megbénult arra, hogy kiváló adományai egészen kifejlődhessenek és megérlelődve oly magas fokra emelkedhessenek, a minőre különben feltétlenül méltók lettek volna. Azonban írói egyénisége így is igen figyelemre méltó anyagul szolgálhat majd az irodalomtörténetnek a beható elemzésre.

Petelei rendkívül fogékony volt a külföldi hatások iránt. Imádta az orosz írókat: Turgenyevet, Szolohubot, de

főként Gogolt, kinek mindig elragadtatással emlegette egy öreg párról szóló, resignált fájdalomtól áthatott novelláját. Sőt rendkívül élvezte Bret Harteot is, ki szintén hatott rá. Midőn a kitűnő Bret Harte-fordító, Belényesi Gábor, vagyis Nagy Péter református püspök, figyelmeztetésére magyarul adott az amerikai írónak egy szép rövid elbeszélését, mely egy félszeg derék szív fojtott gyötrelméről és egy másiknak e barátja javára titkos lemondásáról szólt, meglepetéssel ismertem rá egyes motívumokra Petelei legközelebbi rajzában. Azonban mind e fogékonysága mellett is jóval erősebb volt egyénisége, semhogy meg ne őrizze eredetiségét, bár szükös leleménye máshonnan is kölcsönzött olykor motívumokat. Petelei megmaradt magyar írónak, erdélyi írónak, Petelei Istvánnak.

Az övé volt sajátos realistikus művészi iránya. A mindennapiság apró prózai részleteinek inkább csak érintése, mintsem a kizárólag velük foglalkozás. Nemcsak ezek léteztek számára az élet valósága gyanánt és, bár nem került ki végleg a nyersebb, sőt, ha kellett, durvább momentumokat, nem lelte a rútban örömét. Nagyon is értésünkre adta, mennyi a sár e földön, sőt hogy magunk is sárból vagyunk alkotva: erre a physiologiai, esetleg éppen sensualis elemek futó kiemelésével figyelmeztet. De egyfelől elemzéseiben elég discret tudott maradni, sőt bizonyos félénk kaczerkodásban merült ki merészsége. Másfelől nem vonakodott elismerni azt, hogy a sár mellett virágok nyílnak a földön. És ha már ily képpel éltem, hadd emeljem ki erős természetszeretetét, mely gyönyörű festésekre képesítette. Sohasem feledhetem egy rajzát, mely a *Budapesti Szemlé*-ben jelent meg s mely különben nem egészen tetszett nekem, de az erdőnek olyan leírását adja néhány sorban, mely a legnagyobb költőkhöz méltó. Nem hiába élvezte úgy Fromentint, midőn Szovátán *Dominique*-ből felolvastam neki pár leírást, melyekben az övével rokon, mindenesetre még hatványozottabb művészettel remeklő természetérzék nyilvánul . . .

Az övé volt különösen az a keserű humor, mely a legtöbbször erős pessimismusban merült el. Bár érintett

olykor derüesebb hurokat is, az ő állandó és tulajdonképeni eleme a borongó és főleg a sötét, a vigasztalan volt. Meghasonlottságot lehelt minden sora. Nem gyötrődő világ-fájdalom hallatta vele e dissonans accordokat, hanem fásult resignatio, melyet legfőlebb kegyetlen iróniának mosolya ha élénkitett. A vanitas vanitatum elvének illusztrálására szolgált jóformán minden műve. Hősei és hősnői a falusi vagy kisvárosi életben sanyarú viszonyok közt tengődő alacsony vagy legalább is mostoha sorsúak, kifejlődésükben félbenmaradt, elcsenevészedett, elnyomorodott lények, agyonterhelt igavonók, kik majd halálukig hordják a maguk keresztjét, mely nélkül nincs halandó, és a kiknek lelke mélyén mégis akad egy-egy zug, hol megvonuljon valamelyes vágy, ábránd, illusio vagyis a boldogságnak annyi a mennyi paránya, levén a boldogság is csak ábránd, csalódás. Bizonyára Peteleit is túlérzékeny szíve tette misanthroppá és láttatta vele majd mind csak árnyoldalairól a kisszerű emberek földi vegetálását: de aztán annyira beleélte magát ebbe a hangnembe, hogy előszeretettel rajzolt alakokat, melyek többé-kevésbbé bizarr különlegességek s melyeket erőszakos melodramai helyzetekbe állított be. Szerencséjére mégis túlzásaiban is rendesen megragadó erő nyilvánult, az olvasó nemcsak hajlandó lett megbocsátani a komor képzeletnek ez önkényes combinatióit, de sőt megdöbbenve érezte olykor, mennyi mégis a realis tényeken alapuló igazság az élet folyásának ilyen rajza alatt, milyen mély emberismeretre vallanak az emberi szívnek e könyörtelen vivisectióval végzett elemzései. Vegyük hozzá, hogy a gúny akárhányszor enyhült mély szánsalomérvettől és akárhányszor ez a végtelenül lehangoló, sőt majdnem sivár hangulatú elbeszélő szelid megindultság könnyeit csalta az olvasó szemébe.

És legvégül övé volt a stylus is, melyben van némi erőltettség az eredetieskedésben. De Peteleinek ez volt az életben is a stylusa, ő ily nyelven beszélt. És ez a stylus, ez a nyelv éppen annyira drámai elevenségű, mint a mennyire népiesen üde zamatú.

Midőn Petelei 1881-ben Budapestre jött első kötetének

kiadása ügyében, az írói körök, melyektől különben nem nagyon volt elragadtatva, elhalmozták szíves fogadtatással. «Lárma és dicséretetek akkorák, hogy meg vagyok csömörölve», írja ez időben kelt levelében. Nos a lárma csakhamar elült, a vidéki magányban élő íróhoz ritkán jutott el a szakértők dicsérete is. A nagyközönség előtt, ha már első fellépétek sem, később még kevésbé vált divatszikké. Halálakor mint kevésbé ismert, kevésbé méltányolt nagy tehetségről emlékeztek meg róla a lapok. Meg vagyok győződve, hogy testi elmulását irodalmi feltámadás fogja kísérni, a mennyiben az ő híre-neve az irodalomtörténet ítélőszéke előtt csak gyarapodni fog; oly jövő, a milyenről nem minden népszerűséget élvező kortárs lehet feltétlenül biztos.

HARASZTI GYULA.

PITTYPALATTY !

Az inaska a czipőket kefélt a konyhai lámpás mellett.

A szakácsné valami fehér réklit varrt. Ásitott és az órára nézett. Korállotta még a lefekvést. Beszédet kezdett az inaskával.

— Mér hínak téged Zsaninak? Micsoda név az a Zsani? Én még sohase hallottam ilyen nevet.

Az inaska kezében megállt a kefe. Félénk kék szeme a szakácsnéra fordult.

— Nem tudom.

— Nem tudod? Hát igazi neved az? Vagy csak úgy rád akasztották?

Az inaska felvonta a vállát:

— Nem tudom.

— Hát hogy' hínak a másik neveden?

— Blé.

A szakácsné nevetett.

— Furcsa név!

Zsani megszokta, hogy nevéssék; hogy vagy szidják vagy nevéssék. Álmosan kefélt tovább a széles orrú gödlyebőr czipőt. A gazdája czipője volt az, a doktoré.

A szakácsné öltött vagy hármát a varrásban, aztán ismét lebocsátotta:

— Hát hova való vagy?

Zsani ismét elbámult:

— Nem tudom.

— Nem tudod? Hogy' lehet ilyet nem tudni? Hát ki volt az apád? Hol lakott?

A fiú a fejét rázta:

— Nem tudom.

— Anyádat se tudod?

— Nem.

— Hát hogy' kerültél ide a nagyságos úrékhoz?

Zsani fölemelte a kezét és a szemöldökét:

— Elhoztak . . .

— Honnan?

— Apámtól.

— Apádtól? Hiszen az imént mondtad, hogy nem tudod, ki volt az apád!

— Az más apám volt, a kitől elhoztak. Nevelt csak. Faluban.

A szakácsné sajnálkozva nézett a soványka buta fiúcskára. Aztán szóltanul varrta tovább a hálóréklijét.

Zsani a másik pár cipőt vette fel: keskeny lakk-fél-czipőt, a doktornéét.

S mély gondolatokba ereszkedett. Csakugyan hát ki is volt az ő apja? Hogy' került ő faluba, parasztok közé? Köd-homály. Emberárnyékok. Egy nagy ócska ködmen. A ködmenből fönt emberi fej nyúlik ki. Fehér bajszú. Jó ember. Nyújt neki egy kis lapos palaczkot.

— Zsani igyál!

És Zsani iszik egy kortyot. Olyan neki, mintha folyékony tüzet inná.

De a vén ember mellett egy vénasszony is megjelenik. Ránczos és sárga, mint a töpörtő. Rikolt, mint a bagoly:

— Zsani! Kutya!

S veri őt.

Nem lehet elbújni előle. Ágy alatt, istállóban, bokorban, boglyában, mindenütt rátalál. És veri, veri. Hol bottal veri, hol kötéllel, hol csak pusztá kézzel. De jaj és jaj minden keze-lecsapása.

Aztán egyszer csak városba kerül, a doktorhoz. Hogyan? Mikor? Kődbe oszlott emlékezetek. Időtlen idő óta ott van ő már orvoséknál!

Nem veri többé senki, csak szidják olykor, mikor elhibáz valamit. De ki tudná mindig eltalálni? A doktorné olyan, mint a néma keszeg. Csak akkor szól, ha szidja őt.

— Te mulya! Te fafejű!

A doktor úr is kevés-beszédű. Az is csak akkor szól, ha szidja őt:

— Hova tetted az eszedet? Te birka, te!

* * *

Zsanival egyszer egy másik inaska beszélgetett:

— Mi a fizetésed?

Zsani csodálkozva nézett:

— Semmi. Hát neked?

— Nekem öt forint minden hónapra.

Zsani hetekig forgatta az öt forintot az elméjében. Pél-dálózgatott is a szakácsnénak:

— Lám más inas . . .

A szakácsné aztán egyszer előemlítette a doktornénak a konyhán:

— Zsani panaszkodik, hogy ingyen szolgál.

A doktorné megbotráncozva nézett Zsanira:

— No lám! — mondotta. — No lám!

— Más inas beszélte, hogy... — mentegetődzött Zsani.

Akkor már tizenhárom éves volt, nagykezű, nagylábú és hosszúnyakú melák. Csak a feje maradt kicsi, mint valami szőke medvéé, és a szeme maradt a régi aggodalmas nézésű, mintha mindig valami gyertya lángjába bámulna.

A doktor a rendelő órája után beszólította:

— Zsani, — mondotta neki zord-nyugodtan. — Te, a mint hallom, fizetést emlegetsz.

És színészesen beretvált arczát simogatta, mintha egy láthatatlan szakállt simogatna.

Zsani elvörösödött.

Életében először történt, hogy a doktor beszédbe állt vele.

Pofon-villámot sejtett a borus nyugalom mögött.

Hebegett:

— Csak a szakácsné . . .

A doktor változatlan nyugalommal folytatta:

— Felnyilt a szemed. Érthető. Abban a korban vagy, a melyben az ember számítani kezd. Hát számoljunk össze.

Leült és cigarettára gyújtott.

— Öt éves korodban hoztalak el a faluból. Könyörületből. A nevelő-szüleid kenyérhéjon tartottak, és rászoktattak a pálinkaivásra. Vertek is. Láttam, hogy elpusztulsz. A feleségem megszánt. Magamhoz vettelek. Először az volt a szándékom, hogy fiammá fogadlak. Dehát nem látszottál rá alkalmasnak. A szülőid multját sem ismerjük. Ki tudja, micsoda tejet szoptál? Ki tudja, micsoda tejet szoptál?

S megvakarta a lábaszárát.

Zsani valóban nem emlékezett semmiféle tejre, s nem is sejtette, micsoda aggasztó kérdése az az életnek, hogy az ember micsoda tejet szopott valamikor?

A doktor folytatta:

— Ki tudja, micsoda ősöknek micsoda bűnei lappanganak benned?

Zsani valóban erre se gondolt soha. Elképedten hallgatta a nagytudományú ember további szóáradatát:

— Próbáltalak iskolába járatni. Két év alatt alig hogy írni-olvasni megtanultál. Kétségtelen, hogy az őseid kulturátlan agyú emberek voltak. Hiába jártattalak volna tovább. Házi szolgálatra alkalmaztalak. Nem gondolod talán, hogy a munkád ért valamit? Az utóbbi két-három évben talán. Hát számítsd ki . . .

Zsani azonban nem számított semmit. Csak állt némán, vörösen, és aggodalmas szemmel.

Másnap egy asztalos politurozott a doktoréknál fakult bútorokat.

A doktor megszólította:

— Nem volna-e szüksége inasra?

Zsani még aznap belépett a műhelybe.

* * *

Az iparosok élete csupa vidámság kisvároson.

Mikor a mesternek napja van, s estefelé hazakeringöz a kocsmából. A kalapja félfülön. Jelszava: *Búsúljon a tordai ló!* Persze az első, mikor belép a műhelybe, hogy pofon üti az inast:

— Az apád teremtesít, mért nézel olyan keservesen, mint rostélyon sült Szent Lőrincz?

Mikor a mesternének van napja, s úgy hozzávágja az inas fejéhez az enyves-lábost, hogy az enyv a haján csöpög alá.

— Az apád teremtésit, minek teszed az étel közé?!

Mikor az öreglegénynek van napja s nem talál valami szerszámot . . .

Mindig az inas, mindenben az inas! S ha tréfálkozó kedvök kerekedik is, az inason köszörülik az eszüket:

— Zsani Pestre megy, mihelyt fölszabadul.

— Thékhez, munkavezetőnek.

— Zsaninak új nyakkendője van.

— Tegnap találta a szemétdombon.

— Abban megy Irmához vasárnap.

Mindezen megjegyzéseket vihogás, röhögés követi. Még a mesternek is rázkódik a poczakja.

Hát még mikor nem is szólnak, csak röhögnek! . . .

Olyankor szorongó óvatossággal nyúl mindenhez. Megnézi a ritkán csöppent borraivaló-fillérjeit: nem lopták-e el? Tapogatja a ruháit: nem dugtak-e bele békát, vagy egyéb nem odaivalót? S aggódva gondol Irmára is . . .

Ki az az Irma?

Egy betűszedőnek a leánykája. Egy serdülő cigányszín barna leány, a ki az előbbi évben egy-udvaron lakott velök.

A fiú az első hónapokban nem is beszélt vele, sőt az első hetekben nem is látta. Sokkal inkább el volt foglalva a munkájával, meg a szenvedéseivel, hogysen másokra is irányulhatott volna figyelme.

A leányka rövidke skót szoknyájában mindig sietve lépdegelt át a nagy kövezett udvaron, az udvar belső szöglete felé, a hol laktak. Ha künn gyalult valamelyik legény, még inkább sietett: a nyakát összehúzta, s árnyékként surrant el a fal mellett. Mintha attól tartana, hogy a legény megüti.

De nem sűrűn járt át az udvaron. Csak mikor iskolába ment, és mikor hazatért. Otthon többnyire a szobában ült, vagy a konyhaajtóban állt és könyv volt a kezében.

Egy májusi vasárnapnak a délutánján asztalkát tett ki a szedőné az ajtójuk elé. A szedő kiült és pipázott. A felesége is odaült, meg a leányka.

Zsaninak otthon kellett maradnia, mert asztalosék elmentek valahova látogatóba, s rábízták a bölcsőt. Ült hát ő is az ajtójuk előtt, és rengette a bölcsőt. S távolról nézte a csöndes családot.

A szedő sovány és fakó arcú ember. Hosszú uraskabátja lig-lóg rajta, mint a szőlőkarón a madárijesztőlepel. Haragos szemmel néz mindig. De ha beszél valakivel, fanyaran mosolyog.

A szedőné vastag-derekú szőke asszony. Duzzadt tokás arcza őszibarackszínű. Mintha elette volna az urának az egészségét is. Nehézkesen mozog, mint a lúd, és jólelkűn mosolyog mindenkire.

A leány nem hasonlít hozzá. Barna és soványka, mint az apja. Szavát sohase hallani. Még a járása is olyan halk és óvatos, mintha az udvar köveitől is tartana, hogy rákiáltanak, ha rájuk lép. Mindig fehér csipkés kötény van rajta otthon, s a kezében iskolai könyv.

Hát ott ülnek és beszélgetnek szedőék. A szedő meggyfaszárú cseréppipából pipázik és a lányára mosolyog. A szedőné harisnyát köt.

Egyszer csak nyílik az udvarajtó, s megjelenik egy idegen öszes úr, térdig kabátos, görnyedt.

— Szervusz! — kiáltja eléje vigan a szedő. — No csakhogy itt vagy! Már attól tartottam, nem jössz el.

A vendég bizonyára munkás-társa a szedőnek, — látszik az ujjai feketeségéről. Leül az asztalhoz. Az asszony bort tesz eléjük, s folytatja a kötést.

— Irma! — kiáltja egy percz mulva az apa az ablak felé. — No nézd ezt a nyulat! Azonnal gyere elő!

A leány azonban nem jelentkezik.

— Irma! Megharagszom!

A leány végre fülig pirosan szemérmeskedik elő. A fejét szeretné eldugni mint a csirke a szárnya alá.

— Köszönj azonnal Miklós bácsinak!

S a társához fordul:

— Ilyen gyáva leányt te még nem láttál! Ennek rémület az, ha valakivel beszélnie kell. Itt maradsz! itt ülsz! — parancsolt rá a leánykára.

— Ez sohse megy férjhez, — mondja a fejét csóválva a szedőné.

És a leányához fordul:

— Ki vesz el téged, ha megnősz?

A leány röstelkedve pislog maga elé.

Zsani akkor kezdett Irmára figyelni. Ez a lány az, a kit senki se vesz el. Szegény leány . . .

Aznaptól a hányszor végigment a lány az udvaron, a szeme ráfordult, és nézte, nézte, a félénk fekete szemét, a libegő skót szoknyáját, míg csak el nem tűnt a fehérre festett ajtóban.

Egyszer, hogy mindnyájan ott dolgoztak az udvaron, odapillantott a szedőék ablakára, s látta, hogy a leány, az örök-leány, az ablakban áll. Beletakaródzik a fehér csipkekárpitba, és nézi őt, nézi azzal a csillogó két fekete szemével. Hogy a tekintetök találkozik, visszakapja a fejét.

Kis idő múlva Zsani megint odapillant. A kárpit ismét megmozdul.

Különös!

Egy őszi napon Zsaninak kicsorbult valami szegben a gyaluja. A mester persze megrázta érte. A fiú érezte, hogy nagyobb volt a rázás a hibánál. Rítt. Pergett a könny a szeméből. Még délben is, mikor kiadták neki a maradék krumpilevest. A rívást is nyelegetve kanalizgatta a műhely előtt.

Egyszer félrepillant. Meglátja, hogy a leány ott áll az ajtóban. Abbahagyja a sírást, csak a szeme marad könnyes.

A leány nézte. Evett ő is. Pogácsát evett. S közben a szeme a rongyos kabátú bús inason állt.

Egyszer csak fogja a könyvét és arra sétál a tornáczon. Darálja a leczkét. Elsétál Zsani mellett kétszer is. Végre megáll. Megszólal félénken:

— Kell pogácsa?

Nyujt egy pogácsát.

Zsani kitörli a könnyet a szeméből. Néz a lányra: nem tréfál-e vele?

A lány szeme sajnálkozást sugároz.

— Kell, — feleli Zsani.

A leány átnyújtja a pogácsát. Zsani csodálkozva pislog rá.

— Jó pogácsa, — mondja a leány biztatón.

— Jó, — feleli Zsani, — köszönöm.

S melegen néz a leánynak az arczára.

A műhelybeliek csakhamar meglátták, hogy Zsani érdeklődik a leány iránt. Vasárnap délutánonkint kimegy az erdőre, s hangyatojást és virágot hoz haza. Irmának van egy fürjecskéje, — zöldhálós kalitkában tartják az ajtó fölött. A hangyatojás a fürjnek kell, a virág Irmának. Be nem bocsátják szedőék a fiút, mert ringyes-rongyos, boglyas, maszatos, de nyári estéken, mikor az ajtó előtt ülnek, Zsani is odasompolyog, ha van ideje szabad. Leül az ajtó előtt a lépcsőre; leül, mint valami alázatos kutya. S beszélgetnek vele. Még tán csontot is vetnek neki.

Persze a műhelyben azonnal megindult a figurázás:

— Zsani már kibazsalta magának a menyasszonyt.

— Csak felszabaduljon, mingyárt oltárhoz vezeti.

— Kurizál!

— Nem adnám egy lóért, ha hallanám, hogyan kurizál?

— Hogyan? Hát ő aszongya: *Bhe-e-e!* Irma meg aszongya: *Pütypalatty!*

S ihogtak-vihogtak.

A fiú máskor maga is elmosolyodott, ha a legények figuráltak vele. De most már, hogy a leányt is belekeverték a tréfáikba, kedvetlenül szipogatta az orrát.

Szinte megkönnyebbült, mikor szedőék elköltöztek a házból.

Mintha bizony mással nem is lehetne őt figurázni!

Egyszer sört kívántak a legények. Összeadták a pénzt, de még négy krajczár kellett volna:

— Adj bele te is, Zsani! Ihatsz aztán te is.

Zsani a fejét rázta. Nem kívánta a sört, de különben is elitták volna előle.

— Nincs pénzem, — felelte a földre pislogva.

— No majd megnézzük.

Két legény lekapta a lábáról. A harmadik megmotozta. Volt egynéhány krajczárja. Elvették, kinevették.

Attól fogva különféle rejtekekben tartotta a pénzét: deszkák mögött, földben, kalapja bélésében.

S úgy érezte, hogy neki mindenki ellensége.

A félénksége, magába-zárkózottsága csak növekedett. A tekintete mindig aggodalmas volt, mintha minden perczen ütést várna. Ha beszéltek vele, a beszélőnek a cipőjére pislogott.

— Csak egyszer felszabaduljak! — mondogatta magában. — Ha legény leszek, *segéd úr* lesz az én nevem is.

Irmáék is mindig a felszabadulás képét színezték ki neki.

— Az első az legyen, hogy jó ruhát végy magadnak, — tanácsolta az asszony.

Ez neki magának is a legnagyobb vágya volt. Minden gondolata ezen a kérdésen forgott. Ha neki szép ruhája volna... Akkor nem bánnának vele úgy... úgy...

Mert még mindig abban a ruhában járt, a melyet az orvosnál viselt, — az indigó-szinű rézgombos posztó-ruhában. De haj, mivé vált lassankint az a szép ruha! Elrövidült, feszült rajta. A fényes *K. P.* betűs rézgombok helyére különféle nagyságú és színű csontgombok költöztek. S a ruha színe... Vigyázott ő rá, a mennyire lehetett; különösen mikor a keze enyves volt, — sohse elől törülte bele, hanem hátul. Csodálkozott aztán, mikor azt látta, hogy hátul a ruhája olyanná vált, mint a fakéreg.

A haját esztendeje nem nyiratta.

Husvét vasárnapján a szedőné adott neki egy öltözet elviselt szürke ruhát, inget és gallért. A szedő meg adott neki két hatost:

— Eredj a borbélyhoz: nyiratkozzál meg. Aztán eljöhetsz hozzánk ebédre.

Életének első boldog napja volt az.

«Ebédre!»...

Aznapiig csak az udvaron vagy a konyhán beszélhetett Irmával. A leány szívesen is szólt vele, mikor magukban voltak, de idegenek előtt tartózkodó volt irányában.

Aznapi délben először léphetett be a szobájokba. A leány kezét nyújtott neki s örömmel nézett rá, noha a fiú tövig lenyiratta a haját, s éktelen volt a hajatlanságával.

— Isten hozta Zsani.

Zsani akkor említette először, hogy nehezen várja az inaskodása végét. A legények rajta éreztetik a rossz kedvüket, jókedvüket. A mester is...

— Magad vagy az oka, — felelte nyugodtan a szedő. — A féreg is szembefordul, ha rátaposnak, te meg mindenkinek a lába alá hajtod a fejedet.

Zsani csodálkozott ezen a beszéden. Hogyan fordulhatna ő szembe? Hiszen rögtön agyonütnék!

Álmában persze azon éjjel Irmával sétált, Irma minden fordulónál így szólt:

— Isten hozta, Zsani!

Czukorgyárban sincs annyi édesség, amennyit ő a szívében érezett.

De volt rossz álma is. Azt álmodta, hogy az új rendes ruhájában lépett be a műhelybe, s a legények megbotránkoztak rajta.

— Hogy' mer ez úgy öltözködni, mint mink?!

S leteperik a földre, beletörülik a sáros lábukat a kabátjába, nadrágjába, zsebkendőjébe.

Aztán egyszerre csodálatos állatokat lát maga körül: nagy sárga macskát, a mely akkora, mint a tehenek szoktak lenni; aztán egy háznyi magasságú nagy négyszög szürke állatot, a melynek az orra a földig lóg; aztán egy zöldes-fekete kígyót, a mely olyan hosszú, mint a leg-hosszabb pózna.

S egy gyönyörű kék-sárga tollú nagy madár, akkora, mint a tyúk, megszólal az állatok feje fölött valami különös károgó hangon:

— Jónapot! Köszönöm!

Gyakorta álmodott ő efféle csoda-állatokkal. De azt gondolta, az álmok olyanok.

Másnap a tavaszi nap meleg sugarakkal árasztotta el a kis várost. A kövezet szikkadt, száradt, megfehéredett. A fák a rügyeiket bontogatták. Az ablakok mindenfelé tártnak álltak, s a fikuszok és pálmák a prépost úr ablakában a verőfénybe állítottak.

S az ablakból különös torokhang rikoltzott:

— Eleonóra! Nóra! Kávét kérek! Kérek!

Zsani meglepődve pillantott az ablakra. Még a lába is megmerevült. Az álmombeli kék-sárga nagy madarat látta élő-eleven valóságban.

Ugyanezen napokban más is történt vele olyan különös. A szedőnek a helyére egy tanító költözött. A tanító-nak hat éves fiacskája képes könyvvvel játszott az udvaron. A könyvet megunta, félredobta, a kő között áskált.

Zsani fölvette a könyvet és belenézett. Nagy ámulatára ott látta benne az álom-állatot, a melynek az orra a földig ér; ott látta a kigyót, a mely zöldes feketeszinű és hosszú, mint a pózna; a sárga macskát, a mely ha nem is olyan nagy, mint a tehén, de legalább is akkora, mint a borju. És mindazok a különös állatok ott voltak, a melyek neki meg-megjelentek álmában. De leginkább megállt a szeme egy sörényes erős állaton, a mely alá ez a szó volt írva: az állatok királya. Azzal is álmodott már. Micsoda szép hatalmas állat! Hát az a király köztük? No látszik is rajta!

S napokon át tűnődött a könyvön, a melybe bele voltak festve az ő különös álmai.

Másnap megint megnézte a képeskönyvet.

— Az állatok királya, — mormogta tűnődve, — az állatok királya...

Végre elérkezett a sóvárogva várt nap: Zsani felszabadult.

Senki sem ünnepelte. A mester átadott neki egy bélyeges papirost, a melyre rá volt írva, hogy a mesterségét érti, s értesítette, hogy ha akar, maradhat: hat forintot kap hetenkint egyelőre, mint a kezdő legények szoktak.

De Irmáéknál vacsora volt aznap a Zsani felszabadulásának örömére. Zsanit Irma mellé ültették, és a poharába bort töltöttek.

— Most már ember vagy, — mondotta ünnepiesen a szedő. — Senki nem rugdoshat, senki nem lökdöshet. Ha a mester fennen parancsol, csapd le a szerszámot, eredj más helyre. Ha pedig valaki a legények közül úgy szól veled, mint az inasokkal szokás, csak szorítsd össze az öklödet, és csak az orrát a kutyának!

Zsaninak dagadozott a melle e biztató szóktól, de sehogyse képzelhette el, hogyan fogja ő bárkinek is az orrát...

— Tessék Zsani, — kínálta a leány a káposztából.

És fekete szempillái alól meleg sugarakat eresztett Zsanira.

Irma már akkor kifejtett, mint a virágzó leander-bokor. Arczának sötét-barna színe gyöngé pirossá finomult. Üde volt és ringadozó járású. A félenksége leányos szemérmességgé vált. Bárki szólt hozzá, elpirult, és csak a fejét lehajtva, a szemöldöke alól pillantott rája. Csak Zsaninak mert a szemébe nézni, mint ahogy' apjának, anyjának szokott: bizalmasan, melegen.

Az iskoláit már akkor elvégezte. Bokáig érő kék lüsztér szoknyában járt. S benn dolgozott az apjával a nyomdában: papirost eregetett a gépbe.

Zsani úgy nézett rá, mint a hogy' oltárképekre szokás nézni. Álmélkodott, hogy mennyire szépül, és csodálkozott, hogy szedőék még mindig szívesen látják.

— Az asztalosság jó mesterség, — mondta a káposzta után a szedő, — jobb a mienknél is.

— Irma szívesebben menne asztaloshoz, mint akármi-féle más iparoshoz, — toldotta az asszony.

S arczának barack-színei megpirosodtak.

Zsani repeső szívvel hallgatta ezeket a mondásokat. A leányra pillantott a szeme szögletéből. Irma lesütötte a szemét. Aztán mikor fölemelte, mosolygott Zsanira:

— Tessék Zsani, vegyen hát ebből a kalácsból. Én magam sütöttem.

— Csak meg kell nézni a különbséget, — folytatta a szedő, — milyen emberekké válnak a mi inasaink, és milyenekké az asztalos-inasok? A miéinkből görnyedt hátú, sápadt legények lesznek, az asztalosokból erős, piros emberek. Az ólom levegője betegit. A fenyőfa levegője balzsam.

Zsani is igazolta a nyomdász mondását: erős, vállas legénynyé fejlődött. Csak a feje maradt kicsi, mint a medvéé, és a nézése maradt gyáva. Valóban olyan volt, mint egy szőke medve.

A felszabadulása napján látta újra a keresztlevelét is. Azt a levelet gyakorta említették Irmáéknél is, hogy jó volna megnézni. Zsani kérte is nem egyszer a mesterétől, de az nem adta oda. (Hogyisne! Hogy elszökjön vele!)

Zsani tudott olvasni, de a keresztlevelében nem értett egy szót se.

A szedő még jobban tudott olvasni, de az se okosodott ki az írásból.

— Ráczul van ez, vagy tótul, — tünődött a fejét rázva.

Annyit azonban mégis kivett, hogy *Zsán* helyett *Jean* van írva, és hogy a szülők közül csak egynek a neve áll a levélben. De nem szólt róla semmit.

— Árva vagy, — mondotta, — annyi bizonyos. A többi mellékes.

— Mégis jó lenne megtudni, — vélekedett az asszony, — hogy kik voltak a Zsani szülői? Kik adták a parasztokhoz tartásra? Hátha valami örökség is vár rá?

Ezt maga a szedő is helyeselte.

— Legjobb, ha elmegy az orvos pártfogódhoz és megkérdezed tőle: honnan hozott? Oda is elmegy. Addig tudakozódol, mignem végtére is megtudod, hogy honnan eredtél? Hátha pénzt találsz ott?

— Elmegyek, — felelte megörvendve Zsani. — Csakugyan, hátha...

S a legközelebbi vasárnapon el is ment az orvosnak a házáig. Ott ácsorgott a kapu előtt.

— Mit is mondjak? Hogy' is kezdjem? — töprenkedett hosszasan. Hátha azt mondom, hogy beteg vagyok? De nem, azt mégse lehet mondanom, hiszen rögtön látja rajtam, hogy nincs bajom, és megharagszik.

Egy óra hosszánál is tovább bámulta ott hol a követet, hol az ujjait, a melyekről az enyvet sohse birta tisztára lemosni. Egyszer csak az orvos kilépett. Ránézett Zsanira.

— Nini. Te vagy? De megnőttél!

Zsani elvörösödött. Pislogott, mosolygott, a földre nézett.

Az orvos odább ment.

Zsani azt hazudta nyomdászéknak, hogy beszélt az orvossal: az orvos nem emlékezik már a falu nevére.

— Hogy' lehet ilyesmire nem emlékezni! — mondta bosszusan a szedő.

Zsani helyét aznap új inas foglalta el. Lakásról már előbb kellett gondoskodnia. Nézegette már az előbbi héten is a kapukra ragasztott czédulákat, de sehova se mert bemenni.

Végre is a tejes-asszonyukat szólította meg:

— Borcsa néni, én vasárnap felszabadulok, hát nekem lakás kellene...

— Gyűjjön hozzám, Zsani, van minálunk egy üres ágy.

— Mennyiér adja?

— Négy forintér egy hónapra, magának.

Olcsóbban is odaadta volna, de Zsani nem mert alkudni. Este már odavitte a hóna alatt a kis motyóját.

Ócska parasztház volt az a város végén, jó egy órányira tőlük. Az udvar hátulján istálló.

Az asszony bevezette a szobába. Földes volt persze a szoba, és dohos szagú. Két ágy állt benne és bölcső.

A gyerek éjjel gyakorta nyekergett. Zsani mindannyiszor fölébredt rá. A tehénbögés, borjúbögés meg hajnalban zavarta. De nem volt bátorsága arra, hogy a helyet rögtön elhagyja.

Másnap visszatért a műhelybe. Illendőségből ott kellett még dolgoznia legalább is egy hónapot.

A legények csak úgy figuráltak vele, mint inaskorában. Még a mester is egyszer csaknem megpofozta. Hát alig várta, hogy a hónap leteljen, más helyre ment.

Csakhogy azon a másik helyen már ott dolgozott egy ismerős legény, Cserey Pali. Alig hogy belépett a műhelybe, mingyárt elmosolyodott az a legény. S rákezde:

— Bhe-e-e! Pitypalatty!

Zsaniban fortyogott a harag. De mintha be volna varrva a szája, nem bírt szólani.

A műhelyben négy másik legény is dolgozott. Azok persze érdeklődtek, hogy mi az a *pitypalatty*?

— Nyilas szedőnek a lánya. Zsaninak a szeretője. Zsani nem tud egyebet beszélni vele, csak annyit, hogy *bhe-e-e*. A leány meg csak annyit tud mondani, hogy *pitypalatty*. Így társalognak.

A legények ránéztek Zsanira. Micsoda vállas, erős legény! És szó nélkül engedi, hogy ilyen bolondságot beszéljenek róla! Nevettek. Az inas-gyerek is a szájára tapasztotta a tenyerét, és a szeme szögletéből Zsanira nézett. Vihogott.

A mester is — egy két lábon járó elefánt — Zsanira emelte a fejét és mosolygott.

— Ejnye öcsém, hát... Kinek a lánya az?

Zsani elpirult. A szemét lesütve felelte:

— Nyilas Ignácék... Betüszedő...

— Ösmerem. Szegények azok, Zsani. Vízben főzik a tejes kását is.

És a fejét rázta.

Zsani addig is gyűlölte Cserey Palit, de aznap, hogy úgy elárulta, végképpen elkeseredett iránta.

— Hogy dagadna be a szája! — mormogta keserűn. — Hogy a guta ütné meg! Hogy enne mérges gombát jóféle helyett.

Gyűlölte, de mégis utánozta. Az első havi keresetéből olyan fekete térdig-kabátot vett, mint a melyet Cserey Pali viselt vasárnaponkint; és olyan zöld vadászkalapot hozzá, olyan pillangószárnyú piros nyakkendőt. Inkább kenyéren és tőpörtön élt, de a ruhának meg kellett lennie!

Azt gondolta, hogy a ruhájának szegényes volta miatt forog ő örökös csúfságban.

Így indult nagy nyalkán Irmáékhoz, és már előre édesnek érezte a csodálkozásukat.

A juniusi napfényben inas-gyerekek játszottak krajczáros vetősdit a Torna-kert kőfala mellett.

Bámulva néztek Zsanira. Aztán hogy tovább haladt, az egyik megszólalt. A hangját tréfásan remegtetve kiáltott:

— Pitypalatty!

A másik rá:

— Bhe-e-e!

S egyszerre öten is rá:

— Pitypalatty! Bhe-e-e!

És nevettek.

Zsaniban lángot vetett a harag. Az arcza elvörösödött,

a keze ökölbe szorult. Arra gondolt, hogy visszafordul, és szétüt a gonosz kölykek között. De a lába csak vitte tovább. Se meg nem fordult, se szét nem ütött köztük.

Egy ebéd után műhelybe menet fűgét pillantott meg a fűszeres kirakatában. Czipra skatulyában volt a fűge. Az ára 30 kr. Sokáig nézte, aztán bement a boltba s megvette. Persze Irmának vette meg.

Valamelyik legénytársának a szemébe ötlött a szögbe akasztott kabát, hogy abban valami domborodik. Zsani az udvaron dolgozott. Nem látta, hogy a legények kilopják a kincsét, felbontják, s persze megeszik, — a helyébe vakolatdarabokat és más efféle szemetet tesznek. Bekötözik a skatulyát gondosan.

S következik az elfojtott röhögés.

Zsani egyszerre a skatulájára gondol. Csak magában dühöng.

S hogy újra kifordul, hallja az ablakon át:

— Hogy vágja majd Irma a fejéhez!...

S kacagnak napokig.

* * *

Egyszer Zsani szögbe lépett.

Nem sokkal előbb meghalt egy legény a miatt, hogy szögbe lépett, s a szög rozsdája megmérgezte a véré.

Zsani megijedt. Bement a mester nógatására a kórházba.

Az orvos, az ő volt első gazdája, éppen helyettesítette a kórházi főorvost. Barátságosan fogadta Zsanit.

— No csak feküdj le — mondotta. — A seb nem látszik veszedelmesnek, de hát délutánig meglátjuk.

Délutánra a seb csakugyan nem mutatkozott aggasztónak. Az orvos azt mondta, hogy haza mehet.

Zsani akkor merte megkérdezni, hogy mi is a neve annak a falunak, a hol őt az orvos fölszedte?

— Gencs.

Zsani jól megjegyezte ezt a nevet.

Már akkor húsz éves volt. A félénkségéből kibontakozott már annyira, hogy mert egyet-mást kérdezni.

A szedő meghordozta már a franczia keresztlevelet a városban. Kivilágosodott, hogy Zsani franczia eredet: nem hívják be katonának.

S kiokoskodták, hogy Zsani eszerint házasodhatik akár húsz éves korában.

Egy évet mégis várniok kellett, hogy valamicske pénz gyűljön össze.

Azon egy év alatt történt, hogy abban a házban, a melyikben Zsani dolgozott, megüresedett egy lakás. Szedőék odaköltöztek, hogy a fiú hétköznapi is közel legyen a menyasszonyához.

Zsani örült is, nem is, ennek a változásnak. Örült, hogy Irmát mindennap láthatja s aggódott, hogy előtte figurázzák majd a legények.

Cserey Pali még mindig ott dolgozott a műhelyben. Egy új legény meg, Barna Imre nevű, szétálló fülű és fítos orrú kópé még Csereynél is jobban rákapott Zsanira.

Kifogyhatatlan volt a képzelődése. A legény-egyletben lmondta egyszer: hogy' vallott szerelmet Zsani Irmának? A fiatalok nevettek rajta. A következő vasárnap megint kérték Barnát olyanok, a kik még nem hallották, hogy mondja el.

A legény még inkább kiszínezte a jelenetet. Játszotta már a leány félénkségét is. Megtoldotta azzal, hogy a jelenet konyhán történt, s egy vizes dézsa volt ott, a melybe Zsani zavarában beleült.

Zsani nem járt a legényegyletbe, mert — hiszen a vasárnap-délutánokat a menyasszonyánál töltötte. De hallotta, mikor másnap mondták:

— Te, igaz volt az a szerelmi vallomás?

És röhögtek.

Egy vasárnap délelőtt valami sürgős munkát kellett befejezniök.

Ahogy ott fényeznek az udvaron, egyszer csak rákiált az Imre legény:

— Szólalj meg Zsani! Itt a fürjecske!

A nevetésre Zsani megfordul, Irmát látja az apjával. A kibérelt lakást nézték, hogy kell-e meszeltetniök?

Zsani elpirult. Irma is fülíg pirosan nézett reá. S hogy Zsani egy perczre abbahagyta a munkát, s velök lépett be a már megüresült lakásba, Irma bosszus szemmel pillantott ki az ablakon :

— Mit beszélt az a legény?

— Semmit, — felelte Zsani pillogva.

— De valami csúfszót mondott rám...

— Dehogy is.

— Azt mondta: *fürjecske*. Mit jelent az a *fürjecske*?

— Tréfálkoznak, — felelte röstelkedve Zsani. — Tudja, hogy a vőlegényeket figurázni szokták.

A szedő ezalatt körülnézte a szóbát, s az volt a véleménye, hogy meszelni kell. Különösen a konyhát jól meg kell meszelni.

— Szemtelenek! — dohogott Irma bosszusan. — Milyen szemtelenek!

S rájok se nézett, hogy visszatértek az udvaron.

Alig hogy elmentek, a fitos orrú legény azt az ismert nótát kezdte, a mely a *fürjecske*ről szól. A többiek nevetve fújták vele. Zsani hallgatva dolgozott tovább. De az arca sápadozott a haragtól.

Mikor a beköltözés napja elérkezett, Zsani maga említette elő, hogy megkeresi ő azt a falut, s megtudja, nem hagytak-e rá a szülői valami örökséget?

Nem az örökségben bízott a jó fiú, hanem abban, hogy oda lesz vagy két hétig, s azalatt a műhely két ördöge elmegy onnan, vagy legalább is más témákat találnak a tréfálódzásra. De hátha örökség is csöppen? Ha pénze lesz... A pénzes embert nem szokták gúnyolni.

Mikor elbúcsúzott szedőéktől, Irma a nyakába borult és megcsókolta.

— Ne sokáig maradjon oda! — mondta szemérmes kérleléssel.

Ekkor történt először, hogy megcsókolták egymást. A két gyáva lélek nem mert addig csókot váltani.

Zsani hát elutazott.

No, a faluban nem találta meg a nevelő-szüleit. Meghaltak azok mind a ketten. De beszélt a jegyzővel, a ki elő-

forgatott holmi régi írásokat, s kisütötte belőlük, hogy Zsanit Szombathely városa adta tartásra a két öregnek. Bizony jó lesz, ha tudakozódik az árvaszéknél.

Zsani ment Szombathelyre.

Egy nagy-tajtékpipás öreg árvaszéki tanácsost talált a hivatalban. Az is előkapart holmi régi jegyzőkönyveket. Nézi egyenkint a nagy okulárén át a lapokat. Végre egy lapon hosszan olvas, aztán a nagy okulárén át Zsanira mosolyog:

— Nini, hát maga az? oroszlánoknak barátja!

Zsani csak bámul. Nem érti a szót.

Az öreg jókedvűen tömi a pipáját.

— Láttam én magát öcsém, mikor ilyen piczi vót. (A szék ülőlapjánál is lejjebb mutatta a piczit.) No jól meg-nőtt. Nem hiába, hogy oroszlántejet szopott. Fene ember maga, öcsém!

S mosolyogva és becsüléssel nézett Zsanira.

Az öreg úr aztán elmondta, hogy Zsani egy állatsereglettel került Szombathelyre. Az anyja az oroszlánokat ug-ratta. De csak alkalmazottja volt a menaszériásnak.

— Az hát fene kurucz asszony volt, — folytatta az öreg úr. — Emlékszem rá, hogy a fejét is bedugta az orosz-lán torkába. Maga akkor, öcsém, olyan kétéves forma kis gyerek lehetett. Egy orosz-lán-kölyökkel játszott a ketre-czek előtt. A kölyök olyan kicsi volt, hogy ki- és bejárt a vasrudak között. Egyszer, déltájban, hogy bement az orosz-lán-kölyök szopni az anyjához, maga is bebújt öcsém vala-hogy', aztán ott szopott vele: egyik tőgyit szopta az orosz-lán-kölyök, a másikat maga, öcsém.

Zsani kábultan ment ki az irodából. Hogy az anyja nem hagyott rá örökséget, az nem foglalkoztatta. Hanem, hogy ő oroszlánt szopott, — azt hitte álmodik.

Órákig kóválygott az utcákon. Ki is ment a városból, meg visszatért. Egy inges kirakat előtt megállt. Kézelő-gombok csillogtak ott. Az egyik gomb zöld orosz-lánfejet ábrázolt. Zsani hosszasan nézte.

— Hm.

Aztán egy fűszeres-bolt vonta magára a figyelmét. A bolt czímere orosz-lán volt, s ki volt rá festve egy szik-

lán álló sárga oroszlánnak a képe, a mint az ormon a távolba szegezi a tekintetét és ordít.

Zsani elnyilott szemmel bámulta.

— Hát ilyen az oroszlán?

S kezdte érteni, hogy mért álmodott ő olykor olyan különös állatokkal.

— Oroszlántejet szoptam, — mormogta a fejét rázva. Hm . . . Állatok királya . . .

A bolt mellett egy pap haladt el. Zsani köszönni szokott a papoknak, de annak nem köszönt. Ránézett keményen. A pap csodálkozóan nézte vissza.

Zsani e nézésében üveges boltot pillantott meg az utca tulsó ház-során. A bolt ajtaján tükrök fénylettek.

Zsani oda ment át. Megállott az egyik tükör előtt, s elgondolkodva bámulta magát benne.

— Olyan sárga a hajam, épp olyan sárga, mint az oroszlán sörénye.

Egyszer csak összevonta szemöldökét, mint a bolton látott oroszlán, s mereven nézett, hogy a szeme fehére is kitetszett.

Ebéd ideje elmúlt már akkor, Zsani belépett egy kis vendéglőbe.

A vendéglőben néhány iparos-forma úr üldögélt, meg egynéhány paraszt az ajtó mellett. Zsani félénken körülpillantott. Csak két asztal volt ott. Az egyiknél az iparos-forma urak ültek. Zsani a parasztok közé telepedett.

— Mit rendel? — kérdezte a kocsmáros. — Van gulyásleves, pörkölt borjú és disznó-oldalas.

— Hát, — szólt Zsani, szokása szerint való halk hangon és tartózkodón, — levest kérek.

Aztán egyszer csak a szemébe nézett a kocsmárosnak, s szinte ordítva folytatta:

— És pörrrkölt borrrjút!

A kocsmáros meghökölt:

— Nono . . .

Zsani a parasztokra eleinte nem ügyelt. De hogy valami verekedésről beszéltek, rájuk fordult az érdeklődése.

Hát valami törvényszéki tárgyaláson jártak a falusiak.

A legidősebb köztük, egy ősz, görhész ember, a fiáról beszélt, hogy hogyan keveredett a bajba.

— Ha én nekem szót fogadott vóna a Jani... De sohse vót engödelmes, szófogadó. Mer én mindig mondtam neki: Fiam, ha vereködésbe keverődöl, ne bicskázz, se farkós bottal ne üss meg senkit, hanem mingyán az elején, mihent egy haragos szót szólnak, csak neki ököllel az orrának, a kutya teremtésit! Akkor osztán nincs ideje se késre, se botra. Osztég nem kerülsz törvénybe. Hát most itt van: két ökröm fizeti. Én is vótam fiatal. De én engödelmes gyermeköke voltam az apámnak. Csak az orrát! — mondta az én apám is. Hát én ha afféle petekbe kerültem, csak neki az orrának!... De nem is láttam én börtönt bévülről soha.

Zsani ámuldozva hallgatta ezt a beszédet. Ime a paraszt is azt mondja, a mit a szedő mondott egyszer, hogy: Csak az orrát! Ez tehát nem a szedő ötlete, hanem ősi tapasztalat. Hogyan van, hogy azelőtt nem értette meg?

A paraszt aztán ismét az ökrein kesergett, hogy két szép ökre rámegy a kórházi költségekre.

Hogy Zsani álmélkodva hallgatta, neki is beszélt:

— Olyan két ökör az, fiatal uram, hogy nincsen olyan a faluba. Kivált a Szegfű. Annál erősebb barom Bécsbe se tanálkozik.

Zsani megvetően mosolygott:

— Hát az oroszán? — mondotta. — Az oroszán sokkal erősebb.

— Nálunk nincs afféle, — felelte elesodálkozva a paraszt, — csak ökör meg ló.

Aztán arról beszélgettek, hogy hétfőn vásár lesz Sopronban. Oda hajtják a Szegfűt.

Zsani gondolatokba mélyedt. Eszébe ötlött, hogy egy vásáron állatsereglet járt náluk, de ő nem nézte meg: sokallta a húszkrajczáros belépő díjat. Pedig beszélték, hogy oroszán is volt benne.

Egyszerre nagy érdeklődés fogta el az állatsereglet iránt. Emlékezett rá, hogy egy vásárkor az állatsereglet napokkal előbb ott volt már náluk. Hátha a soproni vásárra is?

Kiment az állomásra és megtudakolta, hogy harmadik osztályon mennyibe kerül a Sopronba utazás?

És elment Sopronba.

Este érkezett oda. Alig hogy kiszállt, megkérdezett egy gyereket:

— Te fiú! Van-e a vásártéren valami látnivaló?

— De van ám, — felelte a gyerek, — ringlispi meg az óriás, meg sok mindenféle vadállat egy helyen.

Zsani szeretett volna még aznap este bemenni, de már sötét volt. Hát csak kívülről hallgatódzott, és szagolta a nehéz, rossz szagot, a mely a sátorból szétterjedett.

Egyszer csak egy nagy nyers ordítás hangzott belülről.

— Az oroszlán! — mondotta Zsani örömmel.

És reszketett felindulásában.

Reggel ő volt az első, a ki bement. Látott papagájt, elefántot, majmokat s két vén oroszánt. Órákig ott állt az oroszlán-ketrecz előtt, s bámulta a két komor vadállatot. Him volt mind a kettő, s vad tekintetű. Fel és alá koválygott szüntelen mind a kettő a ketreczben, s mikor etették őket, dühös faláncsággal rohantak a húsrá.

Zsani vasárnap érkezett haza. A menyasszonya ismét megcsókolta.

A szedő azt kérdezte:

— No van-e pénz?

A szedőné vigasztalta.

— Majd csak megéltek, mint más szegény ember!

— Két hét múlva meg fogtok esküdni, — szólt ismét a szedő. — Csak azért is!

És a leányához fordult:

— Három hétre itthon maradhatsz. Készítsd a fészkeket. Az igazgatónál majd bejelentem.

A két szerelmes boldogan tanácskozott.

Másnap Zsani, hogy a műhelybe ment, valamivel később érkezett, mint a társai. Már javában folyt a munka: a fűrészharsogás, gyalu-csiszogás.

A kis Kálmán inas ránézett és elmosolyodott.

Cserey Pali fölemelte a gyaluját és kiszedte belőle a forgácsot. Jobban csak azért, hogy szólhasson:

— No csakhogy megjöttél. Búsult ám a fürjecske. Nevettek.

Zsani boszúsan taszította gyaluját a deszkára. A gyalu lármája elnyomta néhány percze a beszélgetést.

De a következő kis szünetben Barna Imre szólalt meg, a fitos orrú pajkos:

— Fel akarta akasztani magát a menyasszony.

Újra nevettek.

Zsani megfordult és ránézett. Ránézett haragos merev nézéssel, hogy a szemefehére is kilátszott.

A legény nem nézett ő rá, különben megütődött volna a Zsani nézésén.

Zsani nem szólt semmit. Visszafordult a munkájához, és nagyhosszúkat lökött a gyaluján. Sivítva futottak alá a gyalujából a forgács-kígyók a lábához. Szinte térdig állt már bennök. De csak gyalult-gyiszolt tovább, mintha azt akarná, hogy a gyaluja lármájától ne lehessen beszélni.

A hogy közben oldalt pillant, látja, hogy a kis Kálmán inas a markába takarja a száját, s úgy sunyít feléje. Az is őt nevette.

Arra se szólt semmit. Csak megvetően pillantott reá.

Valami bolti állványt csináltak. Künn kellett dolgozniok az udvaron. Ott álltak a deszkák is a főállványhoz támasztottan. Azokból a deszkákból majd polczokat kell fűrészelniök. A műhelyben nem volt hely arra, hogy összeállítsák a rengeteg asztalos-alkotmányt.

Az udvaron később ott dolgozott Irma is az anyjával. Az anya porcellán-edényeket mosott egy dézsában. Irma törülgette, s a hányszor felpillantott, mindig Zsanira pillantott. Zsani azonban nem viszonzta a pillantásait. Sápadt volt. A fejét mélyen lehajtva nyomta a gyaluját.

Az őszi nap odaeresztette rézsútos sárga sugarait az udvarra, az Irmáék ajtajára. A fürj a zöldhálós kalitkában ott lógott már az ajtó fölött. Egyszer csak nagy eleven kiáltással megszólal:

— Pittypalatty! pittypalatty!

A fürj szavára megáll a munka. A Kálmán inas elfordul és a markába röhög. A legények is egyszerre nevetésre fakadnak, s gonosz örömmel sandítnak Zsanira.

Zsani fölemeli holt színre vált arcát és rájok néz.

A kezében festékes fazék van. Kék festéket kever benne az inasnak az asztalon. Hogy a társai tovább dolgoznak, ő is újra lehajol és kever. Keveri-kavarja a fazekat, csak úgy locsog ki a festék. Közben Irmára pillant. Látja, hogy a leány piros, még a füle is piros szegénynek.

— Pittypalatty! pittypalatty! — kiáltja ismét a fürj.

— Felelj hát! — rikoltja kaczagva a fitos legény.

— Felelj! — biztatja nevetve Cserey Pali is.

Zsaninak akkorát fordul a szeme, mint a malomkerék. A fazekat fenékre csapja, hogy kilottyan a festék. Két izmos karján feljebb gyűrinti az inget.

— Feleljek?

A fitos arcán kövé mered a mosolygás. Hogy Zsani, az örökké birka Zsani a mellét kivetve, ingét gyűrve, dühös fujással bőszül ellene?! Azonban csak egy perczet bámulhat: Zsani az öklét összeszorítva ront át a forgácsokon, deszkákon.

— Felelek! — ordítja, mint a vadállat.

— Nono!... hebegi meghökkenve a fitos.

S hogy Zsani egyenesen nekirobog, hátrál előtte a fal felé.

— Nono...

De Zsani se hall, se lát: úgy vágja ököllel orrba a fitost, hogy a vére méternyire preczkel a falra, s ő maga hanyatt kalimpál el. Még a papucs is félre repül.

Cserey elhülten lép utánuk, hogy védje a társát, de Zsani megfordul, mellen ragadja azt is!

— Felelek kutyák! Felelek! Már régen akarok!... Oroszlántejet szoptam én, az istenfátokat!...

Dől az állvány. Borul a festékes fazék. Recsegnek a deszkák. A szedőné sikolt. Az asztalosné is sikolt. Az asztalos káromkodik.

Csak az Irma lány áll öröm-égő szemmel a viharban. A nyakát kinyujtva rikoltoz, rikoltoz, mint a vércse:

— Üsse! Üsse a kutyákat!

AZ ÜDVÖZÜLT LEÁNY.*

Az ég arany erkélyén kihajolt
Az üdvözült leány;
Tekintete mélyebb, mint a mély
Szendergő óceán,
Kezében három liliom,
Hét csillag rezg a haján.

Öv nélkül omlik a földre alá
S csak egy diszt hord a ruhája:
Egy rózsát, hű szolgálatiért
Mit Mária tűz vala rája.
Haja hosszan leng, mint sárga kalász,
A sarlót hogyha várja.

* Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1909. évi deczemberi ülésén, a mikor a fordító a következő bevezető sorokat bocsátotta előre:

Az újabbkori angol festészet nagyjai közül Dante Gabriel Rossetti nevét nálunk is jól ismerik; hiszen Ruskin munkái, bárha késon, hozzánk is eljutottak, és tudvalévő, hogy ő volt leglelkesebb magasztalója annak az iskolának, melynek Rossetti lett egyik vezére s a melyet a »prærafaeliták« iskolájának neveztek el. De Rossetti nemcsak mint festő tért vissza a Rafael előtti olasz mesterek, az úgynevezett primitivek módjához, hanem mint költő is a trecento íróiból merített ihletet, első sorban Dantéból. Atyja mint nápolyi menekült jutott el Angliába, a hol nyelvtanítással kereste kenyerét és élt kedvencz tanulmányának, a Dante-búvárlatnak. Talán mikor e gyermekének egyik keresztnévül is Dantét választotta, már arra gondolt, hogy egykor Angliában ez lesz Dante dicsőségének legfőbb hirdetője. Valóban az is lett. Dante Gabriel Rossetti nem érte be azzal, hogy mint festő az *Isteni Szinjáték* és az *Új Élet* egyes jeleneteit vetette vásznára, hanem mint költő is egyikét legkorábbi munkáinak szín-

Neki úgy rémlett, egy napja csak,
 Hogy a mennyei karba' kereng.
 Nyugodt szemében mostan is
 Csupa ámulat dereng —
 Bár napja tiz évnek tűnt sok előtt,
 Kitül elszakadt idelent.

(Oh egynek több: tízszer tiz év!
 De mostan, a mint üt az óra,
 Úgy rémlik, hogy fölübém hajol,
 S haját arczomba szórja . . .
 Agyrém . . . Csak a lomb hulldogál —
 Megy az esztendő nyugovóra.)

Ő állott isten háza előtt,
 A melynek bástyafalát
 Ott rakták a mélység fölött,
 Hol a menny a Térbe foly át,
 Magasan, hogy onnan földi szem
 A napig már el se lát.

tén Dante glóriájának szentelte; csodás tökéletességgel fordította angolra az *Új Élet*-et, melyet aztán a Dante előtti olasz lyrikusok egy hasonló művészettel tolmácsolt gyűjteménye követett: az *Early Italian Poets*. Mint eredeti költő csak jóval később, 1869-ben lépett a nyilvánosság elé, bár már egészen fiatal korától fogva írt eredeti verseket is. Így egyikét leghíresebb költeményeinek, a *The blessed Damozel*-t alig 19 éves korában alkotta, a mikor még legerősebb hatással volt rá Dante képzelet- és gondolatvilága. Ezt a munkát kíváncsi e helyütt bemutatni, mint Rossetti nálunk alig ismert lyrájának egyik legjellemzőbb és egyúttal legművészebb termékét. Hogy az *üdvözült leány* rokona Dante Beatricéjének, nyilvánvaló; de míg Dante *Új Élet*-ében csak a földön maradt ifjú panaszait halljuk, a ki fölvágyik a mennyekbe, elköltözött kedveséhez, és maga a leány legfölbjebb mint visió jelenik meg előtte, addig Rossettinél nem a férfi, hanem az *üdvözült leány* szólal meg. Az a dantei alak, mely jóformán hangtalanul suhan át az *Új Élet*-en és akkor is, mikor az *Isteni Színjáték*-ban megjelenik, inkább komoly, dorgáló szent: Rossettinél meleg szívű leány, tele földi sóvárgással; szerelme tiszta és érzékiség nélküli, de mégis szerelem, bánkódó és epedő, nem pedig az az ætherikus, spiritualis vonzalom, melyet Dante Beatricé-je érez. Ezért Rossetti verse, bár Dante hatása alatt keletkezett, mégis újszerű és eredeti.

E csarnok az éther habja fölött
Mint híd épült az égben;
Lent nap meg éj fényt és homályt
Cserélget a messzeségben,
A hol sűrögve jár a föld,
Piczi szúnyog testeképpen.

S a lány körül egymásnak örül
S csodaszép neveket kitalál
Sok hű szerető, ki e helyre jő
Hol nincs szerelemre halál,
És jön sok lélek, mint piczi láng,
Mely az Úr elébe száll.

De ő a varázs e körébül is
Kihajol, se látva, se hallva;
Melynek neki dült, már átmelegült
Keblétül az égi karfa,
S könyökéhez a sápadt liliomok
Fonnyadva simúltak, alva . . .

Elnézte ő, hogy' ront az Idő,
Vadúl lüktetve, alatt,
A világon át; kísérte nyomát,
A merre tovább rohant;
Majd szól vala, s mint szférák dala
Zsongott a légben e hang.

Már este volt. Az égen a hold
Járt imbolyogva, lengve,
Mint könnyü pehely. S ő szót emel
A végnélküli csendbe'
S ezüst szava úgy szállt tova,
Mint csillag-kar ha csengne.

Óh édes! imént nem hangodat
Hallottam-e meg én
E madár dalába'? S hogy a harang
Átrezge az ősz egén:
A visszhangos garádicson
Nem lépted osont-e mögém?)

«Szeretném — így szólt — jönné föl!
 Tudom, hogy végre följön.
 Nem ezért eseng imám idefent
 S az övé ott lenn a földön?
 Két ily ima ezélt mikor nem ért?
 Van okom, hogy e bánat öljön?

S ha jó majd, dicskőr a feje fölött,
 Fehérbe', mint magam:
 Kéz kézbe leszen s majd elviszem,
 Hol a nagy Fény kútja van —
 Lekisérem őt, az Isten előtt
 Lemerülni habjaiban.

Majd állunk a szentély előtt,
 Mely rejtve, zárva, védve,
 Hol a lámpasor mindannyiszor
 Rezdül, ha fohász jön az égbe,
 S a könyörgés, mely már teljesült,
 Mint pára foszlik a légbe.

S mi ketten együtt megpihenünk
 A mystikus fa alatt,
 Hol titkos lombok közt a galamb
 Ha olykor áthalad:
 Minden levél, mit a szárnya ér,
 Dicséri az Urat.

És megtanítom őt magam
 A mennyei szent dalolásra;
 Ő majd szünetel, majd énekel,
 Halk hangon dudorászva,
 S lelkébe' gyönyört gyönyörre költ
 A sok új dolog varázsa.»

(Mi ketten, szólsz Ah hajdanán
 Igaz, *egy* voltam veled.
 De *örökre* vajon az oldaladon
 Ad-é az Úr helyet,
 Noha méltó rád nincs bennem egyéb,
 Csak hogy szívem szeret!)

«Mi ketten, szólt, a berekbe megyünk
 Hol Mária vár szavainkra,
 Meg öt ifju szent, a kik neve zeng,
 Mint lágy zeneszó ha ringna:
 Magdolna, Czeczília, Margarét,
 Gertrud meg Rozalinda.

Ott ülnek körbe', hajukba' szalag,
 Fejükön koszorú virit.
 Aranynyal himzik a hószinü lent:
 Azoknak a köntöseit,
 A kik meghaltak odalent,
 S most újra születnek *itt*.

S ha társam fél és nem beszél:
Én mondom el, ő ki légyen,
 És hogy szerelmünk tiszta maradt
 És nem volt benne szégyen.
 És Szüz Anyánk mosolyog reánk
 S tetszik neki büszkeségem.

Megfogja kezünk, s vele érkezünk
 Ahhoz, ki előtt leborúl
 A dicskörü lelkek hosszú sora
 Megszámlálhatlanul,
 Hol hárfa zöng és dal köszönt
 Az angyalok ajkairúl.

És Krisztus urunkhoz fordul imám,
 Könyörögve érte meg értem:
 Hogy oly szerelembe', mint odalenn
 Egy kis darabon kísértem,
 Éljem le itt, e szent helyütt,
 Mellette, örökkön is éltem'!»

Ezt mondta hivem; s most bús-szeliden
 Susogta: «Ha majd idejő!»
 S im gyors szeráfok szárnyaitól
 Lett fényes a levegő —
 Szemében imával, ajkain
 Mosolylyal nézte ő.

(Láttam mosolyát.) S hogy a raj tovaszállt
Elvive sugár-özönjét:
Az arany-korlátra ráborúlt,
S megtörve az éjszaka csöndjét,
Arczát a kezébe temetve, sirt . . .
(Hallottam hullani könnyét.)

DANTE GABRIEL ROSSETTI után, angolból

RADÓ ANTAL.

AZ ANGOL FELSŐ-HÁZ REFORMJA.

Az angol parlament közelmúlt eseményei, a közoktatási, majd a korecsma-javaslat meddő sorsa, a közfigyelmet a lordok házának reformjára terelték.

A modern államok törvényhozásában aránylag ritka jelenség, hogy a felsőház az alsóház által elfogadott javaslatot visszavesse. Az angol lordok vonakodása már a költségvetési törvénynek megakasztása előtt, a közoktatási javaslat tárgyalásakor gondolkodóba ejtette nemcsak az egész angol közvéleményt, hanem magát a lordok házát is. Ennek eredményeként tekinthető azon kérdés felmerülése, vajon a jelzett törvényjavaslatokban van-e a hiba, vagy a lordok házában, nevezetesen a lordok házában mai szervezetében? A közvélemény az utóbbit állandóan támadja és régóta helyteleníti.

A közvélemény időleges ítélete azonban egy elsőrendű alkotmányjogi intézmény szervezetének bírálatánál irányadó nem lehet. Sokkal fontosabb ennél magának a lordok házában hallgatag beismerése önszervezetének hiányossága felől. Ezen hallgatag beismerés azon tényben nyilvánul, hogy az 1908. év január havában a lordok háza saját kebeléből Lord Rosebery elnöklete alatt bizottságot küldött ki, hogy ez «azon indítványokat, melyek a lordok házában törvényhozói hatályossága növelésére időről-időre tétettek», megfontolás tárgyává tegye. A bizottság megfelelt feladatának, a mennyiben közel egy évig tartó tanácskozás után egy 36 cikkből álló javaslatot szerkesztett,* mely több lényeges változást indítványoz az angol felsőház jelenlegi szervezetét illetőleg.

* *Report from the select committee of the House of Lords.*
Ordered to be printed 2nd December 1908. London.

I.

A történelemben néhányszor ismétlődik azon jelenet, hogy a nép ellenszenve, különösen forradalmak alkalmával, a felső-házak ellen fordul, azokban a maradiság megtestesülését látva; ilyen esetekben a népakarat a második kamara eltörlését követeli és mint nagy liberalis vívmányt keresztül is viszi. Sajátságos azonban, hogy ahányszor az egy kamarás rendszerrel kísérletet tettek, mindannyiszor csalódva, rövidesen visszatértek a régi állapothoz.

Franciaország, miután az első forradalom hullámai elsimultak, sokféle alkotmányos kísérletet tett, míg a harmadik köztársaság révét elérte. Majdnem egy század alatt megpróbálta a Bonaparte, Bourbon és Orleans dynastiákat, továbbá több köztársaságot. Azonban e folytonos alkotmányos rázkódtatások ellenére, mindig hamarosan visszaállította törvényhozásának két-kamarás jellegét.

Angliában az 1649-iki forradalom rövid időre elsöpörte a főrendiházat, a mennyiben a márczius 17-iki törvény a királyi «hivatalt» eltörölte és mindjárt két nap múlva hasonló sors érte a felső-házat is, azon indokolással, hogy a lordok házának fenntartása haszon nélküli és Anglia népére káros. Azonban nem több mint nyolcz év múlva az egy kamarás parlament maga kérelmezte a protectort egy két házból álló törvényhozás összehívására.

Nemcsak a gyakorlat, az elmélet is a két kamarás rendszer mellett foglal állást. Itt csak két angol példára hivatkozom. Sir Henry Maine szerint bármily második kamara is jobb, mintha egyáltalán nem volna ilyen. John Stuart Mill arra helyezi a két kamarás rendszer mellett felhozott érveinél a fősúlyt, hogy egy ház, ha tudja, hogy akarata egy másik ház által felül nem bíraltatik, természetesen önkényessé válik. Ez indította a rómaiakat arra, hogy még egy rövid év tartamára is két consult válaszszanak.

II.

A múltba tekintve azt látjuk, hogy a lordok házának nem volt mindig a születés alapján álló jellege. I. Edward idejében (1272—1307) az egyházi elem, püspökök, szerzetes apátok, majdnem úgy aránylott a világihoz, mint kettő az egyhez. A következő négy uralkodó alatt a világiak kissé túlsúlyra jutottak. Ellenben V. Henrik alatt (1413—1422) ismét az egyháziaké a többség, a mi csekély kivétellel VIII. Henrikig (1509—1547) fennáll. A szerzetes rendek feloszlata után a főrendiház örökletes jellege mindinkább előtérbe lép, annyira, hogy ma a nem születési jogú főrendek száma oly csekély, hogy bátran elhanyagolható.

Leginkább kitűnik ez a lordok házának mai szervezetéből. Ma a főrendiház tagjai ötféle alapon nyerhetik el e méltóságot.

1. Mint az egyesült királyság örökös főrendei. Egyesült királyság alatt értjük a szűkebb értelemben vett Angliát Wales-szel, Skótiát és Irlandot. Az ily módon minősített parlamenti lordok száma korlátlan.

2. A Skótiával 1706-ban kötött Act of Union szerint több skót peer ki nem nevezhető. A meglevő skót főrendek a főrendiházban 16 taggal vannak képviselve, kiket az összes skót peerek saját kebelükből egy országgyűlés tartamára választanak.

3. Az Irlanddal 1800-ban kötött Act of Union úgy intézkedik, hogy minden kihalt három ir peerség helyett egy alkotható, a meddig az ir peerek száma 100-ra le nem olvad. Azután a királynak joga van e számot fenntartani. Ezen ir peerek maguk közül 28 ir peert életfogytig választanak és küldenek a lordok házába.

4. Jelenleg 26 anglikán egyházfő ül a főrendiházban; még pedig a canterbury-i és yorki érsekek, továbbá a londoni, winchesteri és durhami püspökök hivataluknál fogva, a többi anglikán püspökök közül pedig 21 rangidősség szerint.

5. Öt lord of appeal in ordinary, kik bárói rangban vannak, a jogban jártasoknak kell lenniök, rangjukat át nem örökíthetik és részt vesznek a főrendiház bírói működésében.

Maga e rövid vázlat is feltűnteti a nagy aránytalanságot, mely az örökös és egyéb lordok között szám tekintetében fennáll. Ezen aránytalanság hozza létre a törekvést, hogy az angol felső-házat szervezetében át kellene alakítani. Az eszmét részben a közvélemény nyomása, részben politikai okokból először 1835-ben a radikálisok, majd a liberális párt karolja fel. Az 50-es években vették föl az életfogytig kinevezendő tagok terve. A reform szükségességét később a conservatívok is elismerik. 1888-ban Salisbury marquis kezdeményez ilyet, de sikertelenül. Gladstone 1894-ben felhívja a közfigyelmet azon ríktó különbségre, mely a választott alsó-ház és a túlnyomólag születésen nyugvó felső-ház között fennáll. Gladstone ezen utolsó beszéde azonban éppen nem keltette a várt hatást. Hisz a lordok akadályozták meg Irország elszakítását. Egy államférfi kijelentése gyakorlati ok és alap nélkül nem elég arra, hogy egy nagyszabású mozgalmat megindíthasson. A dolog, 1895—1905-ig az unionista párt lévén kormányon, aludt. A liberális párt kormányra jutásával előre látható volt, hogy a kérdés ismét felszínre kerül. Erre az első jelt Sir Henry Campbell-Bannermannak 1907 júniusában tartott beszéde adta, melyben jelzett egy módot a két ház egymás közötti viszonyának rendezésére, egyszersmind kilátásba helyezte, hogy e mód törvényjavaslat alakját fogja öltetni, mihelyt ez a jelen kormánynak alkalmasnak fog tetszeni. Időközben jött a két fontos törvényjavaslat, a közoktatási és a kocsmai, melyet a felső-ház elfogadni vonakodott s ezzel együtt megjött a gyakorlati ok is, mely a közfigyelmet a lordok házára vonta. Hogy a helyzet még feszültebb legyen, 1908 decemberében Mr. Asquith, a jelenlegi angol premier és mint ilyen a liberális párt vezére, heves támadást intézett a felső-ház ellen és annak veto-jogát a jelen politikai helyzet sarkpontjának nevezte.

És sajátságos véletlen, hogy midőn az angol miniszterelnök szavai a National Liberal Club-ban elhangzottak, már akkor megjelent az említett főrendiházi bizottság jelentése a lordok házának reformjára vonatkozó munkálatairól.

III.

A lordok által készített javaslatnak, nem tekintve a lordok és közrendűek mai harcát, már csak azért is fontosságot kell tulajdonítani, mert ez az első eset, hogy a lordok háza komolyan foglalkozzék önnön szervezetének reformjával. A cél, melyet a bizottság maga elé tűzött, nem egy szimmetrikus senatus alkotása volt. Ennek oka az, hogy egy ilyen testület létrehozása az egész angol alkotmány felforgatására vezetne, a mit pedig még az angol közvélemény sem helyeselné. A célt, mely a bizottság szemei előtt lebeggett, eléggé szabatosan körvonalazza a jelentés a következő módon: «Meg kell tartani, a mennyire lehet, a lordok házának az alkotmányban elfoglalt helyzetét és szervezetét oly módosításokkal, melyeket a kor és a hatékonyság körülményei látszanak követelni» (1. cikk).

A cél ezen inkább conservatív meghatározása ellenére, a jelentés folyamán több liberalis reform-eszmére akadunk. Így azon javaslatra is, hogy a királyi vérből származó peerek kivételével magának a főrendiségnek ténye ne képesítsen a főrendiházi tagságra. A mint a tanácskozmányok menetéből kitűnik, ezen javaslatot Lord Halsbury kivételével egyhangúlag elfogadták. Ez nem azt akarja jelenteni, hogy született főrendek a jövőben ne lehessenek tagjai a lordok házának, csak azt, hogy ahhoz a születésen kívül egyéb föltételek is szükségesek,

A report ennek három okát említi. Először: újabban a lordok háza oly számos tagból áll, hogy a törvényhozás rendes menete követeli a tagok számbeli korlátozását. Másodszor: fel kell menteni törvényhozói kötelességeik alól azon peereket, kiknek ezen kötelességek gyakorlása bármely okból terhes. Harmadszor, hogy magának a felső-háznak áll érdekében oly főrendeknek a törvényhozásból való kirekesztése, a kik különböző okokból e tisztségre alkalmatlanok. Az okadatolásnak ezen utolsó pontja körülbelül ugyanazt fejezi ki szép szóval, a mit Mr. Asquith említett beszédében a következőkép ír le: «A föld minden tájáról hajtottak fel elegendő számú nagyczimű urat, kikről a nél-

kül, hogy egyénileg tiszteletlen akarnék lenni, el lehet mondani, hogy jó részük teljesen ismeretlen honfitársaik előtt és a kik senkit és semmi egyebet nem képviselnek, mint önmagukat».

A felhozott okok legfontosabbika kétségkívül az első, a törvényhozó peerek túl nagy száma. Az utolsó másfél száz év alatt a peerség túlságos bőkezűen osztogatott. III. György trónraléptével (1760) a peerek száma nem volt több mint 200. Victoria királynő uralkodása kezdetén (1837) már 409; a következő harmincz év alatt a peerségek száma csak 17-tel, az ez után következő negyven év alatt 66-tal szaporodott, míg az utolsó tíz év alatt nem kevesebb, mint 71 új peerség alakítottatott. E számok mindennél jobban bizonyítják az örökös főrendeknek számbelileg aránytalan túlsúlyát. És ezen visszás állapot az, mi leginkább indokolja a felső-ház reformját, ha meggondoljuk, hogy a folyó ügyeket és vitákat nagyon kevés egyén végzi, míg a szavazás oly tömeg által történik, melynek elemei a ház működésével semmi kapcsolatban sincsenek.

A felsorolt három ok végeredményben azon kérdésben talál kifejezést: hogyan csökkenthető a felső-ház tagjainak száma? Az erre adott válaszban a bizottság véleménye megoszlott. Egyik rész úgy vélte a kérdést megoldhatónak, hogy az eddigi örökös főrendek önkebelükből bizonyos számú peert választanak, ezekre ruházva át törvényhozó hatalmukat. Ezen választott örökös főrendek a hivataluk alapján jogosított peerekkel együtt alkotnák az új felső-házat. A bizottság másik része azonban hathatósabb reformot sürgetett. Elfogadta ugyan azon eszmét, hogy az eddigi örökös főrendek kebelükből válaszszerűen képviselőket, de kapcsolatban azon fontos kijelentéssel, «hogy a jövőben a minősültség legyen egyik fő alap a főrendiházi tagságra, mert a legjobb biztosíték helyes törvényhozói munkásság végzésére azon tapasztalat, mely magas és felelősségteljes tisztségek viseléséből vagy egyéb közéleti szereplésből származik» (13. cikk). A bizottság «hosszas és aggodó tanácskozás után» a második csoport álláspontját fogadta el.

A következő kérdés önként merül fel az elsőnek eldön-

tése után és abból áll, hogy kikből fog tehát állani ezen számban megfogyatkozott felső-ház? A bizottság a következő hat alapot fogadta el a főrendiházi tagsághoz: 1. királyi vérből származó főrendek, 2. lords of appeal, 3. az örökös peerek által választott 200 képviselő főrend, 4. örökös peerek bizonyos különös minősítéssel, 5. főpapok, 6. életfogytiglan kinevezett főrendiházi tagok. Lássuk ezeket egyenként.

Az első két csoportra nincs megjegyezni valónk, mert a bizottság e két osztályra vonatkozólag változatlanul vette át a mai tényleges állapotot.

Annál fontosabb újítást jelent a harmadik pont, mert oly elv alkalmazását veszi tervbe, mely az angol alkotmányban bár nem régóta, de mégis ismeretes. Vagyis ezen túl az egyesült királyság peerjeire is kiterjesztetnék azon helyzet, mely a skót és ir peerekre nézve már két, illetve egy század óta áll, a mennyiben 200 főrendet választanak minden országgyűlés tartamára cumulatív szavazással. Azonban ha a terv megvalósulna, bizonyára nem hagyná érintetlenül azon tényleges viszonyokat, melyek a skót és ir választott peerekre nézve fennállnak; előbbieik száma, mint láttuk, 16, utóbbiaké 28. Azonban az angol népszámlálás újabb adatai azt bizonyítják, hogy Irland lakossága nem szaporodott oly arányban, mint Angliáé vagy Skótiáé. A míg 1800-ban Irland lakossága csak két millióval volt kevesebb, mint Angliáé, és körülbelül négyszer annyi, mint Skótiáé, addig jelenleg Irland lakossága Anglia lakosságának csak valamivel több mint nyolczada, Skótiá lakosságával pedig majdnem egyenlő. A képviselőlet jelenleg fennálló számbeli aránytalanságát megszüntetendő, a bizottság elé két javaslat terjesztetett. Az egyik, hogy mind a skót, mind az ir parlamenti lordok száma húsz-húszban állapíttassék meg. A másik, hogy az egyesült királyság összes peerségei egy választó testületté tömörüljenek, mely körülbelül 665 peert tenne ki, kik közül 173 ir, 87 skót peer volna. Ekként, cumulatív szavazás mellett, elérhető volna, hogy az összes 200 képviselő peer közül az ir peerek 51, a skót peerek pedig 26-ot választhatnának. A két javaslat közül az utóbbi fogadtatott el, mint a mely a bizottság nézete

szerint jobban megfelel a két Act of Union intentióinak. Persze könnyen megeshetik, hogy a cumulativ szavazás politikai, nevezetesen pártüzelmekre vezethet. A bizottság gondolt is erre, de győzött kebelében az angol optimismus, mely azt sugallta, hogy a peerek függetlensége elég biztosíték arra nézve, hogy mindig a legméltóbb küldessék a lordok házába.

A most tárgyalt csoportban azonban csak azok a peerek vannak, a kik képviselő peerek, számszerint 200. Ezekről megkülönböztetendők azok, kiknek mintegy minősültségük van a főrendiházi tagságra. Ezek teszik a negyedik osztályt. A képesítés többféle lehet. Bizonyos magas hivatalok viselése, mint cabinet-minister,* indiai alkirály, Canada, Dél-Afrika vagy Australia főkormányzója és Irland lord lieutenantja; továbbá magas katonai, diplomatiái vagy közigazgatási méltóságok viselői vagy volt viselői, az alsóház volt elnökei, magas bírói tisztségben levők stb.; minden régi örökös peer, ki mint peernek fia tíz éven át volt az alsóház tagja, továbbá minden új örökös peer, vagy élethossziglan kinevezett főrendű, ki kineveztetése előtt húsz évig volt alsó-házi tag, élete tartamára e negyedik osztályban szerez jogot a főrendiházi tagságra. Mert Angliában a peer mellett a fiai nem tagjai a főrendiháznak, viszont a főrendi peer képviselőnek nem választható. Ha mindezen hivatalokat és tisztségeket összeadjuk, arra az eredményre jutunk, hogy ezek alapján körülbelül 130 peer nyerhetné el a főrendiházi tagságot.

A jelentésben ötödik helyen az egyházi főrendek csoportja áll. A bizottság megemlékezik azon, a közvélemény által többször hangoztatott kívánatról, hogy a főpapság mentessék fel törvényhozói kötelessége alól, hogy minden idejét az egyházi ügyeknek szentelhesse; másrészt azonban nem zárkozik el azon történelmi tényről, hogy az angol főpapság milyen vezérszerepet játszott mindig a felsőház életében. E negatívumot és pozitívumot a bizottság úgy

* A continentalis államjogoktól eltérően Angliában nem minden minister eo ipso tagja is a cabinetnek.

egyezteti össze, hogy hasonló eljárást követ az egyházi lordokkal szemben is, mint a melyet a világiakkal szemben követett, t. i. itt is számban korlátoz. Ugyanis kimondja, hogy a két érsek, a míg ezen méltóságot viselik, eo ipso a felső-házban üljön, a többi püspökök pedig saját kebelük-ből válaszszerint nyolczat, hogy azok az angol egyházat egy országgyűlés tartamára a főrendiházban képviseljék. Sajátságos, de az angol állam anglikán vallási jellegének következménye, hogy a bizottság a többi nem anglikán, úgynevezett «non conformist» egyház fejeinek helyet nem tud, vagy nem akar szorítani az új házban és meglegszik erre vonatkozólag a következő kijelentéssel: «A bizottság szívesen látná a házban Anglia, Skócia és Írland többi nagy egyházainak képviselőit is; azonban e tárgyra vonatkozólag határozott javaslatot szövegezni nem sikerült» (21. cikk).

Hatodik és utolsó csoport az élethossziglan kinevezett peerek osztálya. E kérdést a bizottság úgy oldja meg, hogy azt javasolja: hatalmaztassék] fel a király négy peernek évenként a felső-házba való hívására, a négy közül háromnak azonban a már fenn említett minősítéssel kell birnia. Az ilyenképen a felső-házba hívott egyének életük tartamára főrendiházi tagok maradnak, számuk azonban egyidőben nem haladhatja túl a negyvenet.

Összefoglalva a hat jogcímet, az új felső-háznak közel 400 tagja lenne és pedig: három királyi vérből származó főrend, öt lord of appeal, 200 képviselő peer, 130 minősítéssel bíró peer, tíz főpap és negyvenet meg nem haladó életfogytiglan kinevezett főrendiházi tag.

Ha a bizottság reformja keresztül menne, felvethető azon kérdés, vajon azon örökös peerek, kik bizonyos időben nem tagjai a felső-háznak, az alsó-házba beválaszthatók-e? A bizottság ezekre nézve nem tartja lehetőnek alsó-házi mandátum vállalását, mert ellenkezik a közvéleménnyel, hogy valaki a törvényhozás két ága között lebegjen*

* Egy másik különbség az angol és egyéb államjogok között, hogy itt a peerség, mint főlebb említők, kizárja az alsóházi tagságot.

(31. cikk). Azonban oly főrendűek, kik sohasem voltak főrendiházi tagok, vagy ilyenek soha nem is akartak lenni, (a mit az bizonyít, hogy személyüket választás alá nem bocsátották), alsóházi tagokul megválaszthatók. Ha ezt a határozatot úgy fogjuk fel, mint egy, a főrendűek számára nyújtandó kárpótlást, úgy ellene kifogás nem emelhető; a kérdés csak az, hogy ezen intézkedés nem sérti-e az alsóháznak évszázadokon át gyakorolt azon jogát, hogy valóságos, tehát nemcsak várományos főrendűt, a minők a peer, a herczeg, a marquis, az earl, a báró fiai, a maga körében meg nem tűr.

IV.

Van azonban a bizottság jelentésében egy rész, mely egyetemes szempontból talán az egész javaslatban a legérdekesebb. Ez India és a gyarmatok képviseletének ügye. Ha ez a jelentésbe egyáltalán felvétellett, abban leli magyarázatát, hogy voltak a bizottságban olyanok, kik e kényes kérdést végre dülőre akarták juttatni. A többség azonban e téren nem akart komoly reformot; e két ellentétes iránynak eredménye a bizottság azon javaslata, hogy Canada, Australia, New Zealand és Dél-Afrika hivatalos képviselői, tisztségük tartama alatt, a lordok házának tanácskozásaihoz engedhetők. E javaslat nem világos. Talán azt akarja jelenteni, hogy e gyarmati képviselőknek csak beszélniök volna szabad, de nem egyszersmind szavazniök is. De ha a legtágabb értelemben vesszük is a jelentés idevágó szavait, feltéve, hogy e képviselőknek szólási és szavazati joguk volna is, úgysem volna képes kielégíteni azokat, kik a lordok házának szövetségi jelleget óhajtanának adni. Másrésről azonban a tartózkodás, melylyel a bizottság e kérdést tárgyalta, érthető. És pedig azért, mert könnyen megeshetik, hogy a gyarmati és indiai képviselők belesodortatnak az angol pártpolitikába, továbbá olyan ügyekben is szavaznának, melyek az ő képviseltjeiket nem érintik. Ezen utóbbin ugyan lehetne akként segíteni, hogy a főrendiház gyarmati tagjai sem angol, sem gyarmati pénzügyi törvények dol-

gában nem szavaznának. Mindent összevéve azonban érthető azon szűk határ, melyet a javaslat e téren megvon, a lényeges az, hogy megtöri azon rideg álláspontot, mely csak az egyesült királyságnak enged a lordok házában képviselést. Ha ez intézmény beválik, később még mindig kiterjeszthető; e lehetőség lebegett a bizottság többségének szemei előtt, midőn e tartományok képviselétét egyelőre ily szűkre korlátozta.

Legfeljebb az vethető a bizottság szemére, hogy nem tulajdonított nagyobb fontosságot a hasonló külföldi alkotmányjogi példáknak. Pedig magának a jelentésnek szava szerint Sir Edward Grey, a jelenlegi angol külügyi államtitkár, értékes adatokkal szolgált a bizottságnak idegen senatusok és felsőházak kérdésében. Az ok, hogy ezen külföldi példák tanulságait a bizottság kellőképen fel nem használta, az, hogy túlságosan fiataloknak találta az angol felső-háznak megfelelő intézményeket, különösen az Egyesült-Államok senatusát és a német Bundesrat-ot.

Pedig épen a gyarmati képviselők fontos kérdésében e két külföldi intézmény mélyebb átértése nyújthatott volna bizonyos támpontokat. Míg az amerikai senatus példája igazolhatta volna a gyarmati elemek bevételét, addig a bizottság a német Bundesrat-ban tipikus példáját láthatta volna egy közjogi testület szövetségi jellegének. Ezen jelleg különösen abban nyilvánul, hogy a német Bundesrat-ban az egyes államok kormányai és nem népei vannak képviselve s hogy mindegyik rész-állam jogosítva van bizonyos számú szavazatra; e képviselők valóságos megbízottak, a kiket az egyes állam küld, utasít, de bármikor vissza is hívhat. Mindkettő, az amerikai senatus és a Bundesrat egyaránt, nem nemzeti, hanem szövetségi jellegű. Sőt még Schweiz törvényhozó testületének második kamarája, a Ständerat is inkább szövetségi, mint nemzeti természetű. Mindez nem azt akarja mondani, hogy az angol javaslat egyszerűen beilleszse valamelyik külföldi törvényhozás második házát az angol alkotmány keretébe, a felhozott amerikai és német példák is eredetiek és hosszas alkotmányjogi fejlődés eredményei. Csak annak lehetőségét lehet kiemelni, hogy ezen példák

szorgosabb méltatása az angol felső-ház reformtervezetéhez is becses adatokat nyújthajott volna.

V.

Ha figyelemmel végigolvassuk a lordok jelentését a bizottság működéséről, méltán azt kérdehetjük: nem volt-e korai mindezen fáradság és munka? E kérdésnek háttere az, hogy mivel a viszony az angol törvényhozás két háza között jelenleg visszás és maga is reformra szorul: nem lett volna-e czélszerűbb bevárni azon időpontot, míg e kérdés eldőlt és csak azután gondolni a lordok házának reformjára. Az angol kormány ezen álláspontot fogadta el, mi azon tényből tűnik ki, hogy semmi részt a bizottság tanácskozásaiban venni nem akart, de másrészt abból is, hogy Mr. Asquith említett beszédében a lordok reform-tervezetét nem is érinti. És mégis azon tény, hogy liberalis részről Lord Rosebery, Viscount Selby, Lord Ribblesdale és Lord Courtney of Penwith részt vettek e tárgyalásokon, azt bizonyítja, hogy a bizottságban a lordok házának összessége, pártkülönbség nélkül képviselve volt.

Előrelátható volt, hogy mihelyt a lordok jelentése közzététetik, a nagy nyilvánosság bírálatának lesz kitéve. Ezt a bizottság jól tudta, innen a jelentés azon szavai: «A bizottság több különféle indítványt, mely elébe tétetett, gondosan mérlegelt, hogy a lordok házának politikai egyensúlyát helyreállítsa» (32. cikk). Még inkább látszik a peerek ezen törekvése az első tervezetből, hol azon indítvány tétetik, hogy minden kormány uralomra jutásával negyven lordot hívasson a felső-házba. Ezen indítványt azonban a többség elvetette s a végleges jelentésbe csak azt vették fel, hogy mivel fonákság lenne, ha nehézségek lépnek fel a két ház között akkor, midőn a kormánynak többsége van az alsó-házban, de kisebbségben van a felső-házban és ezt eloszlatni nem lehet, «kívánatos, hogy a választott ház uralkodó pártja a lordok házában is elegendő követőkre számíthasson» (33. cikk). Hogy azonban ez miként érhető el, arra nézve a jelentés felvilágosítást nem ad, csupán annyit mond, hogy a kívánt cél peersé-

geknek tömeges alkotásával, melyek birtokosai a jelenlegi kormánynak lekötöztetettjei, el nem érhető, mert a pártok váltakozván, ez a felső-házban az aránytalanságot nem hogy csökkentené, sőt épen növeli.

Egy másik kérdés, melyre nézve a tervezet a jelentéstől eltér: kültagoknak a lordok házába való bocsátása. A tervezet ugyanis azt javasolja, hogy czélszerű volna kívülről új elemet hozni a felső-házba, a mely a nép által választatván, felfrisítőleg hatna és alkalmas volna időnként megújítani az érintkezést a lordok és a nemzet zöme között. Ezért a tervezet szeretné néhány nagyobb városi kerület képviselőit a felső-házban látni. Ezzel ellentétben a jelentés minderről csak beszámol, határozatot azonban nem hoz, azt mondván: «Arra nézve, hogy a házba meggyűlések és városi testületek által választandó képviselők bocsáttassanak, legyenek ezek akár peerek, akár nem, többféle javaslat tárgyalatott. Ezen főkérdésben a bizottság majdnem egyenlően oszlott meg és ezért nem volt abban a helyzetben, hogy bármely indítványt is tehessen» (35. cikk).

Mennyire komolyan foglalkozott a bizottság azon kérdéssel, hogy esetleges ellentétek a törvényhozás két háza között miként volnának elsimíthatók, bizonyítja a tervezet azon javaslata, hogy a két ház tartsa fenn továbbra is az összeköttetésnek eddigi eszközeit, mint az üzeneteket és közös tanácskozást, de egyszersmind egy közös tanácsnak adassék meg a hatalom, hogy szavazat-többséggel elhatározhassa, ha vitás esetekben a választókerületek tanácsát akarja kikérni (referendum). A jelentés azonban ezt lényegesen módosította, azt mondván: «Bármily sok mondható is e javaslat előnyére, a bizottság többsége úgy érezte, hogy ha erről tanácskoznék, vagy erre nézve véleményt adna, túllépné a bizottság megbízatásának határát» (36. cikk). És a jelentés álláspontja helyes. Mert ámbár a két ház sikeres együttműködésének kérdése a modern törvényhozás folytonosságaszempontjából rendkívüli fontosságú, mégis oly természetű, mely nem csupán a felső-ház, hanem mindkét ház közös ügye és ezért csak oly bizottság által tárgyalható érdemlegesen, melyben mindkét ház tagjai képviselve vannak.

A munka, melyet a bizottság végzett, eredményezte a jelentést, mely határmesgyét alkot az angol felső-ház történetében. Hogy létrejött, csak azt mutatja, hogy a lordok háza mai szervezetében nem felel meg a gyakorlatban azon kívánalmaknak, melyeket az elmélet egy második kamarától általában megkíván. E tény maga azonban még nem teszi a lordok házát feleslegessé, mert elmélet és gyakorlat egyaránt a két kamarás rendszer mellett szólnak. E két ellentét között a lordok háza maga találta meg a helyes kivezető utat a tárgyalt javaslat hozatala által. És ha e javaslatnak vannak is hiányai, ha nem mozog is eléggé tág térben némely részlet kidolgozásánál, mégis elvitathatlan érdeme, hogy míg egyrészt létrejövetele által bizonyítja a reformszükséglet érzetét, másrészt a lordok házának oly szervezetet kíván adni, mely képes bizton nézni a jövőbe, a nélkül, hogy szakítana a multtal.

PAPP-SZÁSZ TAMÁS.

A LEGÚJABB ÁSATÁSOK POMPEJIBEN.

A pompejii ásatások, melyek az 1905. év óta csaknem teljesen szüneteltek, az 1908—09. év folyamán ismét nagyobb energiával indultak meg. A munka elakadásának egyik oka a pénzhiány volt, mivel a Pais-directorium alatt a pompejii ásatásokra szánt összeget is a nápolyi museum újra rendezése, szervezése, — némelyek szerint: a hibás gazdálkodási rendszer nyelte el. De nemcsak a pénzbeli egyensúlyt kellett helyreállítani, hanem ki kellett tölteni azt az űrt is, mely az ásatási munkálatok és az ásatási jegyzőkönyvek közt támadt. A hivatalos jelentésekkel, a leletek rendezésével, lajstromozásával annyira elmaradtak, hogy az új igazgatóságnak előbb ezen hiány kitöltésére kellett törekednie és csak miután az ásatások és hivatalos jelentések egymással parallel haladhattak, lehetett ismét a főtevékenységet újabb ásatásokra irányítani. Néhány éven át a pompejii munkálatok főleg a már kiásott épületek megszilárdítására, az épületrészek helyes felállítására s a festmények conserválására irányult. Különösen érdemes munka volt a falfestmények megvédése pusztító ellenségeik, a salétrom és moha ellen.

Egyéb, nehezebben megoldható nehézségek is gördültek az ásatások rendszeres és tervszerű megindítása elé. A főbaj a következtetlen eljárás az ásatási területek kisajátításánál, a mi részben a gyakori igazgató-változásra vezethető vissza, mivel az újnak rendszerint legelső kötelessége volt a réginek intézkedéseit megmásítani. Egyik igazgatóság egy ízben már az egész antik város területét megvásárolta, az utána következő ismét adogatott el belőle, majd újból vásárolni kezdtek. A folytonos adás vevés gazdasági szem-

pontból sem helyeselhető, mivel a földek értéke Pompéjben is emelkedőben van. Tudományos szempontból pedig annál inkább lehet kárhozthatni, mivel a folytonos területváltozás lehetetlenné teszi, hogy valamely megfontolt terv szerint dolgozzanak és a folyton változó lehetőségekhez kell alkalmazkodni.

A Porta di Nola melléki ásátásokkal is azért akadtak el, mivel a kapu előtt a területet a villamos-társaságnak adták el, mely állomását építette rá, és ennél fogva nem hajlandó visszaadni. A Casa delle Nozze d'argento kiásása is azért maradt abba, mivel a ház egy része idegen területen van, melyet előbb ki kellene sajátítani. Csekély előrelátással jártak el a további ásátásoknál a föld elhordásánál is. Ezt ugyanis a legközelebb eső területre talyigázták el, nem gondolva arra, hogy a későbbi ásátásoknak nem lesz-e útjában. Most már, okulva az előzményeken, messzebbre viszik el a földet és törmeléket; a talyigákról kis vasúti kocsikra rakják és keskeny, lejtős sínpáron a városon kívüli területre szállítják el. Nem csoda tehát, ha ilyen nehézségek mellett a munka eleinte lassan indult meg és csak aztán gyorsult, miután e bajok egy részén segítettek. Összehasonlítva az 1905. év óta megindult ásátásokat, azt tapasztaljuk, hogy az utolsó évben csaknem többet ástak ki, mint a megelőző hároméves időszakban.

* * *

Az ásátások leginkább a város északkeleti részén indultak meg, a Strada Stabiana és a Strada di Nola átszelésének éjszakkeleti sarkában és a Strada Stabiana északi végén, a Vesuv-kapu felé. Egy pompás magánházat ástak ki és állítottak helyre a híres Vettius-ház szomszédságában, vele gazdagságban csaknem egyenrangút. Ez a Casa degli Amoretti dorati, mely nevét egyik mellékszobájának faldiszétől kapta. Egyik kisebb helyiségben ugyanis a falba szabályos távolságban aranyozott amorettek vannak üveg alatt beillesztve, csak kettő maradt meg közülük épen, egy egészen elhalványult; a többinek csak a helye van meg; valószínűleg még az ókorban távolították el. Ez a ház főleg

falfestményekben gazdag; többnyire mythologiai tárgyúak, némelyiknek a jelentése, rongáltságánál fogva, egészen pontosan meg sem állapítható; mindannyi azonban értékes adatokat szolgáltat egyrészt a görög festészet történetéhez (mely, sajnos, csakis ilyen közvetett adatok útján körvonalozható), másrészt kiegészítő irodalomtörténeti adalékokat kapunk belőlük a mythosok feldolgozására vonatkozólag, főleg a tragikusok átalakításában. A mythologiai tárgyú falfestmények a kisebb helyiségekben vannak. Az atrium falai egyszerűen vörösre vannak festve, alúl szelés, fekete sávval, melyen kertrészletek és díszedények láthatók. Csak a baloldali falán maradt meg egy nagyobb compositió nyoma: a földön juhok és kecskék hevernek; pásztoruknak csak a kinyújtott lába és *syrinx*-e látható; a kép valószínűleg Paris pásztorkodását ábrázolja, a mint Hermes a három istennővel felé közeleg. A peristylum falai feketére vannak festve és mezőkre vannak beosztva. Az oszlopok dór stílűek, alsó részük váltakozva piros és sárga festésű. Az oszlopközökben gyöngy-sorokhoz hasonló füzérekben ú. n. *oscillák* függnek; ezek márványból álarczszerűen kidolgozott fejek. A falba két helyütt *stucco*-val egy-egy kis üvegdarabka van beillesztve; valószínűleg tükrök voltak. Egyik sarokban a falon sajátos házi szentély van ábrázolva. A fal hét sárga mezőre van osztva; középen van a házi oltár, melyhez alúlról két oldalt mindegyik mezőből egy-egy kígyó csúszik. Az oltár fölött a baloldali mezőben Isis istennő lármás hangszere, a zörgős *sistrum* függ, mellette fonott kosár a félholddal, azután egy kisebb kosár, néhány edény és jobbról egy Uræos-kígyó. A jobboldali mezőn sajátos felvonulásban, sorban egymás után jönnek a hírnökpálczás Hermes, egy fiú, egy nő és egy férfi, jobb kezében valamennyi *sistrumot* tart. A házi oltáron a házi isteneket jelképező kígyók és az Iris-cultusra vonatkozó tárgyak kapcsolata sajátos vegyületét mutatja az ősrómai vallásba mindinkább behatoló egyiptomi cultusnak. Az egyik kisebb szobában valóságos házi kápolnát találtak: két dór oszlopon emelkedő oltárt, melyen egykor bizonynyal házi istenek álltak.

Egy másik nagyobb terjedelmű háznak restaurálása, —

mely a Strada di Nola és a Strada Stabiana metsző pontjától kissé északkeletre fekszik — körülbelül szintén ebbe az időbe esik. Ez a Casa delle Nozze d'argento, melyet Umberto király és Margherita királyné ezüstlakodalmának tiszteletére kezdtek kiásni, de aztán félbehagyták, majd ismét hozzáfogtak; egészen kiásva azonban mai napig sincsen, mivel — mint említettük — a telkeknek egy része még nincs kisajátítva. Pedig ez a ház, a mostanig kiásott helyiségek méretei és arányai után ítélve, a legnagyobbak és legszebbek egyike lehetett és a restauráló munkák befejeztével méltó versenytársa lesz a Vettiusok házának. Az atrium ú. n. *atrium tetrastylum*, azaz a tető nyílását négy oszlop tartja; mivel pedig az oszlopfő híján mind a négy jó karban maradt meg, ennél a háznál megkísérlik a régi tetőzet helyreállítását, hogy a helyiség az eredeti megvilágításba kerüljön, a mi főleg a falfestmények színhatásának megítélésére nagyon fontos. Az atriumba nyíló helyiségek mindegyikének van az ajtón kívül még külön kis ablaka is, melyen át világosságot kapott. Az ajtó fölött kisebb ablakok más házakban is találhatók, de külön ablaknyílást, függetlenül az ajtótól, csakis ezen ház mellékhelyiségeiben találtak. Valószínűleg az atrium szokatlan mélysége tette szükségessé ezt az intézkedést.

A Vettius-háztól északra, a Vesuv-kapu felé vezető út mentén és a Strada Stabiana északi részén több kisebb-nagyobb magánházat ástak ki. Majdnem mindegyiknek van valamilyen figyelemreméltó részlete vagy értékes falfestménye.

Legérdekesebbek azok a jelek, melyek közvetlenül vonatkoznak az egykori lakosok tevékenységére, életmódjára. A kisebb házak többnyire iparosokéi voltak, némelyikben maradt is valami nyoma egykori gazdája tevékenységének. Egyik szegényebb ház (a Vettius-házzal átellenben, 36. sz.) peristylumában az oszlopok közt körös-körül keskeny, mély barázda vonúl, mely egykor bizonynyal földdel volt kitöltve és virágokat ültettek bele; a peristylumban van a Lares-szentély is, előtte márvány asztal. Ugyanezen ház ebédlőjének mozaikpadozatán látható a triclinium elhelyezése: a

kerevetek helyét színes, az asztal helyét egyszerűbb fehér-fekete mozaik jelzi. A Via del Labirinto egyik házának (28. sz.) atriumában az Európa elrablását ábrázoló kép alá valami hegyes eszközzel madarak vannak a stucco-ba karczolva; a kép magassága után ítélve, valami gyermek első művészi kísérletei lehetnek itt megörökítve. A félbenmaradt dolgok gyakran jobban feltárják előttünk az egykori lakosok életét, mint a befejezettek; példa rá a befejezetlen fürdő a Strada Stabianában és a Venus Pompejana temploma, melynek építését először a 63. évi földrengés akasztotta meg, a 79. évi nagy katastropha pedig örök időkre meghiusította. De a kisebb részletek tán még ékesszólóbbak: a Porto del Vesuvio felé vezető kisebb utcák egyikének végén egy házban (III. insula, 12. sz.) befejezetlen kis falkép látható, mely a freskók előrajzolásának és további kidolgozásának megfigyelésére tanulságos; a képnek csak a felső része van kidolgozva, hol egy kapu fölött lófejek láthatók; a kapu előtt több ülő és álló alaknak csak a körvonalai vannak meg.

A Strada Stabiana éjszaki végén, a kapu felé, hol már az építkezés inkább külvárosi jellegű, a házak előtt kőpadok vannak, melyekre a lakosok, jó kisvárosi szokás szerint, esténként kiültek hűsölni. A városból kifelé vezető utakon, a sírok útjain már előbb is találtak többfelé a síremlékekkel építészetileg kapcsolatos félköralakú kőpadokat. Ez egy pompejii specialitás: a tulajdonképeni síremlék valami kis épület vagy oszlop és előtte félköralakú támlás kőpad van, melyhez egy vagy két lépcső vezet. Ezen padoknak lejtőre kopott ülései és lépcsői gyakori használatról tanuskodnak. Bizonyynal nemcsak békés polgárok üldögéltek rajtuk, hanem kedves játszóhelyük lehetett a külvárosi gyerekeknek, a kik sem pihenésül, sem kegyeletből, hanem saját mulatságukra keresték fel ezen helyeket.

Érdekes kísérlet történt arra nézve, hogy a régi pompejii kerteket helyreállítsák, még pedig lehetőleg az eredeti elrendezés szerint és ugyanolyan növényekkel. Megfigyelték ugyanis, hogy a mint a lapilli-tömegtől eltemetett növények gyökerei idővel elpusztultak, üresen maradt helyükre a

a termőföldbe a kis lapilli darabok behatoltak, és megjelölték nemcsak a növények helyét, hanem gyökereik formáját, elágazását is. Miután a lapilli törmelékét gondosan eltávolították, gipszet öntöttek ezen lyukakba és ezen módszerrel oly híven megkapták az elpusztult növények gyökereinek mintáját, hogy botanikusok segítségével sikerült a nagyobb növények mivoltának megállapítása. A Casa di Sallustio nyári tricliniumos kertjében ilyen eljárással helyreállították az egykori szőlőlugast és a Porta Ercolanese előtti szép mozaik-kutas villában a hajdani elrendezés szerint a virágágyakat.

* * *

Tavaly egyszerre több helyt indították meg a munkálatokat. A forumtól éjszakra egy nagyobb magánházat ásna ki, a Porta di Nola és a Porta del Vesuvio mellett a sírok útján szintén dolgoznak.

A nolai kapu mellett, az út két oldalán egymással szemben egymásnak formailag megfelelő két síremléket ástak ki: mindegyik oszlop, előtte köpaddal. A jobboldali síremléknek csak a köpadja látható; az oszlop, a tulajdonképeni síremlék ponyvával van betakarva, mivel felirata még nincs közölve. A baloldali síremlék stucco-val bevont oszlop, négy volutás ión oszlopfővel, tetején alabastrom korsó áll, a négy sarkán egy-egy háromágú bronzvilla van beszúrva, nyilván védekezésül a madarak ellen, nehogy oda településükkal a síremléket beszennyezzék. A felirati tábla az oszlop basisán van (Soliano publicálta): *Numerius Herennius M. f. Men. Celsus D. V. I. D. iter. prae f. fab. Aesquillae G. f. Pollae uxori vixit annos XXII locus sepulturae publice datus D. D.*

Sokkal érdekesebbek ezeknél a Vesuv-kapu melléki síremlékek. A kapun kívül csak most kezdték a sírok útjának elejét kiásni s eddigelé négy síremlék került napvilágra. A városból északi irányban kivezető út a kapun kívül erős kanyarulatot tesz kelet felé és azután éjszak-éjszakelet irányban indul tovább. Az útnak ezen könyöklőjében az út baloldalán van az eddig kiásott négy sir. Az első közülök, mely legközelebb van a kapuhoz, tulajdonképen nem

is siremlék, hanem csak sírhely, fallal körülvett üres udvar, melyben sem sírgödröt, sem halotti maradványokat, sem halottas felszerelést nem találtak. A falak embermagasságnál magasabbak, stuccóval vannak bevonva, egészen simák, csak a sarkokon vannak az alexandriai kor épületdíszekre emlékeztető, de igen egyszerű szarvforma kiemelkedések. A délkeleti falon, az udvarnak útfelőli oldalán van a felirati tábla: *M. Veio Marcello vivo locus Monumenti D. D.* A helyet tehát a halott a decuriok határozata szerint még életében megkapta, körül is kerítettette, de halta után nem használta, mert különben a felirati táblán is megvolna az építkezésnek nyoma. Hogy miért nem használta fel a család a számára kijelölt helyet, melyet bizonynyal saját költségére körül is határolt, tehát szándékában volt használni, — azt most már bajos volna eldönteni. Tán elköltöztek, vagy valamilyen más okból nem volt nekik alkalmas a hely, vagy idegen földön halt meg Marcellus? De tán megadják a feleletet e kérdésre a sírok körül kiásott földtömegben megkülönböztethető rétegek. A felső réteg a korábbi ásatások maradványa, a városból máshonnan régebben kihordott épülettörmelék és lapilli keveréke. A második réteg a szokásos lapilli-törmelék, a Vesuv-kitörés anyaga. Ezek alatt azonban még egy harmadik réteg is megkülönböztethető a termőföldtől: kavics és egyéb törmelék, mi arra enged következtetni, mintha ezeket a sírokat nem a kitörés temette volna el először, hanem már előzőleg elhanyagolták volna és a városból idehordták volna ki mindazt a földet és épülettörmeléket, a mi ott benn útjukban volt. Nem lehetetlen, hogy éppen a 63. évi földrengés következtében elpusztult épületek használhatatlan részeit kezdték ide, a kapuk elé kitakarítani és ez akadályozta meg Marcellus családját a sírhely fölhasználásában.

A legközelebbi siremlék, mely épen az út könyöklőjében van, ezen sírcsoport legértékesebb és legfontosabb példánya. Ez négyszögletes épület, melynek tetején közepén egy nagyobb kocka, a négy sarkán pedig egy-egy kisebb kocka-disz emelkedik; a sarokkockákat íves vonal köti össze egymással. Ezt az épületet szintén köfal veszi körül,

még pedig olyképen, hogy az éjszakkeleti oldalon a siremlék a kerítéshez hozzá van építve, a másik három oldalon pedig az épület fala és a kerítés fala közt körül-belül másfél méternyi szabad tér, valami folyosóféle marad. A kerítés embermagasságnál magasabb, az épület ennél annyi-val magasabb, hogy nemcsak a diszitó-koczkák, hanem az oldalfalak is kilátszanak a kerítés mögül. Az épület és a kerítés falai kívül-belül stuccóval vannak bevonva. A kis folyosó két oldala (t. i. az épület külső fala és a kerítés belső fala) vörösre van festve és ezen az alapon közvetlenül a halottra vonatkozó ábrázolások vannak. Ezen képek az új leletek legértékesebb része; sajnos, hogy lefényképezni még nem lehet, — hozzájuk jutni is bajos volt — és azért egyelőre szóbeli leírásokkal kell megelégednünk.

A siremlék északnyugati falán, nyitott kétszárnyú ajtóban a halott áll. Ez rövidre övezett tunicába öltözött fiatal férfi; leeresztett balkezevel ruhájának redőjét fogja, jobbkezevel mintegy búcsút int. Jobb felől fiatal kis szolgája áll mellette, balkezeben csészével, jobbkezeben karcsóval. Ebben a képben különösen az figyelemreméltó, hogy milyen pontosan tünteti fel a festés két színe, az ajtó-félfa mentén váltakozó világos és sötét gyűrűk sorozata, az ajtószárnyak ki- vagy befelé fordulására szolgáló kétféle kapocs-sort, sarkat. A főképtől balra eső mezőben alul négylábú, fakeretű dróthálós *kline* van, melyen viasszal bevont *diptychon*, egy *tessera* és egy *vakaró* fekszik. A kline fölött négy lábú kerek asztalon különféle tárgyak hevernek, ú. m. egy kétrét felcsavart *volumen*, egy levél és keskeny végére felállítva egy nagy *diptychon*; a felső, baloldali sarkon rézsutos helyzetű, nagy, bojtos rúd zárja le a *compositiót*; ez valami fecskendező-féle lehetett, melylyel a halottas házból távozókat megtisztították. A jobboldali mezőn alul szintén dróthálós *kline* van, fölötté kerek asztal; a kline üres, az asztalon ellenben arany és ezüst pénzdarabok hevernek egy nagy számoló tábla, egy összekötött, duzzadt erszény és egy *volumen* társaságában. Az asztal fölött még egy kőasztal látható; a felső jobboldali sarkot ugyanolyan fecskendező csóva zárja le, mint a baloldalt.

Az épület délnyugati fele diszes symposiont ábrázol. A háttérben két oszlop között kifeszített mennyezet látszik; az oszlopok fölött egy-egy páva van profilban, a kép közepe felé fordúlva; mögöttük a háttérre kerekre kiterjesztett farkuk képezi. Elöl középen hajlott lábú, kerek asztal áll, diszesen fölterítve, mögötte vidám lakomázó társaság, a földön virágok. Az asztaltól balra alacsony zsámolyon fiatal fiú ül balfelé fordulva és kettős fuvalót fúj. A terített asztal mögött balról fiatal férfi jobbfelé fordulva, hason fekszik; mellette ugyancsak jobbfelé fordulva másik fiatal férfi heverész és fekvő testével balfelé hátrahajolva szájával fogja fel a folyadékot, melyet a jobbkezében magasra emelt kúrtból sugárszerűen csepegtet. Azután két ülő férfi következik; közülük a második serlegbe önt bort az ivó kúrtjából. Az asztaltól jobbra két férfi áll a nézővel szemben; előttük kis szolgál, balfelé fordulva, jobbkezében kancsót, baljában serleget tart. A jobboldali sarokban még egy kisebb, hajlottlábú, kerek asztal van, rajta hosszúkás, négyszögletes tálcán valami kisebb négylábú pecsenye (tán malacz), körülötte symmetrikusan elhelyezve nyolcz apró edény, valószínűleg fűszerrel. Az asztal mögött egy szolgál még egy másik négyszögletes tálcát tart, melyre szintén edények vannak felrakva.

A délkeleti fal festménye nagyon meg van rongálva. Ez egy törvényszéki jelenet, középen négyszögletes emelvényre hajlott lábú, összecukható szék van állítva; ezen ül a bíró, a nézővel szembe fordulva. Rubázata: fehér chiton és balválláról jobb váll felé áthúzott, sárgás himation; balkezét keblére teszi, jobbjaival a székre támaszkodik. Körülötte lenn a földön feléje fordulva férfiak állnak és kézmozdulataik után ítélve, vele tárgyalnak. Ezek az alakok azonban nagyon elmosódtak.

Ezen fal mellett, a folyosó zárt végén keresztben, köpadka van felépítve, stuccoval bevonva és tarka márványszínűre kifestve. Előtte a földben kicsiny kerek lyuk látható, melyen bizonynyal ételt öntöttek le áldozati lakomák alkalmával a sirba, hogy a halott is részesüljön a földi javakban; a padka pedig az oltár volt, melyen a halotti

lakomát rendezték. Evvel összhangban van az oltár fölötti falfestmény is. Ez diszes, négyszögletes asztalt ábrázol, melynek négy lábát keskeny léczek kötik össze. Az asztalra pompás ezüstkészlet van symmetrikusan kirakva: a háttérben a középben egy nagy *hydria*, mellette kétoldalt egy-egy vegyítő edény, azontúl az asztal két sarkán egy-egy ivókürt hever; az előtérben az asztal közepén két serleg áll, előttük sorban négy hajlott nyelű, kerek merőkanál fekszik; kétoldalt két-két kisebb vegyítő edény, az asztal két sarkán pedig egy-egy hosszúnyelű kerek kanál van rézsutosan átfektetve.

Az asztal elrendezéséből látszik, hogy nem lakomára van fölterítve, hanem csak parádéképpen, a ház gazdagságának feltüntetésére rakták ki a gazdag ezüstszerelést. Az edények anyagának megállapításához semmi kétség nem férhet, a festés annyira élethíven adja vissza az ezüst színt, csaknem a fényét is.

A kerítés falán a törvényszéki jelenettel szemben kert-részlet van ábrázolva: rácsos kerítés mögött bokrok és virágok és a kép két oldalán — kissé elhomályosulva ugyan, de még felismerhetőn — két herma, a kertek kedvelt díszé is látható. A symposion-képpel szemben egy leopard kerget valamilyen lóhoz hasonló állatot balfelé. Az állatok ábrázolása, a többi képhez hasonlítva, kissé kezdetleges ugyan, a formák ügyetlenek, de mozgásuk, a mint csaknem «*ventre-à-terre*» futnak, élénk és természetes. Ezen most leírt két fal találkozásánál, a szögletben, negyed-körív alakú padka van, melynek felépítése az oltárpadkához hasonló és valószínűleg rendeltetése is azonos volt, t. i. a halottas lakoma föltalálása. Fölötte a falon egyik oldalról (a kerti kép falán) pompás uszályos páva, a másik oldalon (a nyaraló állatok felé) úszó hattyú van ábrázolva.

A kerítés harmadik falát az ajtóbejárat osztja két részre. A baloldali területen élénk gladiator jelenet látható: jobbról egy gladiator pajzsára roskadtan fekszik, balról pedig a győztes közeledik feléje azon szándékkal, hogy neki a kegyelemdöfést megadja. A gladiatorok fegyverzete nagyon diszes és kétségtelenül számnit jellegű. A jobboldali mezőn

nyitott ajtó van, úgy mint a szemben levő épületfalán, csak-hogy az ajtóban nem áll senki, annak jeléül, hogy a halott már eltávozott. A folyosó zárt végének kis falán bőtermő gránátalmafa van, melynek gyümölcse közvetlen vonatkozásban van a halottas cultussal.

Láthatjuk, hogy az egész kép-cyklus tartalmilag szorosan összetartozik egymással és a halottal. A síremlék falán a nyitott ajtóban a halott búcsúzik; hogy gazdag, művelt és előkelő ifjú, erre vallanak balról a könyvek és írószerek, jobbról a pénz és számadások. Azután a búcsulakoma következik és a túlvilági törvényszék. A kerítés falain az ifjú kedvteléselei vannak feltüntetve: kert, állatok, vadászat, gladiator küzdelmek. Mindennek befejezője az a nyitott ajtó, melyen át eltávozott oda «unde redire negant quemquam.»

A síremlék felső része stucco-reliefekkel van díszítve. A felirati tábla a középső nagy koczka délkeleti oldalába van beillesztve. (*C. Vestorio aedili vixit annis XXII. locus sepulturae datus et in funeri H. S ∞ ∞ D. D. Mulvia Prisca mater P. S.*), melynek bizonyossága szerint a sírhelyet a decuriok határozatából kapta a fiatal huszonkét éves C. Vestorius ædilis, az épületet pedig kétezer sestertius költséggel építtette neki az ő gyászoló anyja. A tábla mellett két oldalt sajátyszerű ábrázolás van stucco-reliefben ki-domborítva. Fiatal mezítelen férfialak áll egy lefelé hajló virágszirmon és fejére is ugyanilyen virágszirom borúl. A két alak teljesen azonos, még a kézmozdulatuk is; mindegyik jobbkezét emeli fel és balkezét ereszti le, holott abban az elrendezésben inkább symmetrikusan megfelelő, semmint azonos mozdulatot lehetne várni. A kockának átellenes oldalán a stuccorelief fekvő, mezítelen férfit ábrázol, a ki lábait balfelé elnyújtja, hátával egy földön heverő nagy korsónak támaszkodik, balkezevel a korsóra könyököl, jobb kezevel ivó kürtöt emel magasra. A koczka másik két szembe fekvő oldalán ugyanazon ábrázolás látható: jobbfelé lebegő, rövid fürtös nőalak; felső teste mezítelen, czombjain könnyű redőzetű lepel van átvetve, melyet jobb kezevel hátul kissé fölemel; bal kezében csészét tart magasra. Az épület négy

sarkán levő koczkadiszek és az összekötő ívek vörösre vannak festve: a koczkák két külső oldalán repülő eroták vannak stuccóból kidomborítva.

A reliefek finoman vannak kidolgozva; a lenge ruhák redőzetének és a hajfürtöknek ábrázolása különösen gondos; a motívumok, főleg a lebegő nőalakok és eroták, a pompejii falképek ismeretes motívumaira emlékeztetnek. A képek motívumai, ú. m. a halott búcsúja, a lakoma, az ítélet, a halott kedvtelése, szokásai, szintén a szokott halottas ábrázolások ugyan, de mégis részleteikben a magánéletnek némely olyan mozzanatát tárják fel, melyeket ilyen világosan, legalább másutt, még nem lehetett megfigyelni. Ilyen mozzanat pl. a ki- és befelé fordítható ajtó sarkainak berendezése, továbbá az asztalterítés, felszolgálás stb. részletei. A vázaképeken a hasonló symposion-jelenetek nincsenek ennyire részletezve, a falképek pedig többnyire rongáltak; e síremlék képei azonban igen jól vannak conserválva. Még egy kis női cippust is találtak a sírban; a lapos kő alakja női fej és váll körvonalait tünteti fel, ez az a typus, mely csakis Pompejiben fordul elő. Nem lehetetlen, hogy ez a kis cippus a halott anyjára vonatkozik, a ki a decuriok kijelölte helyen a sírt saját költségére építtette.

Ennek a síremléknek közvetlen szomszédságában olyan féle típusú sír van, mint a nolai kapu melléki két új sír, t. i. oszlop, előtte kőpaddal. A stuccóval bevont oszlop éppen a Vestorius síremlék északi sarkának támaszkodik; a felirati tábla hiányzik róla, csak a mélyedése jelzi a helyét. A negyedik sír ettől északra esik; egészen síma, négyszögletes épület, melynek stuccóval bevont falain piros *dipinti*-feliratok tarkállanak. A délkeleti falába illesztett felirati tábla (*Septumiae L. f. D. D. Locuſ sepulturae publice datus et in funere II S ∞ ∞ Antistia P. f. prima filia fecit*) bizonyossága szerint női sír, melyet a legidősebb leány építtetett anyjának a decuriok kijelölte helyen.

A félkörpados sír kivételével, a többi három sír nagyon hasonló egymáshoz: négyszögletes, stuccó-bevonással; a különbség csak az, hogy a nagy Vestorius-sír tetején architektikai házdiszként öt koczka van felrakva; egy kima-

gasló a középén és a sarkain négy kisebb, és hogy az északi kis sírnak nincs kerítése, a déli sírnak pedig csakis kerítése van. Mind a kifelé vezető út baloldalán, északnyugat-délkeleti irányban vannak építve, de az út kanyarodásához alkalmazkodnak és ennél fogva orientálásuk egymástól némileg eltérő. A felirati tábla is természetesen mindig az út-felőli oldalon van, mivel elolvasásra szánták.

★ ★ ★

Az ásatásokat a Vesuv-kapu mellett egyelőre az út tulsó oldalán folytatják és az eddigi eredményekből következtetve még sok érdekes sírlelet remélhető. De vannak nagyobb szabású ásatási tervek is a közel jövőben. Az amphitheatrum felé vezető utat akarják legközelebb exhumálni, hogy az összeköttetés a két elszigetelt ásatási terület közt meglegyen és az antik városnak főbb útvonalai fel legyenek tárva. Hogy ez csakugyan a legközelebbi időben megtörténhetik-e, az az említett telekkisajátítási nehézségek miatt némileg kétséges.

«Speriamo», mondja az olasz. Legyünk mi is optimisták és reméljük a legjobbat.

LÁNG MARGIT.

SZEMLE.

II. Lipót és a Kongo-állam.

Midőn II. Lipót belga király mult év december havának 17-ikén elköltözött az élők sorából, régi tetteinek emléke már nagyobbára feledésbe merült.

A hetvenöt esztendőös fejedelem ifjúkorának, régi uralkodói tényeinek tanúi már nagyjából nincsenek az élők sorában s az újabb nemzedék többet tud a belga király aggkorának gyöngegeiről, családi életének nem épen szerencsés alakulásáról, mint történelmi nevezetességű eredményeiről. A királyt szerették ugyan országában józan, egészséges politikája miatt, de ő mara-dandón is beleírta nevét a történet könyvébe, mint a Kongo-állam souverainje. Utóbbi éveinek képéhez hozzá kell fűzni fiatal és férfi-korának nagy törekvéseit, lankadatlan tettvágyát, s kiváló eredményeit.

A hatvanas években, Livingstone, Magyar, Cameron s mások úti jelentései alapján, fokozott mértékben indult meg az Afrika-kutatás. A mint manap a sarki utazások eredménye köti le a világ figyelmét, akkor Afrika ismeretlen, rejtelmes, törpéklakta belsejébe, «a legsötétebb Afrikába» való behatolás izgatta a kedélyeket, talán még fokozottabb mértékben, mint a polus kérdése a mai világot. Hiszen mindinkább kiviláglik, hogy a sarkok elérése jobbára turistikai kérdés; tudományos szempontból szinte kívánatosabb volna, ha mennél kevesebb jól felfegyverezett kutató vetődne ezekre a vidékekre, mert különben az érdekes arctikus állatvilág csakhamar kipusztul.

Ezzel szemben Közép-Afrika kutatói realisabb czélokkal kecsegtették a világot. Stanley úgy számított, hogy egy expedíciónak 480,000 koronányi költségeit s a beruházásokra szükséges 80 millió koronát a Közép-Afrika belsejében elérhető kereskedelem évi értéke, 6000 millió koronára téve azt, teljesen fedezné.

II. Lipót már trónralépte előtt is foglalkozott az Afrika-kutatás kérdésével. Mint király, 1876-ban Brüsszelbe nemzetközi

congressust hívott egybe, mely Internationalis Associatio-t létesített. Ebből alakult 1879-ben a *Comité d'Études du Haut-Congo*, mely Stanleyt még ugyanazon évben újabb expedícióra küldte.

A Comité célja, melynek megvalósítására Stanleyt szemelték ki, állomások szervezése volt. Minden egyes állomás élére egy főnök volt szánva, megfelelő számú tisztviselőkkel, a kiknek legfőbb feladatuk a környék tudományos felkutatása, az utasok gyámolítása és a rabszolgakereskedés megakadályozása.

Stanley fiatalos lelkesedéssel indult célja felé s expedíciójára. Beszámolójában elmondja. Elmondja benne, mint vetette meg 280 európai a Kongo-állam alapjait. Hódító körút volt ez, a melyhez fogható a fölfedezések és gyarmatosítások történetében nem volt s a melynek szelid, humárus eszközei mintái lehetnének minden, a civilisatio palástja alatt végzett gyarmatosító munkának.

Mind e mögött, mint kezdeményező, II. Lipót király állott. Stanley írja: »A vállalkozás szelid, emberbaráti alapvonása világosan rámutat arra, a kinek gondoskodása és jósága az intézkedéseket tette, még ha nem részesültem volna is abban a kiüntetésben, hogy a vállalkozás királyi alapítójának nézeteit magánkihallgatásokon személyesen megismerjem.»

1885-ben a berlini Kongo-conferentia a Comité d'Études du Haut-Congo eredményeit méltányolva, elismerte a független Kongo-államot s II. Lipót belga király főnnhatóságát. És Lipót erőlyesen fogott hozzá az elvállalt munkához. Különös elismerést érdemel a rabszolgakereskedés megszüntetése és az álomkór orvoslása érdekében kifejtett becsületes buzgólkodása.

Nyughatatlan, minduntalan újabb tervekkel foglalkozó természete sok minden viszontagságon keresztül olyan tapasztalatokhoz vezette, a minőkre szert tenni nincs minden koronás főnek módjában. Eleinte különösen Angliában kétkedően fogadták Stanleynek és társainak Közép-Afrikára vonatkozó reményeit. Mikor pedig a belgák tettvágyó királyának sikerült megvalósítani ezeket a terveket, óriási lett irigyeinek tábora. De nemcsak az ezek részéről inspirált támadásokkal találta magát szemben, magában a Kongo-államban is mindig újabb meg újabb nehézségekbe ütköztek tervei. Tapasztalnia kellett, hogy a nagy munka, a melyet egymaga vállalt, kipróbált munkatársakat igényel s ilyeneket nem mindenkor szolgáltatathatott a kis Belgium, a melyre utalva volt.

1890-ben nyilvánította először azt a szándékát, hogy a Kongo-államon gyakorlott főnhatóságot átruházza Belgiumra. Ezt a tervet nemcsak Franciaország és Anglia támadta meg igen hevesen, hanem magában Belgiumban is akadtak elvi ellenzői. Lipót mégis keresztülvitte tervét, sőt 1908-ban a végleges annektálás is megtörtént. Mindezek a változások azt eredményezték, hogy a kis Belgium, melynek még állami függetlensége sem oly régi keletű, a számottevő gyarmat-birtokos államok sorába lépett.

Lipótot ellenségei cinismussal vádolták, hideg számítást láttak humánus törekvéseiben s a Kongo-államot a gyarmatosítás ijesztő példájaként igyekeztek bemutatni.

Nem tudok bensőmben más felfogásnak helyt adni, mint hogy az a [szám]talan csapás, a mely őt családjá körében érte, az a temérdek keserű tapasztalat, a melyet tervei megvalósítása közben szerzett, a mikor a világ sértő mosolylyal fogadta humánus terveit és ifjúsága álmait az irigy rágalom bemocskolta, áthatlan jégpáncél vette körül szívét, a mely nem nyílt meg többé a világnak, csak nemzetének, s családját helyettesítő kevés bizalmasának.

Kogutowicz Károly.

A téli tárlatok.

A mit kora tavasztól késő ősziig széles e hazában festenek és faragnak, az a sok kép s kisebb szobor a karácsony körüli hetekben mind Budapesten gyülemlik össze. Ilyenkor látni csak, minő gazdag a magyar termelés; aránytalanul nagyobb a fogyasztásnál s a szükségletnél, s a materialistikus történetírás ellenzőinek szinte például kínálkozik. A két-három téli hónapban tárlat tárlatot követ, s a nagy gazdagságban mindenki megtalálja a maga ízlésének megfelelőt.

A kiállított tárgyak számára nézve s a nagy közönség szerepetében mindenesetre a Képzőművészeti Társulat nagy tárlatát illeti az első hely. Nem régiben még az egész magyar művészet évi termésének javát ott láthattuk e tárlatokon, melyek a *Miénk* kiválásával színvonalban és érdekességben vesztek ugyan, de a melyek a Társulat anyagi eszközeinél, a kiosztásra kerülő díjak nagy számánál s a nagy közönség ragaszkodásánál fogva művészeti életünknek még mindig jelentékeny tényezői. Az idei téli tárlat 662 száma között ugyan egy sem volt, a mely nagyobb

feltűnést keltett vagy érdemelt volna, azonban számos kipróbált művészünknek, ha nem is jelentékeny, de komoly és figyelmet érdemlő munkájával találkozunk ott. Így Magyar-Mannheimer Gusztáv egész sorozatát állította ki az ő temperamentumos, szép tonusu tájképeinek, Glatz Oszkár az ő beszédes, élénken jellemző portrait-rajzainak. Zemplényi Tivadar, Mendlik Oszkár, Nyilasy Sándor, báró Mednyánszky László, Bosznay István tájképeinek, Balló Ede, Szenes Fülöp arczképeinek, Poll Hugo pasztelljeinek, Kacziány Ödön hangulatos tájainak stb. stb. bizonyára számos barátjuk akadt, a kik meglepetést nem, de valami nyugodt örömet éreztek, hogy régi ismerőseiket jellemzetes munkákban ismerhetik fel és láthatják viszont. A szobrászok között Beck Ö. Fülöp, Telcs Ede és Moiret Ödön léptek fel nevöknek megfelelő komoly művészi törekvésű munkákkal; említendő Simay Imrének *III. Béla* nevét viselő architektonikus értelemben stilisált mellszobra, mely azonban valamely épületen alkalmazva, megfelelő távolságból hatna csak igazán; nálunk szokatlan technikájával keltett feltűnést Róna Józsefnek *József és a Putifár felesége* című fából faragott szoborműve.

A Nemzeti Szalon december havában rendezett jubiláris téli tárlatát Pettenkofen Ágost műveinek két termet megtöltő gyűjteménye tette nevezetessé. E gyűjteményt a kitűnő osztrák festő életének és működésének magyar kutatója, dr. Rózsaffy Dezső állította össze, s jellemző példákban mutatta be a művek fejlődésének minden jelentős mozzanatát: első kísérleteit, mikor még szigorúan híve a bécsi iskola tanításainak; az ötvenes és hatvanas évek műveit, melyek a párisi benyomások, Meissonnier, Troyon hatása alatt már nagyobb szabadságot mutatnak, s végül a magyar népeletből vett jeleneteit, s magyar pusztai tájképeit, melyekben a művész egész ereje nyilatkozik. A szolnoki táj és népelet festői szépségeinek ő a felfedezője, s hatása még ma is érzik a magyar festészetben. Magyar tárgyainál és festészetünkre gyakorolt hatásánál fogva, köztünk eltöltött évei és itt történt teljes művészi kifejlődése alapján félig a magunkénak nevezhetjük, helyet kell neki adnunk a magyar festészet fejlődéstörténetében és kegyeletes kötelességet teljesítünk, midőn emlékéit ápoljuk s ünnepeljük.

A jubiláris tárlat után csakhamar a M. I. É. N. K. harmadik kiállítása foglalta el a Nemzeti Szalon termeit. Két évvel ezelőtt e művészársaság első kiállítása szinte harci riadóként hatott; ma az elért eredmények csendes nyugalma kísért terem-

ról-teremre. A balszárny, mely vakmerőségével annyi csetepatét okozott, kivált s külön állított ki a Könyves Kálmán helyiségeiben, helyettük a jobbszárny erősödött a szolnoki tájképfestők szelid s küzdelmet kerülő csoportjával. A nem nagy kiállításban számos festmény van, mely igaz örömet okoz és komoly elmerülésre hí. Szinyei Merse Pál egy 1870—71 körül festett kis képét, a *Madárdal* címűt is kiállította (64. sz.), melyen van valami a művész ifjúkori műveinek csodás himporából. A kép egységes, zöldeskék tonusában, a madárdalra figyelő nő szelid alakjában mélyen érzett hangulat jut kifejezésre. Az ifjúkori művek finom költészetét, a fiatal phantasia bájos csapongását az öregkori művekben a természeti képhez való szigorúbb ragaszkodás, a megfigyelés gondossága helyettesíti. Üde parknak pompás gazdag képe *A fehérfa* című olajfestmény (60. sz.); a sárosi tájak hepehupás természetét meglepő igazsággal ábrázolja a *Mező* (63. sz.); kitűnő megfigyelés és tonusbeli finomságok jellemzik a *Kilátás* címűt (61. sz.).

Ferenczy Károly művei között néhány évvel ezelőtt festett nagyobb képe, a *Lovaglás* cz. (101. a. sz.) vonja magára figyelmünket, melynek kiállítására a tán túlságosan aggodalmaskodó művész csak most tudta magát elhatározni. Pillanatnyiság, szinte a fényképi pillanatfölvételek természetlúsége jellemzi e festményt, mely az impressionistikus való hűséggel előkelő színfölfogást, gyengéd érzést tud egyesíteni. Új képei között a *Napos kert házzal* cz. (100. sz.) a legkiválóbb; friss természeti képnek széles, színes, erővel teljes ábrázolása.

Külön kis termet foglalnak el Rippl Rónai József festményei és rajzai. A művész, a ki finom elemzéssel és szelid fátyolos szűrkeséggel kezdte művészi pályáját, következetes fejlődéssel, lépésről-lépésre jutott mai színes, széles foltokkal jelző, szinte tapisserie-szerűen decoratív festői felfogásához. Ez idei művei közül a *Sárga zongoraszoba* cz. (47. sz.) és az *Ivánfai hegyoldal* (39. sz.) tűnnek ki.

Glatz Oszkár egy férfi arczképével (2. sz.), Hatvany Ferencz *Lóverseny* cz. (18. sz.) rendkívül friss impressionistikus tájképével. Jávor Pál *Virágok cserépben* (20. sz.) és *Zagyva-híd* cz. (22. sz.) mély, erőteljes színű festményeivel, Vaszary János és Csók István élénk, színekben pompázó festményeik egész gyűjteményével érdemlik ki figyelmünket. Az impressionismus és a naturalismus híveivel szemben Iványi Grünwald Béla egyedül képviseli a stilisálásra hajló s a régi hajlékhoz hűtlen lett balszárnyat.

Ezek, Kernstok Károly, Pór Bertalan, Czóbel Béla, Berény Róbert és mások, a Könyves Kálmán helyiségeiben mutatták be külön gyűjteményben ez idei munkásságák termékeit. A kiállítás tagadhatatlanul érdekes volt, bár az új fiatalok nem annyira érett eredményekkel, mint inkább érdekes törekvésekkel s kísérletekkel léptek föl. Egyöntetüségről, egységes irányról szó sem lehet közöttük, a jelentékenyebb erők úgyszólván mind külön utakon haladnak; a közös bennük csak az, hogy valamennyien valami újat, valami mást akarnak. E nyughatatlan törekvést, — a művészet élő voltának és továbbélésének föltételét — nem szabad ellenszenvvel fogadnunk, s nem szabad rossz néven vennünk azt sem, hogy már kísérleteikkel is a nyilvánosság elé léptek, hisz ép ezzel tették lehetővé a bírálat s a közönség befolyását további fejlődésükre. Rossz néven csak azt az éretlen zajt vehetjük, melyet művészi törekvéseiknek nem épen előnyére csaptak: előadásokkal, vitaestélyekkel, ujságczikkekkel. A helyett, hogy őszintén bevallották volna, hogy törekvéseikkel még maguk sincsenek elméletileg tisztában, hogy az æsthetikai elvek levonása későbbi feladat, melyre most még ők maguk egyáltalán nem vállalkozhatnak, üres phrasisokkal, nagyot mondó semmiségekkel iparkodtak a közönséget elkábítani, tudatosnak jelentettek ki mindent, a mi bennük homályos és ösztönszerű, s nagy általánosságokkal takargatták mondanivalóik hiányát. Kár, mert ezzel bizonyára sok gondolkozó emberben kételyt ébresztenek művészi törekvéseik jóhiszeműsége iránt.

Meller Simon.

ÉRTESÍTŐ.

Nevelésügyi tanulmányok.

(Kármán Mór *Paedagogiai dolgozatai rendszeres összeállításban.* Budapest, 1909. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Két kötet. I. köt. 456 l. II. köt. 488 l. Ára 18 korona.)

Onálló művekkel vajmi ritkán dicsekedő pædagogiai irodalmunkban, de általában tudományos irodalmunkban jelentős eseménynek kell mondanunk Kármán Mór pædagogiai dolgozatainak két vaskos kötetben megjelent rendszeres összeállítását, melynek kiadásával a régi, jónevű Eggenberger-féle könyvkereskedés az elméleti és gyakorlati pædagogia s a közművelődés minden barátját háttára kötelezte. Kármán Mór huszonöt éves tanári munkásságának ünnepére tisztelői és tanítványai 1897-ben az ő működését és hatását rajzoló szép emlékkönyvet adtak volt ki. Azt a szellemi arczképet, melyet ott mások rajzoltak a mesterről, kit méltán nevezhetünk præceptor Hungariæ recentis-nek, a most megjelent két kötet egészíti ki és eleveníti meg. A legnemesebb szellemi küzdelemben, Magyarország tanügyének nemzeti alapon való felépítésében promachosként harczoló férfiú életének tiszteletreméltó, maradandó becsű munkája tárul itt elénk.

Kármán *Paedagogiai dolgozatai* nem tesznek tervszerűleg megalkotott tudományos kézikönyvet; hiszen több, mint 30 évre terjedő munkásságnak lerakódásai, alkalmoszerű nyilatkozásai. Azt a rendszerességet tehát ne keressük benne, a melylyel pl. egy Willmann-féle *Didaktikában* találkozunk. De a rendszeresség e hiányaért egyrészt bő kárpótlást nyerünk az itt összeállított dolgozatoknak abban a jellegében, hogy azok valóságos documentumok tanügyünk újabb történetéhez, melyekben több mint egy negyedszázadnak szellemi élete, tanügyi mozgalmai tükröződnek; másfelől az egyöntetűség, az elvek szigorú összhangja ép úgy nem hiányzik belőlök, mintha egy-két év alatt írt, egységesen és megszakítás nélkül concipiaált egé-

szet látnánk magunk előtt. A pædagogiai és didaktikai elveknek összessége szintén bámulatos egységet, összhangot mutat. Csak az nem fog ezen csodálkozni, a ki Kármánt régóta ismeri s szellemével hosszú időn át érintkezett, mert az tudja, hogy Kármán, mint nevelő tanár, harmincz évvel ezelőtt is ugyanazokat az elveket vallotta, a melyeket ma. S talán nincs ember Magyarországon, a ki, főleg élő szó útján, oly pazarul bánt volna szelleme kincseivel, mint ő. Épen ezért elmondhatjuk, hogy «egész könyvtár az, a mit ő élőszóval megírt». Ha az utolsó negyedszázad alatt létrejött és iskoláinkban új korszakot jelző tankönyvek javarészt szemügyre vesszük, azt fogjuk látni, hogy igen kevés van köztük, melyen Kármán hatása közvetve vagy közvetlenül érezhető ne volna. S ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell mindjárt Kármán ismereteinek egyetemes voltát. A ki ismerte Kármánt, mint az úgynevezett minta-gymnasium megteremtőjét és egy negyedszázadon keresztül éltető lelkét, az tudja, hogy az ő műveltségének sokoldalúsága, minden tárgyra kiterjedő érdeklődésének és ismereteinek egyetemessége valóban meglepő volt. Ez képesítette arra, hogy magyar nemzeti alapon czélszerű, józan irányban átalakítsa s fejlessze a humanistikus középiskolát, a gymnasiumot, hogy concipálja az idegen hatások méltatása és érvényesítése mellett is eredeti gymnasiumi tantervet, mely bár azóta részleteiben változásokon ment keresztül, elvek tekintetében lényeges változást egyáltalában nem mutat, hacsak nem ritkán az elvszerűség rovására történt változásait elvi változtatásoknak nem akarjuk tekinteni. Hogy pedig ez a tanterv eredeti és nemzeti s nem német minták másolata, azt legjobban bizonyítja az, hogy Kármánnak volt bátorsága annak általános részét németül is megjelentetni, nem jelentéktelenebb helyen, mint a Frick és Meier által szerkesztett *Pædagogische Abhandlungen* című vállalatban. Maga Frick szólította fel Kármánt arra, hogy a magyar gymnasium tantervét németre fordítsa, s ő, a szerkesztő adta a kis füzetnek e címet: *Beispiel eines rationellen Lehrplans*. A német pædagogiai sajtó nem is vonta kétségbe a cím jogosultságát. A legkiválóbb pædagogiai művek elismeréssel emlegetik, Sallwürk így nyilatkozott róla: «Der Lehrplan Kármán's gehört zu den Besten, was je zur Lehrverfassung der Gymnasien geschrieben worden ist.»

A mit eddig mondtam, az nem tér el annyira feladatomtól, mely a *Pædagogiai Dolgozatok* ismertetése, mint a mennyire első tekintetre látszik. Mindamellet nem folytatom, hanem át-

térek tulajdonképeni feladatomra, bár tudom, hogy annak igen kis mértékben vagy talán épen nem tehetek eleget. Ívekre terjedő ismertetést kellene írnom, ha e két vaskos kötet tartalmáról kellő fogalmat akarnék nyújtani.

A könyv «kiadói előszava» voltaképp a Fináczy Ernő által adott jellemzést foglalja magában. Fináczy ebben Kármán irodalmi munkásságának hármas irányát jellemezve helyesen és talpraesetten mutat rá, hogy mind e tanulmányokban «Kármán a népoktatástól az egyetemig oktatásügyünk összes fokozatát és intézményét szerves összefüggésükben, egységes elvi alapon vette bírálat alá, főleg nemzeti művelődésünk fejlődésének tanulságai segítségével jelölve meg teendőinket és a megoldásra váró feladatokat.»

Vázlatos ismertetésünk sem térhet ki az elől a feladat elől, hogy a pædagogia rendszere szerinti sorrendben összeállított cikkeknek ne regisztráljuk. Az első öt tanulmány elméleti fejtegetés; sorban szólnak: a pædagiának a tudományok közt való helyéről, alapvetéséről, a történeti fejlődés útjáról, a benne nyilvánuló pszichológiai irányokról s a testi és erkölcsi nevelés feladatairól. E dolgozatok az általános pædagiának csaknem teljes anyagát feldolgozzák. Mindjárt az elsőben kifejti pædagiájának azt a herbarti tételét, hogy az ember nemcsak társas, hanem egyúttal történeti lény, s ebben rejlik a nevelés szüksége; a fejlődő emberiség munkája szakadatlan történeti egymásután követel s minden nemzedéknek gondoskodnia kell arról, hogy legyen, a ki az ő munkáját folytassa. A pædagogia az a tudomány, mely a műveltség tényezőit, a nemzeti köztudat elemeit oly célból tanulmányozza, hogy a már megalakult köztudat kellő alapot és irányítást nyerjen. Így a pædagogia voltaképp műveltségstudomány, a nagy szellemek örökbecsű alkotásainak megőrzésére és gyümölcstöztetésére irányuló törekvés. A pædagogia történeti szempontjait főleg a III. cikk fejti ki, mely nem rég épen e folyóirat hasábjain jelent meg.

A VI. szakasztól kezdve gyakorlatibb fejtegetéseket találunk, nevezetesen iskolaügyi fejtegetéseket (módszertani kérdések, rendtartás elvei stb.). Ki kell ebben emelnünk a Zirzen Janka emlékünnepen *Feminismus és pædagogia* címen tartott elnöki megnyitót. Történeti alapon s nemes idealismussal a női hivatás sajátlagos terének a családot tekinti s a nőkérdés helyes megoldásának mértékéül azt a tekintetet kívánja elfogadni, mennyiben segíti elő a családi élet erkölcsösebb alakulását; de mert a nő hiva-

tása, hogy egy polgárnak a felesége és egy másiknak anyja legyen, nevelésének is arra kell irányulnia, hogy minden szükséges eszközt megszerezhessen hivatásának teljesítésére. E tekintetből közoktatásügyünknek első nagy kötelessége volna, hogy legalább az általános műveltséget szolgáló intézeteinkben férfi és nő egyenlő értékű oktatásban részesüljön. «A nőre nézve — úgymond — tudós társadalmunk elégségesnek véli, ha egy-egy órán jóllakítja valami szabad egyetemi előadásban vagy társasági ülésen tudományának hulladékos morzsáival, de terített asztalai mellett nem látja szívesen. Általában szűkebbre mérjük, többnyire silányabb anyagból is, a nő szellemi táplálékát; nagy hivatásának, korunk követelései értelmében, hogy teljes mértékben tudja felfogni és méltányolni a nemzeti munkásság minden nemesebb törekvését, — ily alapon hogyan felelhetne meg?»

A VII. szakasz: Adalékok a gymnasiumi oktatás elméletéhez, — Kármán azon szóbeli tanításainak összefoglalása, melyeket a gyakorló főgymnasium tanárjelöltjeivel tartott elméleti értekezletek, az úgynevezett theoreticumok alkalmával adott elő. E theoreticumok jegyzőkönyveiből állította és szedte rendszerbe ezeket Kármán egyik leglelkesebb tanítványa, a gyakorló iskola pædagogiai vezetésében utódja: Waldapfel János. Elméleti alapon felépített gyakorlati gymnasialis didaktika van itt előttünk, melyet tanárember nem olvashat benső érdeklődés, lelki gyarapodás nélkül. A Kármán-féle gymnasiumi tantervnek okszerűsége van ezekben az előadásokban kimutatva s alig van olyan tanításügyi kérdés, melyre elvszerű feleletet ne kapnánk. Nagyon érdekes a VIII. szakasz is, a kötet befejezése: *Dolgozatok a fenséges királyi ház egy tagjának nevelése és oktatása tárgyában*, németül. Az első ide tartozó cikk elméleti fejtegetés, a második teljesen kidolgozott tantervet ad, egy része pedig a főherczeg addigi magyar és német nevelői közt az országos tantervek figyelembe vételével történt megállapodásokat bírálja (magyarul). A harmadik cikk a végleges megállapodásoknak szolgált alapul. Nagy elismerést érdemel Kármán, hogy e tantervben és tantervi indokolásban a magyar nemzeti szempontot annyira érvényre juttatta; s nagyon figyelemreméltó az az elvi szempont, melyből kiindulva, a magántanításnak módját és menetét a nyilvános tanítástól megkülönböztette és elválasztotta.

A II. kötet három fő szakasza: Népoktatásunk szervezése és újabb törvényhozás szüksége; adatok középfokú oktatásunk

szervezéséhez; a tanárképzés és az egyetemi oktatás. Így ez a kötet közoktatásunknak minden ágára kiterjed. Az első e folyóirat 1906. évfolyamában jelent meg. Szól először a tankötelezettség érvényesítéséről s a népiskola mindennapos és ismétlődő tanfolyamának tanulmányi rendjéről; tárgyalja a tanítóképzés és tanítóképesítés kérdését, végre a népiskolai közigazgatás feladatait, a népiskolai hatóságok szerves kapcsolatát s a tanítók javadalmazásának problemáját, tekintettel a népnevelés országos érdekeire. Mint látjuk, megannyi aktuális és tanügypolitikai szempontból is fontos kérdés, melyeknek rationalis megoldására magas elvi alapon a meggyőződés hangján és a meggyőzés erejével tesz javaslatokat. A tankötelezettséggel szemben pl., melyet a maga szigorúságában indokolatlanul ridegnek tart, bátran kimondja, hogy pædagogiai okok annak módosítását követelik. A kik gyermekeiket otthon nevelik, azok ezt nyilván vagy gyermekük testi-lelki állapotának tekintetbe vételével teszik, vagy a család sajátos művelődési szükségleteit tartják szem előtt s nem jogosult, hogy azok, kik gyermekeik ily előkészítését a szülői ház nyugodtabb körében akarják végezni, idegen, másnemű tekintetek által e munkájukban megzavartassanak, mert épen ezen a fokon kívánatos a gyermek sajátos lelki életének gondos megóvása.

Nagyon fontosak azok a szempontok is, a melyekből a tanítóképzés ügyében hozandó törvényre ad útmutatást, nevezetesen a felvételre szükséges előkészület, a tanítóképzés módja és a tanítóképesítés ügyének szempontja, ez utóbbi arra való tekintettel, hogy benne a nemzeti egység érdeke és a közoktatásügy egyöntetűségének követelményei érvényesüljenek. A tanítóképesítés dolgában pl. rámutat annak szükségére, hogy a képesítő vizsgálatokat ne az illető tanítóképző intézet maga, hanem külön e célra kinevezett bizottságok végezzék, mint Ausztriában vagy Franciaországban történik. Jelenleg mintegy 80 vizsgáló bizottság van Magyarországon; ennyi bizottság közt különböző helyeken elvszerű egyformaságot létesíteni lehetetlen, kivált, ha a felekezeti különbségek is annyira előtérbe lépnek, mint azt a fennálló intézkedések megengedik. Arról is gondoskodni kell, hogy a néptanítóknak út és mód adassék magasabb képzés elérésére és megfelelő vizsgálatok alapján a tanítóképzőtanárságra. Szintén a tanítói állás emelését célozza a tanítók javadalmazásáról szóló szakasz, rámutatva törvényhozásunk azon nagy mulasztására, hogy csak a tanítói fizetés minimumá-

nak megállapítására gondolt s a magasabb javadalmazás megállapítását a szabad versenyre bízta. Szükséges, hogy a hivatása teljesítésére rátermett tanító bárhol elérhesse a javadalmazás legfelső fokát is, vagyis a XI. díjosztályból a X-be, majd a IX-ikbe is átléphessen. Felső népiskolai és polgári iskolai tanító jutna a X., IX. és VIII. díjosztályba; a középfokú oktatás terén működők fokozatai jelenleg is a IX., VIII. és VII., a felső oktatási pedig a VII., VI. és V.(?) díjosztály.

A kötet legnagyobb részét teszi: *Adatok középfokú oktatásunk szervezéséhez*. Itt találjuk gymnasiumi tantervünk történetét és előmunkálatait, a tantervi javaslatokat, magukat a tanterveket és a hozzávaló részletes utasításokat, s végre a görög nyelv kérdésének magas elvi szempontból való tárgyalását. Természetes, hogy igazi pædagogus, a milyen Kármán, csak a görög nyelv tanítása mellett törhet lándzsát. Kegyelettel és tisztelettel kell itt megemlítenünk, hogy a boldogult Gyulai Pál is lelkes barátja volt a görög nyelv tanításának és facultativvá tétele ellen e folyóiratban is harczolt. Kármán középiskolai tantervéről nem szólok bővebben. Ismeri azt minden érdeklődő. Csak azt az el nem halaványuló érdemét nem hallgathatom el, hogy ő tette a magyar irodalmat tanításunk központjává s ő vitte be a magyar classikusokat (pl. Arany *Toldiját*) a középiskolai oktatásba.

A kötet utolsó szakasza: *A tanárképzés és az egyetemi oktatás*, 1895-ben megjelent monographia. Nagyszabású, alapvető dolgozat, mely megismertet a német, francia és angol egyetemek eljárásával és a tanárképzéshez való viszonyával s körvonalozza teendőinket egyetemi előadások, gyakorlatok és értekezletek, vizsgálatok dolgában. Főelve, hogy a philosophiai kar elé nem tűzhető magasabb cél, mint a nemzet közművelődésének, oktatásügyének szolgálata, szóval a tanárképzés. Ezt a külföldi minták tekintetbe vételével, de azért önállóan kell szerveznünk. E szakasz magában foglalja mindazt, a mi a magyar tanárképzés terén eddig történt és azt, a minek történnie kell. Elmondhatjuk, hogy Kármán kezdettől fogva épen a tanárképzés ügyét szolgálta a leglankadatlanabb buzgalommal. A tanárképzés ügyének szolgált a gyakorló iskola megalkotásával s benne kifejtett páratlan tevékenységével. A tartalmilag épen csak vázolt két kötet nem foglalja magában Kármán összes pædagogiai dolgozatait. Hiányzanak pl. a *Magyar Tanügyben* megjelent külföldi tantervtanulmányok, hiányzanak fordításai és átdolgozásai (Jolly, Brow-

ning, Lotze); hiányzanak polemikus iratai, tankönyvei és gyermekirodalmi munkái. Mindezek közt legfontosabbak és tanügyünk történetében új korszakot jeleznek *Magyar olvasókönyvei*, melyekkel a gymnasium négy alsó osztályának magyar nyelvi oktatását a magyar irodalmi oktatás alapvetésévé tette.

Már is hosszúra nyúlt ismertetésünkben talán éppen semmi bíráló észrevételt nem tettünk. Célunk nem is ez volt, csak vázlatos ismertetés, Kármán pædagogiai dolgozatainak fontosságára és ma is actualis voltára való rámutatás. Egyes részeinek bírálatával foglalkozzanak a szakfolyóiratok. Szóljanak hozzá a még mindig megoldatlan kérdésekhez. Kármánnak és könyvének, valamint az oktatásügynek nem tehetnek ennél hasznosabb szolgálatot. Mert Kármánnak egész működése, életének egész tiszteletreméltó műve documentálása Themistokles mondásának: «Üss, csak hallgass meg!»

Csengeri János.

Lagerlöf Zelma.

(Az *Antikrisztus csodái*. Regény két kötetben. Fordította Pogány Kázmér. Budapest, Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) R. T. könyvkiadó vállalata. A két kötet ára 6 korona.)

A mult század dereka óta csodálatosan megismétlődik az a világtörténeti jelenség, a melyet Madáchunk római színében oly ritka plasticitással rajzolt. Az önmagát túlélte, elernyedte idegzetű civilisatio tereit barbár idegenek lepik el. Északról áradt az új vér az irodalmi cultura ereibe, friss, el nem használt, heverő erő. Hatalmas orosz írók léptek föl sorban, a kiknek szava messze elhangzott rengeteg hazájuk határain túl. Nyakas, szűkszavú, sötéten látó norvégek föltárták hallgatag fajuk minden sajátosságát, a mely úgyszólván évezredek át érett meg a havas hegyek vagy az ellenséges tenger roppant magányosságában. Renaissance virradt a svédekre és a dánokra is, a kik már a XVIII. század végén egyszer szerencsés kapcsolatok következtében európai nevezetességre emelkedtek.

Az északiak hada meghódította a művelt világot, a mely már várta skeptikus önbizalmatlansággal, kimerülten, megadón az idegen hódítót. Nem egy helyről jöttek, de mintha concentrikus lett volna támadásuk. Új eszméket hoztak, új hangot ütöttek meg, gazdag és nyomorult emberi szívünk új mélységeit és

sebeit tárták föl. És egyben valamennyi megegyezett egyik szélsőségtől a másikig, Jacobsen Jens Pétertől Tolsztoj Leó grófig: valami komor mysticismus borong mindnyájuk lelkén. Szeretik a symbolismust nemcsak a cselekvésben, hanem a nyelvi kifejezésben is. Egyszerű, világos, mindnyájunknak érthető nyelven nem szívesen beszélnek, szavaik mögött rejtett gondolatok, gondolataik mögött rejtett érzések lappanganak. És hijjával vannak a kételkedésnek, a mely minket megemészt. Hisznek. Vagy a kinyilatkoztatott Istenben, vagy a maguk képére alkotott Istenben, vagy talán csak egy mindeneket megváltó, átölelő, teremtet és fentartó eszme lételeben. Akár theisták, akár deisták, mindenképpen dogmatikusok. És alkotásaikban pompás, lánggal lobogó áldozatot mutatnak be a maguk istenének.

Húsz esztendeje lépett föl az északiak között Lagerlöf Zelma, a kit az idén az irodalmi Nobel-díjjal tüntettek ki. Mikor első kötete, a *Gösta Berling*, 1891-ben megjelent, a költőnő már harmincz éves elmúlt. Bizonyára nem ez a «legenda» kezdte meg munkáinak hosszú sorát, de ifjú hevülete első zsengéit mindig éber és fegyelmezett kritikai szelleme nem bocsátotta a közönség elé. A láthatatlan kapcsolatok, Kungahalla királynői, Egy vén udvarház legendája, Jeruzsálem, Krisztus-legendák, Nils Holgersson csodálatos utazásai szinte nyomon követték egymást. Hosszabb lélegzetű regények, rövidebb novellák, mesék, legendák, az ősi saga költészettől sugárzó földolgozásai. Mindnek nagy hatása volt, hírének szárnya kelt, minden nyelven fordítója és olvasója akadt. Legmélyebben mégis a *Gösta Berling* hatott és az a mű, a melylyel itt kimerítőbben szándékozunk foglalkozni.

Az *Antikrisztus csodái* 1897-ben jelent meg, Lagerlöf Zelma termékenysége, eszmékben való gazdagságának talán tetőfokán. A regény nagyszerű koncepciót ölel föl, helylyel-közzel megrendítő erővel és igazsággal testesíti meg alapgondolatát, de szerkezetének zárt egységében, következetességében, az elbeszélés villamos feszültségében, a leírások érzéki színeiben és nemes tűzésben nem is fogható első regényéhez. Egy nagy és eredendő hiba terhe alatt roskadoz az egész alkotás: a költő eszméje megvalósítására nem érezte alkalmasnak a maga népét, a melyet oly kitűnően ismer; mert ez a nép művelt, gondolkodó, protestáns és rationalis. Viszont Sicilia népét, a melylyel csak a turista felszínes ismeretségét kötötte meg, nem képes rajzolni a szív belső és ihletett melegével. Mi elhisszük, hogy az Antikrisztus csodatételeit, a régi vallásos rajongásnak és a

socialismus új megváltásának, az Antikrisztusnak ellentétét legvilágosabban e népen szemléltethette, a melynek kebelében oly örökös a forrongó vívódás az ó hit és az új forradalom közt, mint az Aetna kavargó belsejében a föld viharzása. De nem tagadhatjuk, hogy a földadat nehézségével nem tudott megbirkózni; megfigyelő, tapasztalatgyűjtő, gondolkodó lelke a fekete lávaföldben nem tudott gyökeret verni. Olyan idegen maradt ő is Diamante városában, mint az a hóbortos angol lady, a ki megvásárolja a koldusok, vakok, népmuzsikuskok ittasságtól lelkes tapsait, de csak addig, a míg meg nem szólal. A mint a színpadra lép, ez a nyomorult, megetetett, megitatott tömeg kifütyüli, kegyetlenül kikaczagja. Érdemes volna tudni, vajon a dicső svéd asszony, a ki oly tisztán látja önmagát, ismeri, ellenőrzi: nem gondolt-e magára, mikor ezt a felséges jelenetet megírta?

«Valaki megkérte az angol signorinát, lépjen fel ő is. Hiszen az egész lelkesedés őt illeti.

Az ajánlat tetszett neki, nyomban el is fogadta. Ifjúságában szokott énekelni, különben is az angol nők sohasem írtóznak az énektől. Máskor talán nem tette volna meg, de most olyan jó kedvében volt, hogy szívesen énekelt az őt annyira szerető embereknek.

Mint utolsó szám került sorra. Gondolja el csak signore, mit jelent, egy oly ósrégi színpadon föllépni! Antigonét itt temették el elevenen s itt mutatta be áldozatát Iphigenia. Az angol signorina pedig előlépett, hogy fogadja a megtiszteltetés elgondolható formáit. A hogy megpillantották, fölzúgott feléje a tetszés. Majdhogy a földet szét nem morzsolták iránta való tiszteletükben.

Bellinit választotta, a mi Bellininket. Szeretetreméltó óhajtott lenni, azért énekelte Bellinit, a ki itt az Aetna tövében született, Bellinit, a kinek minden egyes hangjegyét könyv nélkül tudjuk.

Ő, signore, persze hogy nem tudott énekelni. Csak azért lépett a színpadra, hogy hódolhassanak neki, hogy a nép szeretetének alkalmá legyen nyilvánulnia. Ám hamisan, rosszul énekelt. A nép minden egyes hangot jól ismert.

A nápolyi mandolinos volt az első, ki mosolyra torzította arcát s ugyanoly hamis hangba vágott, mint az angol signorina. Aztán a rákbeteg ember fakadt kaczajra, hogy szinte lehullott nyakáról a kendő is. Majd a számárhajcsár verte össze tenyereit.

Hirtelen mindnyájan együtt éreztek. Ostobaság volt, a mit tettek, de ezt akkor nem látták be.

A régi görögök földjén lehetetlen volt hamisan éneklő barbárokat megtérni. Donna Pepa és donna Tura úgy kaczagtak, mint soha életükben. «Egyetlen hangja sem tiszta! A Madonnára s San Pasqualera, egyetlen hangja sem tiszta!»

A signorinát kábultság fogta el. Annyira elképedt, hogy kezdetben nem is tudta, mi történt. Őt pisszegették ki? Bizonyára valami egyebet, a mi a színpad alatt ment végbe s a mit ő nem láthatott. Végig énekelte áriáját. Meg volt győződve, hogy a kaczagás nem őt illette.

Dalának végére érven, felhangzott a tetszés vihara. Most kezdte csak érteni a dolgot. Fáklyák s holdfény világította meg az éjszakát, látta, hogy az emberek hasukat fogták nevetgükben. Most, mikor már nem énekel, hallotta a gúnyolódást, csufolódást. Ez neki szólt. Elmenekült a színpadról. Mintha az öreg Aetna is megrázkódott volna nevetgében s a tenger vidámságtól csillogott volna.»

★ ★ ★

Előre bocsátottuk e lényegbe vágó kifogásunkat. Hozzáfűzzük még azt is, hogy az elbeszélést nem egyszer akadozóvá, bizonytalanná teszi az Antikrisztus csodatételeinek laza kapcsolata, egy-egy ó legenda beleszövése a mesének egyébként sem szoros fonatú színes szövetébe. De ezzel aztán be is fejeztük a köteles kritikai gáncsolódást. És most azon a sor, hogy bámulattal hajoljunk meg az eszme nagysága előtt, a mely e modern epopöiában megtestesül. Mert ez az eszme kulcsot ad az emberi sors megértéséhez, küzdelmeink és reményeink, jelenünk és jövőnk ragyog felénk a költői gondolat tükrében és a mellett ez a gondolat oly nemes, mindent megértő és mindent megbocsátó, a mily fenkölt, türelmes és szeretettel teljes a szív. melynek mélyében fogant, a mily világos és gazdag az elme, a mely elgondolta és formába öntötte.

Krisztus születése éjszakáján a szent Sibylla a római Capitoliumon látomást látott: egy meredek sziklafal tövében álló szegényes istállót s a nyitott ajtóban néhány térdelő pásztort. És az istállóban egy fiatal anyát, a ki egy kisdéd előtt térdelt. A gyermek egy kis jászolban a földön feküdt. A Sibylla erre a szegény gyermekre mutatott: Ez az az Isten, a kit a Capitolium magaslatán imádnia kell a világnak. Augustus rémülve hallgatta

a tébolyodott jósnő szavát, de megtiltotta, hogy a Capitoliumon neki oltárt emeljenek, helyette az ujszülött isteni gyermek számára építtetett templomot, a melynek ezt a nevet adta: *Ara coeli*, az ég oltára. Az isteni gyermek szobrát ellopta egy hóbor-tos angol nő és elkészíttette mását. Ez az ál Jézus, az Anti-krisztus került el Diamanteba, a kis siciliai városba. És bár nem volt az igazi, mégis csodát művelt.

Egy megható, kedves, szűziesen szemérmes szerelmi törté-net az Antikrisztus sorozatos csodatételeinek tengelye. Gaetano Alagona, az ősi Alagona hercegi család utolsó sarjadéka, bele-szeret Micaelába, nagybátyja feleségébe. A fiút reménytelen szerelme messze elsodorja szigethazájából és a modern Anglia a socialismus fanatikus apostolává tanítja ki. Mire hazatér Siciliába, ő lesz a nyomorult, kiéheztetett lakosság lázítója; fogságba vettetik és húsz esztendő t sorvad börtönében. Ezalatt Micaela kimondhatatlan fáradtsággal, a szerelem mindenható ere-jével dolgozik azon, hogy fogságából imádoztját kiszabadítsa. A hit hegyeket mozdít el. Micaela hite vasutat épít, rablókat igaz útra térít, közönbösöket fölráz; ők ketten, a szerelmes asszony és az Antikrisztus igazán csodát művelnek. Végre Gaetano kiszabadul és hűséges, kitartó szerelmének elnyeri jutalmát.

De mi lesz a csodatévő szoborral? Pater Gondo, a tüzes szavú franciskánus rábizonyítja, hogy a szobor Antikrisztusé, csodatétele merő véletlen, vagy talán csak költészet, a mely a babonás és tudatlan nép hevült agyában támadt szorongattatása óráiban. Már-már összezúzza a szobrot, a mikor a csodatévót egy csoda megmenti. A páter a pápához megy, hogy lel-két megnyugtassa. És a pontifex maximus, az agg, fehérhajú böles, inkább merő lélek már, mint földi test, megadja neki a magyarázatot: Az Antikrisztus a socialismus. Azt nektek, papok-nak, nem üldözőntök kellene, hanem szeretettel a karotokra vennetek. «Ti az antikrisztianismust máglyára vetitek, vigyázza-tok, nehogy az is máglyára vessen benneteket.»

Az Antikrisztus nem hegeszti be a világ sebeit, mert a gyönyörű siciliai legenda szerint mindig lesznek, a kik sírnak, zokognak és lesznek, a kik mosolyognak. «De a ki új bátor-ságot tud önteni beléjük a bajok, fájdalmak és szegénység el-viselésére, annak sok megbocsáttatik.»

Ezzel a fenséges accorddal végződik a regény. Most már látjuk a fonalat, a mely végigvezet a mese egész szövedé-kén. Lagerlöf Zelma úgy látja, hogy a keresztyénségnek soha

sem támadt még erőre és jelentőségre oly nagy ellensége, a minő a socialismus. De az ő hite szerint ezt az ellenséget szeretettel kell meghódítani. Mert ime, csodatevő ez is, van szere a szegénység ellen, van balzsama a sebekre és ha nem hisz a régi Istenben, azért van hite a maga isteneiben. Szent Pál híres igéje úgy csendül meg e sorokban, mint San Pascale templomában, Diamante terén, a Corvaja-parton, az Aetna lávától fekete oldalán az a félelmetes harang, a mely megszólalt magától és szólt, szólt egész napon át, hogy élők meghaltak, holtak föltámadtak szavára: Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólnék is, szeretet pedig nincsen bennem, olylává lettem, mint a zengő ércz és a pengő czimbalom.

A költő éles szeme, asszonyi gyöngédsége, rajongó ember-szeretete fonódott harmóniába ebben a regényben, a melyet minden gyöngesége és fogyatkozása mellett is nagynak és irodalmi jelentőségűnek érzünk.

A fordításért Pogány Kázmérnak kell a felelősséget viselnie. Lagerlöf Zelmát fordítani hálás és nem nehéz föladat. Pogány magyarságából azonban épp azok az elemek hiányzanak, a melyek e munka elvégzésére föltétlenül szükségesek: az elbeszélés természetes és bájos folyamatossága, a hang előkelősége, a nyelv finom zenéje. Ez a fordítás jóval gyöngébb, mint a milyenhez manapság szokva vagyunk. Az utolsó évek a prózai átültetés terén kíválóképpen nagy haladást hoztak. Kezdik belátni a kiadók is, hogy ez írói munka, a melyet csak igazi írókkal, vagyis a stil egyéni, ízléses és érzésekhez értő művészeivel szabad elvégeztetni. Sajnos, a jeles svéd írónő e szép munkájának magyar tolmácsa ebben kivétel, de nem dicsérendő.

Sebestyén Károly.

A három Villani krónikája.

(*Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*. Fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Rácz Miklós. Budapest, Athenaeum kiadása, 1909. — *Középkori krónikások*. Szerkeszti dr. Gombos Ferencz Albin. VIII—IX. —)

Villani János kezdette, Máté öccse folytatta és ennek fia Fülöp, «a bíró», kiegészítette a nagy firenzei krónikát. Ez a krónika Gaspary Adolf szerint a legnagyobb és legtartalmasabb krónikája az olasz irodalomnak. Szerzői, Firenze ez előkelő guelf polgárai, tulajdonkép városuk történetét beszélik el alapításától

kezdve a maguk koráig, de belé vonják elbeszélésükbe a világ történetét is.

Azonban a krónika igazi értéke abban van, a mit szerzői az egykorú firenzei történetről írnak. Nem művészi történetírók a Villaniak, de okos, világlátott, művelt kereskedők, kik egyszerű nyelven s élénken tárgyalják azt, a miről tudomást szereztek. Firenze történetírói, ha városuk XIII. és XIV. századi történetét tárgyalják, lépten-nyomon hivatkoznak a Villaniakra. Igen nevezetes Villani János krónikájában az a rész, mely a város pénzügyi viszonyait tárgyalja. Gervinus azt mondja, hogy munkájának e részében Villani a városnak alkudozásait, békés politikáját veszi figyelembe, azt a politikát, mely a fegyverek hatalmát mindinkább felcseréli a pénz hatalmával. Ez új állambölcseység kezdetéről és terjedéséről sokat tanulhatunk Villanitól; a tökeuralom európai történetére, az újabb politika e nagy eszközének fejlődésére nézve Villani műve az első jelentékeny forrás. De előttünk nincs is a Villaniak krónikája egész terjedelmében; teljes méltatására tehát nem is vállalkozhatunk e helyen. A *Középkori Krónikások* gyűjteményének szerkesztője ugyanis «mérésélt, vagy helyesebben mondva kis térre szoruló anyagi erejére való tekintetből» lemondott az egész krónika fordításának közléséről, hanem megtartotta a krónika egyes könyveinek fejezeteit összefoglalóan, a magyarokról szóló tudósításokat, még a legcsekélyebbet is mind átvette, az egyetemes történeti vonatkozásuak közül pedig csak a nagyobb jelentőségűeket.

Tekintetbe véve a szerkesztőtől említett körülményeket, helyeselnünk kell eljárását. E fordításban most hozzáférhetővé vált a magyar közönségnek a Villani krónika bennünket közelről érdeklő legnevezetesebb részeiben. Előttünk van magyar fordításban mind az, a mit Villaniék az Anjou-korbeli magyar történetről írtak; följegyzéseiket a magyar történettudomány már felhasználta; Villani Máté leírása a korabeli magyar harczmódról és állami szervezetről magyar fordításban is megjelent a Marczali-féle *Enchiridionban*. E nagyon becses leírásból azt tanuljuk, hogy a magyar könnyű lovasság taktikája alig változott Leo császár idejétől Nagy Lajos király koráig. A nem magyar vonatkozású részek közt feltűnt nekünk Villani János krónikájában egy hely, mely általános történeti értéke mellett újabb időben úgyszólván budapesti vonatkozást nyert.

Villani ugyanis az 1328—1330 közt Olaszországra és Firenzére sulyosodó drágaságról beszél. Elmondja, hogy Firenze köz-

sége mit tett ekkor a szűkölködő népért, azután így folytatja: «Firenze községe e két év alatt 60,000 aranynál többet vesztetett a nép fentartására s mindez még semmi sem volt, hanem végül a községi előljáróság gondoskodott róla, hogy a gabonát ne árulják a piacon, hanem valamennyi kemenczében a község számára sütötték a kenyeret s minden reggel városrészenként 3—4 pinczében darabonként 4 dénáron árulták a félfontos kevert kenyeret». Ime, a hatósági kenyérgyár majdnem hat év-zázaddal ezelőtt Firenzében már nagy arányban sütötte és árusította a kenyeret. A sociologiai tudomány áldásait tehát a «sötét» középkor is ismerte, a nélkül, hogy a sociológiának hírét hallotta volna. Nagy tanulság ez azoknak, kik a mult megvetését tudományának hiszik.

A krónikát Rácz Miklós fordította. A fordítás igen világos, könnyen olvasható. Igen alapos a fordítónak előszava is. Rácz Miklós nagy olvasottsággal és mindenre kiterjedő gondnal jellemzi Villaniékat és krónikájukat. A szerzőnek jártasságát az olasz történetben már azelőtt is ismertük, e bevezetése újabb tanúsága figyelemreméltó képzettségének. Jegyzetei is becsesek, mutatják Rácz Miklós otthonosságát a magyar történet irodalmában. Az olyan germanismus, minő a «kronologiai rend betartása», elmaradhatott volna; nem szívesen látjuk az «ekszpediczió»-féle helyesírást. Máskülönben köszönettel tartozunk Rácznak a becsületesen végzett munkáért. Köszönettel tartozunk még a derék szerkesztőnek is, ki ez érdemes vállalatot annyi önzetlenséggel, buzgalommal és szakavatottsággal vezet. Fáradozása megérdemli az akadémia és a magyar olvasó közönség támogatását.

d.

Berkeley főműveinek fordítása.

(*Berkeley: I. Három párbeszéd Hylas és Philonous közt. II. Értekezés a látásnak egy új elméletéről. Fordította és jegyzetekkel ellátta dr. Dienes Valéria. Budapest, Franklin-Társulat, 1909. Filozófiai Írók Tára, XXI. kötet, 234 lap 8°. Ára 4 kor. 40 fillér.*)

A *Filozófiai Írók Tára* sorban, egymásután vezeti be irodalmunkba a bölcselet nagy alakjait, az emberi gondolkodás mér-földmutatóit. Alig egy pár éve ismertette meg olvasóközönségünket Spinoza és Leibnitz gondolatvilágával s ime most Berkeleyre, az átható elméjű, a szélsőségig következetes angol gondolkodóra

került a sor, a kinek megvesztegethetlen igazságszereteténél csak kegyessége volt nagyobb. Berkeleynek, a ki a XVIII. század első felében élt és működött (született 1685-ben, meghalt 1753-ban), több műve volt, a mely korára jelentékeny hatást gyakorolt, de ezek közül csak a két első az, a mely a bölcsélet történetében még ma is szerepet játszik, ú. m. az 1709-ben írt *New Theory of vision* (A látás új elmélete) s az 1710-ben írt *Tredtise on the principles of human knowlegde* (Értekezés az emberi megismerés alapelveiről). Ez utóbbi műnek népszerű alakban való kidolgozása a *Three dialogues between Hylas and Philonous* (Három párbeszéd Hylas és Philonous közt), a mely 1713-ban jelent meg; az értekezés rendszeres, ez utóbbi polemikus munka.

A kezünk között levő kötet Berkeleynek szintén csak e két főművét akarta magyar köntösben nyújtani, de az ismerettani és metaphysikai főművet jobbnak látta a népszerű kidolgozásban, a párbeszédes alakban adni s az időbeli sorrend megváltoztatásával ezt tette első helyre. A látás elméletéhez függelékül aztán még hozzácsatolta azt a védelmet és magyarázatot (176—203. lap), a melyet Berkeley egy ismeretlen bírálónak a *Daily Post-Boy* című lapban (1732) megjelent nyílt levelére válaszul írt (*A látás-elméletnek, azaz a látásnyelv elméletének védelme és magyarázata*). Érdekes, hogy ez a polemikus fejtegetés nemcsak a címlapon nincs megemlítve, a mi még talán érthető, mert ez — mint említők — szorosan hozzátartozik a látás elméletéről szóló tanulmányhoz, annak kiegészítése, hanem hátul a tartalom-mutatóból is elmaradt (a mely óriási tévedésből *Előszónak* van szedve), holott a fordító kisebb, egy-lapos közleményeknek is helyet juttatott ottan. A három értekezés után következik a fordítótól: 1. *Berkeley élete és gondolkodása* (204—217. l.); 2. *A három párbeszéd gondolatmenete* (218—222. l.); 3. *Jegyzetek a dialogusokhoz* (223—226. l.); 4. *Jegyzetek a látáselmülethez* (227—231. l.); 5. *Jegyzetek a látáselmélet védelméhez és magyarázatához* (232—234. l.). Ellenben hiányzik a forrásművek, a Berkeleyre vonatkozó irodalom felsorolása, a mi a *Filozófiai Írók Tárának* korábbi köteteinél rendszerint feltalálható (I. L., II., III., XIII., XVII., XX. kötet).

A fordító jól beleélte magát Berkeley gondolavilágába; erről nemcsak a fordítás tesz bizonyosságot, a mely könnyen érthető, világos és eléggé gördülékeny, hanem az életrajz s a magyarázó jegyzet is. Ezzel azonban nem akarjuk azt mondani, mintha

egy kis csiszolás, simítás a fordításra itt-ott még rá nem fért volna, mintha az itt-ott némi idegenszerűséget ne árulna el. Mindjárt a címlapon kevésbé magyarosnak találjuk *A látásnak egy új elmélete* kifejezést (*A látás új elmélete* helyett; a 202. l. már csak *A látás új elméletéről szóló értekezés* fordul elő). Egyebütt is találunk idegenszerűséget: «Érveim vagy inkább engedményeid sehol se bizonyították» (41. l.); «A fát mint észre nem vett és el nem gondolt levőt fogtam fel» (42. l.); «Az Anyag hollétének és hogyanjának (e. h. mikéntjének) ismeretére» (64. l.); «Sőt a mi több» (e. h. sőt mi több, 70. l.); «A ki a Szentírás szerinti Istenfogalmat tartja fenn» (76. l.); «Kényszerűsz lerontani saját az anyagi szubstanciáról szóló hipotézisét» (71. l.); «Ezt a három mennyiségfajt lehetetlennek tartják így összeadni» (164. l.); «Mr. Molyneux, Mr. Locke» (u. o.); «Ha valami eszembe juttatik» (192. l.); «Nem lehet megválaszolni őket» (t. i. az érveket, 225. l.). De másfelől azt is el kell ismerünk, hogy az éles, subtilis okoskodások fordítása nem csekély próbára tette a fordító erejét.

Félreértésre ad okot az életrajzban ez a kifejezés: «1728 szeptemberében kis társasággal Rhodosra indul; a rhodosi két év magányát szakadatlan munkában, Plato, Platinos olvasásában tölti» (212. l.). E sorok olvasásakor az olvasó elsőbben Rhodus görög szigetre gondolt, a miben megerősítette őt a görög bölcselők említése; csak utóbb jött rá, hogy szerzőnk az amerikai Rhode-Island szigetét akarta mondani. S vajon föltétlenül bizonyos az, hogy Berkeley csupán két évet töltött e szigeten?

E néhány kritikai megjegyzés mit sem akar a mű értékéből leszállítani, egy csöppet sem akarja a fordító érdemes munkáját kisebbiteni. E kötet méltán sorakozik a jelen vállalat előbbi köteteihez s érdemes a bölcsélet minden barátjának figyelmére.

L—s.

A közgazdaságtan népszerűsítése.

Sokan azt hiszik talán, hogy az egyre terjedő ú. n. szabad tanítás különböző eszközeinek s alakjainak az a feladatuk, hogy a hivatásos és szigorúan szakszerű tanulmányokat mintegy helyettesítsék. Mi sem volna károsabb az ilyen iránynál és felfogásnál a culturára nézve.

Az ú. n. szabad tanításnak, helyesebben szólva: a tudományos ismeretek népszerű terjesztésének épen nem tulajdo-

níthatunk ilyen cultura-ellenes célú. Hiszen a tudományok egyre specialisálódnak, részeik egyre önállóbb szakokká válnak, melyek mindenike egész odaadást kíván. A szakszerűségnek jelentősége folyton emelkedőben van, ennél fogva egyre kevésbé állhatják meg helyüket a tudomány terén a polyhistorok, az ezer mesterek. És épen ez az a körülmény, a mely leginkább maga után vonja a tudományos ismeretek népszerű terjesztésének a szükségét. A culturalis haladás csak akkor lehet harmonikus, hogyha gondoskodás történik olyan intézményekről és könyvekről is, a melyek ez ismeretek és hivatások specialisálódásával karöltve járó egyoldalúságot ellensúlyozni tudják. Éppen ez a feladata a nem hivatásos, a szabad, népszerűsítő oktatásnak, vagy az ilyen célú szolgáló előadásnak, vagy olvasmányoknak.

E nélkül igazán azt mondhatnók: *l'homme-piston-voilà l'avenir.*

Némi sokoldalúságnak kell tehát ellensúlyozóként szerepelnie a szakszerűség egyoldalúságával szemben, hogy a modern ember eszejárásában az egyensúlyt fenn tudja tartani az egészséges ítélőtehetség.

A szabad oktatásnak éppen az a feladata, hogy megmutassa a modern embernek, vannak még más fontos szempontok az életben és a tudományban, habár az ő saját szakmáján s közelebbi érdekkörén kívül esnek is. A pénzember és a socialista munkás lássa meg, hogy nem csupán szorosan vett gazdasági momentumok mozgatják a világot, viszont lássa meg a humanistikusan műveltségű vagy a szorosan vett gazdasági termelésben részt nem vevő közönség is, hogy társadalmi életünknek milyen le nem tagadható és figyelmen kívül nem hagyható anyagi alapjai vannak.

Talán elegendő általánosságban ilyenformán határozni meg a tudományok népszerű terjesztésének legfőbb feladatát. Elegendő pedig talán azért, mert a szabad oktatás további feladatait illetőleg a pozitív eredményt azzal biztosítjuk a lehető legjobban, hogyha minden tudománynál külön-külön, annak különálló természete szerint határozhatjuk meg a szabad tanítás útján elérendő feladatköröket.

Más alakja, eszközei, nehézségei és az eljárásban más feladatai vannak pl. a szépirodalmi, természetrajzi, physikai ismeretek terjesztésének, mint a jog- és államtudományok népszerűsítésének. Míg amott a phantasia és emlékezőtehetség az ismeretek megszerzésének főtényezői, — emitt a iudiciumnak a megerő-

sítése és megélesítése, a különböző dolgok és állapotok viszonylagosságának, de egyúttal okozatheli fontosságuk helyes sorrendjének tárgyilagosa megismerése a feladat.

Ha most már ezek után egy olyannyira az anyagi érdekekre vonatkozó tudományágnak, a közgazdaságtan népszerűsítő terjesztésének főcéljait kell vázolni, azokat ilyenformán lehetne feltűntetni: fogékonnyá tenni egyrészt a nagy közönséget a gazdasági élet általános problémái iránt, vagyis terjesztetni ezáltal a közgazdasági érzéket, másrészt pedig öntudatra hozni a szorosan vett egyéni fölött álló egyéb magasabbrendű gazdasági és társadalmi érdekeket, de nem akként, a mint azt a socialismus teszi: speculativ módon megrajzolt, szűklátókörű osztályérdek alakjában. Ellenkezőleg. Az ismeretek népszerűsítése végett eszközölt tanítás ne valamely kortes-czélt szolgáljon, hanem legyen annak szülője a szakavatott közgazdaságtan, mely elsősorban a gazdasági élet terén nyilvánuló közérdekű jelenségek objectiv megismerésének a tudománya.

Ilyen feladatra azonban csakis szakavatott, erős tudományos alapon álló emberek alkalmasak, nem pedig egyoldalú ideológiáktól hypnotizált divatos sociologusok vagy politikusok, sem pedig a tudományos kifejezések ruhájába takart agitációnak művészei.

Tudományos ismereteket népszerűsítő célzattal írták meg nálunk is az Athenaeum által kiadott *Műveltség Könyvtárának A társadalom* című kötetét. Többen dolgoztak rajta. A szigorúan sociologiai részeket Tegze Gyula, a közgazdasági részt Heller Farkas, a családra vonatkozó részt Máday Andor, a jogit Meszleny Artur, a politikait Ferenczy Árpád írták, a munka tervezetét pedig Stern, berni egyetemi tanár végezte Tegze közreműködésével. A vaskos kötet tehát különböző írók különböző szakmába vágó és talán különböző értékű dolgozataiból van összeróva, melyek közül egyedül a Heller készítette közgazdasági részszel szándékozik foglalkozni.

Az egész kötet célja, (már t. i. az írók és nem a kiadóvalalat részéről) nem lehetett más, mint a társadalomtudományok népszerűsítése. Heller dolgozatainak hivatása tehát a közgazdaságtan főbb vonásait feltárni az olvasó előtt, még pedig nem szigorúan tudományos módon a szakember előtt; sem iskolakönyv gyanánt a tanuló előtt, — hanem akként, hogy abból a művelt laikus szerezzon okulást, kedvet a közgazdasági kérdésekhez.

E feladat éppen nem könnyű. Már az előadás módjának is olyannak kell lennie, hogy a nem szakbelinek érdeklődését le

tudja kötni. A szokásos tudományos tárgyalási modornak tehát nem lehet itt hasznát venni. Könnyíteni kell a formán, a nélkül, hogy a lényeg komolysága csorbulást szenvedjen. S ezt a középútat nem már megírott könyvek nyomán kell eltalálnia, hanem az írónak magának kell csapást törnie.

A feladat oroszlánrésze azonban a tárgyalandó anyag elrendezésében, mondhatni koncentrálásában áll. Közgazdasági alapfogalmakat hiába bonczolgatunk iskolás modorban, ha azt akarjuk, hogy a laikus olvasó figyelmét lekössük. Ezzel a rendszerrel eredményeket érhetünk el egy főiskolai tanfolyamon, de nem ott, a hol egy más hivatású olvasóközönség figyelmét akarjuk lekötni. Szerző tehát nem ezt a módot választotta, hanem mást: azt a problémát ragadta meg, hogy miként alakult ki a mai gazdasági élet az ezzel egybeforrott társadalmi kérdésekkel együtt a régi, kezdetleges állapotokból.

A gazdasági életet tehát a maga fejlődő, mozgó állapotában igyekszik szemeink elé állítani s ezt megelőzőleg fejtegetéseinek alapzatául a népesség tanát állítja oda. Ezt helyesen teszi, mert a közgazdaságtannak mint társadalmi tudománynak a súlypontját nem annyira a sokkal inkább bölcséleti jellegű értékelméletnek kell alkotnia, mint a társadalom élő hordozójára s megtestesítőjére, a népességre és népesedésre magára vonatkozó ismereteknek, hiszen a népesség maga a társadalom.

Nézzük ezek után közelebbről, miképen sikerült szerzőnek feladatát megvalósítania.

Az előadás módja tekintetében mindjárt megállapíthatjuk, hogy a tárgy világos, mondhatjuk vonzó és érdekes előadása majdnem mindenütt sikerült.

A népesség tanának kifejtésénél (105—138. l.) szerző nem látszik ugyan eléggé határozottnak, tekintetét itt-ott befolyásolja a Malthusra vonatkozó iskolai elmélet, — mindazonáltal itt is feltűnik olvasottsága, mely megóvjá őt a régiebb népesedési irodalom egyoldalúságaitól. Nem egészen helyesen értelmezte ugyan szerintem Malthus felfogását az emberi szaporodási képesség és a tápszerek szaporodása közti viszony tekintetében, — mégis távolról sem oly felületes és igazságtalan e részben, mint a népesedésről írt monographiák és közgazdaságtani kézikönyvek erre vonatkozó helyeinek legnagyobb része. A malthusi felfogást a tápszerek szaporíthatása és az emberi nem szaporodása közötti viszony tekintetében eddig, úgy látszik, a hollandi Rutgersnek sikerült a leghelyesebben s kifejezett tételekbe sorozottan föl-

tüntetnie, a német fordításban *Rassenverbesserung* című könyvében, mindamellett hogy ez a könyv egyébként rendkívüli módon és tudományellenesen egyoldalú és veszedelmesen elfogult neomalthusianista munka. Még kevésbbé mondhatnók, hogy a malthusi világnézetet tükrözné vissza mindenben Malthusról szóló ismeretetésében a szerző, kinek érdemeit éppen nem akarom ezekkel az ellenvetésekkel kisebbiteni. Egészben véve Hellernek a népességről írt tanulmánya érdekes dolgozat, melynek értékét emeli az a körülmény is, hogy az erről a tárgyról oly kevésbé tájékoztatott magyar művelt közönség számára a népességi problémáról vonzó olvasmányt nyújt.

S ha már derekas munkát végzett a szerző a népességi probléma odaállításával is, még inkább dicséret illeti őt *A gazdasági élet lényege, tényezői és társadalmi szervezete* (345—385.); *A gazdasági élet társadalmi szervezetének fejlődése* (412—456.); *A kapitalizmus kifejlődése és áttekintése* (537—571.) és *A gazdasági élet továbbfejlődése a kapitalizmus hatása alatt* (658—693.) című dolgozataiért, melyek szervesen és szorosan kiegészítik egymást. A magyar művelt közönség számára még nem írtak ezekről a tárgyakról ilyen népszerű ismertetést. Ezzel a jelzővel csak meg akarom toldani a szerző érdemét, mert a szakszerűség szempontjából sikerült dolgozataiba belevitte a mindenki számára való érdekesség és érthetőség jó oldalait is.

E dolgozatok azt mutatják, hogy szerzőjük modern szakember, a ki érti a tárgyát s az előadásban szem előtt tartja a nagy közönség igényeit.

Az érték problémája körül mozgó fejtegetéseiből kiválgat a sokszor szakemberektől is annyira félreértett határértékelésnek erős elméleti alapozása, épen úgy, mint általában az értéktani irodalom ismeretén épült tájékozottság.

Szerzőn megérezni, hogy a monographikus kutatásokon okult emberrel állunk szemben. Nem elfogult ideologus, a ki jelszavak után indul, obiectiv tárgyalásában éppen úgy meglátja a laissez-faire teremtő hatását, mint kinövéseit. A hatalomnak és kényszernek mint szervező erőnek a legtöbb gazdaságtan által eddig elhanyagolt szempontjait világosan és logikusan állítja be előadásába s ezáltal lényegesen tágtja olvasóinak látkörét.

Meglátszik rajta Büchernek és Sombertnek systematisáló hatása, de nem követi vakon az előbbinek általánosításait s nem utánozza az utóbbinak gyakran merész kijelentéseit.

Nagy súlyt helyez a gazdasági élet fejlődésének vázolása közben annak megérzékitésére, hogy mint állott elő fokozatosan a modern termelés legfőbb képviselője, a vállalat.

A gazdasági élet társadalmi fejlődése című dolgozata főleg azért értékes, mert abban számos speculative terjesztett előítéletet, felfogásbeli anachronismust igyekszik kiirtani. A pénzgazdaság elterjedésének vázolásában eltalálja a helyes utat: világosan tünteti fel a fejlődési fokokat, a pénznek a modern gazdasági életben elfoglalt szerepe tekintetében azonban kissé elfogult metallistának látszik. Igaz másrészt, hogy az újabb pénzelméletekre való kitérés igen bajos dolog egy nem szigorúan tudományos célra szánt munkálatban.

Szép és sikerült értekezés a capitalismus kifejlődésének vázolása is, melyben szerző a magántulajdon szerepét mutatja be, és fölhívja figyelmünket azokra a szempontokra, melyek a laissez-faire elvén kívül a modernné váló gazdasági életben figyelemreméltók.

Általában véve az olvasottság és tájékozottság által elért elfogulatlan álláspontja a szerzőnek mindenütt emeli előadásának komolyságát, az agrár kérdések dolgában épp úgy, mint a socialpolitikában. Ez utóbbi tárgyú ismertetései a socialpolitika szükséges voltáról, az állami beavatkozásról, a munkásvédelemről és munkásbiztosításról mindenesetre nagyon alkalmasak arra, hogy a socialis érzék felkeltésében kivegyék a maguk részét a magyar közönség körében.

Említettem, hogy szerző gondolatmenetének gerinczét az a probléma szolgáltatta, miként fejlődött ki a modern vállalat a primitiv termelési alakzatokból. E köré a gondolatbeli váz köré csoportosította eszmemenetét. Szívesen láttuk volna még, hogyha szerző felölelte volna a történeti és nemzeti fejlődésnek az illető nép gazdasági sorsára való visszahatása ismertetését is, mint olyan körülményt, mely a gazdasági problémákról való gondolkodásban az ott oly gyakori általánosításokkal szemben jótékonyan figyelmeztet a relativitás szempontjaira.

Mindent egybefoglalva, Heller derekes munkát végzett jelen dolgozataival, melyek a gazdasági problémák iránt való érdeklődés felkeltésére alkalmasak.

Bulás Károly.

Új magyar könyvek.

Bíró Lajos: A családi tűzhely. — Három egyfelvonásos. — I. Vali pályát választ. — II. A vőlegény. — III. A nagymama. — 82 l. A Nyugat kiadása. — Budapest, 1910. Előadták a Magyar Színházban.

Cholnoky Viktor: Tammúz. — Tizenhét elbeszélés. — Budapest, Franklin-Társulat, 1910. — 236 l.

Elek Artur: Poe Edgar. — Két tanulmány. — Patthy Károlynak ajánlva. — A 121 l. A Nyugat kiadása. Budapest, 1910.

Földrajzi Társaság Könyvtára (A magyar —): szerkeszti Lóczy Lajos. XI. kötet. Waddel L. Austine: A rejtelmes Lhasza és az 1903–1904. évi angol katonai ekspedíció története. Átdolgozta dr. Schwaln Amadé. — 25 szöveggéppel és 48 műmelléklettel. Budapest, Lampel R. 1910. — 276 l.

Giesswein Sándor: Egiptom és a Biblia. — Budapest, Szent István Társulat. 1909. — 119 l.

Gulyás Pál: A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése. — Gyakorlati kézikönyv népkönyvtárak és kisebb közkönyvtárak kezelői számára. Budapest, Athenaeum. 1909. — 239 l.

Hangh Béla: Fiamnak. — Szekszárd, 1909. — Tanácsok az életre.

Harsányi Kálmán: Péter Benedek. — Budapest, 1910. Benkő Gyula könyvkereskedése. A kötet a következő kis színműveket tartalmazza: Péter Benedek. — Az esquilinusi temető. — Mariaba királya. — Ahasverus. — Az atyamester.

Heltai Jenő: Írók, színésznők és más csirkefogók. — Tizenhét tárcza-elbeszélés. — Budapest, 1910. — A Nyugat kiadása. — 150 l.

Ignotus: Kísérletek. — Czikkek és képek. — A Nyugat kiadása. Budapest, 1910. Kisebb részben politikai, nagobb rész irodalmi cikkek, melyek hirlapokban és folyóiratokban, jobbára a Nyugat-ban láttak napvilágot. A cikkek egy része A perzekutor-esztétika ellen alcím alatt irodalmi kérdésekről szól, mint Hagyomány és egyéniség, Író és közönség, stb. E szakasz utolsó cikke Gyulai Pált festi. A második alcím: Irodalmi szempontok, melyben egy cikk a színház és irodalom viszonyát vizsgálja; a harmadik csoport írók és könyvekről szól, Vörösmartyról, Tompáról emlékünnepeik s Vajda Jánosról halála alkalmából; továbbá Ady Endre, Babits, Kemény Simon műveiről; a külföldiek közül Tennyson, Zola, Wilde és Mirbeau vannak röviden ismertetve. Végül három nagyobb tanulmány zárja be a kötetet, melyek közül érdekes a *Jövendő törvényhozásról* szóló.

Joób Lajos: Washington és Franklin. — Két tanulmány. — Budapest, 1910, Kilian. — 337 l.

Kafka Margit: Csendes válságok. — Tizennégy elbeszélés. — Budapest, 1910. A Nyugat kiadása. — 237 l.

Kiss János: Isten megismerése a látható világból. — Budapest, Szent István Társulat. 1909. — 223 l.

Lovik Károly: Vándormadár. Regény. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. — 176 l.

Magyar Könyvtár; Szerkeszti Radó Antal.

573. sz. Henri Lavedan: A fiatalok. — Fordította Benedek Marcell. Hét párbeszéd.

574. sz. Bölsche Vilmos: A tengerfenék titkaiból. — Fordította dr. Fülöp Zsigmond.

575—6. sz. Ibsen Henrik: A tenger asszonya. — Színmű öt felvonásban. — Norvégből fordította Forbáth Sándor.

Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XVI. 1908. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a m. kir. központi statisztikai hivatal. — Budapest, Athenaeum. — 528 l.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 27. kötet. A Magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. — Tizedik rész: Végeredmények összefoglalása 24 graphikai térképpel. — A m. kir. kereskedelemügyi miniszter rendeletéből szerkeszti és kiadja a m. kir. központi statisztikai hivatal. Budapest, Athenaeum. 1909. 1—214 és 1—331 l.

Móricz Zsigmond: Sári bíró. Vigjáték. Előadták a Nemzeti Színházban. A Nyugat kiadása. Budapest, 1910. — 96 l.

Réz László: Vallás és művészet. Tanulmány, különös tekintettel a művészetnek a vallás külső nyilvánulásában való szerepére. — Rimaszombat, 1909. — 179 l.

Rudnay Győző: Pogány zsoltárok. — Eredeti versek és fordítások. — Budapest, Légrády Testvérek. Évszám nélkül. — 123 l.

Sebők Zsigmond: Bajcsányi de eadem és egyéb elbeszélések. Tizennégy elbeszélés. — Budapest, 1910. Franklin-Társulat. — 306 l.

Szeghy Ernő: A buddhizmus és a kereszténység. — Budapest, Szent István Társulat. 1909. — 80 l.

Szomorj Dezső: Az isteni kert. — Huszonöt novella. Budapest, 1910. A Nyugat kiadása.

Zorányi Jenő: Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. — A kötet egy nagyobb tanulmányt közöl: A reformáció Magyarországon a mohácsi vészig, címmel, s kisebb adatokat károlyi Boldi Sebestyén, Melius Péter, Kulcsár György s mások életéhez és munkáihoz, azonfelül számos könyvbírálatot. — 256 l. Sárospatak, 1910.

— — Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. — Sárospatak, 1909. — 42 l.

— — A reformáció egyháza. — Felolvasás a »Budapesti Dávid Ferencz Egylet« ülésén. — Sárospatak, 1909. — 13 l.

A NÉPKÖLTÉS A NÉPLÉLEKTAN TÁRGYKÖRÉBEN.

I.

Ha csupán a magyar és a vele műveltségi érintkezésű indogermán culturnépek szűkebb körében maradunk, a népet, nemzetet jelentő szavak eredeti értelmeként leginkább két fogalom köré kifejezve jelentés világlik ki. Az egyik (pl. a latin *populus*, német *Volk* s talán a magyar nép) csakis a tömeg, a sokaság fogalmát ragadja ki a népet jellemző vonások közül, tehát valami merőben külső vonásnál állapodik meg. A másik (pl. a latin *gens*, *natio*, a magyar nemzet, a szláv *narod*) már kissé mélyebbre hatol és az okfejtésnek legalább kezdetleges fokát mutatja a népiesség mivoltát kutató emberi értelem munkájának útján. Ebben ugyanis már a közös származás tudatának vagy emlékének összetartó és egybefűző kapcsa jut kifejezésre, mely nemzedékről nemzedékre szállva, az ugyanazon őstől eredő, vagy ilyenekül képzelt egyéneknek mind tágabb körét foglalja magába.

A nép és nemzet e még pusztán anthropologiai fogalmánál is többet fejez ki, mert már szellemi ismertetőjelet tesz meg a névadásnál döntő momentumá, a görög *ἔθνος*. Ennek tövében népként a közös életszokásuak, egy-erkölcsűek csoportját jelöli meg az itt meglepő mélyen járó görög nyelvszellem.

Midőn e szó a közös életszokásban ismeri fel az egy néphez tartozás egyik legjellemzőbb vonását, akkor a nép szó ethnologiai értelmének mai tudományos meghatározásához egyengeti az utat.*

* A nép és nemzet fogalmának szabatos meghatározása nagy nehézségeiről l. Renan Ernő tanulmányát: *Qu'est-ce qu'une nation*,

A néppel foglalkozó tudományok sorában ugyanis az, a mely a népet alkotó és meghatározó tényezők összességét fejlődésük menetében egész a homályos kezdetekig kíséri és a tanulmányozásukból levonható társadalom-élettani elveket is leszűri, szintén a közös ételszokást foglalja, a közös nyelv és egyöntetű világnézet, hitvilág (mythos) mellett, az egy néphez tartozás legkiemelkedőbb jegyeinek háromságába. Ez az egymással szerves egységbe olvadó három jelzők alkotja Wundt szerint a néplelek tartalmát is; * mind a háromnak közös életjelenségeként pedig legjobban a hagyomány útján való fönmaradás, nemzedékről-nemzedékre öröklődés domborodik ki, úgy hogy akár bátran egybe is foglalhatjuk mind a hármat a hagyomány legtágabb értelmű szavában.

A néplelket összetevő hagyományok egyetemét pedig egy aránylag új keletű angol szó, a folklore jelöli legszabatosabban, a miért is elég rövid idő alatt nemzetközi polgárjogot nyert. E szót az angol folk (nem egészen az, a mi a német Volk) és az elavult lore (csak körülbelül annyi, mint a német Lehre) szavak összetételéből Thoms Vilmos János alkotta, vagy használta legalább legelőször mai közkeletű értelmében. Thomsnak Ambrose Merton álnévvel jegyzett cikke ugyanis a londoni *Athenaeum* 1846. aug. 22-iki számában a Folk-Lore szót ajánlja mindazon tárgyak összefoglaló elnevezéséül, a melyek a népszellem bármilyen nyilatkozatai és akármi tekintetben jellemző alko-

1882. Ebben nyolcz rendbeli társadalmi alakulat vonul fel egymásután előttünk, a melyekre többé-kevésbé illő módon valamennyire alkalmazható a nép, sőt részben a nemzet név is; de voltaképp csak annyiban illik rá a nép valamennyire, ha ezen csak az együvértartozás bizonyos nemébe foglalt embertömeget értjük; a nemzet pedig csak azokra közülök, a melyeknél ez az együvértartozás a közös származás, vagy a közös nyelv, vagy a közös kormányzat, vagy az államkötélék bélyegében, néha ezekből többnek a jelzőkében fejeződik ki.

* Ebben a háromban látja már Hunfalvy Pál is (alább i. h. 48. l.) a nála a nemzettel egyértelmű nép kialakulásának főtényezőit. «A nemzet», úgy mond, «lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által.» A hit és a társadalmi szerkezet az ehhez fűződő fejtegetésekből (48—51. l.) kitetszőleg ugyanaz, a mi Wundtnál a mythos és az ethos.

tásai. Mint ilyenek az ethnologia roppant tág körű ismeretanyagához tartoznak, de azt, bár maguk is vajmi sokat és sokfélét foglalnak egybe, teljesen nem merítik ki. Az említett angol tudományos hetilap levelezője az ajánlott szó fogalomkörének tüzetesebb meghatározása céljából egyebek közt a szokások, hagyományos cselekvésmód, babonák, népdalok és közmondások (manners, customs, observances, superstitious, ballads, proverbs) kategóriáit sorolja föl, mint annak a hagyománynak az alkotó elemeit, a mi nála körülbelül a popular antiquities (népies régiségek), popular literature (népies vagy inkább népi irodalom, népköltés) kifejezésekkel körülbelül egyértelmű. A fenti tárgyakban még annak is, a mit ma a folklóre szó alá foglalni szokás,* csak egy része van meglehetősen rendszertelenül összeválogatva. De annyi e csupán például idézett kategóriákból és az új szóval féligmeddig egyértékű régi elnevezésekből is kitetszik, hogy Thoms egyfelől a néphit és a rajta alapuló népszokás, másrészt pedig a népköltés összefoglaló elnevezéseül szánta a szerencsésen alkotott új műkifejezést. Ennek főérdeme rövidségén és képzékeny voltán kívül még az, hogy alkotórészei jellemző értelmi árnyalatban térnek el a velük rokonjelentésű people, nation és science, literature szavaktól. Folk ugyanis az angolban ma már inkább csak azt a népréteget jelenti, a mely alacsonyabb és elmaradottabb műveltségénél fogva még szorosabban ragaszkodik az ősi hagyományokhoz, az ilyenekben gyökerező vagy ilyeneket tápláló világnézethez és erkölcsökhöz. Másfelől a lore szó is, bár a német Lehrevel egytestvér, mégis más valami, mint a vele egyjelentésűnek látszó science, a szó valódi értelmében vett tudomány, vagy a tulajdonképeni irodalom. Inkább csak azt a tudást és irodalomnak csupán fõntartással nevezhető költészetet jelzi, a melyet a szó valódi értelmében vett tudománytól és a műköltéstől épen

* Meyer Gusztáv (1885.) a folklóre körébe tartozónak mondja mindazt, a miben a nép benső és külső élete minden irányban nyilvánul: mondáit, meséit és dalait, játékait és tánczait, hitét és babonáját, jogi felfogását, szokásait és erkölceit, humorát és bölcséletét. (*Essays und Studien* I. 145. Berlin 1885.)

az különböztet meg, hogy évszázadokon, sőt néha évezredeken át a szájról-szájra s nemzedékről-nemzedékre szálló hagyományban él, fejlődik és tenyészik és csak aránylag későn foglalják írásba. Ez többnyire csak akkor történik, a mikor már kiveszőben van e hagyomány, vagy legalább is ingadozni kezd az értelmi és erkölcsi alap, a melyen felépült, kifáradt a termő talaj, a melyből éltető nedveit szívta.

A lore szóban tehát alkalmas megjelölését láthatjuk a népszellem amaz összes nyilvánulásainak, a melyek átöröklődésüknél és faji jellegüknél fogva mintegy ösztönszerűekké váltak vagy legalább is a reflex-mozgások természetét öltötték az idők folyamán magukra s ép mint ilyenek nemünk lelki életében hajdanta általános, de ma már egyéb műveltségi hatások által gyérített és részben átalakított jelenségsorozatokat alkotnak. Szemben állanak velük olyan gondolkodás-, érzés- meg cselekvésmódok, a melyek még ma is csak az értelmileg magasan kiemelkedő s előbbre haladott kisebbségnek sajátjai; de még ennél a kisebbségnél is minduntalan a régibb fejlődési fokozat eszméivel és érzelmeivel, hajlamaival és törekvéseivel keverednek. A folklоре, vagyis a legtágabb értelemben vett néphagyomány tehát a népről szóló tudományok körébe tartozik, mint e tudományok egyikének tárgya, nem pedig mint azoknak egyik ága, mint talán a német Volkskunde szóval elég gyakori összetévesztése és vele egyértelműként vétele alapján gondolni lehetne.*

* A német Volkskunde szóval ugyanis valóban hol az Erdkunde, Pflanzenkunde stb. analogiájára a népről szóló tudományt (Kunde vom Volke), hol a nép tudását (Kunde des Volkes) jelölik. Helyesen azonban csak az utóbbit, a mikor is az angol folklоре szóval körülbelül egyértelműnek vehető. Megvan ez az ingadozás a folklоре értelmének kétfélesége között a francziáknál is, a hol Gaidoz (*Mélusine* V. 34.) a folklоре-ról szintén úgy beszél, hogy az inkább módszer, mint tudomány; tehát elismeri, hogy tudománynak is vehető, nem csupán a róla szóló tudomány tárgyának. Jeanroy pedig így határozza meg a *Grand Encyclopédie* «Folk-Lore» cikkében: «La science de la littérature, des traditions et des usages populaires.» De a népről szóló tudományt czélszerűbb Völkerkunde-nak nevezni már csak azért is, mert ebben a szóban az előrész többes-száma leg-

A népről szóló összehasonlító és oknyomozó tudomány nevéről mégis csak alkalmasabb a nemzetközi ethnologia szó, a mely második tagjában az ethnographia pusztán leíró feladatával szemben világosan megjelöli egyúttal azt is, hogy a vizsgálatának tárgyai körébe tartozó jelenségek fejlődésének megismerését, okaik lehető felderítését és törvényszerűségének kimutatását is feladatai közé sorolja. Ily értelemben sokan az anthropológiával egynek is veszik.

Legtágabb értelmében véve ugyanis az anthropologia az ember testi és szellemi természetéről és életéről szóló tudomány, tehát mindazon ismereteknek rendszere, a melyek az emberre, mint természeti és történelmi tényezők fejleményére vonatkoznak. Valamivel szűkebb jelentésében csak azoknak az emberi életjelenségeknek vizsgálata, melyek az embert csupán történelmi élete kezdetéig kísérik. Még szűkebb értelmében pedig pusztán az ember testének leírása, tekintettel faji jellegére és e jelleg kifejlődésének természeti előfeltételeire. Első értelmében az anthropologia az ethnológiával azonos cél szolgálatába szegődik, mint-hogy az ember tapasztalati megfigyelés körébe eső testi-lelki tulajdonainak összességére a természeti tényezőkön kívül a társas együttélésnek is nagymértékű fejlesztő hatása van.

Czélszerűbb mégis az ethnológiát az anthropológiától megkülönböztetni s inkább melléje, mint alája rendelni. Az utóbbit tette pl. Waitz, a kinél az anthropológiának az ethnologia csak egy alárendelt fejezete. Heilborn* és Schurtz** ellenben Müller Frigyessel (*Allgemeine Ethnographie* §. 1.) megegyeznek abban, hogy az anthropologia szerintük az embert mint a Homo Sapiens állattani fajnak egyedét tekinti, tehát az embernek veleszületett testi és lelki (!) tulajdonságaival foglalkozik; holott az ethnologia

alább azt is megjelöli, hogy a néppel foglalkozó tudományok már természetüknél fogva összehasonlítóak s így az összes népek életében mutatkozó analog jelenségek oknyomozó tanulmányozására kell kiterjeszkedniök.

* *Allgemeine Völkerkunde*, Leipzig 1898.

** *Katechismus der Völkerkunde*, Leipzig 1893.

az egyes emberben már bizonyos társadalmi egyesülés tagját nézi.*

Kaindl az anthropológiát, a mely nála német néven Völkerkunde, az ethnologia (Völkerwissenschaft) alapvető tudományának tekinti, míg a folklóre-ral egyértelmű Volkkunde szerinte az ethnológiának az az ága, mely e tudomány inductiv-összehasonlító módszere számára a szükséges anyag nagy részét beszerezni van hivatva. Az anthropologia s mellette még a földrajz Schurtznál is (i. h. 3. s köv. l.) az ethnologia alapvető tudománya; míg mindazok az ismeretágak, a melyek az ember valamely tulajdonságával vagy tevékenységével foglalkoznak, tehát a nyelvtudomány, jogbölcselet, erkölcsstan, statisztika, illetőleg ennek demographiai része, az ethnologia segédtudományai. Vele való kapcsolatukból kiszakítva persze mindenik önálló tudomány is, a mint hogy segédtudománya csak oly ismeretrendszer lehet egy másiknak, a mely már önmagában is megállja a helyét, bár viszont maga is mások segítségére szorulhat némely vonatkozásaiban. Az ismeret tárgyainak egymással való sokszoros összefüggésénél fogva különben is mindenik tudományág annyira összefonódik a többiekkel, hogy hol ez szorul amannak, hol meg amaz ennek a segítségére; bármelyik juthat a többivel szemben középponti helyzetbe, vagy lehet egy másiknak, mint középpontinak, a külője.

A tudományok elnevezésében tárgyak mellett olykor meg van jelölve a szempont is, a melyből e tárgyat tekintik, vagy legalább a mód, a hogyan e tárgygyal foglalkoznak. Az utóbbit látjuk az ethnographia (néprajz) és az

* Hunfalvy Pál e tekintetben szintén Müller Frigyeshez csatlakozik és azt a nézetet vallja, hogy az anthropologia «az embert úgy mint állatot, természetes tulajdonságai szerint tekinti», az ethnographia ellenben «az embert úgy tekinti, mint tagját bizonyos erkölcsök, hagyományok és közös nyelv által megalakult társaságnak.» Az ethnographia és az ethnologia elnevezéseken Hunfalvy nem lát lényeges különbségeket s ép úgy, mint a német Völkerkunde szóval, mind a népek leírását, mind az eredetükig felmenő kutatást egybefoglalhatónak véli. (*Magyarorsz. Ethnographiája* 47. l.)

ethnologia (népisme, néptan) elnevezésben, a mely megkülönböztetésre, mint az imént láttuk, Hunfalvy Pál nem vetett nagy súlyt. Ellenben Ratzel * elválasztja a leíró néprajzot a kutató népvizsgálattól, s az utóbbinak céljául az előbbiben leírt jelenségek okainak felderítését tűzi ki. A magyar néprajz szószerint csupán az elsőt födi, de nálunk, legalább a Néprajzi Társaság és a Néprajzi Múzeum nevében, Hunfalvy Pált követve, e szót valamivel tágabb értelemben vesszük; mert vele ép úgy, mint az említett társaság folyóiratának címével, az *Ethnographiá*-val, felöleljük az ethnologia kiterjedtebb körébe foglalható összes ismeretanyagokat és szemléleti módokat: a szorosan vett népleírást meg a népet jellemző testi-lelki tulajdonságok, népéleti jelenségek okainak kutatását is; a pusztán leíró mellett az összehasonlító és oknyomozó módszerrel dolgozó disciplinát is.

Ép így a népköltés szót is többféle értelemben lehet és szokás is használni. Szorosabban véve csak a néplelek összes költői, tehát a nyelvben nyilvánuló művészi alkotásait kellene rajta értenünk. De mikor a folklóre szóval egynek vesszük, akkor ezeken kívül az egész szóbeli hagyományt alája foglaljuk, nem pusztán a költői alakba öntöttet, hanem a néphit és népszokás minden olyan elemét, a melynek a nép nyelvében valamelyes nyoma lelhető, vagy a mely a nép lelkének művészi alkotó képességével valaminő viszonyban van; a mi a szűkebb értelemben vett népköltést bárminő irányban kommentálja, magyarázza és a benne nyilvánuló néplelki működések megértetéséhez, törvényszerűségük felismeréséhez hozzájárul.

Mindez pedig az imént már szóba került néplelek tartalmát alkotja. A vele foglalkozó tudományos vizsgálat végső eredményeinek, a megfigyelt jelenségek ok- és okozati kapcsolatában felismert törvényszerűség megállapításának, a tömérdek egyedi vonásból a tipikus átlagok kihüvelyezésének a néplelektanban van a helye. Ez az egészen-új, mindenestre a legifjabb ága a philosophiai disciplinának már 1860 óta önálló folyóirattal követelt magának lét-

* *Völkerkunde*, I. Leipzig 1887. 3. és 5. 1.

jogot,* de áttekinthetőbb rendszerbe csak napjainkban foglalta a lelki életjelenségek inductív alapon való vizsgálatának, a psycho-physikának nagy mestere, Wundt, kinek *Völkerpsychologie* című nagy munkájához a tervvázlat már 1888-ban megjelent,** míg az alapvető munka maga csak most van megjelenőben. Eddig a nyelvről szóló első s a mythost és vallást tárgyaló második könyv látott napvilágot összesen öt vaskos kötetben (1900—1909), az első és részben már a második könyv is időközben tetemesen bővített és átdolgozott második kiadásban. De már a tervvázlatból és az első résznek bevezetéséből is elég világosan kitetszik a szerzőnek a néplélektan tárgyról és feladatáról, valamint követendő módszeréről való felfogása.

A néplélektan tárgyai Wundt szerint az emberi öntudat azon tényei és jelenségei, a melyekben az emberi psychének az állattól lényegesen különböző mivolta a társadalmi szellemélet eredményeiben mutatkozik. Ezek az eredmények olyanok, a melyek létrehozatalára az egyes embert már egyszerűen az az egy körülmény is képtelenné teszi, hogy azok ő rá mint egyesre nézve teljesen fölöslegeseek vagy legalább is nélkülözhetők lettek volna. Ilyenek mindenekelőtt a nyelv és a nyelvben mint szervében élő, vele együtt fejlődő fogalmi gondolkodás; továbbá az öröklődés által

* Lazarus és Steinthal: *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*. Berlin und Leipzig, 1860.

** *Philosophische Studien IV. Über Ziele und Wege der Völkerpsychologie*. Nemcsak Wundtot, de Lazarust és Steinhalt is jóval megelőzte a mi Erdélyi Jánosunk a néplélek fogalmának megalkotásával. Már 1847-ben, a *Népdalok és mondák* II. kötete végén megjelent, *Népdalköltészetünkről* című tanulmányában írja ezeket: «Van azonban az irodalmin kívül más tekintet is, melly a népi költészetet a kor egyik és fő szükségévé teszi, s ez a magyar nép lélektudománya.» Tehát jóval annakelőtte, hogy a nemzetközi tudományba a néplélektan (*Völkerpsychologie*) mint többé-kevésbé szabatosan körülírt «terminus technicus» bevonult, nálunk már megvolt nemcsak a tudomáynak világosan megjelölt célja és szükségességének élénk érzete, hanem kevés híján az elnevezése is; csupán azzal a csekély különbséggel, hogy Erdélyinél a nép és a lélektudomány még nem ötvöződtek szóösszetételbe s ebben a nép és a lélek még nem forrott szorosabb egységbe.

mintegy második természetté váló hagyományos szokás (ἔθος, *Sitte*); nemkülönben a nyelvvel és szokással párhuzamosan alakuló, velük folytonos kölcsönhatásban, csereviszonyban álló ősi világnézet, a melyet jobb szó híján a *mythos* nevével jelölünk, midőn ezen az ethnikus vallást, bölcséletet, tudományt, illetve inkább csak tudást (az angol *lore*, a német *Kunde*) értjük.

Mindezek egyfelől mélyen belenyúlnak az imént folklorenak nevezett hagyománykincs tárgykörébe, sőt azt tetejéig részében födik; másfelől pedig az egyedi psychologia tapogatódzásainak ígérnek az eddigi eredményeknél biztosabbakat, a mennyiben ez az egyéni tapasztalat és önmegfigyelés szűk korlátain túl lépve, a szükségkép társadalmi légkörben fejlődő lelki jelenségek inductív vizsgálatából gyarapíthatja a maga ismeretanyagát.

Midőn a nyelvben, hagyományos szokásban és a *mythos*-ban látjuk az emberi szellemélet azon nyilvánulásait, a melyek csakis a társas együttélés fejlesztő és nevelő elemében képzelhetők el, ezzel az ethnologia tárgykörének szorosabb összetartozásban és egymásra való kölcsönhatásban álló három részletét jelöltük meg. Ezek a szelleméleti nyilvánulások, az emberiségnek népekre tagoltságában, egy-egy nyelv és irodalom életével jellemződnék a legszembeeszkőbb módon. A nyelv és irodalom, mint a népszellem legjellemzőbb alkotásai és egyuttal alakítói, tudvalévőleg egy az ethnographiával és ethnologiánál sokkal régibb tudománynak, a philologiának, tárgyai. Ez a név a klasszikus ókor örökségeképen azoknak a nyelveknek és irodalmaknak kezdetleges tanulmányozása korából szállott korunkra, a melyeket a görög-római műveltség nagy nevelő hatásának kellő megbecsüléséből folyólag jó sokáig, egész a legújabb időig a behatóbb tanulmányozásra egyedül érdemeseknek tartottak. A görög és római nép nyelvét, irodalmát és művészetét, magán-, vallás- és államéletét, szóval egész műveltségét, lelkének egész gondolati, érzelmi és akarat tartalmát, a mennyiben az a reánk maradt emlékekből utángondolhatólag és utánárevezhetőleg visszaállítható, a philologia (az említett népekre szorítkozólag a classica-philologia) foglalja a

maga tanrendszerébe. Ez a philologia tehát a fentiek alapján nem egyéb, mint két, sokáig kiváltságos népnek a dolog természete szerint — holt nyelvekről és kihalt népekről lévén szó — holt betűre és néma emlékekre szorítkozó s ennyiben korlátozottabb ethnológiája.

Ugyanezt az ismeret- és tárgykört mások a legtágabb értelemben vett műveltségtörténelem neve alá is foglalják. Eljárásuk annyiban jogosult, a mennyiben az ember társas életében kialakult lelki jelenségek és ilyenekben gyökerező anyagi és szellemi alkotások és intézmények, melyeket a kultúra nevével szokás egybefoglalni, mind történelmi fejlődés eredményei. Ily alapon tehát az összes néplélektani tárgyak egyúttal az egyetemes műveltségtörténelem körébe is tartoznak. Csakhogy a néplélektan inkább csak a művelődésnek a tömeglélek jelenségeiben adott alapfeltételeit vizsgálja; a műveltségtörténelem pedig már az ezen feltételek alapján megindult időbeli fejlődést igyekszik ok- és okozati kapcsolatában feltüntetni. E szerint az oknyomozás útján a jelenből visszamenőleg a műveltségtörténelmi kutatás a tömegpsychológiához vezet; ez pedig végső eredményeit az egyetemes műveltségtörténelem tanulságaiból szűri le azzal a további czállal, hogy e tanulságokból aztán megállapítsa a társaságban élő ember lelki működésének törvényszerűségét. Ehhez képest a nép- vagy tömeg-psychologia alig egyéb, mint az oknyomozóvá és bölcselkedővé mélyített világtörténelmi szemlélet: Montesquieu és Herder úttörő munkásságának gyümölcse. *

* Az egyetemes vagy világtörténelem fogalmának meghatározása és feladatainak kitűzése körül elévülhetetlen érdemei vannak Lafiteau J. Fr. jezsuitának, ki már 1724-ben hangoztatta, *Moeurs des sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps* (2. köt.) című derék munkájában, hogy a népek pusztá leírásával nem szabad beérni, hanem hogy lélektani egybevetések útján kell az emberiség társadalmi életének fejlődését kutatni. S mindjárt maga ad erre példát, mikor az éjszakamerikai (kanadai) indiánok szokásait a görög-római mythologia és a biblia némely elbeszélésével, ókori népek szokásairól és erkölceiről szóló feljegyzésekkel hasonlítja össze. Analógiái ugyan sokszor helytelenek, a hasonlítás alapja nem egyszer elhibázott, vagy nagyon szűk körű; de a vezérlő szempont a mai tudomány ítélőszéke előtt is teljes elismerést érdemel.

Ezzel el van döntve az a kérdés is, vajon az ethnologia a természet- vagy a történettudományok körébe tartozik-e? Tárgyának testi oldalánál fogva s e tárgy összes, testi és leiki életjelenségeinek természeti előfeltételei (lakhely, éghajlat, ásvány-, növény- és állatvilág) tekintetében a természettudományok segítségére szorul; de mivel főképen az embernek, mint társaságban élő lénynak, mint valamely nép tagjának történelmi fejlődés útján szerzett tulajdonait vizsgálja, ezekre való nézvést inkább a történettudományok körében van a helye; sőt azonos a legmélyebb alapozású, legtágabb körű és legmesszebb előrelátású történettudománynyal.

A föntiekből kitetszik, hogy a nép- vagy tömegpsychológiává bővült lélektan ugyanolyan viszonyban van az embernek, mint egyednek és társadalmi lénynak leírásával (anthropologia és ethnographia), továbbá az ezt oknyomozólag kiegészítő történelmi kutatással (ethnologia), mint a milyenben a biologia áll a többi szerves lények leírásához és fejlődéséhez; vagy a milyenben a physika és chemia a kosmographiához és az ebből önállósított geographia- és geológiához. Az ily értelemben vett psychologia tehát arra törekszik, hogy a nyelv, mythos és ethos három kategóriája sorában feldolgozza az emberi szellem fejlődésének a történelmi bűvárlat útján felderített s az összehasonlítás segítségével megvilágított elemi tényeit. Az első, a nyelv, itt természetesen nem pusztán mint a szorosabb értelemben vett nyelvtudomány tárgya, hanem mint az irodalom, tehát az összes nyelvbeli gondolat-, érzelm- és akaratközlés eszköze szerepel. Az irodalom e legszélesebb fogalmában a költészet mellett a tudomány is benne van. Amannak a művészi ábrázolás célját szolgáló eszközei az aesthetikában, emennek alapelvei a methodikában találják rendszerüket. Az aesthetika azonban nem csupán a nyelvbeli kifejezés művészi formában jelentkező részének, a költészetnek, hanem a többi művészeteknek is az elvtudománya. Ezek között a képzőművészetek a mythossal vannak a sokszoros kölcsönhatás viszonyában. A mythos és vallás pedig az összehasonlító vallástudományhoz vezet, mint elvtudomány-

hoz. Az ethos kategóriájában találnak elhelyezést a társadalmi rend, kormányzat és az anyagi életszükségletek megszerzésére és gyarapítására, fönntartására és elosztódására irányuló munka története, a mely részleteiben mint jog-, állam- és gazdaságtörténet ágazik el; mindezek alapelveit pedig a jogbölcselet, államtan (politika) és közgazdaságtan foglalja rendszerbe.

Ezek és részben már a mythos meg a vallás akarat-szabályozó tartalma együttvéve a néplélek ethikai jelenségeit teszik ki, melyeknek az értelmi fejlődésével párhuzamos törvényszerűsége, a mint az a megfelelő elvtudományok végső következtetéseiben összegeződik, némi előre látást enged és ehhez képest teendő társadalmi intézkedéseket javasol. A társadalmi élet erőműtanából levonható ezen végső következtetéseket, a mennyiben a mult tanulságai és a jelen kíváncsi a jövőt alapozzák, a sociologia értékesíti. Hogy ekként több ezredéves tapogatódzás után végre a legtagabb értelmű társadalmi élet tünényeiének elemzése és mechanikája is beleilleszkedik az exact tudományok keretébe, az kiválóképen a Comte Ágost és Spencer Herbert nevéhez fűződő bölcseleti positivizmus főérdeme. Az ő nyomaikon indulva aztán, az időközben tetemesen fölhalmozódott néplélektani vizsgálati anyag első, nagyobb-szabású rendszerbe foglalását, a fent vázolt program alapján Wundt kísérlette meg. Még be nem fejezett nagy művének eddig csupán a két első része van előttünk, s az öt kötet mindenike az emberi elme összefoglaló képessége által megközelíthető tökéletességnek, kivált ily magas életkorban, vajmi ritka mértékét mutatja; s habár a feldolgozott óriási anyag nagy része, a dolog természete szerint, nem volt elsőrendű forrásokból merithető és így nem is mindig és minden részletben teljesen megbízható, azért egészében mégis a legbámulatosabb alkotások egyike lesz, ha a nagy-nevű tudósnek hatalmas tervezetű épületét a még hiányzó harmadik részzel tető alá juttatnia sikerül.

II.

Mindezek előrebocsátása után most már talán felvethető a kérdés, megilleti-e a népköltést a középponti hely a néplélektan tárgyainak körében? A válasz e kérdésre első sorban attól függ, vajon a népnek alkotó, vagy csak átvevő, áthasonító (assimiláló) és hagyományozó szerepe van-e a népköltésben?

A népköltés s a néphagyomány többi elemeinek figyelembe vétele első idejében, az iránta mutatkozó érdeklődés legkezdetén, a fenti kérdésre abban a szellemben válaszoltak, a mely ez érdeklődés természetével, forrásaival és céljaival leginkább megegyezett; tehát ugyanabban a romantikus szellemben, a mely a népköltés s a néphagyomány eleinte inkább csak aesthetikai szempontú értékelésével szorosán összefügg. A néphez, mint minden eredeti, tősgyökeres szellemi nyilvánulás, minden igazi művészet és jellemzetes költészet hamisítatlan forrásához* azért tért vissza ez a szellemi irány, mert egy előző iránynyal ellentétben olyasvalamit várt és remélt tőle, a minek szükségét élesen érezte s a mit az elhagyott úton hiába keresett. Az elernyedtt műköltészet s a többi, szintén vértelen művészetek felfrissítésére, megifjítására azért folyamodott ez az iskola a természetesnek, az erőnek és igazságnak ehhez az üdítő kútfejéhez, mert őszintén hitte, hogy mindazok a bűvös hatások, a melyeket e forrásnak tulajdonított, csakugyan benne rejlenek és csak meríteni kell belőle, hogy mindaz a csoda, a mire ezt a forrást képesnek tartotta ez irány, csakugyan be is következzenek. Természetes, hogy a nép szellemének ilyen értékelése, ilyen felfogása, az e szellem képességeiről táplált ilyen csodahit mellett a népet kellett a legnagyobb, sőt az egyetlen igazi költőnek, az istenséggel majdnem

* «A való nemzeti poesis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni», — írja Kölcsey *Élet és Literatura* I. 50. l. (1826.). Erdélyi János pedig 1842-ben így ír a Kisfaludy-Társaságban *Népköltészetünk*ről tartott székfoglaló beszédében: «A tenger soha ki nem fogy felhőiből, bármennyi eső esik: ilyen tenger a nép, az élet. Ha belőle merít a költő, lesz, a ki őt hallgassa.»

egyenlő, azt legalább is megközelítő alkotó tehetségnek és erőnek, a legnagyobb, sőt az egyetlen művésznek tartani. Hozzá képest minden idők egyes költői és másfajta művészei — ha nem is épen kontárok — legfőlebb csak szerencsés utánzók és ennek az egyetlen igazi teremtető erőnek a tolmácsai vagy töredékei. Minden idők és népek nagy költői e tanítás értelmében csak azért és annyiban voltak nagyok, csak abban és az által alkottak nagyot és maradandót, örökbecsűt, mivel és a mennyiben a nép lelkéhez sikerült férközniök, e lelket mintegy a magukévá tudták tenni, illetőleg az ő lelkük is ebből sarjadt vagy táplálkozott, mint növény a maga termő talajából. E felfogás értelmében a világ legnagyobb költői csak a maguk népének s e nép szellemének legjellemzőbb kifejezői voltak mindabban, a mi értékeset alkottak.

E tanítás sok igaz mellett, a mi a mélyén rejlik, nem egy veszedelmes túlzást és félreismert, vagy helytelenül értelmezett tények alapján épült következtetést is tartalmaz. Igaz és megdönthetetlen alapon áll t. i. benne az, hogy valamely nép a maga korokat és tereket átfogó nagy egészében természetesen nagyobb erőösszeget tesz ki minden irányban, mint annak bármely, még a legkiválóbb egyénei is egyenkint. A túlzás és a hiba csak abban van, ha a nép szó értelmét kellőnél szűkebbnek véve, azon csak az alsóbb, a csekélyebb műveltségű néposztályokat értjük. Már pedig mikor népköltésről, néphagyományról és egyáltalán népeletről szólunk, akkor rendesen ebben az értelmében használjuk a nép szót.*

Ha tehát népen nem az egész nemzetet, hanem annak csak a saját életköréhez képest alacsonyabb műveltségű és szűkebb eszmevilágú részét értjük, akkor a fenti következtetés mindjárt megdőlni kezd; mert az alkotó szellemi erőt önkényesen olyan néposztályra és társadalmi rétegre korlá-

* Imént, a folklóre szó értelmének körülírásánál, épinséggel súlyt is vetettünk a folk szónak erre a korlátozó, kirekesztő értelmére, melylyel szorosan összetartozik, mert belőle önként következik, a lore szónak is bizonyos irányban korlátoltabb jelentése, mint a milyen a vele rokonértelmű science vagy literature szóé.

tozza, a mely ugyan sok jelességgel dicsekedhetik a többiekhez mérten, de semmikép sem lehet ennek az alkotó erőnek a kizárólagos birtokában. Avagy azt tegyük fel talán, hogy a magasabb műveltség, a táguult szemhatár ennek az alkotó erőnek okvetetlenül nem csupán a csökkentője, hanem egyenesen a megőője?... A népköltés romantikus túlbecsülésének korában némelyek nem állottak igen messze ettől az akkortájt igen tetszetős tanítástól, a mely főleg azzal keltette magát, hogy a raffinált műveltségnek kivált az elernyed, hanyatló koraiban a művészetek általában, különösen pedig a költészet, bizonyos elvénhedést, bágyadt utánzásra, modoros virtuózkodásra való hajlamot tanusítanak. Az is igaz, hogy ezzel szemben épen az egészséges reactio természetes jelenségeként szokott jelentkezni a népieshez, az eredetihez és jellemzeteshez való visszatérés, vagy egyelőre legalább az arra való visszakivánczolás, majd pedig ennek alapján a megkívánt jobbnak, sőt hova-tovább az egyedüli jónak túlbecsülése.

Ennek a valódi értéknél magasbra becsülésnek még egy dolog félreismerésében, vagy föl nem ismerésében látjuk az okát. Az, a mit a népköltés iránti érdeklődés első kezdetei korában népinek, jellemzőn népiesnek néznek és becsülnek, nem is mindig a szónak olyan értelmében vehető népi jellemvonás, a milyenben azt utóbb a fejlettebb, tudományos elemzés veszi. Mert ha ilyen lenne, aligha találná a túlságig mesterkélten, az agyonraffinálton megcsömörlött, de még mindig nagyon kényes ízlés olyan incsiklandozónak, hogy valami újra, valami ingerlőbbre sóvár vágyát véle kielégíthetni remélné. Csakis azért tetszik meg neki annyira, mert habár nagyon különbözik attól, a mi ellen benne orvosságot és üdítőt keres, attól még sem üt el oly merőben, hogy ne tudna benne gyönyörködni. A miért pedig gyönyörködtetőnek találja, az a megszokott tápláléktól elütő iz mellett is mindig még olyan valami, a mi hozzámérhető az eddigi érzetek értékhatározóihoz; a mi ugyan nagyobb vagy kisebb mértékben mutatja az immár eltompult ingerek egyik-másik elemét, de még mindig csak ezeknek az elemeknek az eddigitől eltérő arányú keveréke.

A népköltéshez való visszatérés tehát tulajdonképen csak egy úgyszólván mennyiségileg és nem minőségileg másféle, talán csak régibb műköltéshez való elhajlás egy megúnt, újabb műköltéstől, a mely azonban elhasznált fogásainak megszokása folytán avulttá lesz, úgy, hogy vele szemben a régibb, már feledésbe merült s a feledés porából kiásott kezd most az újnak ingerével hatni.

Jellemző példáit mutatja ennek a szelleméleti jelenségnek a népmesék vajmi szerényen kezdődő divatja Franciaországban, mely Perrault Károly e téren korszakot alkotó fellépésével indul meg; vagy Percy és Herder lelkesedése, amazé csak az angol és skót, emezé az egyetemes népköltészet balladái és lyrai részeért; továbbá nálunk Erdélyi János buzgólkodása a magyar népköltés sokáig elhanyagolt mezején, melynek legszebb virágai régibb műköltésünk elvadult kertjeiből kerültek az útszélre, a kimerült talajból erdők s rétek kövérebb televény-földjébe. Egyáltalában eleinte, mikor a népköltéssel leginkább a műköltés felfrissítése céljából foglalkozni, vele törődni kezdtek, gyöngyeit koszorúba fűzni érdemes és érdekes dolognak látták, akkor még egyfelől alig tettek különbséget a nép szája ize szerinti műköltés és a tulajdonképeni népköltés között. Másfelől meg abban az elfogultságban leledzett a népköltést illetőleg az általán uralkodó vélemény, hogy annak mögötte valami titokzatos alkotó erejű tömeglélek rejlik, a mely az egyéni teremtető és alakító erő szinte teljes kizárásával, jóformán ösztönszerű biztossággal szövi a maga eszmeszálait; valami veleszületett törvényszerűséggel önti remek formába a hagyományos anyagot. A mi ebből igaz, az a műköltésre nézve is érvényes; a mi pedig túlzás benne, az a népköltés terén sem igazolható. Egyáltalában arra az álláspontra kell ma már a művészi és így a költői alkotó és alakító lelki erők tekintetében helyezkednünk, hogy lényeges különbség ez erők működésében a nép- vagy a műköltés terén nincsen. A népköltés termékei is egy-egy emberi elme kohójában születnek; csak abban térnek el nagyon jellemzőn a műköltés szülötteitől, hogy ennél rendesen meg tudjuk a születés helyi és időbeli s egyéb

körülményeit állapítani, míg a népköltés gyümölcseit illetőleg ezek iránt sokszor a legnagyobb bizonytalanságban maradunk, s kivált a szerzőt csak a legkivételesebb esetekben ismerjük; mert hiszen ha ismernők, akkor bátran a műköltés rovatába is könyvelhetnők a szülöttét.

E szerint tehát a népköltés nem lenne egyéb, mint rendesen névtelen, ismeretlen nevű költők alkotása? Csalódnék, a ki azt hinné, hogy ezzel a magában helyes meghatározással a népköltés jellemző vonásai közül olyant emelt ki, a mi azt a műköltéstől lényeges különbséggel választja el. Hisz' ekkor minden ismeretlen szerzőjű költemény a népköltés körébe lenne sorolható; tehát akár a legmesterkétebb sonett, madrigal és sestina is, ha alkotójának neve nélkül marad az utókorra. Ezt azonban senki sem fogja komolyan állíthatni. Másban kell tehát a megkülönböztető jellemvonásnak rejlenie. Aligha csalódunk, ha azt a népiség azon elemeinek erősebb kidomborításában keressük, a melyeket a műköltés is kiemelhet több vagy kevesebb erővel, de ezt mindig tudatosan és szántszándékkal teszi, míg ellenben a népköltésben ez a tudatosság, ez a szándékosság alig van meg, vagy csak oly csekély mértékben, hogy már az ösztönszerűnek és a tudattalan biztosságnak szinte elemi erejével működik.

A mi továbbá a népköltést a műköltéstől lényegesebben különbözteti meg, az a hagyományok rajta jelentkező alakító és átalakító ereje, a melynek ugyan a műköltés termékein sem ismerhető félre teljesen némi nyoma; de ez rendesen mégis csak olyan csekély mértékű, hogy alig jön számba, vagy csak kivételesen és nagy korhatárok közt nyújt számbavehetőbb, mérlegelhetőbb értékeket. A műköltés olyan termékei, mint az úgynevezett «naiv» eposok, például a Homeros nevét viselő görög hősköltemények, vagy a Nibelung-ének is mutatnak egyes részleteket, a melyeken meglátszik, hogy nem az eredeti fogalmazás szötte, hanem a későbbi hagyomány toldta-foldta beléjük. De ezek épen ríktó színeikkel árulják el magukat és korántsem válnak az egésznek díszesebbé tételére. Ellenben a népköltés termékein szabadabban dolgozó hagyományt ép az jellemzi.

hogy az esetek túlnyomó számában csiszol, farag és javít az eredetileg durvább tömbön; lesurolja a kezdetben érdeesebb, idomtalanabb anyagot; kerekébb formába önti azt és mind több csint és arányt visz belé, míg végre egész kis remekművé esztergálja ki a kézről-kézre, illetőleg szájról-szájra adás többé-kevésbé hosszú útján. Nem mintha ez a folyamat olyan törvényszerű lenne, hogy kivételt itt-ott ne szenvedhetne. De egészben mégis azok közé a szabályok közé tartozik, a melyeket a kivételek csak megerősítenek; a mennyiben ezek a kivételek olyan körülmények zavaró hatására vetnek világot, a minők csak annál jobban feltetszővé teszik a szabályszerű jelenség élettani feltételeit s ezek oksági kapcsolatának törvényes rendjét.

De a miképen egyfelől a népköltésben a meglévőt a jövő nemzedékre átszállító hagyománynak nagyobb szerepe és nagyobb játszótere van, mint a műköltésben, úgy másrészt a népköltés jobban függ a megelőző, a messze múltba visszanyúló hagyománytól, mint a műköltés. Ebben viszont az egyén tudatos alakító erejének és saját személyes értelmi, erkölcsi és művészi jellemének van nagyobb érvényesülésre alkalma, mint a népköltésben, a mely inkább az átlagos, a tipikus gondolat- és érzésvilágnak a hagyományos diszító elemekkel stilizáló kifejezése. Mindezek alapján még sem mondható, hogy a különbség a kettő között bármely tekintetből olyan nagy és lényegbe vágó lenne, mint a milyennek a népköltésért való naiv lelkesedés korában, értékének túlságos felbecsülői a műköltés rovására hitték és tanították. E túlzásnak is megvolt azonban legalább az a haszna, hogy a sokáig érdemtelenül elhanyagolt népköltés s egyáltalán a népművészet és az egész népelet, mint minden nemzeti sajátosság és önálló létre való jogosultság alapja, olyanok részéről is figyelemben kezdett részesülni, a kik addig rá sem hederítettek.* Ezeknek az alvó érdeklődése felébresz-

* Így Franciaországban Louis-Napoleon, az akkor még elnöki címet viselő államfő, csak néhány hónappal az államcsíny előtt, a mely őt III. Napoleon néven császárrá tette, közoktatásügy ministere, Fourtoul, által rendeletet adott ki a Franciaország egész területén

tésére okvetetlenül kissé hangosabban kellett a harsonába fújni, s olyan szépségekkel és csodálatos erényekkel sem ártott a szegény félreismeret Hamupipókéét, a népköltés sokáig sutban kuczorgó tündérét felruházni, a melyek részben csak az ő rajongó lovagjainak élénk képzeletében és szerelemtől megvesztegetett szemében voltak meg. Emberi értelmünk kedves gyarlóságai közé tartozik s másrészt fajunk őskori gondolatszegénységének és jóra való restségének az emléke, hogy minden nagyobb szellemi előrelépésünk bizonyos heroikus nekilendüléssel kezdődik, a melynek fiatalos mohósággal felserkenő energiája rendesen túllő eleinte kissé a czélon. Másfelől meg olykor a későbbi józan belátás szerényebb önmérsékléséből azt a tanulságos tapasztalatot vonhatjuk le, hogy a magasabbra kitűzött czél és a felcsigázottabb reménység nélkül még ezt a szerényebb eredményt sem értük volna el, mert illúziókban ringatódzni szerető természetünk mindig csak a többért tartja érdemesnek azt a munkát is elvégezni, a mibe sokszor a kevésnek elérése is kerül. Néha azonban szerencsére fordítva is áll a dolog, s mint a bibliai Saul, a ki apjának szamarait keresni indult s helyettük királyi koronát talált, a tudományok történetében sem egészen példátlan az eset, hogy a szerényebb polczra kitűzött czélt követve, sokkal magasabbat sikerül elérnünk.

Igy történt azokkal is, a kik eleinte csak koruk agyonmesterkelt műköltészetének hajszálfinom czikornyáit meg-unva, azért fordultak a népköltés üdébb, erőtől duzzadó termékeihez, hogy a túlajtott művészetet megint ősforrásához, a természethez kalauzolják vissza. A Montaignek,

gyűjtendő népköltés tárgyában. E nevezetes rendelet, N. Károly országában az ő hajdani törekvésének egy érdekes késői utánpótlása, 1852 szept. 13-án kelt és egyebek közt a következőkép határozza meg a gyűjtés czélját: «Un grand et complet monument élevé au génie anonyme et poétique du peuple». Napoleonot számkivetése idején, Svájcban tartózkodása alatt Firmenich, *Germaniens Völkerstimmen* kiadója nyerte volt meg ez eszmének, a mely ilyen nagy arányokban még azóta sem talált utánpótlásra. A gyűjtött anyag különben jórészt még azóta is kiadatlanul hever a párisi Nemzeti Könyvtárban.

Herderek és nálunk a népies-nemzeti irány úttörői aligha sejtették, hogy ezzel egy olyan szellemi mozgalomnak a sodrába kerültek inkább, mintsem azt megindították, a melynek ma már sejtethető végcélja az, hogy valamikor, a távol jövőben az egész emberiséget egy egységes értelmi és erkölcsi cultura testvéri kötelékébe foglalja. S ennyiben még az imént vázolt ifjúkori botlások és tüzeskedések sem maradtak üdvös következmények nélkül a népies hagyományok buvárlatának elég sikos terén. Itt, ha valahol, ismétlődött annak az alchymistának az esete, a ki aranyat akart csinálni s a porcellán-gyártást sikerült feltalálnia, a mivel csakugyan aranyat érvé tudta varázsolni az agyagot. Hasonlót nem egyszer láthatunk a többi tudományok történetében is, de kevés tanulságosabb példát annál, a melyet a néppel foglalkozó tudományok rendszerének fokozatos kiépítése mutat.

Itt a helye, hogy már most ennek a rendszernek a történelmi alakulására is vessünk legalább egy futólagos pillantást. A népköltésnek a néplélek és a népelet egyéb nyilvánulásaihoz való sokszoros viszonya, velük benső kapcsolatban és szüntelen kölcsönhatásban állása mellett érezhető, hogy a népköltés behatóbb, okfejtő vizsgálata a népre vonatkozó tudományok fejlődésétől elválaszthatatlan, velük, bennük és általuk erősödött és nőtt nagyra, vált mind öntudatosabbá, jutott mind szilárdabb elvekhez és tett szert mind módszeresebb eljárásra.

A népköltés iránti általánosabb érdeklődés, a mint már fentebb érintettük, az irodalmi romanticismus szülötte; tehát azon irodalmi és művészeti irányé, a melynek hatása alatt — a classica-philologia mintájára — az élő nyelvek és irodalmak tudományos rendszerű és módszeres kutatását, az úgynevezett «modern» philológiákat látjuk kifejlődni.* Élő

* «Weil ich lernte, dass seine Sprache, sein Recht und sein Altertum viel zu niedrig gestellt waren, wollte ich das Vaterland erheben» — mondja Grimm Jakab a *Deutsche Mythologie* 2. kiadása előszavának végén (1844). Hasonló eszméket fejteget Ipolyi is *Magyar Mythologiá*-ja előszavában. (L. különösen a VI. l.) S ugyanennek a romantikus felfogásnak a késői visszhangja, egészen másféle szellemű

nyelvek és irodalmak lehetőleg teljes és minden irányban kimerítő tudományos feldolgozásáról, oknyomozó és genetikus élettanáról lévén szó, kikerülhetetlenné vált, hogy e nyelveknek tájszólásaikban legjobban megfigyelhető élete is mind behatóbb kutatás tárgya legyen. Már ebben is fölmerül minduntalan a vizsgálódás anyagának, a népnyelvi szövegeknek, nem csupán nyelvészeti, hanem egyúttal irodalmi szempontú értékelése is. A különféle nyelvi jelenségek egybevetése nem pusztán a nyelvi tények körében, hanem a nyelvet a művészi ábrázolás eszközeül használó irodalmi termékek, mint ilyenek terén is mind több alkalmat ad az összehasonlító módszernek fölhasználására. A népköltés vizsgálata tehát önkéntelenül, mert a dolog természetéből folyólag is, összehasonlító disciplinává lesz.

Ilyenné kell különben minden irodalmi, sőt egyáltalán minden történelmi tanulmánynak okvetetlenül válnia, mihelyt a maga feladatát mélyebbre alapozza; vagyis mihelyt a puszta leírással be nem éri, hanem a jelenségek idők folytán és térben eloszlólag fejlődő sorát okaikból és fejlesztő körülményeikből, szóval a rájuk ható összes tényezőkből kívánja megmagyarázni, egyúttal pedig a belőlük kiinduló hatásokat is fontolóra akarja venni.

A népköltésnek tehát nemcsak a természettudományok körében fölserdült ethnológiához van köze, sőt vele olyan szoros kapcsolata, hogy bizonyos értelemben ennek a tárgykörébe is tartozik, hanem a tisztán szellem- vagy történettudományi philológiához is. Amannak a körébe alanyánál és részben ez alany által alakított tárgyánál fogva sorakozik, a mi úgy értendő, hogy a népköltésnek a nép először

korunkban igazán örvendetes kivétel, az a jóleső melegség, amelylye Sebestyén Gyula *A regösökről* írt nagy tanulmánya végén megszeretett tárgyától búcsúzik s így zárja le tanulságos fejtegetéseit és kutatásait: «Midőn az itt föltárt eredményeket az Árpád-kori magyar költészet történetének átszolgáltatjuk, az a lélekemelő tudat legyen jutalma fáradozásainknak, hogy ezután már aligha érezzük szegénységünket, ha lapozgatjuk a királyi regösökkel egykorú troubadourokl trouvèrek, jongleurök, minnesängerek, menestrelek, vagansok és goliardok színdús történetét.» (I. h. 505. l.).

is az alanya, vagyis a megalkotója; de viszont a tárgya is annyiban, hogy benne a nép a maga lelkét, tehát önmagát, önmagának a legjellemzőbb vonásait, legmélyebb vágyait és törekvéseit tükrözi. Ezeknek a megértéséhez pedig elengedhetetlen mindazoknak a tényezőknek az ismerete, a melyek a nép lelkét alkotják, alakítják és módosítják; tehát az ethnologia rendszerébe tartozó összes ismeretágak minden nevezetesebb tanulsága. Emehhez, a philológiához pedig mint a költészet egyik fajtája, tehát a nyelvben, mint kifejező eszközében élő és vele ábrázoló művészet, mint az irodalomnak egyik jelentkezési formája tartozik, a mely mint ilyen csakis a philologia kipróbált módszereivel vizsgálható és elemezhető. Ennek körén belül is az összehasonlító irodalomtudomány követelheti legközelebről a maga vizsgálódási tárgyául, minthogy az összehasonlító módszer alkalmazását a népköltésnek kor- és népközi nagy számú és szembe- szökő analógiái minden más irodalmi tárgynál hangosabban követelik.

Ennek az összehasonlító szempontnak az irodalmi jelenségekre nézve kívánatos érvényesülését és üdvös hatását a XVII. század nagy polyhistorai kezdik először hangoztatni. Leibniznek oly sok téren úttörő és célkitűző lángelméje itt is megelőzte, a mint mondani szokás, a maga korát; avagy helyesebben szólva, messze túlszárnyalta e kor átlagos felfogását. Pedig mint az ilyen korszakot alkotó nagy szellemek rendesen tenni szokták, csak az volt az ezzel épen nem kicsinylett érdeme, hogy erős gyűjtőlencseként összefoglalta előző századok nagy gondolkodóinak e tárgyra elszórtan eső eszmesugarait s azokat későbbi idők útjaira vezette kalauzoló világul. Az ő vezérlő gondolatai azonban még inkább csak a nyelvnek, kevésbbé az irodalomnak az összehasonlító bírálatához egyengetik az utat. Kortársa, Morhof Dániel György (1639—1691) azonban, *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie* (Kiel 1682) című munkája második részében már nem csak a német, hanem az egész európai irodalom első összefoglaló áttekintésére tesz igen figyelmet érdemlő kísérletet. Morhof egyúttal azt is jól látja s meg is jelöli, hogy ez összefog-

lalásnak, ennek a nála még kezdetleges összehasonlító módszernek mi a tulajdonképeni célja, midőn azt az irodalom tanulmányában azért tartja szükségesnek, hogy az minél alaposabb legyen: «damit solches desto gründlicher geschehen könne», mint ő mondja.

Ha az ilyen rendszeresebb úttörő igyekezetek mellett még az ide vonatkozó elszórt, inkább csak ötletszerű eszmeszilánkokat is föl akarnók innen-onnan szedegetni, régibb korok íróinál is lelhetnénk egyetmást, a mi e szempont alá tartozik. Habár a XVI. század elejéig, a mikor az anthropologia neve elég jellemzően megszületik,* böngészetünk vajmi szerény lenne, mivel addig a népies még jóformán egyértelmű volt a nemzetivel, ez pedig a nemzetközi magasb cultura egyházi jellegéhez képest, ehhez viszonyítva körülbelül a vulgaris jelző alá esett. Már maga e szó is sejteti azt a kicsinylő véleményt, vagy fel sem vevést, a melylyel a középkor alkonyáig, vagyis a vallásában még egységes középkori nyugat általános műveltségének megosz-lásaig, e határozottan egyházi jellegű műveltségnek bir-tokosai a népszellem sajátyszerű nyilatkozatai, tehát a népköltés iránt is viseltettek. Nem hiába állott már a biblia választott népével, az egyetlen igazi néppel szemben a népek (τὰ ἔθνη) megbélyegzett összessége. Valami pogány szag még a középkor második felében is odatapadt mind-ahhoz, a mi sajátyszerű jellemzőt a népek a maguk nyelvén énekeltek és regéltek, saját zamatú szólásmódjaikban, szokásaik- és erkölcsaikben a régmúlt hagyományaiból meg-öriztek s minden irtás és üldözés ellenére is, a kegyeletet ragaszkodás elfojthatatlan ösztönével ápoltak és az utókor-

* Első kimutatható nyoma Magnus Hund *Anthropologia sive de natura hominis* című munkájának címében található, mely 1501-ben jelent meg Lipszéban. Még ugyane század lealkonyulta előtt követte e szerény kísérletet Cassman Ottó *Psychologia anthropologica sive animae humanae doctrina* című könyve (Hannover 1594), melyet két évvel utóbb *Fabrica humani corporis* címen az ember testi életének leírása egészített ki. Ezzel az anthropologia még vajmi fiatal és tapogatózó ismeretkörének rendszerébe az ember testi és lelki életének egymással kapcsolatos kutatása illeszkedik be.

nak nemzedékről nemzedékre átadtak. Még jó, hogy a sok meddő igyekezet ez ősi pogány (ἔθνικος) és világi (λαϊκός) költészet kigyomlálására, legalább az ellene hangoztatott dörgedelmes tilalmak és feddések révén, egyet-mást számkra is feljegyzett és megmentett belőlük.

S valóban, a középkori prédikátorok és moralisták jámbor törekvésének, a melylyel nem fáradnak belé a sok pogányszagú népszokás és népköltési maradvány gyomlálgatásába, ennek a szerencsére mégis csak nem egészen sikeres buzgólkodásnak köszönhetjük a legbecsesebb középkori feljegyzéseket a kevéssel előbb keresztyénekké lett nyugoti népek emlékeiből.* Még ennél is kevesebb, sajnos, az, a mit az ókor a maga még jóval gazdagabb és színesebb hit- és hagyományvilágából reánk juttatott; kivéve természetesen az ókor két vezető kulturájú és egyetemes világműveltség termelésére jutott népét, a görögöt és római. De ez is csak a saját hitvilága emlékeit őriztette meg számkra gondosabban legalább a költők által, a kik azonban már a maguk haladottabb korának változott fölfogása és a saját egyéni alkotó tehetségük prizmáján keresztül szűrlik az ősi hagyomány sokszorosan színeire bontott és megtört sugarait. Az igazi népies vallás és költés, a pezsgő népelet emlékei bizony a görögök és rómaiak szellemvilágának fönmaradt alkotásaiban is csak vajmi gyéren szövődnek a hivatalos vallásrendszer intézményeibe és a magasb értelmiség bölcselkedő elemeinek merevebb dogmaiba. De még ez hagyján! Nagyobb kárt szenvedett az ethnologia az ókor két legműveltebb népének egy másik mulasztása folytán, a mely abban áll, hogy görögök és rómaiak, bár elég alkalmuk kínálkozott a legkülönbözőbb fajú, nyelvű és élet szokású nemzetek megfigyelésére, e téren örökké sajnálható közömbösséget tanúsítottak. Mennyi értékes ethnologiai

* Különösen gazdagok e tekintetben a XIII. század elejéről Heisterbachi Cæsarius, valamivel utóbb Jacobus de Vitriaco, majd ugyane század vége felé Thomas Cantipratanus, a következőkből Joannes Junior és Bromyard nagy példatárai, melyekről v. ö. *Temesvári Pelbárt példái* című akadémiai értekezésemet. (Érték. a nyelv- és széptud. köréből, XVIII. 2.)

anyag pusztult el így, mennyinek vészett ki még az emléke is a miatt, hogy a görög és a római ember a maga fajtáján kívüli emberiséget egyszerűen a barbarok szintelen tömegébe sorolta és nem igen tartotta arra érdemesnek, hogy testi-lelki sajátságaikkal, annyiféle színű és jellegű népéletükkel, szokásaikkal és erkölceikkel törődjék, ezeket leírja és így az utókor számára megörökítse. Még Aristoteles is, az ókornak ez a nagy encyclopædistája, csak vajmi kevés néprajzi megfigyelést szőtt bámulatosan sokoldalú tudományos munkásságába. Az ókori tudomány, mely tulajdonképeni értelmében a görögöknél ő vele kezdődik s a rómaiaknál, sőt az egész középkoron át sem igen megy túl rajta, egyáltalában szinte érthetetlen nemtörődömséggel tért ki az elől a hálás feladat elől, hogy földünk akkor még a mainál jóval tarkább néprajzi térképének legalább a kezdetleges vázlatát ránk hagyja.

A dolognak legelfogadhatóbb magyarázata az, hogy az ókori műveltség és társadalmi rend a rabszolgaság intézményén épült föl, ez pedig a másfajú népek emberszámba nem-vételén alapszik, csakis ebből meríti a maga nyugodt lelkiismeretét. A míg tehát a keresztyénség e tekintetben gyökeresen át nem alakította, legalább a nyugati emberiség világnézetét, addig e téren alig is várhatnánk egyebet, mint a legnagyobb közömbösséget az uralkodó népfajtól különböző más nemzetek egyénisége, lelkülete és ennek jellemző nyilvánulásai iránt. Valami hasonló nemtörődés mutatkozik még az egyfajúak kebelén belül is a különböző néprétegek sajátságos színű életszokásaival, erkölceivel és hagyományos viselkedésével szemben a magasabb társadalmi körök részéről. A görög és római ember, kivált a fejlettebb irodalmú alexandriai kortól kezdve, a mint a nagyjában egyöntetű átlagos műveltségnek arra a fokára jutott, a melyen körülbelül a mi kulturánk körében a közepes tanultságú és értelmű társadalmi réteg áll, olyanféle önelégültséggel nézett le minden a maga fajtáján kívülit, a görög a római is és ez viszont a műveltségben mesterét, a görögöt is, mint a hogyan körülbelül az angol ember a maga gyarmatainak meghódított népfajaira, a yankee a négerre és

chinaira, vagy a chinaiak ránk európaiakra, Kelet-India tisztavérű árjai az őket leigázó angolokra tekintenek. Képzeltető, hogy még mennyivel mélységesebb megvetéssel sujtotta Hellas és Róma büszke fia a hellenistikus műveltség és a római állampolgárság kettős kulturai kötelékének körén kívül álló népeket és osztályokat, még ha az utóbbiak eredetük szerint vele egyfajtajúak voltak is, de társadalmi helyzetük miatt nem válhattak vele ugyanannak a műveltségnek és ugyanazoknak a polgári jogoknak részeseivé!

Hasonló volt körülbelül a viszony az ókor más művelt népei és a velük érintkező idegen fajok között, mint azt az asszir-babiloniai, az egyiptomi, a zsidó és más nevezetes ókori kulturák emlékeiből következtetnünk lehet, a mennyiben ez emlékek, ha még oly gyér, de mégis némi ethnographiai vonatkozást tartalmaznak. Ezekből legfőlebb az egyes népfajok testi és egyéb külső megjelenésében felütlő különbségek iránti érzék és ezeknek a különbségeknek valamelyes jelzésére irányuló törekvés tűnik ki; a mélyebben rejlő, nyelvben, szokásban és hitvilágban, költészetben és erkölcsökben nyilvánuló különbségek iránti érdeklődésnek, ilyenek feljegyzésének azonban csak alig mutatkoznak itt-ott elvétve némi nyomai. Az a kevés, a mi ilynemű kezdetleges jelenség az ókorból reánk maradt, Homeros és Herodotos néhány becses adatán kívül már a N. Sándor korszakalkotó felfedező hadjáratán inneni időből való s a már említett Aristoteles és epigonjainak, Ktesias, Strabo és Plinius föld- és természetrajzi munkáiban található. A római világbirodalommal ismét tetemesen tárgult szemhatár, bármennyi új nép kerül is megfigyelésének körébe, csak vajmi kevéssel gyarapítja az alexandriai műveltség föld- és néprajzi ismeretanyagát.

Julius Caesar ugyan érint az ellene védekező kelta és germán fajokról egy-egy jellemző vonást; de sem ő, sem az első ethnographiai essay szerzője, Tacitus, a maga romlott erkölcsű honfitársai elé tükörként állított *Germania*-jában, nem zsákmányolták ki eléggé a páratlanul kedvező alkalmat arra, hogy ezen akkor még oly pezsgő életerejű fiatal népek

testi-lelki képét részletezőbb ecsetvonásokkal és jellemzőbb színekkel ábrázolják.

A középkor két utolsó századáig, habár a keresztes háborúk által némileg megint tágult, legalább is az ó-korban elért határokig újra kiszélesedett a földrajzi látáskör, de ebben alig haladt előbbre a néprajzi tudomány alapozása annál a foknál, a melyre a népvándorlás koráig szakadatlan lánczolatú művelődési mozgalom juttatta. A nagy rázkódást, mely a nyugat-római birodalom összeomlásával a Földközi-tenger körüli cultura-öv érczgyűrűjét szétrobbantotta, az ebben fölhalmozott ismeretanyagnak elkallódása követte, s ennek több százados hanyatlás és tesepdés után csak a humanismus hajnala, a XIV. század vetett határt. Ebben legalább az ókor szellemi kincstárának még meglevő romjai kerülnek újból napfényre, s bennük előbb csak gyönyörködve, majd rajtuk mindjobban épülve és erősödve, belőlük mind többet tanulva, lassacskán megint odáig jut az emberi tudás, a hol már az alexandriai műveltség korában egyszer állott volt. Erről a fokról aztán, egyéb erőforrásokból és fölfedezésekből is táplálkozva, csakhamar magasabbra emelkedik a tudományok és művészetek már öntudatosabb föléledése korában, mely egyúttal a legfontosabb következményű földrajzi fölfedezésekkel is gazdagítja nemünk ismerettárát.

Plano Carpini s a többi hittérítő ferenczesek és domések, köztük a mi Julián barátunk és társai a XIII. században, kevéssel utóbb pedig Marco Polo útleírása a mongol fajról és ennek sajátyszerű culturájáról hoznak meglepő hírt Nyugat-Európának, a mely akkorig már teljesen elfeledte, hogy e népeket, legalább Indián át, már a N. Sándor expedíciója nyomában támadt szellemi mozgalom is a-maga legszélső hullámfodraiba vonta. A renaissance, a vallási reformatio és a fölfedezések meg találmányok korának szellemi forrongása az ember és az emberi nem egészen új szempontú vizsgálatát teremti meg. Jellemző, hogy a XVI. század első évében jelenik meg először egy szerény latin munka homlokán az anthropologia szó, Magnus Hand fönt már említett könyvének címében. Az embertan a

földrajz keretében serdülő népleirással karöltve, a mint a legkülönbözőbb korok és égaljak embereinek testalkotását, életmódját mindjobban megismeri, eljut lassankint nemünk fajok szerinti osztályozásának első kísérleteihez. (*Blumenbach, De generis humani varietate nativa*, Göttinga 1776., 1781. és 1795.) Ekkortájt tűnik föl a népleírás tudományának a legáltalánosb elterjedésű neve, az *ethnographia*, az 1791-ben Nürnbergben megjelent *Ethnographische Bildergalerie* czimlapján.* Anyagát tetemesen növelte a XVII. és XVIII. század újabb nevezetes földrajzi fölfedezéseinek gazdag irodalma; az ötödik földrész, majd az ettől még tovább, keletre fekvő szétszórt szigetvilág, Polynesia fokozatos megismerése, Cook (1769—1779) kapitány s az ő nyomában Forster J. R. világgörüli útjának néprajzi tanulságai.

Időközben a philologia tankörében már némi önállóságra vergődött, kevéssel utóbb, a XVIII. század végén pedig előbb bölcséletivé, majd összehasonlítóvá válik a nyelvtudomány is, és a maga részéről szintén hozzájárul az emberiség szellemi életének őskorát borító homály eloszlatásához. Herdernek a történetbölcséletet új irányba vezérlő eszméi, a mint tovább fejlesztik Schiller és Kantnak a romantikusokkal egykorú epigonjai (Fichte, Schelling, Hegel), mélyebbre látó történelmi fölfogással világítanak be az események bonyolult szövevényébe, és az emberiség életében czél- és törvényszerűséget igyekeznek megállapítani. Javára válik e történelem-philosophiai iránynak a francia forradalomra következő társadalmi és politikai reactio is, a melynek, mint annyi más rossznak, szintén meg van a maga jó oldala. A milyen szükséges átmeneti fokozat volt ugyanis a rationalismus sívár és sekélyes világnézete, épen olyan hamar meghaladta ezt az álláspontot is a szüntelenül előre törtető emberi szellem. Mikor ennek a nagyon is józan észszerűségnek ellenében a romantika s vele együtt

* De a német Völkerkunde szót már jóval előbb, 1777-ben használja Herder egyik, a népköltés értékét legjobban méltányoló, az ethnologia alapvetése szempontjából egyébként is fölötte tanulságos értekezésében.

megint az élet mystikus oldalainak fürkészése válik divattá, ezzel együtt a politikai fordulat is melegebb érdeklődést kelt a népek sajátságos jelleme, történelmi hagyományai és egyéb középkori öröksége, a sokáig lenézett s lomtárba került ócska holmi iránt. A romantikából táplálkozik az ú. n. népies régiségek iránti általánosabb figyelem, a mely Németországban a Grimm-testvérek, Angliában pedig leginkább Walter Scott nevéhez fűződik. Amazok előtt Herder¹ és a Hainbund, a két Schlegel és Arnimmal együtt Brentano,² az angol regényírónak pedig Percy püspök tört utat kiváló szerencsével.³

Igaz ugyan, hogy az érdeklődés e népköltési termékek iránt eleinte s még azután is jó sokáig nagyjából csak szépirodalmi, majd azonban már legalább is philologiai szellemben nyilvánult. Ennek pedig már jóval korábban egyengették itt-ott, elvétele az ösvényét másfelől is. Így, kivált a rationalismus hazájában, a hol talán legkorábban mutatkozik a népköltés értékének felismerése.

A *poésie populaire* első apologiáját Montaigne írja meg (*Essais* I. 54), s ő reá hivatkozik később Herder is népdalainak bevezető tanulmányában.⁴ Montaigne, kit méltán neveznek a maga százada Rousseau-jának, még csak a természeteshez, az egyszerűhöz és őszintéhez való visszatérés nevében veszi pártfogásába a népköltészetet. De egyben már arra az analogiára is rámutat, a mely műveltebb népek alsóbb osztályainak költészete és az ú. n. vad népek ily-

¹ *Volkslieder* 1778—7. (Később *Stimmen der Völker in Liedern* czímen).

² *Des Knaben Wunderhorn*, 1808.

³ *Reliques of Ancient English Poetry*, 1765.

⁴ «La poésie populaire et purement naturelle a des naïvetés et graces, par où elle se compare à la principale beauté de la poésie parfaite selon l'art: comme il se veoid ez villanelles de Gascoigne, et aux chansons qu'on nous rapporte des nations qui n'ont cognoissance d'aucune science, ny mesme d'escripture: la poésie médiocre, qui s'arreste entre deux, est desdaignée, sans honneur et sans prix.» Az utóbb említett vad népek költészetéről is szól már előbb s két példát is idéz belőle a 30. értekezésben (*Des Cannibales*), mely szintén útjelző az ethnographia történetében.

nemű kezdetleges kísérletei között észlelhető. Ezzel tehát az összehasonlító és genetikus irodalomtudomány és egyúttal a népek lelki életének bölcséleti elemzése számára állít föl útjelzőket. Nem hiába olyan ellentétes egyébként is a XVI. század uralkodó áramlatával az ő mélyjárású, eredeti gondolkodása. Rousseau korához hasonlóan Montaigne százada is a multtal, a középkori hagyományynal való erőszakos szakítás jegyében született. Kimulása előtt pedig ez is, amaz is keserű resignatióba temeti meg nem valószínű ábrándjait. De az ilyen visszaesések mindig csak lát-szólagosak. Csak az illető kor szűkebb határain belül nem vehető jól észre, ellenben nagyobb távoból mindjárt világosan föltetszik, hogy a részleteiben alá s föl hullámlzó mozgásnak egészben mégis csak folyton emelkedő az iránya.

Ezzel a vigasztaló tanulsággal zárhatjuk le a népköltés fokozatosan emelkedő értékelésének e futólagos áttekintését is. Annyi ugyanis, azt hiszem, könnyen fölismerhető belőle, hogy a multba való visszatérés, a jelennek a multból való megértésére irányult törekvés itt a szónak csak jó értelmében vett reactio. A néplélek mindenrendű alkotásának mélyebb, tudományos vizsgálata különben, a mint egyfelől elválaszthatatlan a történelmi érzék erősödésétől, úgy másfelől a természettudományi módszernek a szellemi élet jelenségeire való kiterjesztésével is szoros kapcsolatban áll. A kik tehát ennek a módszernek az élet és tudomány mind több ágában való érvényesülését fajunk jobb és szebb jövője érdekében állónak látják, azok is nyugodtak lehetnek; mert a ki a népi és nemzeti sajátságok megőrzését, megbecsülését és ápolását e sajátságok fejlődésének megértése alapján sürgeti, az egyben az egész emberiség oly irányú haladását munkálja, a mely annak természetével és így rendeltetésével is a legjobban megegyezik.

A népköltés, néphit és népszokás e tanulmányából, más nemzetek hagyományával egybevetéséből ugyanis egy nagy tanulság szűrődik le. Az, hogy nemcsak «nyelvében él a nemzet», mint a szállóigévé lett igazság, de csak fél-igazság hirdeti, hanem mindabban, a mit részben a nyelv által, de részben egyéb úton is a nemzet lelke értékeset

termett. Mindabban, a mivel a maga sajátlétiségének tudatát, annak fenntartására irányult erős akaratát és törekvését jellemzően kifejezi. Tehát szokásaiban és erkölceiben, történelmi viszontagságainak arra az önfentartásra, a sajátlétiség megőrzésére célzó minden mozzanatában, azt biztosító minden intézményében is; e szerint politikai eszményeiben és törekvéseiben is mindaddig, a míg azok e célra irányulnak, azt soha el nem vétik. E cél pedig társadaloméleti kifejeződésében a nemzeti függetlenség mellett elérhető legnagyobb egyéni szabadság és jólét, a nemzeti színezetű erkölcsi és értelmi műveltség alapján. Erre kell vállvetett munkával igyekeznie mindenünknek. Ezt szolgálja csendes dolgozószobája szűk falai közt a tudós, ezt a szószéken és az iskolában a pap és a tanító, erre törekedjék ekéjével a földműves, pörölyével kezében a munkás, ecsetével és vésőjével a művész; erre a közélet mezején, a közügy bármely ágában a polgár, az államférfi és a tisztviselő; ezt fejezze ki legnemesb virágaiban az irodalom; ennek szolgálatában szólaltassa meg lantját a nemzete lelkétől megihletett költő. S ha mindnyájuk egyesített, egy célra törekvő munkája az egymástól tanuló, egymáson épülő nemzedékek során közelebb jut a nemzeti ideál megvalósításához, azzal az egyetemes emberiségnek is megtette a tőle telhető legjobb szolgálatot.

KATONA LAJOS.

A KÉSZFIZETÉSEKRŐL.

Mindnyájunknak emlékezetében van, hogy ez a kérdés a mult évben került ismét napirendre. Wekerle Sándor, akkori minisiterelnök, a kire nézve kényelmetlenné vált az önálló bank czégére alatt folytatott izgatás, a mi gazdasági kérdésekben gyermekesen járatlan és tisztán jelszavak után induló közvéleményünkbe beledobta ezt az új jelszót, talán abban a reményben, hogy ennek nagyobb igazságával sikerül majd ellensúlyozni az önálló bank czége alatt folytatott népszerű, de valójában léha és tartalmatlan korteskedést s észszerű mederbe terelni a minden áron «vívmányok» után epedő áramlatokat.

Ismét napirendre került, mondom, mert hiszen valójában már 1892-ben került napirendre, a mikor a magyar törvényhozás megalkotta az 1892:XVII., XVIII., XIX. és XX. t.-cikkeket és ezekben megállapította a koronaértéket az akkori ausztriai érték helyett, megkötötte Ausztriával az érme- és pénzrendszerre vonatkozó szerződést, intézkedett az aranyforintra szóló kötelezettségeknek koronaértékbeli aranyérmekben való teljesítéséről és az Osztrák-Magyar Bank alapszabályainak megfelelő kiegészítéséről és végül gondoskodott a szükséges arany beszerzéséről, sőt ennek fedezetéről is egy nagyobbsszabású államadóssági conversió útján. Ennek a nagy és emlékezetes törvényhozási actionak, melyet a valuta-rendszer gyűjtőneve alatt ismerünk, és melynek dicsősége örök időkre Wekerle Sándor nevéhez fűződik — ennek az Ausztriával közösen elhatározott és nagy körültekintéssel, nagy erőfeszítéssel és igen jelentékeny áldozatokkal végrehajtott állam-financiális műveletnek a végcélja nem volt és nem lehetett más, mint az addigi

kényszer-forgalommal és örökösen váltakozó disagioval dolgozó papírpénz-garázdálkodásnak kipusztítása és a készfizetések megkezdése, illetve olyan állandó és biztos pénzforgalomnak a megteremtése, mint a milyen rendezett pénzügyekkel rendelkező európai állam méltóságának és érdekeinek megfelel s a mely röviden jellemezve abban áll, hogy a forgalomban levő bankjegyek kívánatra bármikor a névértékben törvényes ércpénzben beválthatók. Hogy a valutarendezési actió végcélja csakugyan ez volt, ennek a bizonyítása fölösleges. Csak el kell olvasni az ide vonatkozó törvényeket, hogy mindenki tisztán lássa, a mit különben a törvényjavaslatokat benyújtó kormányok *urbi et orbi* hirdettek, hogy tervbe van véve:

1. a 312 millió forintnyi közös függő államadósságnak, illetve a forgalomban levő államjegyeknek beváltása;

2. a 100 millió forintnyi sóbánya-jegyeknek, illetve az ezeket részben helyettesítő államjegyeknek beváltása;

3. az Osztrák-Magyar Banknak járó 80 millió forintos kölcsön legnagyobb részének visszafizetése;

és mindennek végső eredménye, (mely természetesen csak bizonyos idő múlva és csak fokozatosan érhető el), az, hogy a kényszerárfolyam megszűnjék, papírpénzül csak a Bank jegyei legyenek forgalomban, ezek pedig kívánatra bármikor aranyban beválthatók legyenek. A *modus procedendi* pedig tudvalevőleg az volt, hogy a két kormány a szükséges összegeket az Osztrák-Magyar Banknál lefizette aranyban, mely ennek segélyével a fentebbi három pontban részletezett intézkedéseket végrehajtotta. Ennek megtörténte után Ausztriában és Magyarországon más papírpénz forgalomban nem maradt, mint az Osztrák-Magyar Banknak arannyal kellően fedezett jegyei.

Ezek után már alig szükséges még külön hivatkozni az 1892 : XVIII. t.-cz. XIX. szakaszának utolsó mondatára, a mely így hangzik:

«A papírpénzforgalom rendezésére, valamint a készfizetések felvételére nézve a két állam kormánya, megfelelő időben, megegyezésre fog jutni.»

Hogy tehát a valutarendezés végcélja és a két kor-

mány által végrehajtott nagy műnek megkoronázása a készfizetések felvétele, — ez senki által kétségbe nem vonatik. A közöttünk és Ausztria között fennálló nézetkülönbség csupán az időpontra vonatkozik. Mi azt hisszük, hogy már elérkezett a készfizetések felvételének időpontja és erre nézve Magyarországon, tudtommal, ellentétes nézet vagy irányzat nincsen. Ausztriában már erre nézve nem ily egyetemes a közvélemény. A legilletékesebb pénzügyi szakemberek és egyesületek nem foglalnak el a kérdéssel szemben egyenesen elutasító álláspontot — a politikusok ellenben és a jelszavak után induló tömeg már csak azért is ellene szegülnek, mert benne magyar követelést és a magyaroknak adandó concessiót látnak.

De volt egy momentum, a mikor ezen a nehézségen is túlestünk. Ez pedig 1903-ban volt, az úgynevezett Széll—Körber kiegyezésben, a mikor a két kormány nemcsak megegyezett abban, hogy megteszi a döntő lépést a készfizetések tekintetében, hanem már elkészültek és a törvényhozás elé terjesztettek a vonatkozó törvényjavaslatok. Lukács László pénzügyminister által beterjesztett magyar törvényjavaslat 1. §-a a következőképen szól:

«Az Osztrák-Magyar Bank alapszabályai 83. cikkének ez idő szerint felfüggesztett határozatai, a melyek a banknak arra a köteletségére vonatkoznak, hogy jegyeit magyar vagy ausztriai veretű törvényes ércpénzzel beváltani tartozik, azon a napon, a melyen a jelen törvény határozatai érvénybe lépnek (5. §.), hatályba helyeztetnek.»

Az 5. §. pedig következőleg intézkedik:

«Azt a napot, a melyen a jelen törvény határozatai életbe lépnek, a kormány, a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok kormányával egyetértőleg rendeleti uton állapítja meg.»

Vagyis a két kormány abban állapodott meg, és ez az intentiója az idézett törvényjavaslatnak, hogy a készfizetések megkezdésének elrendelésére a két törvényhozás által önmagát — a két kormányt — hatalmaztatja fel, a mi mindenestre nagy lépés lett volna az óhajtott cél megközelítésére. — Fájdalom, ez az üdvös reform is, mint az

egész Széll—Körber kiegyezés, áldozatul esett az obstructió viharának. — Az új kiegyezésből pedig, melyet a Wekerle-kormány hozott létre, úgy látszik teljesen kimaradt. — Szinte érthetetlen, hogy miért. — Mert hogy ennek a fontosságát Wekerle Sándor ne tudta volna kellően méltányolni, azt ő róla feltételezni igazán nem lehet.

★ ★ ★

Ezzel elmondtam a kérdés történetét. Hátra maradt annak fejtegetése, mennyiben fontos ránk nézve a készfizetésnek a megkezdése és miért vonakodnak osztrák szomszédaink ennek a kérdésnek végleges megoldásától.

A mi érdekünk a valutarendezés teljes befejezésében és a bank készfizetési kötelezettségének hivatalos kimondásában tiszta és világos. — Képzeljünk egy szép faállományú erdőt, de a mely a nagy világgal semmiféle járható úttal összekötve nincsen. Természetes, hogy ennél fogva semmi értéke sincs, vagy csak jelentéktelen. De ha rendes, jó országutat kap, ekkor már van forgalmi értéke. Ha pedig vasutat építenek oda, akkor nagyon értékesé válik. A mi esetünkben az Osztrák Magyar Bank az országút és a készfizető Osztrák Magyar Bank a vasút. És valamint a vasút Dorozsmát és Piskit összeköti Amsterdammal és Hamburggal, úgy a teljesen rendezett aranyvaluta egyenes összeköttetésbe hoz bennünket Berlinnel, Páriszal és Londenal. Ha hivatalosan kimondatik a készfizetések megkezdése, akkor a mi kölcsönkötvényeink és zálogleveleink aranypapirokká, tehát nemzetközi értékekké változnak át és ha el tart is még néhány évig, a míg a külföld ezt az állapotot megszokja és úgyszólván elhiszi, idővel kétségen kívül lehetségessé válik, hogy pénz- és hitel-forgalmunk a külfölddel az eddiginél sokkal rendszeresebbé és terjedelmesebbé fejlődjék s ez által kisebb mértékben legyünk ráutalva Ausztria kizárólagos hitelére, mint eddig. De a készfizetések fölvételének még az a további eredménye is megvolna, hogy hazánk be lévén kapcsolva a rendezett valutájú államok nagy közösségébe, a vállalkozó külföldi tőke a leg-

nagyobb valószínűség szerint sokkal nagyobb mértékben özönlene be hozzánk, mint eddigelé és ilyenképen természeti kincseink föltárása, valamint iparunk kifejlesztése és végül a saját tőkeerőnkön alapuló s ennél fogva valóságos és nem formális gazdasági függetlenség sokkal gyorsabban következne be.

Az osztrák ellenkezés különféle okokból indul ki. Ezek között vannak olyanok is, a melyek föltétlenül tiszteletreméltók és méltánylandók. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a régi absolutistikus Ausztria kétszer is megpróbálta a valuta rendezését. Első ízben az 1859-iki, másodsor pedig az 1866-iki háború tette tönkre az erre vonatkozó kísérletet. A jelentékeny áldozatokkal járó előkészületek kárbavesztek, a visszaesés óriási — egészen 63%-ig menő — disagióban nyilvánult. De láttunk külföldi példákat is, a melyek óvatosságra intenek: az egységgé vált Olaszország bank- és pénzügyeit látszólag rendbehozván, megkezdte a készfizetéseket, de állami deficitek, gazdasági crisisek és tetemes külföldi eladósodás folytán valutája csakhamar annyira megromlott, hogy nemcsak az arany — hanem még az ezüstpénz is úgyszólván eltűnt a forgalomból és két évtizeden át egész Itáliában csak réz- és papír-pénz volt kapható. Csak 10—12 év óta jött rendbe az állapot, a javult viszonyok, jobb gazdálkodás és az ország állandó vagyonosodása révén és csak ma — mintegy harmincz évvel a készfizetések megkezdése után — lehet némi biztossággal állítani, hogy az olasz valuta rendben van.

Ily tapasztalatok után nem lehet rossz néven venni, ha Ausztriában a készfizetések megkezdésének kérdését óvatosan kívánják kezelni. Igaz, hogy odaát igen nagy számmal vannak olyanok is, a kik ezt a kérdést kevésbé önzetlen szempontból tekintik. Igen sokan épen azért nem tartják kívánatosnak a készfizetések megkezdését, mert a ma fennálló viszonyok között a magyar hitelnek legnagyobb részét — a bankok és takarékpénztárak visszelszámítolását, meg záloglevelek elhelyezését ipari és egyéb hitelekkel illetőleg — mégis Ausztria a fő, sőt időnként majdnem az egyedüli forrás. Világos, hogy ez az állapot Ausztriára nézve nagyon jelentékeny bankári haszon-

nal jár és hogy annak csak részbeni megváltoztatása a Lajtán túl nem rokonszenves. Már azért sem az, mert a valutarendezési actiónak mai stadiuma Ausztriára nézve teljesen kielégítő. Hála az Osztrák-Magyar Bank kitűnő hírnevének, bankjegyei erős fedezetének és ügyes devisepolitikájának, valutánk ma voltaképen teljesen rendezve van, és Ausztria, mely járadékai és záloglevelei elhelyezését illetőleg nincs a külföldre rászorulva, élvezzi a rendezett valuta összes előnyeit s nem érzi szükségét annak, hogy ez a nagy államfinansialis mű a készfizetések kötelező felvétele által teljesen befejeztessék. Nem is szólok azokról, a kiket értelmetlenség vagy Magyarország elleni elfogultság visz arra, hogy a kérdés végleges megoldását ellenezzék.

Nem kétséges azonban, hogy az osztrák ellentállás csak ideig-óráig tarthat, mert hiszen egészen bizonyos, hogy ebben a kérdésben jog és igazság a mi részünkön van. Kétségtelen, hogy a mikor Magyarország Ausztriával együtt a valuta rendezésére vállalkozott, ezt határozott program alapján tette, mely a készfizetéseket is magában foglalja, ennél fogva a programnak ez a pontja ép úgy teljesítendő, mint akár a szerződésileg kikötött aranyösszegek lefizetése. Természetes ennél fogva, hogy szövetségeseink a valutarendezés művének ezt a befejező részét csak elhalaszthatják, de semmiképen meg nem akadályozhatják.

Még egy utolsó megjegyzés. A készfizetések megkezdése a legtermészetesebb átmenet az önálló bankra, a mely minden nehézség és minden veszély nélkül megalkotható bármikor, ha a külföld tudatába átment, hogy mi készfizető ország vagyunk és ha a beözönlő külföldi tőke annyira elárasztotta ezt az országot, hogy mai tőkeszegénysége nagyjában megszűnt. Könnyelműség ellenben és kockáztatása az ország legfontosabb érdekeinek, megalkotni egy új bankot és azzal megkezdeni a készfizetéseket a mi viszonyaink közepett, a mikor kereskedelmi mérlegünk csak jó években activ és a mikor adóssági címleteink legnagyobb része a külföldön van elhelyezve.

AUSZTRIA VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ.

A tények és a Corpus Iuris.

Montesquieu szerint valamely állam törvényei szükségképpen kapcsolatban vannak azon államnak specialis viszonyaival. Ezen viszonyokkal kell a törvényhozónak számolnia; e számolásban rejlik a törvények szelleme.

Azonban ezen viszonyok némelyike változó, másika állandóbb természetű. Ezen állandóbb természetű viszonyok adják meg mindenik államnak a maga nagy nemzeti problémáját, mely nemzedékről nemzedékre megoldást kíván. Az adott helyzetbe való beilleszkedés, az adott tényekkel való leszámolás eme folytonos processusában alakul ki annak az államnak sajátos jellege, sajátos lét-problémája s annak megoldási módjában a maga sajátos géniusa. Ez adja meg az államnak valódi, egészen specialis jellegű, de alapvonalaiban állandóbb természetű egyéniségét s a felmerülő egyes kérdéseknek ebből a szempontból, mint legfőbből, kell elbíráltatniok.

A nemzetek politikai élete: a létért való küzdelem. A fennmaradásra való törekvés nyilatkozik a nemzet egyéniségéhez való eme ragaszkodásban s miként az egyes életében önmagában ártalmatlan, sőt hasznos tápszerek bizonyos adott esetben károsak s miként az erősítő mozgás a physikum bizonyos állapotában kártékony lehet: úgy kell önmagukban ártalmatlan, sőt üdvös elveket is a nemzet életben maradása szempontjából itélni meg, az adott helyzet specialis körülményeit véve fontolóra.

A magyar nemzetnek azon alapproblémája, mely Ázsiából bejövetelekor az egyetemes keresztyén szellem és a

magyar nemzeti szellem összhangba hozatalában találta megoldását, végig húzódik történelmünk egész folyamán. Mindig újra meg újra meg kellett az egymásra következő nemzedékeknek e kérdést oldaniok s minden új helyzetben a megoldást keresniök. Azt az elvet, melynek alapján e megoldást keresni kell, úgy fejezte ki újabban Széchényi, hogy e nemzetnek minél európaibbá és egyben minél magyarabbá kell lennie.

A kiegyezés sem egyéb, mint nemzetünk e nagy alap-problémájának a felmerült újabb viszonyok között való állandó jellegű megoldása. Az európai adott nemzetközi helyzetbe való beilleszkedése ez a nemzetnek; az ország önállásának s az Európa érdekében álló nagyhatalmi positionak egymással való kiegyeztetése. A multban a dynastia a beolvasztásban keresvén a nagyhatalmi positio megalapításának célra vezető eszközt, megelégedett azzal, hogy megteremtett részben törvények nélkül, részben törvények ellenére egy erős központi birodalmi szervezetet s annak erőforrásait kellőleg biztosította. Intézményeinek, eszközeinek törvényesítésével nem törődött s a magyar országgyűlések ártatlan declarációjához gyakran hozzájárult. Az országgyűlések pedig megelégedtek az ország függetlenségének declarálásával és sérelmeik felsorolásával, de a nagyhatalmi érdekekkel való összhangba jutás módját nem találták meg. Oly törvényhozó test, mely hosszas szünetelések után összehíva, oly kérdések fölött kénytelen dönteni, melyeknek összes vonatkozásait nem ismerheti, magasabb s életrevalóbb alkotásokra képtelen. Azonban mindezen tényezők ismerete mellett sem lehetett addig kellő összhangba hozni a nagyhatalmi érdek és a magyar függetlenség követelményeit, a míg a külpolitikai viszonyok folytán Ausztria régi erejét el nem vesztette s az ennek folytán bekövetkezett kiegyezés által belső egységében ismét megszilárdulva, Ausztria és Magyarország között az erők paritása bizonyos fokig elérhetőnek nem bizonyult.

Ekkor vált lehetségessé, hogy a nemzet úgy számoljon a nagyhatalmi érdek követelményeivel, hogy ez által az ország függetlenségének érdekét ne sértse meg. Szükségessé vált ennélfogva, hogy az a tényleges fejlődés, mely csupán

a nagyhatalmi érdekeknek kedvezett volt, az az alkotmányos fejlődés, mely egyáltalában nem vette tekintetbe e nagyhatalmi érdeket s annak eszközeit: egymással összhangba hozassék kölcsönösen. A dynastiának e végből le kellett mondania a birodalmi egység azon fokáról, melyet a multban tényleg elért, de a mely törvényes önállóságunkba ütközött; a nemzetnek pedig le kellett mondani ama közöségnek negatiójáról, mely a valóságban megvolt, csupán törvényeinkben nem létezett.

A jogi állapotok és a tényleges állapotok amaz óriás ellentéte, mely a multakat jellemezte, szükségképen vonja maga után a kiegyezési mű értékének kétféle elbírálását. Ha a Corpus iuris szempontjából tekintjük azt, visszaesést kell benne látnunk, régi jogokról való lemondást, közös intézmények megteremtését. Ha a tények szempontjából nézzük, rendkívüli előhaladást látunk benne a függetlenségnek annyiszor declarált, de valójában századokon át el nem érhetett célja felé. A Corpus iuris szempontjából e kiegyezés által egy teljesen önálló állam közös ügyeket, közös intézményeket teremt s egy más idegen állammal szoros kapcsolatba lép. A tények szempontjából a kiegyezés megbontja a birodalmi egységnek tényleg fennállott szervezetét, annak egy részét hagyva meg, azt az egy részt is birodalmiból közössé teszi. Valóban veszteség ez a jogok szempontjából; a tények szempontjából valóban nyereség.

Ha valaki jogot formál egy birtokhoz s ebbeli joga kétségtelen, de ép oly kétségtelenül mutatja a tapasztalás, hogy e jogot beláthatatlan időig érvényesíteni nem lehet, ha ilyen körülmények között az illető a birtok tényleges urával oly egyezséget köt, mely szerint a birtok egy részét azonnal tényleges birtokába veheti, ha ennek fejében a birtok többi része iránti perléssel fel fog hagyni: a kötött egyezés szint így kétféle módon bírálható. A gazda azt fogja mondani, hogy megnyerte birtokának egy részét; az ügyvéd azt fogja mondani, hogy birtokának egy részét elveszítette. Az egyezséget kötő azonban nyilván úgy fog gondolkodni, hogy birtokának egy része is többet ér, ha tényleg az övé, mint az egész birtokhoz való azon egész joga,

mely csupán ügyvédjének, de neki nem biztosított megélhetést.

A kiegyezés által ekkép az Ausztria és Magyarország közötti viszonyra nézve nyert kiegyenlítést a jogi állapotok és tényleges állapotok közötti azon nagy ellentét, mely közéletünket a multban más téren is annyira jellemezte. Meg volt ez az ellentét a XIX. század elején a belpolitikai életben is. Alkotmányunk szerint aristokratikus állam voltunk, de ez az arisztokratia a tényleges viszonyok szerint közéletünkben a demagógiának nagy teret nyitott. A vármegyék tanácskozási nyelvének magyarrá tételével s azon egyébiránt újabb keletű elvnek, mely a szavazatok mérlegelését parancsolta volt, a bocskoros nemességnek a közéletbe való bevonása által egy vagyon és műveltség nélküli elem nyert rendkívüli befolyást. (Lásd Wirkner: *Élményeim.*) Ez voltakép egy nagy választói reformnak felelt meg, a census óriási fokú leszállításának. Pedig az alkotmányos aristokratikus elv ugyanaz volt, a mi régen: *Una et eadem nobilitas*. A nemesség egy részének elszegényedése, tehát a tényleges viszonyok változása, idézte elő ezen állapotot, mely aristokratikus elvek mellett demagog elemnek adott erőt. Széchenyi szerint a negyvenes években a vármegyei gyűléseken főként ez az elem dominált s épen a nemesi birtoknak örökösödés útján való elaprózódása ellen s így ezen demagog elem szaporodása ellen indítványozta a minimumot. Ha a jogi és tényleges állapotok között való eme rendkívüli nagy ellentétet figyelmen kívül hagyjuk, reform-korszakunk közéletének egész természetét félreismerjük s a vármegyei közgyűlések politikai mozgalmaiban mutatkozó féktelenségeket alig tudjuk megérteni. (Kossuth agitatója sikerének magyarázatánál sem hagyhatjuk e tényt figyelmen kívül.)

Az 1848. választási reform elvileg ugyan demokratikus, de tényleg nagy mértékben oly elemeket hozott be az alkotmány sánczaiba, melyek a bocskoros nemességnél vagyon és műveltség szempontjából magasabb színvonalon állottak. Ennek bizonyossága, hogy a régi nemesi jogon szavazók kategóriáját külön is fönn kellett tartani azok szá-

mára, a kik a vagyon és értelmi census megkívántató mértékét meg nem ütötték.

Az a nemesség, mely a Corpus iuris szerint egységes és egyenlő volt, valójában különböző osztályokra volt föl-bomolva. A nagy nemzeti küzdelmekbe belejátszik ezen osztályok érdekeinek ellentéte is; azok, a kik azt hiszik, hogy az osztályharcz elmélete oly tényre mutat rá — tulajdonképpen általánosítva és egyoldalúlag magyarázva azt, — melyet régibb conservatív politikusok nem ismertek, olvas-sák el a genialis Dessewffy Aurélnak a bécsi kormányhoz intézett emlékiratát és abban, mint egyes czikkeiben is, a reform mozgalmak indokainak oly reális és hű képét talál-ják, a melyet Kossuth pathetikus áradozásai közt hiába keresünk. Csodálatos, hogy éppen egy conservatív politikus látja meg a nemzeti küzdelmekbe belejátszó osztályharcz motivumait, mint Németországban is Bismarck, a nagy con-servatív, ugyanazon reális szempontból nézve az eseménye-ket, mint a socialismus képviselői, találkozik velük abban a gondolatban, hogy a polgári doctrinair liberalismus nem képvisel erőt s csak két igazán reális erő van: imperialis-mus és forradalom. Bismarck és Lassalle egyaránt meg-egyeznek abban, hogy az alkotmányos conflictus voltaképpen sohasem a jog kérdése, hanem mindig hatalmi kérdés csupán. Éppen ez a felfogás nem tudott gyökeret verni köz-életünkben hosszú ideig és Ausztriához való egész viszonyunk mindig a jog és igazság s nem az erőviszonyok szempontjából mérlegeltetett. Megrontotta ez a gyakorlati politikát is, de az elért eredmények objectiv történelmi megítélését is lehetetlenné tette. Mert azt, a mit elértünk, régi irreális jogaink szempontjából bírálva el, mindig szükségkép keveslettük, nem gondolva meg, hogy az a jog volta-kép nem tény, hanem a nemzet vágyakozása csupán. A tény-leg elért eredményeket nem a multban elért tényleges ered-ményekhez viszonyította a közvélemény, hanem a multban kinyilvánított óhajtasokhoz és jogigényekhez. A nemzeti függetlenségnek hosszú idő múlva s nagy munkával elér-hető célját már régen elértnek tekintették s éppen azon lépéseket, melyeket elérése felé tennünk sikerült, vissza-

lépésnek declarálták. Valóban visszalépés is az. Az ábrándok világából a valóság világa felé.

Valamint Ausztriához való viszonyunk kérdésében és valamint (annak idején) aristokratikus alkotmányos elveink kérdésében: akként az ország belső nemzeti egysége tekintetében is más a Corpus iuris világa és a valóság ismét egészen mást mutat.

Magyarország törvényhozása nemcsak ahhoz az elvhez ragaszkodott folytonosan, hogy Magyarország önálló független állam, mely semmi más országnak alávetve nincs; hanem mindig ép oly következetesen az egységes magyar politikai nemzet alapelveihez ragaszkodott. A nemzeti eszmét fönntartotta ki- és befelé egyaránt és az ezzel ellenkező tényeket — jogilag igen helyesen — csupán csak sérelmeknek tekintette. A sérelmes tényeknek nagy sokasága azonban s azoknak állandó jellege az elvileg független és egységes Magyarország képét idővel egészen átváltoztatta. A függetlensége ellen jövő támadások nem csupán külső erőszak formájában jelentkeztek, melynek nyomasztó hatása ellenére, az ország állami jellege intact maradt. Törökország, külső erőszak, elfoglalva tartotta Erdélyt, de állami egyéniségét egyébként nem alterálta. Ausztria beolvasztó politikát csinált s birodalmi (mindnyájunk közös ügyeit intéző) intézményeket szervezett. Birodalmi hadsereget, melybe a mi katonaságunk is be volt olvasztva; birodalmi külügyet, mely a mi nemzetközi érdekeink felett is rendelkezett; birodalmi pénzügyet, mely a Magyarországból befolyó összeget a monarchia többi államaiéval együtt központilag kezelte; birodalmi hitelügyet, mely óriási államadósságokat, bankjegy kibocsátásokat és devalvatiókat a monarchia minden államának közös kárára csinált; birodalmi vámügyet, mely mindannyiunk kereskedelmi és gazdasági érdekeit központilag egységesen s birodalmi szempontok szerint kezelte.

Ugyanaz a bécsi politika, mely állami jogainkat ekkép intézményesen megcsonkította, mely ezen intézményeknek állandóságot adott s azt, a mi közjogi önállóságunk szempontjából csupa sérelem, folytonosan ható tényezővé tette: az ország belső nemzeti egységét ép úgy aláásta.

Az a kérdés, melyet ma nemzetiségi kérdésnek nevezünk, a közjogi kérdésnek s voltaképen Magyarország függetlenségének egyik vonatkozása csupán. A közjogi kérdés az, a mi itt is megnyilatkozik.

Mindazon támadások, melyek Magyarország függetlenségét előbb a török, majd a német hatalom által érték, rést ütöttek a magyar nemzet politikai egységén is s a Habsburgokkal való összeütközések e rést még csak tágitották. A török pusztítások egész magyar vidékeket néptelenítettek el, nemcsak az ország déli részében, hanem a felvidéken is. Délen helyükbe szláv jövevények költöztek vagy német telepítvényesek; a felvidéken szintén szláv és részben német foglalta el helyüket. Később a Habsburgok vallási fanatismusa — mely egyszersmind a birodalmi egység eszméjét szolgálta — szintén számos magyar falu népét kényszerítette lakhelyének elhagyására, s az ő helyüket is idegen nép foglalta el. A török elleni védelemre szervezik a határőrvidéket is s annak külön katonai szervezésével Magyarország minden részének újra egyesülését megakadályozzák. Erdély is török kézről a Habsburgok uralma alá jutva, Magyarországtól továbbra is elszakítva maradt. Önmagában nem bír megállni a bécsi befolyás ellen s keblében a divide et impera elve érvényesül. Államot alkot az államban a szász universitás s a politikailag jogtalan oláh jobbágyság földesurával szemben támogatásban részesül.

Mialatt tehát Magyarország törökkel és némettel szemben a maga állami létéért küzdött, az erőviszonyok kedvezőtlenége folytán nem csak állami függetlenségét, hanem belső nemzeti egységét is elvesztette. És azon alkotmányos conflictusokban, melyek valóban nem jogi kérdések, hanem hatalmi kérdések csupán, a Habsburgok mindig éltek azon előnnyel, mely számukra abból a körülményből keletkezett, hogy a fennállásunkért folytatott nehéz harcokban a magyar nemzet alkotó elemei részben megváltoztak s hogy a nemzeti egység nemcsak külsőleg rontatott meg mesterséges szétdarabolás által, hanem ezen szétdarabolt részek némelyike egészen idegen s néha ellenséges irányú, gyakran bécsi befolyás alatt álló volt. Az ország integritásának kér-

dése a határőrvidék és Erdély szempontjából egy időben voltaképen a nemzetiségi kérdésnek akkori formája volt s a nemzetiségi kérdés égetővé válása mindig a közjogi conflictus egyik megnyilatkozása.

Midőn a Magyarország alkotmányos önállósága sérelmével megteremtett birodalmi egység intézményeiről beszélünk, a bécsi központi hatóságokon kívül sohasem szabad elfelejtenünk Erdély elszakítását s Bécsből irányított alkotmányellenes kormányzatát; nem szabad elfelednünk a külön politikai egységként szervezve volt és támogatott szász universitást; nem szabad elfelednünk a határőrvidéket, mely tőlünk elszakítva, minden tekintetben Bécsből kormányoztatott s így a birodalomnak egy darabja volt; nem szabad végül elfelednünk, hogy (nagyobbára német) városaink a bécsi udvari kamara által igazgattattak s így szintén birodalmi kormányzat alatt állottak. A birodalomnak a nemzetiségekkel való ezen szoros contactusa, az a körülmény, hogy a nemzetiségek egy része valósággal bele volt illesztve a birodalomba: a régi Magyarország legjellegzetesebb vonásai közé tartozik s a nemzetiségi kérdés közjogi jelentőségét a multban is nyilvánvalólag megmutatja. II. József idején Erdélyben, az 1790 iki országgyűlés idején a szerbek között s 1848-ban és azután a szerbek és oláhok s szászok magatartásában ez az érintkezés nyilvánvaló. Ők itt a birodalomnak visszamaradt csapataikép viselkedtek.

A nemzetiségi kérdés mai állására nem csupán e közjogi kapcsolat hatott ki s el kell ismernünk, hogy annak állására más körülmények is hatással voltak. Az erdélyi oláhság nagy fajgyűlöletébe kétségkívül erősen belejátszott az osztálygyűlölet s bár ez ellentétet a kormány s a katonaság szította is: az erdélyi nemesség szűkkeblősége annak objectiv alapot adott. A magyarországi románság barátságos magatartása 1848-ban a románok és szerbek amaz egyházi viszálykodásából magyarázható, mely onnan ered, hogy a görögkeleti románság a gör. kel. szerbek által elnyomottnak érezte magát. De már a szerbek ellenséges magatartásának magyarázatánál nem hagyhatjuk figyelmen

kívül a határőrvidék azon intézményét, melyben a szerb ezredek egyenesen Béctől függtek s magyar hatóságnak és magyar szellemnek nem láthatták nyomát, Bécsből pedig támogatva látták Horvátország elégedetlenjeinek délszláv ábrándozásait.

Hogy a tótok barátságos magatartása mennyiben a faj békés jellemének kifolyása s mennyiben járult hozzá az a körülmény, hogy őket a vallás megosztatja s magyar felekezetekkel egyesíti, alig eldönthető. De bizonyára van benne része azon körülménynek is, hogy nem voltak a magyar államtól úgy elszakítva s külön szervezve, mint például a határőrvidék, sem földesuraikkal szemben úgy felbízttatva, mint az erdélyi oláhság annak idején.

Városaink, melyeknek lakossága főként idegen nyelvű volt, nemcsak közvetlen bécsi kormányzat alatt állottak, hanem a reform-országgyűléseken is ennek a hatalomnak érdekeit szolgálták.

Külön szervezve vagy szervezetlenül, az ország integritásának vagy belpolitikai önállóságának vagy az osztályok közötti békességnek megsértésével Bécsnek támogatására bizvást számítottak. Mert ők birodalmi szervek voltak Magyarország határain belül. Valahányszor a birodalmi egység szorosabbá tételét megkísértik, e szerveknek szerep kínálkozik, s az 1848-iki törvényhozók tévedése ép abban állott, hogy midőn a Bécsben levő birodalmi szervek egy részét megszüntetni kívánva, a monarchia létföltételei és Európa érdekei ellen követtek el támadást, oly reactiót idéztek elő, mely harcra szólította ellenünk a birodalomnak Magyarországon levő szerveit — a horvátokat, a határőröket és a nemzetiségeket — melyek régi erejükben fönnállottak. Mert az 1848-iki törvényhozás a nemzet egységét ép úgy, mint a nemzet függetlenségét declarálta ugyan, de valósággá tenni nem tudta, és sem Horvátországot, sem a határőrvidéket, sem az erdélyi szászokat és románokat nem birta a magyar állam igájába hajtani. A forradalomra következő időszaknak a birodalom egységét célzó kísérletei is mindig úgy számítanak az elégedetlen nemzetiségekre, mint a birodalmi egység megbízható szerveire. A márcziusi alkotmány

is ebből a szempontból indul ki, a szerb vajdaság szervezésénél, s Erdély és Horvátország tökéletes elszakításánál; de már Saguna azon kérésében, hogy a monarchiabeli összes románokat egyetlen korona-tartományba egyesítse, az osztrák kormány is meglátta azon veszélyt, melylyel a nemzetiségi egyenjogúság elve a monarchiát fenyegeti. Az 1863-iki erdélyi országgyűlés is világosan mutatja, hogy a nemzetiségi kérdés a közjogi kérdésnek egyik vonatkozása. Az alacsony census megállapítása, a választókerületek aránytalan beosztása, mind az oláhság és szászok erősítését és az ő erősítésük mind a birodalmi egység érdekét volt hivatva szolgálni.

A szász universitas például — melyben a kevesebb számú szászság az oláhság felett suprematiát gyakorolt — annyira a birodalom magyarországi részének érezte magát, hogy a Reichsrath által elfogadott törvények egész sorát a szász universitasra nézve kötelezőnek nyilvánította.

Rannicher pedig kijelentette, hogy a szász universitas az erdélyi országgyűléshez oly viszonyban áll, mint a szűkebb Reichsrath a tágabbhoz; az adó- és ujonczmegajánlás ügye közös ügynek tekintetik.

Eme felfogások bizonyítják leginkább, hogy az állam nemzeti egységének sérrelmei mint váltak az ország önállósága szempontjából is sérelmesekké.

A szász universitas elismerte az októberi diplomát és a februári patenst; 1862-iki feliratában kéri az oláhok egyenjogúsítását s kéri, hogy külön oláh nemzeti közigazgatási terület hasittassék ki oly módon, hogy annak nemzeti jellege az államélet minden viszonyában kidomboríttassék. (L. *Siebenbürgen u. die österreichische Regierung in den letzten vier Jahren*. Leipzig, 1865.)

Kész ehhez hozzájárulni a szász universitas, de bizonyos szász községeknek az ő területéhez kapcsolása fejében. A kormány intencióinak ez megfelel. Az erdélyi országgyűlést oly módon kell tehát összeállítani, hogy a tervet elfogadja. Öt erdélyi vármegye oláh főhivatalnok kezében volt, ezeknek támogatására is számíthattak. Az octroyált választási rendszer alapján magának Erdélynek több válasz-

tója volt, mint a monarchia összes többi tartományainak együttvéve. Ily alacsony census mellett s oláh vidékeknek magyar vármegyékhez való csatolásával meg nem elégedve, a szász városok a szász székektől elválasztattak s önmagukban annyi szavazatot kaptak, mint a mennyivel azelőtt a székekkel együtt birtak. A kerületek beosztása ugyanazon czélt szolgálja: a magyarságot akarja háttérbe szorítani. Így érte el a bécsi kormány azt, hogy bár a székely székek s városok, és a magyar városok is — pár kivétellel magyarokat választottak. Számuk 44-et tett ki. A vármegyék 33 képviselője közül csak kettő volt magyar.

A magyar és székely képviselők kénytelenek voltak passivitásba lépni. Ez az országgyűlés küldött a Reichsrathba követeket; a nemzetiségeknek adott minden jog a birodalmi egység fegyvereinek bizonyult.

Az 1867-iki kiegyezés megalkotóinak a nemzeti egység kérdésében ugyanazon feladatai voltak, mint a nemzeti függetlenség kérdésében. Valósággá kellett tenni, a mi régóta már óhajtas volt csupán. Alkotásaikkal szemben pedig e téren is ugyanazt az elvet kell alkalmaznunk, mint Ausztriához való viszonyunk szabályozásának megítélésénél: mérlegelnünk kell, mennyi a tényleges haladás.

Mert ha a Horvátországgal való viszonyunkat szabályozó törvényt és annak létrejövése módját a nemzeti egység abszolút szempontjából vizsgáljuk csupán; ha ugyanezen óhajtandó, de a multban hosszú időn át érvényesíttetlenül maradt elv alapján bíráljuk el a határőrvidék s a polgárosítás létrejövételének módját és feltételeit; ha ugyanezen elvont eszméből kiindulva bíráljuk el az 1868-iki XLIV. törvénycikket: akkor egyiket sem fogjuk kielégítőnek találhatni. Ép oly visszaesést jelentenek a nemzeti egység — régóta nem létező — eszményétől, mint a milyen határozott előhaladást a nemzeti test amaz eldaraboltságához képest, mely századokon át tényleg mutatkozott.

De ha azt, a mi vágy volt csupán, valóságos ténynek vesszük, anachronismusba esünk, a közelmult elvesztett dicsőségének tekintve azt, a mi munkásságunknak csak a távol jövőben elérhető eredménye lehet. És akkor történelmünk

menetének, nemzeti fejlődésünk irányának egész képét meg-
hamisítjuk, a reménytelen hanyatlás képét mutatva föl ott,
hol a lépésről-lépésre haladó folytonos fejlődés ténye nyil-
vánvaló.

Magyarország egykor önálló és független állam volt
nem csak jog szerint, hanem a valóságban is. Egységes
szervezetben, egységes politikai nemzet volt az, mely itt
uralkodott. Az európai helyzet alakulásai e nemzeti függet-
lenséget aláastak s e küzdelmekben az állam területi és poli-
tikai egysége is elveszett.

Az európai viszonyok kedvező alakulása lehetővé tette
az ország függetlenségének helyreállítását és a dynastiával
való egyetértés útján a nemzet területi és politikai egysé-
gének helyreállítását. A bécsi centralisatiónak Magyarorszá-
gon levő birodalmi szervei különálló szervezetüket elveszí-
tették, Béctől közvetlen függésben többé nincsenek és alá-
rendeltettek a magyar államnak. A kiegyezés csak e szer-
vezeteket szüntethette meg; maguk a nemzetiségek a mul-
tak viszontagságos eseményeinek emlékeiképen itt marad-
tak. És valahányszor kiújul a közjogi harcz király és nem-
zet között: a birodalmi eszme e régi szervei ismét föléled-
nek s újból való megerősödésüket remélhetik.

A birodalmi egységnek Bécsben levő szerveit a kiegye-
zés teljesen átalakította s a paritás elvének erejénél fogva
birodalmi szervekből közös szervekké tette.

A teljes paritástól még igen távol vagyunk, de még
távolabb vagyunk végre attól a birodalmi egységtől, a mely
jogaink és törvényeink ellenére ugyan, de a valóságban
tényleg századokon át fennállott s a mely egységes osztrák
birodalmi szervezetben egyesítette a monarchia hadseregét,
külügyét, pénzügyét, hitel-, vám- és bank-ügyét. Még távo-
labbra vagyunk végre attól a birodalmi egységtől, melynek
hívei Magyarország belső nemzeti egységét, jogaink, törvé-
nyeink ellenére, de valójában tényleg megtörték, magá-
ban a nemzet testében organisálva a birodalmi egység szer-
vét, közvetlen kapcsolatba hozva s ellenünk szervezve orszá-
gunknak nemzetiségileg legexponáltabb részeit.

Az ország függetlensége s az ország belső nemzeti egy-

sége mindinkább valóra kezd válni, hosszas nagy küzdelmek után. Azt, a mit régen elvesztettünk, lépésről-lépésre hódítja vissza egy céltudatos politika által vezérelt nemzet legjobbjainak komoly, kitartó munkássága.

Attól az időtől fogva, midőn Széchenyi István fölébresztette álmából a nemzetet s a Corpus iuris ábrándvilágából a tények világába vezette át, Magyarország függetlensége és egysége ábrándképből mindinkább és inkább valóra válik. Minden nemzedék dolgozott e nagy munkán; teljes befejezésétől még mindig beláthatatlan távol-ságban vagyunk.

A vezető államférfinak lépésről-lépésre kell e nehéz úton haladnia. Régi ellenséges erőkkel folyton küzödni.

Az hogy ezen tényezőket el nem ismerte a Corpus iuris: a legyőzendő akadályokat könnyebbekké még nem teszi. Hisz éppen az, hogy jog, törvény és igazság ellenére is századokon át képesek voltak érvényesülni, mutatja leginkább, mily nagy s a viszonyok mélyében gyökerező volt erejük.

Ezen tényezőket legyőzni csupán lassú, céltudatos, lépésről-lépésre haladó politikai munkássággal lehet. Minden nap egy lépéssel előre; nulla dies sine linea.

De ha a lépéseket, melyeket a valóság világában előre teszünk, hátralépésnek declaráljuk s egy ábrándvilág képzelt eredményeinek mértékével mérjük: a realis politika helyes értékelésének minden követelményével ellentétbe jutunk. Akkor a negatio több lesz előttünk, mint a positiv alkotás s a szó embere a tett emberénél értékesebb.

Ez a felfogás maga képes a fejlődés és haladás menetet megakasztani.

Mert a politikusnak a tényekkel kell számolnia s feladata az alkotás. Ha azonban azt, a mit még csak ezután kell kivívni, úgy tüntetjük fel, mintha birtokunkban lett volna még nemrégén is; ha azt, a mi csak jog volt, való-ságos ténynek tüntetjük fel: félreismerjük a reális erőviszonyokat. És ha az ország függetlenségének és egységének kivívását úgy tüntetjük fel, mint a mi nem az erőviszonyoktól, hanem saját elhatározásunktól függ csupán: oly

képtelen világnézletet terjesztünk, melynek alapján lehetetlen a positiv alkotás.

De a dolgoknak ilyenén feltüntetése a nemzet politikai ítélőtehetségének fejlődésére is visszahat s absurd következtetésekre vezet.

Ha egy politika értékét nem az adja meg, hogy a tényleges viszonyokon mennyit lehet általa tényleg javítani, hanem az, hogy egy ábrándvilág illúzióihoz mennyivel áll közelebb: akkor a nemzeti nagyság realis útja helyett annak oly idealis fogalmához jutottunk, melynek alapján annak minden híve méltán mondhatja el: «Az én országom nem e világból való».

És ha nem a politika kivihetősége, hanem annak mérészsége lesz hirdetője hazafiságának kriteriuma: akkor a hazafiság és az államférfiúi bölcsesség egymással szükségképp fordított arányban áll.

RÉZ MIHÁLY.

.HÁROM HÉT EGYIPTOMBAN.

Második és utolsó közlemény.*)

Délután 4 órakor, 20 órai utazás után megérkeztünk Assuánba (a görög Syenébe). Eddig hatolt valamikor útjában Herodotos is. Milyen utazás lehetett az a maihoz képest!? Elhelyezkedünk a legfényesebb hotelben, az igazi angol kényelemmel berendezett Katarakta-hôtelben, mely az óriási gránittömböktől ellepett Nilus fölött maga is gránitsziklákon emelkedik. Csodás egy környezet, feledhetetlen kép! A hotel pompás terrasse-áról kitekintve a páratlan panorámára, jobbra magunk alatt látjuk a Nilus partját szép, fehér ház-sorával szegélyező Assuánt; fölötte amphitheatrálisan emelkednek a gránithegyek. Előttünk a Nilus egyik megszűkülő ága, szemben a karcsú pálmákat lengető szép Elephantine szigete az átkaczérkodó Savoy-hóttel; balra a széles Nilus kisebb szigetekkel és gránitszirtekkel borítva: igazi vaskapú. A Nilus túlsó oldalán közvetlenül a lybiai sivatag hegyei és homoktengere. Nem állhattuk meg, hogy mindjárt át ne csolnakázzunk Elephantine szigetére, honnan viszont az Assuánra való kilátás remek. A hotelnek arab stílusban épült hatalmas kupolatermében, villanyvilágítás és kitűnő kiszolgálás mellett élvezett kifogástalan ebéd után (a saisonban különben kötelező smoking vagy frakk kényszere nélkül) a hotel terrasse-áról élveztünk egy feledhetetlen hangulatú estét. Sohasem tapasztaltam ilyen bámulatos környezetben olyan magasztos csendet,

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 398. számában.

olyan ünnepies nyugalmat. Az «Über allen Gipfeln ist Ruh'!»-nak nagyszerűbb, tökéletesebb megérzékítése el sem képzelhető. S a mint az esti szürkületben lassanként eltűnedeznek a sajátyszerű körvonalak s átveszik a békák csendes birodalmukat, egy gondolat és egy érzés veri föl lelkünk nyugalját: annak az óriási távolságnak érzése, mely honunktól, otthonunktól és szeretteinktől elválaszt. «Izenő szó oda nem hat, követ onnan hirt nem hozhat.» Dehogy nem! van telegraph, az igaz, hogy — nem olcsó! De ha rossz hírt hallanánk, mennyi időbe kerülne a haza jutás!? «El ti, komor képek!» Inkább örülünk, hogy idáig eljuthattunk; hiszen sokkal boldogabbak vagyunk azoknál, a kiknek a telet Assuánban lehet és kell tölteniök, hogy beteg tüdejük gyógyulást nyerjen ebben a miasmától ment, csodás, száraz levegőben.

Másnapra volt kitűzve egyik legérdekesebb s viszont leg-szomorúbb kirándulásunk Philæ szigetére, mely már Nubiában fekszik. Vasúton mentünk Schellâlig, a hol a vasúti vonal egyelőre véget ér (csak Wadi Halfánál van ismét vasút) s onnan csolnakokon Philæ-re. Csakhogy a sziget sehol sincs, a Katarakta fölött épített nagyszerű Nilus-gát nemcsak a természet alkotta igazi vízesést szüntette meg s pótolta a maga mesterséges átömlesztésével, hanem a szép Philæ szigetét is annyira elborította a szántóföldek számára megduzzasztott Nilussal, hogy a szigetből semmi sem látszik, csak a remek Isis-templom áll ki mintegy derékig a vízből, hirdetve az egykori szépséget, nagyságot és a közel álló elkerülhetetlen pusztulást. Csolnakunk csak ügygyelbajjal juthat a templom közelébe, kiköt a templom emeleténél, ott kiszállunk s vigyázva bejárhatjuk a pylonok, templomfalak felső részeit, onnan beláthatjuk a remek oszlopsorokat. Hathor, az egyiptomi Venus templomát, Hadrianus kapuját s a Kioskot, a Nilusnak ezt a bájos páholyát vagy loggiáját; de mindezt minden oldalon a Nilusnak különben áldást, most pusztulást jelentő árjai csókdossák halálra. Philænek, a Nilus gyöngyének és a rajta levő remek templom-maradványoknak el kell pusztulniuk a zsarnok cultura parancesszávára, mert több kenyérre van szük-

ség. «Und der lebende hat Recht!?» Több tervet vetettek már fel, hogyan lehetne megmenteni Philæ művészeti kincseit az iszapos ár rombolásától. Hír szerint a német császár ajánlatott tett, hogy az egész templomcsoportot Elephantine szigetére hordatja és ott állíttatja fel régi alakjában. Nem tudom, komolyan foglalkoznak-e a tervvel, de azt hiszem, hogy kivitele egyrészt óriási nehézségekkel járna, másfelől Elephantinének ilyenén feldecorálása — a benne rejlő hazugság miatt — kétes értékű lenne.

Délután egy kisebb társaságban — a prágai cseh egyetem tanáraival — kilovagoltunk, természetesen számárháton; megnéztük a régi gránitbányát, melyből az egyiptomi pharaók az épületekhez és szobrokhoz szükséges óriási gránitdarabokat törették. A gránittörő munkások egy vonalban lyukakat vágtak a sziklába, beléjük fa-ékeket vertek és e fa-ékeket meglocsolták; a megdagadt fa-ékek aztán fölrepesztették a körülékelt gránitdarabokat. Egy 28 méter hosszú s több mint 3 méter széles darabot körülékelve ott hagytak; azon világosan láthattuk eljárásuk módját. Hogy ilyen óriási kődarabot hogy' tudtak helyéből kiemelni és tova szállítani, arra nézve is fogalmat nyertünk, mert alkalmunk volt egy pár helyen nagyobb kődarabok továbbvitelét megfigyelni. Pálmafa rostjaiból font erős kötelekkel jól körülcsavarva hengereken gurítják s mint minden közös dolgot, erőfeszítést kívánó munkát közös énekszóra, rhythmikusan végeznek, úgy itt is minden mozdulatuk, még a közben eső tétlen mozgásuk is, rhythmusra megy. S ez ezer meg ezer éves hagyomány: mintha csak a pharaók szolgálatában álló népet látnók, a mint a pyramisok köveit összehordja. Hisz az ő helyzetük nem sokat változott: urikat akkor pharaóknak, ma angoloknak hívják; akkor pyramisokat emeltek, obeliscusokat és szobor-colossusokat állítottak, templomokat építettek óriási kövekből, s ma ugyanarra a rhythmusra kiássák a föld alól őseik verejtékes munkáját.

A városnak, tartva útba ejtettük a cigánymódra a városon kívül sátorozó bischarinok nyomorúságos tanyáját, de még számárháton se maradtunk volna biztosságban a sűrűbodros hajú, baksist kunyoráló bischarin gyerekek támadá-

sától, ha rhinocerosbőrből való egyiptomi pálczáunkkal jobbra-balra nem hadonászunk. Azután a várost és mindenféle nubiai és abyssiniai specialitásokat áruló bazárját néztük végig, alkudoztunk és vásárolgattunk krokodilusbőrtokkal ellátott töröket és más effélét, a kitömött krokodilusokra azonban nem pályáztunk, mégis csak kellemetlen máhla lenne Európáig!

Assuánban töltött harmadik napunkat a tulsó parton levő herczegsírok megtekintésére szántuk. Ezek már nem pyramisok, hanem aknaszerűleg sorban a mészkőszikla oldalába vannak bevágvva és a Kr. előtti 2000-ik év körüli időből való elephantinei herczegek és más előkelő emberek múmiájának sírházául készültek. Fölfedezésük nem volt könnyű, mert — nyilván fosztogatóktól tartva — a nyilást mindenütt elrejtették. Az ilyen sírokat úgy fogták fel, mint alvilágot. A meghalt pharao lényegileg egyesül Re napisten-nel s éjjel a nap hajóján megy az alvilágon át. Ez az utazás aztán minden részletével el van beszélve, le van rajzolva a sír falain. Legérdekesebb a 31. számú, Si-renpovet herczeg sírja. Ebben a pilléres terem magából a sziklából kivágvva mintegy legősibb typusa a háromhajós templomnak. A halottnak több ábrázolása ma is világosan mutatja a rajz megkönnyítésére készült vonalhálózatot. Mint mindenütt a sziklába vágott sírokban, itt is megleptek bennünket a falakat borító festmények és írások romlatlanul ép, friss színei: mintha csak most ment volna rajtuk végig a festő ecsetje.

A lybiai sivatag süppedékes homoktengerében egy fél-óraig gyalogolva feljutottunk a legnagyobb kopt kolostor, Szent Simon várszerű kolostorának nagyszerű kilátást nyújtó romjai közé. Háromhajós templomában érdekes, de romlásnak indult régi freskók vannak.

Délután 5 órakor hagytuk el a szép Assuánt. Csolnakokon kellett a város előtt horgonyzó Cook-gőzösig mennünk, mert a Nilus ott alacsony vízállás mellett nem hajózható. Hogy a benszülöttekben mennyire kifejleszti a ravaszságig menő élelmességet az idegen-forgalom, arra jellemző a velünk történt eset. A társaság vagy tíz csolnakon indult

a gőzös felé, mindenki abban a tudatban, hogy a Cook által oda rendelt csolnakon megy s így legfeljebb egy piasternyi baksisba kerül a dolog. A mi négy evezősünk azonban közel a gőzöshöz megáll és kéri a szállítás díját. Mi Cookra hivatkozunk, a legszájasabbik azt hangoztatja, hogy ő nem tartozik Cookhoz. Fejenként 5 piastert követel. Azt mondom neki, hogy majd a gőzöshöz megkapja a díját a Cook dragománjától. Nem áll rá, inkább visszamegy. Menjen! Visszafordul s néhány perczig visszafelé evez, csak mikor látja rendületlen nyugal munkát, akkor adja meg magát, megfordul és elszállít a gőzösig. Díját megkapja, de büntetésül elesik a borra valótól. Általában a benszült lakosság az idegen fogalmát közvetlenül a baksissal köti össze; a nélkül a legcsekélyebb szolgálatot sem teszi, azért mindenre képes; az idegent megcsalni virtusnak tekinti. Az idegen vagy nembánomságból vagy járatlanságból «becsapatja» magát, a helyett, hogy nevelné, becsületességre és emberiségre szoktatná őket.

Remek útunk, kitűnő ellátásunk volt a Niluson Cooknak «Rameses the great» nevű luxusgőzöshöz egészen másnap estig, a Luksorba érkezésig. Bizony nem rossz gustus a téli saisonban egy pár hetet a Niluson Cook házigazda vendégeként tölteni. Az útbaejtendő nevezetességek megtekintése úgy kívánta, hogy éjjel hajónk egy helyben álljon s kora reggel induljon tovább. Így érkezünk reggel $\frac{1}{2}$ 6-kor a balparton fekvő Kôm-Ombóhoz. A Nilus partján közvetlenül emelkedő s most is teljes áttekintést nyújtó ptolemausi korból való templom két istenségnek, a krokodilusfejű Sobeknek és a sólyomfejű Haroërisnek volt szentelve. 1893-ban ásták ki. Még épebb és teljesen egységes az edfui Horus-templom. Tizenegy óra tájban érkezünk oda s számárháton $\frac{1}{4}$ órai utat tettünk a templomig. Horus napisten temploma, mint Róma, nem egy nap alatt épült. Csaknem 300 évnek kellett lefolyni, míg Kr. u. 57-ben teljesen elkészült. S mégis olyan egységes alkotás, mintha egy ember terve szerint és vezetése alatt épült volna. Az egyiptomi templom minden más e nembeli épülettől különbözik s mégis — a bolthajtáson kívül, melyet nem alkalmaz, — az ó-görög templom-

nak, vagy a római háznak vagy akár a keresztyén bazilikának csaknem minden elemét magában foglalja. A maga egészében csak akkor értjük meg, ha az egyiptomi ember szemével és képzeletével közeledünk hozzá; s ez a képzelet vagy felfogás nem is olyan elütő a mienktől. Az egyiptomi templom az isten lakóháza, megerősített vára. Ennélfogva általában megfelel a lakóház típusának. Három fő része van; 1. a három oldalról többnyire kettős oszlopsorral körített udvar, valóságos peristylum; közepén a nagy áldozati oltár, minő a görög aulában Zeus Herkeios oltára; 2. az oszlopos terem, mely az új birodalomban egy 3 hajós bazilika képét mutatja. A közbülső hajót nyílt papyrus kelyhű oszlopok tartják, az oldalhajókat alacsonyabb papyrus-bimbós oszlopok; 3. a Sekos, a szentek szentje, melybe csak a főpap vagy király léphetett be, az istennek és családjának tulajdonképeni lakása, nyughelye, mindenféle kisebb-nagyobb mellékhelyiségekkel, kamrákkal stb. Az egész templom erődítvényszerű; kőfal veszi körül, mely a homlokzatban hatalmas, magasra nyúló, felfelé vékonyodó * kapuzattá, pylonná alakul, két toronyszerű szárnynyá, melyeken természetes zászlóárboczok emelkednek. A kapuzat előtt két obeliscus és a templomot építő király colossalis szobrai. A bejárat fölött a nap szárnyas korongja. A falak mindenütt telidestele vannak rajzolva és írva, az oszlopok a királyok tetteit regélik hieroglypheikkel, melyeket 1821 óta, mikor rejtélyüket Champollion megoldotta, úgy olvas az egyptologus, mint a historikus valami középkori krónikát. Az egész templomban a Nilus völgye tükröződik. A templom tetőzete azonos a mennybolttal, ezért kék, és aranyos csillagokkal behintett. A padló azonos a földdel, melyből növények gyanánt oszlopok nőnek ki: papyrus-, lotos- vagy pálmaszár csukott azaz bimbós, vagy nyitott, azaz kinyílt virágú oszlopfővel, bámulatos változatosságban. S ott van a templom mellett a görög peripteros-ra emlékeztető kápolna,

* A Nilus iszapjából tapasztott házak ma is ferde faluak, mint a csatornák töltései, melyeken az egyiptomi ember első építészeti kísérleteit tette.

négyzetes cella nyílt oszlopcsarnokkal körülvéve. S a templom mindenütt valamely isten hatalmát és az őt tisztelő, általa megsegített pharao dicsőségét hirdeti. A bemélyített szélű reliefeken (relief en creux) száz meg száz alakban látjuk a pharaót, a mint istenének áldoz, istenével társalkodik, ellenségeit aprítja, vadállatokat irt, vagy a leigázott népek hódolatát fogadja. Az istennek épített templom csak ürügy, mely alatt a pharao saját emlékét, dicsőségét örökíti meg. De nem ritkán egy iránta ellenséges érzelmű utód következik, a ki lekalapáltatja elődje arczát s néha még istenét sem kiméli. Vagy jó a keresztyénség s «quod non fecerunt barbari, faciunt Barberini». Ennek a nyomai nagyon meglátszanak a szép edfui templomon is.

Délután 5 óra tájban az esnei Chnum-templomot néztük meg. Chnum az egyiptomiak kosfejű istene. Érdekeseke e ptolemæusi korból való templomon a római hatás nyomai, a különböző oszlopfők személyes alkalmazása. Egyiptomi pharaók costume-jében római császároknak arczképeit látjuk, kik egyiptomi isteneknek áldoznak.

Időnk már déltájban borongós lett, a mit igen jó néven vettünk. Esnében esni kezdett s 9 óra után valóságos záporban érkeztünk nilusi hajózásunk végpontjára, Luksorba, a mi Felső-Egyiptomban csodaszámba menő tünemény. S ez a záporosó annyira felüdítette a kissé már tikkasztó levegőt, hogy Luksorban töltött négy napunk derűje könnyen elviselhetővé, sőt kellemessé vált. Így sokkal jobban jártunk mint azok, a kik Felső-Egyiptom hó napjától tartva még a congressus előtt elvégezték ezt a kirándulást.

Luksori négy napunk is feledhetetlen lesz mindig előttünk. Az eddigieket is fölülmuló, pompás Winter-Palace-hôtel a Nilus partján, szemben a régi «százkapús» Thebe magas, sárga sziklafalai, a Luksor körül elterülő termékeny völgy, melyben már learattak, s a látott bámulatos alkotások olyan ensemble-t alkottak, melyről semmiféle leírás nem adhat fogalmat. A nap kelte, nyugta a tiszta, kék ég, a derült, tiszta körvonalak, a bámulatos színpompa és színváltozatosság, az újbold fölfelé fordult sarlója ☾, a csillagos ég ragyogása: mindez kimeríthetlen anyagot adott

szemünknek és lelkünknek. Nem is fogok hozzá, hogy rajzoljam a luksori vagy épen a karnaki templomok nagyszerűségét, a királyok és királynék sziklába vágott, villanyfényben úszó remek sírjait, reflectorokkal megvilágított mumiaiát, a két Memnon-szobor hangulatkeltő hatását, a Ramesseum grandiositását, a der-el-bahri-i meredek sziklafalak és oszlopcsarnokok, természet és művészet csodás harmóniáját. Hiszen egész könyvek kellenének, illusztráló képek egész sorára volna szükség, hogy csak halvány fogalmat is nyújtsanak egy rég letűnt és soha többé föl nem támadó kor csodaszámba menő alkotásairól. Az új birodalom alkotásai ezek, melyben Egyiptom a hyksosok kiűzése után világalomra emelkedik (Kr. e. 1600--1100-ig), az Aménophisok, Thutmosisok, Ramsesek és Sethosok kora, a XVIII., XIX. és XX. dynastiáé, mely a legnagyobbat produkálja, mire emberi erő és hatalom, emberi elme és kéz képes. Egy-két század nem is alkothatta volna meg a karnaki templomok óriási szabású, gigantikus telepét. Maga a nagy Ámon-templom 13 dynastia építőmestereit és vazallusait látta el munkával. Nagy csarnokának óriási oszloperdeje beillenék a világ nyolczadik csodájának.

Április 23-ikán délután 6 órakor váltunk meg Luksortól s vasútra ülve másnap reggel visszaérkeztünk Kairóba. Ismételve fölkerestük a gizehi pyramisokat, kirándulásokat tettünk a környékre s esténként egy jóraavaló, derék és ügyes magyar embernek, a bácskai Flaschnak ugyancsak látogatott sörcsarnokában élveztük az olcsó és jó bajor sört (a fogadóknak a sör meg a bor méregdrága!) és a kairói utcai élet élénk változatosságát s április 28-ikán reggel Alexandriába indultunk, hogy gőzösiünk indulása előtt annak megtekintésére is nyerjünk másfél napot. Magyarok most már csak ketten voltunk, mert Császár barátunk a kötelesség hívó szavára már nem időzhetett Kairóban, hanem mindjárt tovább folytatta útját. Alexandria nem közelíti meg Kairót érdekesség dolgában, kalmár szellemű nemzetközi kikötő város, mely kis különbséggel a Földközi-tenger bármely partján meglehetne, de azért nem sajnáltuk a neki szentelt másfél napot. A Grand Hôtel Abbat-ban jó ellátást

kaptunk. Kirándultunk a szép villa-városba, a tengerparti Ramlehba, megnéztük az assuáni vörös gránitból való 26 méter magas Pompeius-oszlopot* és a keresztyén katakombákat, de a legnevezetesebb látni való a szépen rendezett museum volt, mely különösen görög és római régiségekben gazdag. Maga az igazgató, Breccia professor kalauzolt át az általa rendezett termeken s megmutatta az ő restauráló műhelyét is.

Április 29-én, délután 5^{1/2} órakor megindult velünk régi hajónk, a kisázsiai partokról visszatért Salzburg, haza felé. Menekülő örményekkel tele érkezett volt Alexandriába. Míg mi Felső-Egyiptom csodáit bámultuk, az alatt mentek végbe a szörnyű kisázsiai vérengzések, a konstantinápolyi detronisatio és az új szultán trónralépése. Az örmények kiszálltak, a hajót utánuk alaposan desinficiálták, de azért volt utas elég, kivált a III. osztályban a Schönbrunn számára szállított több mint 100 flamingó, sok struccz, egy antilope, egy gazella és egy viziló szomszédságában. Tengerünk nagyon jól viselte magát, gyönyörű útunk volt. Olyan naplementét, minőt Zante szigeténél élveztünk, még soha sem láttam. Gyönyörű holdas éjjel haladtunk el Kephallonia és Ithaka között. A szép idő Brindisiig tartott. De a «turbidus Hadria» megint kitett magáért. Utolsó éjünk és napunk bórás és esős volt. Szerencsére jól megterhelt hajónk (egyebek közt 15000 zsák hagyma volt rajta) eléggé nyugodt maradt s bár néha egész fedélzetét elöntötték a hullámok, mi már edzett lélekkel túrtuk. Május 4-ikén, reggel 9 órakor Triestbe érkeztünk, s onnan Fiumén és a hóval ellepett Karszton keresztül nemsokára itthon, csaknem kályha mellett álmodozhattunk Egyiptom derült egeről, meleg napjáról, áldott tavaszáról.

CSENGERI JÁNOS.

* Ez a Pompeius nem a «nagy», hanem egy Kr. u. 300 táján élt egyiptomi praefectus, ki ez oszlopot Diocletianus ércszobra számára emeltette.

A REKESZEK.

Mr. Brock angol nyelvleczkéket adott a fiaimnak majdnem nyolcz éves koruk óta. Nem az úgynevezett keszeg angolok közé tartozik, inkább kövér, a kinek az ükapjára rá lehetne fogni, hogy talán még sertés volt Yorkshireben. Egyébként csak olyannak látszott, mint a többi angol, szerette a koczkás ruhaszöveteket, phlegmatikus volt és merev, pontos, mint egy chronometer óra, nem viselt sem bajuszt, sem szakállt. Viselt ellenben a vállain vagy negyvenkét évet, de olyan könnyedén, mintha csak harmincz volna.

A szerdát és a vasárnapot kivéve, mindennap négykor jött délután a nélkül, hogy csak egy perczet késett volna. Többnyire az előszobában vagy a folyosón találkozott Drache kisasszonynyal, a ki háromtól négyig volt elfoglalva a fiúknál, a német nyelvet adogatva be nekik kávé kanállal. Rendesen a következő párbeszéd folyt le köztük, míg Drache kisasszony fölvette felöltőjét vagy boáját s Mr. Brock levette köpenyegét — előre ki lehetett volna azt nyomatni:

— Hogy' van Miss Drache, hogy' érzi magát?

— Köszönöm, Mr Brock, elég egészséges vagyok, és ön Mr Brock?

— Hasonlóan, Miss Drache, biztosítom önt és igen köszönöm szíves kérdését. De mit szól ön ehhez az időhöz, Miss Drache?

— Azt hiszem... úgy látom, egy kissé hosszabbodnak a napok.

— Úgy, de az időjárás, nem tartja ön kiállhatatlannak?

— Óh Istenem, Mr Brock, nem is tudom, mit mondjak róla.

Dehogy mert volna Drache kisasszony rosszat mondani

ha csak az időről is. Egyedül állott a világban és nem volt szép. Ezért nem mert semmit. Az egyedüllét, az elhagyottság érzete félénkké teszi a leányt az élettől szemben s bátorságot kölesön csak egy helyen kaphatna: a tükörből. Bizony a szegény kis Drache inkább csunya volt, mint egy csutak s a ruha is csak úgy állt rajta, mintha villával volna ráhányva, de valamely különös szerénység sugárzott ki lényéből, mely rokonszenvessé tette; főleg a mosolya volt kedves és melegítő, mint a napfény.

Minthogy az ebédlőn kellett a fiúk szobájába keresztül menniök, ha egy kicsinyt tovább maradtunk feleségemmel vagy vendégeimmal az asztalnál, rendesen tanuja voltam a fent idézett párbeszédnek, mely mindég ilyen fecskeröptében pergett le és soha sem lett se színesebb, se bővebb. Csak ha az előszobában találkoztak, történt meg esetleg, hogy Mr Brock feligazította a kisasszony felöltőjét, télen kezébe adta a muffját, vagy lehajolt udvariasan, hogy a Miss Drache apró lábait belesegítse a kalucsniba.

De az idő megy, megy és a legközönségesebb léptei nyomán is virágok nőnek vagy keserőségek fakadnak. Hát egyszer csak felnőttek a fiúk, az egyetemre kerültek s miután most már a délelőttjük szabad lett, többet érvén a szabad délután a szabad délelőttnél, az egyik órát, a Mr Brock angol óráját áttették délelőtt tizenegyre azzal az indokolással, hogy plenus venter non studet libenter.

Bizony azért nem lett az angol nyelv könnyebb, mindössze annyi következett be, hogy Drache kisasszony nem találkozott többé Brock úrral, még ha egy kicsit tovább hagyta is csúszni az óramutatót, mint épen kellett volna. A szokott ajtócsöngetés nem hallatszott az óra végén, mint azelőtt és semmi a megszokott jelekből, a krákogás az előszobában, Brock úr kutyafejet ábrázoló botjának koppanása amint letette és a többi meg a többi. Olyan csendes, sivár volt Drache kisasszony számára a lakás, mint egy kriptá. Másrészt Brock úr is úgy érezte, hogy más levegő van a szobában. Köhécselt, gyakran köhécselt, miközben az angol feladatokat javította, végre azt kérdezte a fiúktól, nem vittek-e ki valamely butordarabot, mert valami mintha hiá-

nyoznék. Nem, nem, semmit sem vittek el, minden úgy van, mint azelőtt. És mégis egy nap mint másnap azon töprengett, mi hiányzik. Nem bírta kitalálni. A kis Drache szösze hajának az illata hiányzott a szobából.

És csak ment, ment az idő ezután is, a Drache kisasszony hajának illatát opiumszagú kékes füst váltotta fel a gyermekszobában (a fiúk a cigarettára kaptak már rá). Már szinte azt lehetett hinni, hogy minden elmosódott, szétfoszlott, midőn Brock úr egy esős napon a József-körút egyik megállójánál valamelyik tanítványához sietve, fölugrott a villanyosra s a kocsi szegletében megpillantotta a jól ismert orgonavirágos kalapot, alatta pedig a Drache kisasszony szelid arcát.

— Ah Miss Drache! — kiáltott fel meglepetve. — Hát nem csodálatos az, hogy mi most itt találkozunk?

Miss Drache a fejével bólintott, hogy valóban csodálatos.

— És hogy van ön, Miss Drache, ha szabad kérdenem?

— Köszönöm Mr Brock, elég egészséges vagyok; és ön, Mr Brock?

— Hasonlóan, Miss Drache, biztosítom önt és igen köszönöm szives kérdését. De mit szól ön ehhez az időhöz Miss Drache?

— A mi az időt illeti — szólt Miss Drache, pepita szoknyája ránczait igazgatva a térdein — mintha már nagyon rövidülnének a napok és úgy találom, hogy a természet... a természet...

— Ah lássuk csak, mit talál ön a természetben?

— Hogy a természet vetkőződni kezd — egészítette ki Miss Drache és könnyedén elpirult a vetkőzés fogalmánál.

Mr Brock beakasztá pálczája kutyafejes fogantyúját a kocsi mennyezetéről lecsüngő szijba s úgy lógázza magát esetlenül.

— Minden elmulik, Miss Drache, nem csak a lombok és a füvek. A mi napjaink is elmúlnak. Most már mi sem találkozunk többé. Pedig derék dolog volt, milyen derék dolog volt. Úgy tudom, még mindig jár a Csepreghy-utcába, Miss Drache?

— Oh igen — mondá Miss Drache szomoruan — és reménylem, ön is, Mr Brock?

— Mit ér — sohajtott Brock úr, — ha ott vannak a rekeszek, a rekeszek...

A kis Drache elmerengve döfködté ernyője nyelével a padlatot.

— Milyen rekeszekről beszél ön, ha szabad kérdenem?

— Hát a közbeugró órákról, Miss Drache. Én most délelőtt tanítok ott. Az idő az óráink közé feküdt, igenis oda feküdt és ott fekszik — hebegte zavartan — úgy fekszik ott, mint a kutya a küszöbön, Miss Drache (valami különös ellágyulás rezgett a hangjában) és ez nagyon szomorú dolog, Miss Drache és... és... de most már én leszálok. Good bye!

Miss Drache odanyújtotta kis kezecskéjét, mosoly jelentkezett ajkszögleteiben leheletszerűen, hogy ki sem hasadt még, csak kinyílt félig és visszahúzódott, Brock úr pedig leugrott a kocsiról és eltűnt a ház-sorok közt.

Szegények, kiknek nem adott egyebet hazájok, mint a nyelvét és ebből éldegélnek idegen népek között. Az épen úgy táplálja őket, mint az anyaföld az otthon valókat. És örökös arányban elparcellázzák azt a nélkül, hogy valaha elfogyna. Rájuk nézve nem egyéb az élet, az idő, a nap, mint egy kilencz-tíz órára vagyis inkább kilencz, tíz rekeszre osztott fészter, minden rekeszben egy csacsi — egy tanítvány. Egész nap lótnak-futnak az egyik rekesztől a másikhoz és nem érnek rá semmire. Nem fiatalok soha sem és nem öregek. A mi nekik nem lezke-óra, az mind «üres» óra. Boldog óráik talán nincsenek is. Hát pásztor óráik ugyan vannak-e? Van-e tavaszuk? Vannak-e virágaik? Vannak-e álmaik? Isten tudja. Hiszen a tél is néha álmodik a nyárról. Csakhogy az álmát jéggel festi ki az ablaküvegekre.

Szegény törékeny teremtés ez a Miss Drache, épen neki kellett a német nyelvet tanítani. Nagy kinlódás az. A szittyakoponyákhoz roppant nehezen tapad. A kissebbik fiú plane még renitens is, minduntalan beállott hazafinak, megtagadta a lezke tanulást, hogy azt mondja: ő nem drabant. Kénytelen voltam alternativa elé állítani, vagy meg kell tanulnia németül vagy el kell pusztítani minden németet az ország-

ból, hogy azt mondja, majd meggondolja (és magunk közt maradjon: még most is gondolkodóban van).

Hogy kedvét ne veszítse, én is, a feleségem is lehetőleg kényeztettük Miss Drachet, csekély fizetését emeltük, uzsonnát küldöttünk be neki a leczke-óra alatt s igen gyakran kikérdeztük, nincs-e valami kívánni valója? De a kisasszony szerény volt. «Óh Istenem — mondá szinte elesodálkozva — lehetne még valami, a mit kívánhatnék?» S olyan nagyon el volt ragadtatva, hogy a pillái szaporábban kezdtek rezegni s egy könnyesöpp buggyant ki a kékes szemgolyók alul. Annál csodálatosabb volt tehát, midőn ezek után egy nap így szólott:

— Ha csakugyan szabad óhajtanom valamit...

— Csak tessék megmondani olyan fesztelenséggel, mint otthon.

— Az volna a kérésem — folytatá fojtott hangon, egyik vállát leeresztve, mint tört szárnyat, — hogy a czélszerűbb beosztás végett... (itt elpirult és belezavarodott) hogy ön... a czélszerűbb beosztás... hogy én, azaz hogy önök megengednék áttenni a leczke-órát czélszerűbb beosztás miatt, délelőttre.

Meglepette néztünk össze a feleségemmel. Hát megbolondult, hogy épen a «kanonoki stallumot» akarja elhagyni, így hitta tréfából Monsieur Turbot, a francia nyelvmester, a délutáni órát a vele járó uzsonna miatt. Már épen ellent akartam mondani, de Drache kisasszony szeme olyan esengve, olyan gyermekes édes várakozással pihent rajtam, hogy egyszerűen meghajtottam magam.

— Amint parancsolja, kisasszony.

~ Másnap Brockkal találkoztam a lépcsőkön.

— Egy szívessegre akarom kérni — szólítám meg.

— Nos? — mondá kurtán, közömbösen, ásítva.

— Nem lehetne a leczke-óráját megváltoztatni?

Vállat vont, elbigyesztvén a száját kedvetlenül.

— Miért ne? Az egyik rekesz olyan rekesz, mint a másik rekesz.

— Miféle rekeszről beszél ön?

— Arról a rekeszről a járomban — magyarázta Mr

Brock — a mibe az ökör bedugja a fejét. Akár ez a rekesz, akár az a rekesz az ökörnek mindegy, a rekesznek is mindegy. Ha azonban önnek nem mindegy...

— Azt szeretném, ha ismét visszatérne a délutánhoz.

Mr Brock arcza földerült.

— Top! — kiáltá egyszerre élénken és hirtelen a tenyerembe csapott.

Mr Brock órája tehát a következő naptól kicseréltetett a Drache kisasszony órájával. A világ ezentul is persze csak úgy forgott, mint eddig, a természet tovább aludta téli álmát. Semmi se változott, holott pedig mégis úgy látszott, mintha két kívánsággal több ment volna teljesedésbe e bizonytalan sárgolyón — s ez már nem semmi. Hanem a látszat itt is csalt. Ellenkezőleg, a fiúk azt ujságolták egy pár nap múlva, hogy John Bull kevélysége fölágaskodott, John Bullból valóságos medve lett. A leczke-órákon egyre morog, panaszkodik, a miért mi úgy hányjuk az egyik rekeszből a másikba, mint az ócska vasat.

Ha az ember egy panaszkodó angolt lát, mindjárt eszébe jut az angol flotta. Szinte babonaszerű érzés ez már. Mr Brockot okvetetlenül meg kell békítenem. S bármilyen vasvillás szemeket vetegetett is rám, egy nap megragadtam az alkalmat s beszéltem vele.

— Mr Brock — mondtam — minden jel oda mutat, hogy ön nehezten rám.

— Én, önre — szólt közömbösen, de nem tudtam ki-venni, kérdés-e ez vagy állítás.

— Az óra miatt.

— Miatt — ismételte fagyosan.

— Bocsássa meg, Mr Brock, ha netán kényelmetlenséget okoztam és tudom is, hogy meg fog bocsátani, mert... Sötéten bámult rám, mint a Poe hollója.

— Mert ön gentleman, Mr Brock, és...

— Bosch — mondtá Mr Brock és a szemöldjei felszaladtak a homlokára.

— És mert én is gentleman vagyok, Mr Brock, és egy hölgy kívánságát kellett teljesíteni...

Mr Brock szemöldjei leszaladtak a rendes helyükre.

— A kis Miss Drache kért meg — folytatám, — hogy délelőtt szeretne járni és olyan szépen, olyan kedvesen rimázkodott, hogy lehetetlen volt megtagadni.

— Miss Drache? — kiáltott fel és arca olyan csodálatos módon megvilágosodott, mintha száz gyertyát gyújtottak volna meg benne; szemein, száján, arczbőre pórusain fény sugárzott ki. Tántorogva tett felém néhány lépést, mint az ittas. — Ő mondta volna? — ismételte; — Miss Drache mondta volna? És miért mondta Miss Drache?

— A czélszerűbb beosztás végett; úgy gondolom, ezeket a szavakat használta.

— Óh édes mákony, czukros hamisság! Ő akarta. A rekeszemhez akart jutni. Óh drága, drága lélek! — Minden vér elhagyta az arcát, szinte átmenet nélkül lett holthalovány. Szent Isten — mondá mintegy önmagához, — hisz ő vallott, fönséges, isteni módon vallott, uram, mindent bevallott.

Karjaival, melyeket eddig összefonva tartott mellén, hirtelen megragadta kezemet és rázta vadul, miközben kaczagott, toporzékolt a lábaival és csak rázta-rázta a kezemet, mintha aranyakat akarna belőle kirázni.

— Czélszerűbb beosztás végett, hehehe. Éva, Éva, ravasz kis Éva, de nagy csacsi vagy. Édes lelkecském Miss Drache, de csöppecske a te nagy ravaszságod!

És megint csak kaczagott, mint a zuhatag, azt kellett hinni, megőrült. «Köszönöm uram, köszönöm» és megint csak rázta a kezemet.

Most hirtelen eleresztette s a különben ügyetlen nagy darab ember megfordult fürgén, mint a megperditett orsó s a helyett, hogy a fiúk szobájába ment volna, kiszaladt az előszobába, felrántotta a felöltőjét és elrohant.

Mr Brock a Ferencz-külváros felé tartott, nagyokat hadonászva haljával s önmagával angolul beszélgetve. Az esti szürkület lassankint leszállt, sűrű pépszerű köd kezdte elnyelni a kis külvárosi házakat, midőn végre egy sárga nagyobb ház előtt találta magát s türelmesen kezdett fel s alá járni, kémlelve azokat, a kik a kapun kijönnek vagy a kik a kis utca két belátható végéről ide befordulnak, meg-

jegyzendő, hogy csak azokról van szó, a kik szoknyát viselnek.

Sokáig járt ott a csendes utczában, melyet néhány szatócsbolt élénkített. A gesztenyesütő asszonynak a sarkon, a ki innen a házak belsejébe is belát, már feltűnt a kövér úr flanegerozása. Különben az egész utca mozgásba jön az első kigyult gázlángtól, mint a megbolygatott köpű. Az asszonyok megindulnak beszerezni a vacsorához való anyagokat. A szatócsboltok csengetyűi szakadatlanul csilingelnek. A mesterinasok viszik szanaszét a műhelyekben elkészített holmit. A trotoáron szoknya surolja a szoknyát, jönnek mennek a fehérnépek, de egy sem az igazi. Ha látni nem lehet is a ködben, megérezné azt Brock úr.

Pedig még sem érezte meg, mert ime váratlanul ismerős hang csendül meg mellette.

— Jó estét, Mr Brock! — S egyszerre olyan vidámmá lesz az utczában minden, mint ez a hang. A kis házak földszinti ablakaiban piros muskátlik nyílnak. Néhány csillag átveri magát a piszkos légköri párakon és elkezd nevetni.

— Ah Drache kisasszony, jó estét!

— Hol veszi itt magát, Mr Brock?

— Csak a hegyek nem találkoznak, Miss Drache.

— De itt, a hol a madár se jár?

— Talán épen azért, mert itt jár a madár — mondá Mr Brock jelentősen. — Egyébiránt hogy' van ön, Miss Drache?

— Köszönöm, Mr Brock, elég egészséges vagyok, és ön, Mr Brock?

— Hasonlóan, Miss Drache, biztosítom önt és igen köszönöm szives kérdését. De mit szól ehhez a találkozáshoz, Miss Drache?

— Csodálkozom — felelte homlokát megsimítván, hol egy röpködő hajfűrtöt igyekezett oda szorítani a többihez.

— Mit? Ön csodálkozik? — Fakadt ki Mr Brock ingerülten. Csodálkozik, hogy vannak még férfiak a britt szigeten, a kik össze akarnak törni valamit? Ön fájdalmat okoz nekem, Miss Drache.

A kisasszony megijedt, fázékonyan húzta össze matrózoz kabátját a mellén és meggyorsítá lépteit.

— Igen sajnálom, Mr Brock, bár most még jobban csodálkozom — mentegette magát és hangja remegett — egyáltalában nem értem a magaviseletét, sem azt, hogy én miben hibáztam. Mert ön először is nincs a britt félszigeten, hanem a «Három páva» utczában, másodszor pedig nekem egy szót se szólt arról, hogy valamit össze akarna törni.

— Az időt, Miss Drache, az időt akarom összetörni, mely a rekeszek közé fekszik. Mindent tudok, Miss Drache, mindent tudok, úgy olvasok a kegyed szívében, mint egy Tauchnitzban.

Miss Drachet lassu remegés fogta el, szíve hangosan dobogott.

— Az időt... az időt — sóhajtott, — mivel akarja összetörni az időt? Milyen kalapácsal, Mr Brock?

— Az időt csak egy másik idővel lehet ilyenkor kifordítani a szándékából. Az időnek azzal a részével, melyben nincsenek rekeszek; hogy azt töltenénk együtt ezentúl mi ketten, ha nincsen ellenére, Miss Drache.

— Oh istenem, miket beszél ön? Miféle időt ért?

— Hát az estéket és... éjszakákat.

— Jaj, hova gondol? — s eltakarta az arcát szemérmesen.

— Oda gondolok, hogy elszakították leczke-óráját az enyémtől... hogy milyen jó dolgunk volt, milyen szépen békésen éltünk odáig. Istenem, istenem, beh szépek voltak a találkozásaink! Én phlegmatikus ember vagyok, Miss Drache, és meg voltam elégedve az élettel, az emberekkel, soha se morogtam volna, soha... de ezt már nem tűröm... nem akarom tűrni... és kegyed se tűrje, Miss Drache, és tudom is, hogy nem fogja tűrni.

Miss Drache megrázta a fejcskáját s finom ibolyaillat áradt ki a hajából, megtelt vele az utca.

— De hisz akkor — rebegte Miss Drache elhalóan — meg kellene esküdni.

— Hát mi van abban, Miss Drache? Megesküszünk és punctum! Beleegyeznek ugyebár?

— De én azt úgy szégyenleném, olyan nagyon szégyenleném, talán bele is halnék.

— Ne okoskodjék, Miss Drache, nyujtsa a kezét édes, hogy beleegyezik.

Miss Drache habozott, még egy akadály volt. Színes czérnával lekötött csomagban süteményt vitt a jobb kezében az esteli theája mellé, baljában pedig az esernyő volt. Már csak a sütemény feküdt a rekeszek közt, ez volt az utolsó akadály. Ezt még előbb szép lassan, észrevétlenül ráakasztotta az esernyőnyél kampójára s csak azután nyujtotta kezét Mr Brocknak.

— Top! — sietett az belecsapni a magáét.

Top, top, top, hangzott véges-végig az utcán, valóságos muzsika támadt a topból. Top, csattogták a becsukódó bolt- és ajtó-táblák, top, dübörögték a döcögő konflis lovak patkói, a top volt a pont egy szerelemnek a házasság előtti történetében, mely épen olyan forró és színes lehetett volna, mint a többi, de zajtalanul szürkén s szegényesen folyt le, mint a milyen egyszerűek a hősei; a helyett, hogy ők szakítanak le minden órájuk virágját, az ő virágaikat szakítja le minden órájuk; kik jönnek, mennek észrevétlen, szeretnek, élnek és meghalnak a nélkül, hogy tudná valaki, hogyan szerettek és miért éltek.

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

SZÉCHENYI GALAMBJA.*

«A császár egy bájos leánynyal egyesült, tele étellel, szépséggel és szívjóssággal; a népek reméltek, a császár atya lett; a remények fokozódtak, mindenki teljes bizonyossággal tekintett a jövő felé. És mégis minden hideg, mozdulatlan maradt, mint a jégbe takart vasdarab és végre 1857 szeptember 9-én megjelent Laxenburgban azon végzetes leirat: «Ne reméljete!»

Széchenyi *Blick*-jéből.

Megint megújul az a régi seb,
Mit honfi bú vert árva lelkemen
És egyre sajtóbb, egyre véresebb,
Szaggatva kínoz szűnös-szüntelen;
Letört remények romjain borongok,
Sötét felhőkként szállnak rám a gondok,
S gyarló szívemnek pehelymérlegén
Egy martyr-szívnek terhét mérém én.

Szivednek terhét, óh te nagy, te szent,
Nemzetteremtő szellemóriás,
A kit jóselked majd vakká teszen,
S Cassandra sorssal vert meg, hogy te láss.
Kebledre száll a kétség keselyűje
És tépve tépi, rajta meg-megülve,
Lángelméd fénye már-már elborul
S körülted minden éjszakába hull.

* Felolvasta szerző a Kisfaludy-Társaság ünnepi közülésén, február 6-án.

De mégis jött egy ihlett pillanat
 S a lángész fénye újra föllobog,
 Ő meg nem tört a hosszú éj alatt,
 Remek művének írásáho' fog.
 És most a toll Erínys-fáklya lészen,
 Bűn éjszakáját felderíteni készen
 S feltör a jaj, az átok és ima:
 Éget ostromló zord harmonia.

Egy pillantás de villám fényinél,
 Mely átczikáz a rémes éjszakán,
 Bitor hatalmat sujt le és remél,
 Hogy drága népe föltámad talán.
 A kedve éled, vágynak megragadják,
 Pirkadni látja a hajnal hasadtát
 És ime gyorsan szállva oda vág
 Egy szép galamb: szájában olajág.

Egy hírt hozott, hogy nőszül a király,
 Angyaljóságu nő lesz hitvese;
 Szívére csönd, magasztos béke száll,
 Úgy érzi már, mintha reméllene.
 Már a jövőbe bízva is tekinthet:
 E nő szívére át majd megért Ő minket
 Az átok megtör, áldás megfogán,
 Nép és királya élnek boldogan.

De hajh! szegényen végzete betölt!
 Már vijjog újra a halálmadár,
 Gyászt ölt megint az ég és gyászt a föld,
 Minden reménynek vége, vége már.
 A fegyver dördül, messzi száll galambja,
 És szárnyaszegve hull le gondolatja,
 Az lobbanó fény a haza felett,
 Mely egy teremő geniust temet.

De fennmaradt a «hit, jog és erő»,
 Támadt vezér, ki el nem csüggedett;
 S hogy tél fagyából tavasz tört elő,
 Támásztá újra új reményeket;

A zord időben feltő gonddal ója
 És rendre váltja édes, szent, valóra
 És olthatatlan szent frigyét kötött
 Fölkent király s a hű nemzet között.

Király köté le törhetetlenül
 Az esküszóban királyi szavát,
 Nemzet föltette drága szent jegyül
 A százszor is megszentelt koronát.
 De legdrágábbat a királynő adta:
 Fenkölt szívet s a nemzet elfogadta;
 E frigy nem földön, égben kötteték,
 Eltéphetetlen ez a kötélék.

S a bölcs vezér szemébe könny remeg
 Oh hol a drága gyöngy, mely így becses?
 A múltak gyászát e könny törte meg
 S jövő reménye abban rengedez.
 Királynő látja bölcsnek ezt a könnyét,
 «Kelet népe»-nek ezt a drága gyöngyét,
 S e nemzetet megérti általa
 És lesz e nemzet őrző ángyala.

Megérti a becsületes magyart,
 Ki hűségére alkut so'se köt,
 Nem hízeleg, de titkon so'se mart,
 Megállta mindig vész, vihar között,
 Lovag gyanánt szolgál egy ideálnak,
 Józan eszével hódol egy csodának:
 Rajongva tiszteli a koronát,
 A nemzet-egység biztos zálogát.

Midőn e hű magyar sírjába dőlt,
 Lehunyva éber, örködő szemét,
 Legelső gyászt a királyasszony ölt
 És fölkereste drága tetemét.
 Könny ég szemébe, mely oly égi tiszta,
 Azt a megértett könnyet hozta vissza . . .
 Legott csodásan, hogy szem száj eláll,
 Sugárözönben egy galamb leszáll.

Mennyek egéből szálla most alá
Az egykor szárnyaszegett gondolat,
Mely Széchenyinek a békét adá,
Melynek tüntével élte megszakadt.
A béke, összhang mostan újra támad
És az egész nemzet szívére árad
Oh édes Isten, népem istene
El ne riassza többé senki se!

De hajh! . . . elszállni készül a galamb,
Körülvijjogja vad ölyüsereg.
És az idő lesz egyre zordonabb
A régi sebek újra vérzenek;
Oh Széchenyi, hiába volt halálod,
Szerette néped hogyha meg se váltod;
El-el! ne halljam, szívem úgy remeg,
A jajkiáltást: «Ne reméljete!»

Ne halljam, mert föllázad ellene,
Mi csak a multba szép, dicső vala:
A régi nagyság élő szelleme
S a nemzet-élet száz diadala.
Míg jog s igazság rendületlen épen
Él és uralg a milliók szívében:
Ha dúl vihar, ha tombol fergeteg,
Nincs csüggedésre ok: reméljete!

HEGEDŰS ISTVÁN.

MOORE TAMÁS KÖLTEMÉNYEIBŐL.

El ne feledd a tért!

El ne feledd a tért, hol ott veszének
A bátrak végső leghivebbjei!
Mind oda már, — s a ragyogó remények
Roncsát letettük sírgödrükbe mi.

Óh! hogyha tudnók e halott szivekbe
Az éltet újra visszahívni még:
Tekintetük a magas égre vetve,
Vivnák megint a szabadság ügyét.

S ha tudnók még a zsarnokság bilincset
Egy perczre önkezünkkel törni le:
Sem föld, sem ég nem tűrné el, hogy ismét
Rabbá nyögözzön zsarnokság vele!

De vége ennek, — s történelmi hősként
Ki hadd kürtöljék győzőnket magát...
És mégis átkos az olyan dicsőség,
Mely szabadoknak szíven tiprat át.

Kedvesb a sir vagy börtön éje sokkal,
Ha benne egy-egy honfi-név ragyog,
Mint mindazok összes diadalukkal,
Kik a szabadság romjain nagyok.

Az estharang.

Az estharang, az estharang —
 Mily sok regét csöng-bong e hang!
 Ifjúkorom és otthonom
 Hány édes szép emléke von.

A vig idő már oda van . . .
 Hány szív örült itt boldogan!
 S 'most éj fedi, takarja hant —
 S nem csöng neki az estharang.

S így lesz, ha én is elmenék:
 Harangszó cseng a völgyre még, —
 De más költőké lesz a hang,
 Mely rólad zeng, szép estharang!

Angolból

KOZMA ANDOR.

VÖRÖSMARTY DRÁMÁIRÓL.

A magyar romantikus drámának Vörösmarty a legigazabb képviselője. Legnagyobb e nemű alkotás ugyan a *Kegyencz*, de ez magányos oszlop, az író első és utolsó műve. Csakó jobban Hugo Victor és Dumas hatása alatt áll, romantikusabb, de formában, szellemben jóval idegenebb is s e mellett pályája rövid, üstökös-szerű. Szigligeti színszerűbb, Vörösmarty színi sikerei nem mérkőznek az övéivel, de Szigligeti csak félig romantikus. A Vörösmarty romantikája őszinte és magyar romantika, az hibáiban is; hiszen dagálya, szónoki pathosa benne van a magyar faj vérében. Vörösmarty színi pályája elég hosszú, írni kezd, mikor még állandó színház sincs, darabjait vándorszínészek viszik szét az országban, majd a Nemzeti Színház megnyitásakor ő írja a prologust, első kritikusi között ő a legjelentősebb s mindvégig érdekléssel kíséri a színházat. Nincs írónk, ki oly jellemzően képviselné e drámai irányt, mely össze akarja olvasztani Shakespeare hatását a francia romantikusokkal, fölkelteni a multat, idealisálni a valóságot, elébe tenni a tiszta költői hatást minden másnak. Ebben áll a Vörösmarty jelentősége a magyar drámaírás történetében.

Vörösmarty közvetlen elődeit e részben nem a sajátlag színiköltők között kell keresnünk. Működése első éveit alatt még a német planéta teljes fényben tündökölt. De míg a színpad írói Kotzebue meg a német romantikusok ösvényét tapossák, valódi költők Goethe és Schiller hatása alatt próbálnak drámát írni. Már Berzsényi is belefogott két ízben is, két különböző formában. Egyik töredéke Kupa lázadását veszi tárggyúl,* itt Kotzebue tanítványát látjuk, de ügyetlen tanítványát: a töredék teljesen nyers, formátlan, prózában van írva s valami durva humor próbál fölcsillanni benne; egészben véve nem idegen Berzsényitől,

* Kiadta Boross Gábor az *Irodalomtört.* Közlemények V. évfolyamában.

de mégis elűtő a *Romlásnak indult* fenkölt szavú poétájától. A másik töredék Murány ostromáról, ez ismert regényes tárgyról szól; Wesselényi monológja ez, harmincz sor mindössze, kissé talán dagályos stylusban, de igen szabatos iambusokban s a nyelv bizonyos emelkedettsége nem tagadható el tőle. Schiller lyrája legelső korszakára emlékeztet, nem hiába fordította le Berzsenyi *Hektor búcsúját*.

A mit nála csak így homályosan, formátlanúl látunk, azt bevégzettségében mutatja Kölcsynek *Perényiek* cz. szomorújáték-töredéke. Kár, hogy csak félfelvonásnyi készült el belőle. A jellemek nem vallanak ugyan eredetiségre: a zordon férj, a ki redőzött homloka alatt a testvérgyilkosság súlyát hordozza, a némán szenvedő feleség, a deák, kit visszautasított szerelme egy percz alatt intrikussá teremt, eléggé ismerős alakok; ám a tárgy igazán tragikus, a mese érdekes s a dialogok igen szépek. Kölcsy és Vörösmarty egymásra való hatása kérdéses, de bizonyos a közös forrásból merítés és a közös szellem.

Mikor Kölcsy Körner *Zrinyijét* megbírálja, a tragédia elméletét is elmondja. A tragikum megértése látszik e kis munkából, mely tele van találó megjegyzésekkel. Kölcsy is érzi az állandó színház és drámaírás szükségét, buzdít, izgat is mellette, de kevés a reménye s keserű megjegyzésekkel kíséri színügyünk nyomorult állapotát. Vörösmarty már az új korszak fia, a remények, a romantikus kor szülötte. Mikor tollat vesz kezébe, bízik önmagában és remél a jövőben: «Arra várni, hogy játékszíni előadásaink mintegy magokkal hozzák a drámai elme kifejlődését, szerencsétlen gondolat, ha nemzeti játékszíneink elhagyatottságát tekintetbe vesszük; az írónak kell tehát magának majd minden mellékes segedelem nélkül haladni töretlen ösvényén, s ha lehet, véghez vinni nagy rendű munkáját.»* E sorok önbizalma és szerénysége egyaránt jellemző. Igazi képét mutatja ez Vörösmartynak, a romantikus Vörösmartynak, a ki hívó és bízó lélek s egyike a legharmonikusabb kedélyeknek. Ő is vonaglik a szerelem gyötrelmei alatt, benne is lázad és haragra gyúl a honfi-bú; de ifjonti epedéséből is az egészséges hæv túlsapongása szól, hazafi bánatát is legyőzi a remény az új világban. Egyenest ellentéte Kölcsynek. A sors iróniája, hogy a mélabús Kölcsy az új korszak küszöbén hal meg, harczolva, erejének tel-

* Előfizetési felhívás. Gyulai közli jegyzetben. (*Vörösmarty összes munkái*. III. k.)

jében, míg Vörösmarty a nagy katastropha után összetörik s íróasztala se ad más vigasztalást neki, mint a *Vén czigány* visióit és *Lear* átkait.

Vörösmarty, mint a harmonikus költők rendesen, alapján nem változik. Drámáirói pályája azonban két részre szakad: a *Vérnász* előtti és utáni korra. Ekkor tűzi ki a francia romantika lobogóját s ekkortájt írja meg dráma-elméletét az *Atheneum* hasábjain.

Kölcsy Körner-bírázata kellemesebb olvasmány, költőibb munka és mélyebben járó æsthetika, mint Vörösmarty elméleti töredékei. Nem sokkal mond többet a közismert dolgoknál s érdekességét első sorban az adja meg, hogy a költő saját irataiból vehetjük ki, kiket tart mestereinek. Aristoteles ősz szabályait ő is érvényben tartja, de szívesebben idézi a kellemesebb és modernebb Horatius verseiből. A mester, a kiből elvonja a dráma szabályait, már Shakespeare, nem Goethe többé, mint Kölcsy-nél. De, ismételjük, bár Kölcsy kora némely balvéleményének hatása alatt áll, a tragikum elméletét mélyebben fejti ki. Vörösmarty több ízben visszatér a költői igazságszolgáltatás s a drámai morál kérdésére, mintegy polémiát folytatván a francia drámák ellenségeivel. Az ismert és begyakorlott vágásokat osztja ki nekik: nem kell a bűnt takarni, ám hadd jöjjön elő a saját képében, csak kíváncsossá ne tegyék. Midőn mindennek elébe teszi a költői hatást, kiemeli a színpadi hatás fontosságát, sőt olyan technikai momentumot is, mint a felvonásvégek csattanós volta. A német romantika érzélgősségét csakúgy elítéli, mint ártatlanul szenvedő alakjaik bántó voltát; mintha csak pálczáat törne saját első drámái fölött is. Hibáztatja *Az ösanyát* is, nem jutván eszébe *Sappho* költője. Pontról-pontra előtérbe lép a másik mester Shakespeare mellett: Hugo Victor. Úgy kell az I. felvonást beállítani, úgy kell festeni a nagy bűnök rettentő bűnhődését, mint Hugo teszi. Kivüle Dumas szolgál példa gyanánt, Goethe csak egyszer. Vörösmarty dramaturgiája nem merev, nem hibás, nem túlzott, csak kevés. Mélyebbé csodálatosképen épen a vígjáték tárgyalásánál válik, pedig arról csak mellékesen szól, de igen szépen magyarázza Horatius régi sorát:

Interdum vocem comoedia tollit.

Vörösmarty első drámáin a német romantika érzik. Abból a töből fakadnak, a melyből a Kisfaludy Károly drámái, de nála Shakespearenek nagyobb szerep jut, míg elődjénél csak a *Csák*

Máté töredékén érzik ez. Nagyon fiatalon fogott drámaíráshoz. *Salamon*, *A bujdosók* ifjúkori termék; romantikus, áradozó szerelme tükröződik vissza női alakjaiban: egy *Romeo* epedése ez — *Rosalin* után. Mind a kettőt átdolgozva, megjavítva bocsátotta közre. Úgy látszik, a javítás sokat tett, legalább ha a *Zsigmondot*, mely ugyane korból való és javítatlan maradt, összevetjük velük, nagy a különbség. Az elsőt adták Sopronban, a másodikat sehol, az író — úgy látszik a *Salamon* előfizetési felhívásából — maga sem törődött vele sokat; neki elég volt, ha megjelent. Mégis mélyebben akarunk belepillantani, mert igen jellemző e két darab.

Ha történelmi darabról van szó, fontos a forrás kérdése. Nem csak azért — a mi magában véve is érdekes — hogy miből merített a költő, hanem hogy mennyi érzéke volt a valóság iránt. Mert a régmúlt emberek elporladtak, de az egykorú forrás él: a kor érverése lüktet benne. A hogy' a modern dráma írója megfigyeli hőseit a szalonban, az utcán, a játékasztalnál, úgy keresi föl a történelmi színmű-író a maga alakjait az egykorú krónikákban és levelekben. Ez a Shakespeare módja is. Minden gyöngyöt kiszedett, a mit csak talált. Ott találta meg, mit mondott Siward a fia elestekor: «Legyen tehát az Isten katonája.» Nem lehet senki se elég nagy költő, hogy a maga jószántából mellőzzön csak egy ilyen mondást is.

A németek közül ezidétt Goethének volt meg az az adománya, hogy megbecsülje a forrásokat. Schillernek kevésbbé, pedig Schiller a történet tanára volt s pompásan ismerte a históriát. A kor szelleme megvan drámaiban, de hiányzik a történelmi nyelv, minden alakja a költő nyelvén beszél. *Don Carlos* jobb dráma, mint a Goethe *Egmontja*, de ebben tiszerte több a történelmi levegő. Wallenstein és Tell Vilmos egy nyelven beszélnek, Götz és Tasso semmiféle rokonságban sincsenek. A mi meg a német romantikusokat illeti, a legtöbbjének sejtelve sincs a valódi történetről; Grillparzernek volt, de ő még pályája kezdetén jár és nincs még nagy hatása. A színpadon divatos német írók keresik a romantikus történelmi eseményt, többel nem törődnek. Kotzebue éppen úgy nem, mint Körner. Vörösmarty sem, legalább egyelőre nem.

Thuróczyból vagy Fesslerből ismerhette Vörösmarty a *Képes Krónika* csudásan drámai előadását Salamon király történetéről. Ilyen kerek történet nincs több benne: az epos egybeolvad a drámával. Az öreg Tolsztoj egy rossz órájában gáncsolja a mo-

dern írókat, hogy ha műveikből elvenne az ember mindent, a mit a művészet rakott az eseményre cziczomául, nem maradna belőle semmi. Ezzel ellentétbe állítja a bibliabeli József történetét.* Ilyen a mi krónikánkban a Salamon története. Kezdve onnan, a mikor először fog gyanút a hercezek ellen, egészen addig, a mikor eldobja pajzsát és nekivág a hózivatar-nak, hogy sohse térjen vissza. És Vörösmartynál alig marad meg mindebből valami. Csak egyetlen példát keresek ki: a szekszárdi jelenetet, mikor Salamon Vid ösztökélésére elhatározza Géza herceg vesztét. Szász Károly, a ki szintén földolgozta e tárgyat, leírja a királyt, hogyan megy a találkozóra. Először a tem-plomba megy, — imádkozni:

„Ellenségeimet, uram, add kezembe!
Két bátyámat, uram, lábam alá vessed,
Sérelmimért rajtok hogy bosszút vehessek!
Mint a vadakat ma, kergetve halálba,
Érje utól kopjám, szivükön találva!”

(Salamon király X. é.)

Ez a krónikából van rímekbe szedve s mily drámai, hatalmas és megrázó. Vörösmarty kihagyta.

Ez egymaga bizonyítja, mennyire nem bírt még Vörösmarty drámát írni. Compositiója is hibás: Salamon tragédiája meg van indítva, de nem fejlődik. A király minden nagy és erősza-kos beszéde mellett is báb, a kit az események sodornak. Bukása sincs, a mogyoródi ütközet egyszerűen vesztett csata, ez a Sala-mon kezdhet újabb küzdelmet vagy akár visszavonulhat, lelké-ben semmi se történt.

A királylyal szemben áll a két herceg: Géza és László, a nemzet reményei. Ha valaki elcserélné a kettőt egymással, nem vennénk észre, olyan egyformák. Bizonyynyal más példát mutatott Shakespeare a zsarnokok ellenségeinek rajzára, a maga hófehér alakjaiban, a bátor lovagias Richmond vagy az éppen oly eszes, mint tiszta Malcolm képében. Pedig Shakes-peare hatása látszik már e darabban is: a katonák jelenete Shakespeare népies jeleneteinek bártortalan másolata. A csata-jelenetek is halvány visszatükröződések a Shakespeare csatái-ból. Sorvatag, a remete, épen úgy megjövendőli Salamon buká-sát, mint Pomfreti Péter a János királyét, de míg emez vérbeli

* *Mi a művészet cz. munkájában.*

középkori jelenet, a mit a korcs Richard olyan élénken tud elbeszélni, a Vörösmarty remetéje valamelyik rossz német drámából tévedt ide.

A krónika följegyzi Géza három árulójának nevét: Szónok, Bikás és Petrud. Mint fiatal íróknál gyakori, az episód-alakokat jobban kidolgozzák. Vörösmarty e háromnak különböző jellemet formált: Szónok a legközönségesebb, kapzsi és álnok, Bikás igazi katona, nyers és szűkszavú (a mennyire Vörösmartynál az lehet valaki), korlátolt, a ki kész fejfel nekimenni akárminek. Petrud mélyebb náluk, előkelőbb ember, ki nem vegyül a másik kettő közé. Ő is áruló lesz, de őt némiképen a meggyőződés teszi azzá s jobb része mindjárt úrrá lesz rajta. Mikor mindhárom elesik a végzetes csatában, Petrud egetvívó pathosszal hal meg.

Azon lapokon, a hol a romantika félelem és gáncs nélküli lovagja lép elő, Schiller Maxja vagy Mortimerje jut eszünkbe, a ki atyafiságot tart Hernanival vagy Ruy-Blas-szal, csakhogy érzelmesebb, mint ezek. Ez a legkedveltebb szerep a színpadon, ezért lelkesül a közönség, ezért szereti legjobban Lendvay Márton, mert az ő délczeg, férfias alakjára illik legjobban a sujtásos ruha vagy a ragyogó pánczél. Ez a krónikák hőse, Bátor Opos, Salamon leghíresebb leventéje. Vörösmarty nem veszi észre, hogy Opos hűségéből és jobb meggyőződéséből küzdelem fejlődhetnék, ő hitet cseréltet vele s László lovagjává üti. Csupa tűz az egész alak. Vadászdárdáját leengedve, így szól:

Eluntam ezt is. A szegény vadat
Fölverjük álmából: nem nyughatik
Sem a ligetben, sem hűs berkein.
Azonban a sok embervad fene
Agyarkodással büntetetlen él,
S a föld tékéjén szélt-hosszat rabol.

Ez a Shakespeare hatása. A Shakespeare hősei bölcselkedésre hajlók, nem csak a szenvedők, hanem a cselekvők is. A külső világ jelenségeihez hozzáfűzik a reflexiókat.

Vörösmarty e drámaiban oly nyelv zenéje zeng, a milyenen az ő idejéig még nem írtak. A legragyogóbb drámai nyelvvé válhatik ez a nyelv, ha írója fölváltva némi egyéni színt tud adni neki, ha folyamatosságát némi szakgatottsággal töri meg, ha tud valami epigrammaszerű rövidséget és csattanóságot hozni belé. Így sok benne az epikus elem. Így írja le Lászlót az V. felvonásban:

Látod ott középett
 A barna sátozt; fenn, de fénytelen
 Magában áll az, mint éj fellege,
 Azt mondanád, hogy a ki benn lakik,
 Elébe hegyről szálfát ültetett;
 De dárdanyél az, László fegyvere.
 — — — — —
 Mint egy hadisten lép ki sátorából.
 Vas vállait, mint sziklát hab fölött,
 Látom kitűnni, s széles táborán
 Magas csillagként végig néz szeme.
 Megy, szörnyű fegyver fénylik oldalán,
 Egy nemzet sorsát hordja nagy szívében.

Nem tudom, volt-e Firdúzi valaha a Vörösmarty kezében, de e leírás a Szohráb és Hedzsir seregszámlájának a párja. Valósággal Rusztemre emlékeztet László leírása, ugyanaz a keleti vonás van benne: a nagyság, az óriásnak való fegyverek. Általában Vörösmarty nyelvében van valami keleties.* Foglalkozott a hindu drámákkal és fordította az Ezeregyéjszakát.

Salamon királyt nyomom követte *A bujdosók*. A tárgyat újra jól választotta ki a történelemből, de még rosszabbul tördelte felvonásokba. Itt nehezebb is volt a dolog, a történet nem volt készen, csak a nyers anyag. A híres Kont István, a kit Zsigmond király kivégeztetett, pedig az ország ünnepelt daliája volt, kinek az énekmondók széltében-hosszában zengték vitézi tetteit, tragikus személy körvonalaít sejteti.**

E fiatalos, hibákkal teli darabban mégis drámaírói érzék mutatkozik. Ime a mese: Zsigmond király méltatlanságai föl-lázítják az ország jobb részét. Egy sereg nemes bujdosik már. Kont, a legnagyobb valamennyi között, még híve volna Zsigmondnak, de a király arcátlan udvarlása fiatal hitvese körül őt is nyílt ellenszegülésre ragadja. Kont is kénytelen menekülni. Az erdőben bujdokolnak, míg végre Vajdafi rajtuk üt, foglyul ejti őket. A foglyok kihívóan önérzetes magaviselete, Zsigmond halál-ítélete s az ítélet után Zsigmond fogsága végzik a darabot. A főtörténetből Vörösmarty nem tudott sokat alkotni. Kontot se mélyítette el: nagyon is általános, némiképen a magyar úr körvonalaít látjuk benne, de nem eléggé érdekes.

* Gyulai Pál: *Vörösmarty életrajza*.

** Thuróczy. IV. Cap. VII.

Ellenben valódi drámai mag rejlik két bujdosó társában: Laczfiban és Korpádiban. Az elsőről azt mondja az egyik pribék:

Ott volt az ördög Laczfi is vele,
S káromkodott, hogy minden szál hajam
Vasvillaként az égre borzadt.

Az eredetije ott élt a horvát hegyvidéken; a Vörösmartyé is déli vér, tüzláng temperamentum. Ő már drámai nyelven beszél, csak az a kár, hogy nincs története. Csupán az utolsó felvonásban válik cselekvővé. Ő az egyetlen, a ki megszökik a börtönből. Csak a Konték halálára érkezik meg, de irtózatosszavai föllázítják a polgárságot. Fegyverért mennek. Jó a Kont hitvese, Laczfi azt mondja neki:

Nézd, ott ama csillámló fegyverek
Bünnel vagynak kitömvé, a sisak
Farkasvelővel teljes, méneik
Sárkánytejen hizottak és ölő
Villámmal vannak megpatkolva. Fenn
Arany nyeregben nyargal a gonoszság,
Gyalog fut a jó s eltiportatik.

— — — — —
A nap kifordult most ösvényiből
És ott világít, hol ezek nincsenek.

Ez már nem a *Salamon király* retorikája, ezek a szenvedély hyperbolái. De e szenvedély elébe gátat vetnek, mikor Zsigmondot fogságra viszik. Laczfinak vér kellene, s mivel nem onthat vért, eldobja a kardot. Ezzel az izzó véralkattal egy igazi dráma I. felvonását meg lehetett volna indítani.

S igazi drámai alak Korpádi is, a ki Vajdafi lányát szereti meg. Benne már kevesebb az egyéni szín, de nem kevesebb a szenvedély. Az egész Korpádi-episódiban sok a drámaiság s ezen epizódban van *A bujdosók* leggyönyörűbb jelene. A bujdosó Korpádi valahogy Vajdafi mezei lakására kerül s ott rejtőzik el a kertben. Jó Vajdafi, a «vitéz és ravasz ember»,* itt a romantikus drámák fehérhajú, fehérlelkű aggastyánja, szőke leányával, Juliával. Julia csupa dévajságot és gyermekséget csacsog, kedves és derült, merő fiatalság. Egyszerre

* Virág Benedek: *Magyar századok*.

csak elborúl, Korpádi Sólom neve kerül ajkára, az ő meghalt jegyeséé, eme Korpádi bátyjáé. A vidám leányka szívében bánatos álmok és ábrándok laknak. Szereti még a halottat. álmodik vele: fehér lova van Sólomnak, maga is fehér ruhában jár. Virágot ültetett egy halomra: ez a Sólom halma; ha a szél virágot tör le róla: Sólom vitte el. A hazátlan, bujdosó Korpádi kilép rejtekéből. Lelkében eddig csak vér és bosszú lakott, most egyszerre betölti a szerelem. Hányszor olvassuk mosolyogva a romantikus drámák első látásra fellobbant szerelmét. Ebben a jelenetben eléggé igaz e szerelem. A bujdosó testvérnek bele kell szeretnie a meghalt bátya jegyesébe. S e szerelem egy pillantás alatt eltörül vért, bosszút, minden sötét gondolatot. Korpádi virágot szakaszt:

Ez Sólom halma, s rajta kék virág.

Korpádi az, ki róla szed virágot,

Jöjj lányka, és mondd: szélvész törte le.

Mintha volna e gyöngédségben valami, a mi szinte a Lorántfiak epizódjára emlékeztet a *Toldi estéjében*.

Hábador, e kis drámai költemény lyraibb és epikusabb mindannyinál, nem is színpadra készült. Állítólag a magyar előidőkben játszik, de a hangulata teljesen ossiáni, az Ossian-divatnak nálunk legjellemzőbb és legszebb emléke.* A csataképek. a természeti leírások — melyekben kedvtelve szerepelteti az őszt, a hervadást, a havas hegyek képeit, — az epikus ismétlések, a rövid iambikus sorok, maga Hábador, a ki inkább kelta bárd, mint ősmagyar regés — mind ennek a hangulatnak a szülöttei. S e hangulat végig egységes.

A harminczas évekre esik Vörösmarty új drámai iránya. Ekkor kezdenek elterjedni a francia romantikus darabok. Vörösmarty gyakran jár a budai színházba, sokat olvas s lelkéhez jobban talál a francia irány. Nyugodt természete ellenére is vonzódik a szenvedélyeshez, valójában sok az érzelem, de érzélgés nélkül. Két darabja, *A kincskeresők* s a *Vérnász*, körülbelül egy idős. Úgy látszik, a *Vérnászt* mégis előbb írta, de úgy lehet, a másik régebbi terve volt. Mert e darab régebbi irányát mutatja, sőt egyetlen darabja sem olyan németes, mint ez. A rablóvilág épen úgy a német színpad kedvence, mint a kisértet-romantika. A bányalámpa, a csákány, mind idevaló requisitumok,

* Heinrich Gusztáv: *Ossian*. Budapest, 1903.

az elásott kincscsel együtt. A vadászok, a kik gyászkart énekelnek elesett társuk holttesténél, valami német legényegylet hatását teszik. A hősnő minden érzelgős német színműben előfordul, Jolánka ez a *Salamon királyból*, vagy Amália a Schiller *Räuberjéből*, a hogy' tetszik. A fiatal vitéz, a ki titkon haramiavezér, Jaromir az *Ahnfrauból*, a melyet Vörösmarty maga fog rossz példa gyanánt idézni néhány év múlva. Mintha a földalatti tárna, a bányalevegő csak félhomályban mutatná ezt az alakot. A mint a világosság esik rá, úgy változik s minden formája jellemző. Eleinte ez az ember zord és magába vonuló, föllobbanó és erőszakos, a mint igazi rablóvezérhez illenék, de a dráma végén lágy és olvadó, mikor meghal, egy igazi német dráma hőse. Még egy harmadik formája is van: egyszer egyik legényének, Víg Bandinak a fecsegését hallgatja s igen jóízűen oda-odamond neki valamit. Nótát is tud, az Arany Laczi nótáját, a kit fölakasztottak s megígéri Bandinak, hogy lepuffantja a varjút, a ki belőle mer lakomázni; igazi betyár-humor pattog a szavában, — Sobri Jóskára vagy Zöld Marczira ismerni benne. És a bandája is magyar szegénylegényekből áll, bakonyi kanászok ezek vagy alföldi lókötők, — hogyan kerültek ide a kincstermő hegyek közé?

A fiatal költő, ki *Salamon királyát* oly bátran bocsátotta a nyilvánosság elé, nem is törődve a színpaddal, most kezd ismertté válni, mint drámaíró. 1833 végén az Akadémia száz arannyal tünteti ki a *Vérnász* című pályaművet «... a characterek változatossága... a külön indulatok való és érdekes festése... dagály nélküli szép dictio, tiszta nyelv és verselés azt nemcsak eddigi szomorújátékaink közt első helyre érdemesítik, hanem játékszíni sikert is ígérnek.»*

Fordulópontot jelöl ez Vörösmarty pályáján. Az irodalmi sikert nyomon követi a színpadi. A budai színház, a hol a derék kassai színészek játszanak, a következő évben színre hozza a *Vérnászt* is, *A kincskeresőket* is. A legjobb színészek játszák a szerepeket: Megyeri, Bartha, Lendvay, Fánecs, Telepi, Parázsoné. A *Vérnász* sikere igazán nagy.** A színlap külön felhívja rá a

* Akadémiai bírálat. Gyulai jegyzetben közli. (*Vörösmarty összes munkái*. IV.)

** Bayer József mutat rá: *A Vérnász első előadásai a vidéken (Irodalomtörténeti Közlemények 1904.)*. Lásd még *A Fánecs-féle színlapgyűjtemény* című cikkemet (*Magyar Könyvszemle 1908.*).

közönség figyelmét, mint az Akademia nyertes darabjára s a legfigyelmesebb előkészületet ígérik. A siker oroszlánrésze — úgy látszik — Fáncsyé, a ki Banó deákot játsza. Nem is lesz hálátlan iránta, viszi a szerepet magával Kassára, Nagyváradra, Temesvárra. Mindenüvé siker kíséri.

1835-ben egyetlen magyar darab sincs, melyet annyszor játszottak volna, mint a *Vérnászt*.

Vörösmarty egy lépéssel belépett a francia romantika légkörébe. Már a címe is jellemző: *Vérnász*. A nézőt előre átjárja a borzadály, a hogy' a személyek nevét olvasgatja. Mert van közöttük öreg remete, dús birtokos úr, kóbor vitéz, kóbor deák s egy «fogadott lány», a kinek származása bizonyynyal a daraból lesz csak világos. Hugó Victor igazi tanítványának mutatja magát a költő. Kedvelt motívum, hogy valaki nem az, a kinek gondolják. Bűnös vagy szerencsétlen szülők, kiknek gyermekük elveszett, váratlanul szembe kerülnek elveszett gyermekükkel a tragikum szűk ösvényén.

Az első jelenet igen élénk és sikerült, egyszerre megismerkedünk valamennyi főszemélylyel. Öreg remete lép a színpadra háznépével: egy idősebb özvegygyel s az özvegy fogadott lányával. Lenkével. Búcsút vesz tőlük. Fegyveres nép vonul át, az egyik csapat vezére ifjú kóbor-vitéz, szilaj és merész fiú; a másiké idősebb úr, nyugodt és zordon ember, a kinek régi bánata van. Egy ital vizet kér Lenkétől, pillantása rajta vész, úgy távozik el, hogy vissza fog még ide térni.

A romantikus drámai hősöknek múltjuk van. Ezért olyan fontos az elbeszélés, a mely megismerteti velünk azt, a mi az előtt történt. Vörösmarty bámulja Hugót, mily mesterien teszi ezt az *Angelóban*, mikor a rettenetes Homodei elmondja Rodolfónak az egész multját. Ő soh'se lett ilyen otthonos a színpadi technika nehéz mesterségében. Elénk hozza Telegdit, az imént látott nagyurat Gerővel, öreg szolgájával s ezek ketten elmondják a multat. Hogy Telegdi hitvesét gyanúba vette régi udvarlójával s midőn felesége ikreket hozott a világra, bős dühében kitétette őket. Az anya meghalt, a gyermekekről nem tudunk semmit.

Mi lesz ebből? A mai olvasó, a ki annyi romantikus drámát látott, már mindent tud. A remete-öltöny alatt sejtjük a régi udvarlót, a ki gondja alá vette az ikrek közül a gyöngébbiket, a kis leányt. A fiú is felnőtt azóta, s szabad hajdúvá lehetett: vitéz és haramja egyszerre.

Mindebben van némi drámai mag, s Vörösmarty határozottan jobban bánik már az anyaggal: hosszú kitérések mellett is drámaibb a darab menete s a mi fő, egy-két alak meglepően jól van jellemezve. A remetének csak körvonalait látjuk, azok elég élesek, bár semmi egyéni sincs bennük: ilyen lehet minden szenvedélyes, sokat szenvedett, sokat tapasztalt nemeslelkű ember, ki elvonult a rossz világ zajától. Telegdyvel részletesebben foglalkozik, de itt az alak sincs világosan körvonalozva. Tetteit ismerjük, lelkét kevésbbé. Lenke ellenben apróra ki van dolgozva. Úgyes az ellentét Lenke alapján vidám, sőt dévaj természete s a környezet zordonsága között. Régi mesék zsonganak a fülében, miket gyermekkorában hallott, összevegyülve a remete bölcs tanácsaival, mint a hogy' ábrándozó hajlamai pajkos kedvével keverednek össze. Gazdag phantasia él benne; mindazt, a mit lát, kiszínezi: meséket talál ki, tárgyakba életet képzel. Nagyralátás is van benne, bárha még szunnyad. Banó deák járogat hozzá néha-néha, de Lenke most már nem olyan szívesen beszélget vele; magasabbrá néz. Naiv gyermekesség küzd benne az öntudatlan kacérsággal. Jól tudja, hogy Banó szerelmes belé, mégse kiméli s szinte ártatlanul tanácsolja neki: legyen pap. Mikor Banó ezért megharagszik, megcsókolja kétszer is: ne haragudjék. Ez elég a szegény deáknak, hogy minden lázongó indulata kitörjön belőle: Lenke őt úgy sem szeretheti, hiszen nem dús, még csak nem is levente. Nemsokára belép Telegdi s tovább nem habozik: megkéri Lenkét. Mit feleljen neki Lenke? Szereti? Igazi szerelemről voltaképen nem lehet szó: nagy köztük a különbség s más a természetük, de a leány vonzódik hozzá s nagyravágyó álmai most betelnek. Nem mond igent, de nemet sem s finoman kigondolt és elmondott mesével felel. Telegdi megérti s magára hagyja: gondolja meg. Lenke elhatározza magát. Megváltozottnak érzi a világot, álmai megvalósulnak. Rövid monológja ép oly jellemző és finom, mint az egész jellemrajz: nem tör ki belőle a csapongó öröm, mint fiatal lányoknál szokott történni, ha menyasszonyok lesznek. Csak az álmoképek zsonganak körülötte, a míg a jó fiú elbujdosott, ki se dús, se levente, de úgy tudott szeretni.

Banó is oly sikerült alak, mint Lenke. Félszeg udvarlása, jó szíve, forró szerelme mind jellemzők, valamint deákos beszéde, könyvekből szedett idézetei is. Pap akar lenni valóban, de vére nem marad nyugton, megszökik, ki a vadonba s letépi a csuhát testéről. Vörösmartyban volt képesség hős idyllek festésére, fiatal

alakjaiban van bizonyos pezsgő kedv és ifjúság. Ez a jókedv pattog és szikrázik Kolta és hajdúpajtásai jelenetében. Koltában több a szenvedély, a dacz, a legénykedés, Vidben a humor, de mind a kettő egyformán jól festett alak. E jó társaságba került Banó, a ki kiönti szegény szívét előttük: hogy' vitte el a gazdag úr a neki szánt menyasszonyt. Vid kineveti, de Kolta tűz-vére felforr. Visszahozzák a lányt! S a hajdúk elindulnak Telegdi vára ellen.

A darab többi része korántsem ilyen sikerült. A romantikus chablon egyre jobban előtérbe nyomul s épen jól rajzolt alakjai szorulnak háttérbe. A várostrom kudarczot vall, sőt Kolta is a Telegdi kezébe kerül, de Lenkét az ostrom alatt magával viszi a remete, ki a várba siet meggátolni a szörnyűséget, hogy az apa saját leányát tegye hitestársává. Egyes jelenetei szépen vannak megírva, akár az, melyben a remete oly szívből fakadó gyöngédséggel közli a rettenetes valót Lenkével, akár az, a hol Telegdi adáz bosszúja Kolta ellen tör ki. A megismerés rettentő jelenetei közelednek. Koltát elengedi Telegdi azon föltétel alatt, hogy visszahozza az elrablott Lenkét. Kolta teljesítené is, de ő is megtud mindent s többé nem tér vissza. Telegdi is megtudja a valót, de későn: a remetét adáz dühében leszúrta s Koltát csatlósával ölette meg. Az utolsó lapokon szintén a német romantika tér vissza: Telegdi a remete szellemét látja s őrzöngésében a mélységbe zuhan. A francia romantika nem kedveli a kísérteteket. Az ember lelke tele van szörnyű szenvedélyekkel, azok harapnak és ölnek, mint a vadállatok, nincs szükség a túlvilág árnyaira, a melyek a hegyek lakóit ijesztgetik.

Nagy kár, hogy Lenkének a darab második felében teljesen passiv szerep jut, a szegény Banó meg épen fölöslegessé válik, mint a hogy a Lenke szívében is az volt. Ezeknek ismertük a lelkét s érdekesnek találtuk, Telegdiét nem. Bizonyynyal másként rajzolta Hugo Victor az ilyen zord, büntherelte emberek lelki világát: Angelóét, a ki néha félőrültté tesz a tudat, hogy minden léptét kémlelik s mindenünnen tör les reá, vagy Jóbet *A várgrofokban*, a ki testvérét ölte meg. Évtizedek múltak el azóta, dorbézolásban, harcban töltött szilaj évek s a rettenetes nagyúr mégis minden éjszaka fölkeresi a büntett helyét, ott vergődik, gyötri magát, imádkozik és bocsánatért könyörög. Ha a romantika minden sallangját, cifráját letépjük e drámáról, egy-egy ilyen jelenet akkor is épen marad.

Vörösmarty drámáirói pályája most már a színpadon folyik

le, egész valója összeforr vele. A Nemzeti Színház megnyitására ő ír prologust, az *Árpád ébredését*, melynek minden sorából a kor szelleme és hangulata szól. Néhány éven keresztül ott ül a költő a színház első soraiban, mint az *Athenaeum* színikritikusa. Valósággal részt vesz a színház történetében, sok szeretettel foglalkozik a magyar drámaírók munkáival, a színészek játékaival.

1830-ban írja *Marót bánt*, legtragikusabb darabját. A romantikus cifra sallangok e drámában is csak oly számosak, akár a *Vérnászban*. A bosszú az indító ok, a legnemtelenebb bosszú. Hasszán bég elrabolta Marót bán gyermek öcscsét, a kit martalóczzá nevelt, majd a bánt is fogságba kerítette. Vitézi szavára elbocsátja ugyan, de Bodot, a martalóczot, elküldi Marót hitvesének elrablására. A fegyver kétélű: Bod vagy elrabolja a hölgyet a bégnek vagy maga lesz a szeretője. Bod is a romantikus drámák kedvelt alakja: a szenvedélye lángjában megnemesedő hős. Míg elcsábítja Idát, a szerelem föl is emeli. Következik a nagy fölismerései jelenet: a két testvér egymásra ismer. De már megtörtént a legrettentőbb katasztropha: a hűtlen aszszonyt Marót váltságul adta a töröknek saját magáért s Bodot épen ki akarja végeztetni. Maga a hős is a romantika fogásaival él: alakoskodik. Ismeretlenül tér meg várába és kétszer is színt játszik: először a nagyterem vasemberének páncéljába bújik, hogy kihallgassa a szerelmeseket, másodszor önmaga temetését rendezteti, hogy Ida és Bod szabadon érezhessék magukat s akkor csapjon rájuk, «mint a jégvihar». E fogásokban a mai néző nem hisz. Ám lássuk: mi van a sallangok mögött?

A hős, Marót bán, Vörösmarty drámáiban eddig az első hős, a kiben tragikai vonásokat találni. Mert többnyire nem a történet teszi tragikai hőssé az embert, hanem a véralkat. Leart ragikus, Gloster csak szerencsétlen, Marót bánnak «sötét szíve» és vére van, mint Brutusnak. Mikor megszabadul Hasszán fogságából, nem jókedvűen siet haza, agya tele van sötét sejtelmekkel, képzelete borús képekkel. Így nézi az est leszálltát:

Az est közelget, a nap áldozik,
S a véres oltár, melynek meghajol
A csalfa gyilkos ember-lakta föld,
Hol ember embert üldöz vad gyanánt
S mohón előzve a halál kezét
Idő előtt sírboltot népesít.

Ez újból a Shakespeare módszere: a bölcselkedő hős, a mély ember, a kiből minden külső benyomás gondolatot fakaszt. E mély szellemmel szilaj véralkat egyesül. Vére minden cseppjét fölforralja a tudat, hogy hitvese azalatt csalta meg, míg bilincsen tengődött. Marót bán bosszút fog állni és rettenetes lesz a bosszú. A temetés színjátéka csak újabb alkalom, hogy a költő bevilágítson a mély lélekbe, a szenvedő emberbe. Gyöngysorok fakadnak ajakán:

Ez hát a vég, a mellyért fáradunk?
 Gyász pompa, melyre a halál vigyorg;
 Halotti ének részeges torokból,
 Egy pár hamis köny ollyaknak szeméből,
 Kiktől szeretve vélted magadat;
 Ez minden útiköltség s elmehetsz,
 Viselje a föld gondodat. Haha!
 Csaknem kívánnám, hogy már ott legyek,
 Hogy a tor, melyben holtomon vigadnak,
 El volna költve, s én alatt nyugodnám,
 Alant, hol a szirt és az érc foganszik.

Ez a halál, a sír philosophiája. A nagy embert fárasztja az élet. Csak a bosszú tartja benne: Bodra lánczot veret s Idát átadja a töröknek.

Még egy rázkódás, az utolsó. Nem csak azt ismeri meg, hogy Bod az ő elveszett testvéröccse, hanem azt is, hogy a kalandor csak rossz útra tévedt nemes lélek s hogy hitvese keservesen megbánta vétjét. Meg akarja őket menteni, de későn érkezik: mind a kettő meghal a csatában. A gyász, a fájdalom e meg-rázó látványára Marót bán nem törik össze, hanem fölmagasztosúl. Az embernek nincs már célja, de a hazafinak van:

A mit szerettem, halva fekszik itt,
 A mit gyűöltem, az többé nem él.
 Számomra most a földön egy gyönyör
 A harc s töröknek jajgatása lesz.

Mindvégig egységes alkotás. Typusa a magyar főúrnak büszkeségében, méltóságában, valamelyes jóleső magamérséklésében, mely legnagyobb fájdalomában is megtartja az egyensúlyt.

Vörösmarty tehetsége nem termett a kevert lelkek ábrázolására, azért Bod és Ida kevésbé sikerültek. De Bod alakjának köszönhetjük az V. felvonás nagy fölismerési jelenetét, az egyik legszebb lapot az egész Vörösmartyban. A szónokias pathos kö-

zepett is biztos kézzel üti meg az egyszerű érzés hangját. Marót árral veti Bod arczába a szemrehányást. Bod önvédelme szép és igaz: Hát mért lett ő ilyenné? Kik tették haramjává? Szerencsétlen, nyomorult, kalandor életét oly szívből fakadóan írja le, hogy Marótnak csak egy felelete lehet rá: a bocsánat.

Hasszánban majdnem részletrajzot fedezhetünk föl. E kifejezés ugyan nagyon is modern, de az teljesen mindegy; elég, hogy e majdnem ethnographikus jellemrajz benne van az alakban. A török ember ez, a ki nyugodtan ül a kerevetén keresztbe tett lábbal és szeliden mosolyog, míg a legrettentőbb és legkegyetlenebb dolgok járnak az eszében. A dölyffel vegyült alázatosság, a fenyegetéssel keveredő hízélgés, az érzékiség csapongó kifejezése minden ízében keletivé avatják ez alakot. A hódoltság pasája ez, a kit az egykorú krónikák, oklevelek alapján Jókai is sikerülten jellemzett. Vörösmarty még a typusnál tart: «az intrikus» ez, ki ben összecsoportosítja a keleti ember összes árnyoldalát. De a keleti szellem benne van, Vörösmarty ismerte ezt. Érdemes volna az *Egerből* kijegyezni a török alakok jellemvonásait, a mire eddig talán figyelmet se fordítottak.*

Míg a *Vérnász* és a *Marót bán* megmutatják, hogyan érvényesült Hugo befolyása Vörösmartyra, Az *áldozat* legtisztábban mutatja a költő saját egyéniségét a drámában. Ez az igazi Vörösmarty, valami szoborszerű bevégzettség és epikus nyugalom van benne. Szabolcs vezér bosszút áll szerelmese elcsábítóján és megrontóján, Zarádon. Ez az egyszerű esemény, egy szenvedélyes dráma utolsó felvonása játszódik le előttünk öt felvonásban.

Mintha csak a romantika divatos befolyásának engedve csempészte volna belé azt a motivumot, hogy Zaránd épen Csilárral, Szabolcs tesvérhugával akar menyegzőt tartani. De ezt is elejti, ebből új tragédia nem fejlődik. Csilár könnyei között is megérti, hogy Zaránd méltán bűnhődött. Nincs a darabban semmi rémséges, semmi meglepő, semmi váratlan. Mellőzzük a kisebb valószínűtlenségeket: hogy Csilár nem tud Zaránd előbbi házasságáról, Szabolcs meg húga jegyváltásáról, valamint, hogy e színes képekkel és reflexiókkal teljes nyelven a költő az ősmagyarokat beszélteti. Anachronismus volna ebben realitást keresni.

Az *áldozatban* talán kevesebb a drámaiság, mint az előbbi drámákban, de azt a tárgy természete is magával hozza s

* Így az I. énekben Hanivár és Ali leírása a seregszámlánál.

a felől élvezhetni a képsorozatot, melyet a költő bemutat: a visszatérő Szabolcs és Csilár találkozása, a leggyöngédebben festett hős-idyllek egyike; Csilár szerelmes epekedése, Zenő keseregése, Szabolcs bosszúja és elmúlt szerelme, melynek már csak utórezgéseit érzi, Zaránd menekülése üldözője elől. Nem szilaj szenvedélyek harcza ez. Szabolcsban és Zenőben már elzúgott a szenvedély, Zaránd nyugodtabb vérmérsékletében nem lobog. Csilárban csak a lányálmok ébrednek. Szabolcs bosszúja nem a megcsalt vetélytárs megtorlása, hanem a bíró ítélete. Tartozik vele, mint pogány lovaghoz illik, ki nem ismeri a keresztyén megbocsátást.

Az utolsó jelenet Csilár menyegzői készülődésével kezdődik, mikor egyszerre hozzák Zaránd holttestét, míg Zenő örülten jelenik meg. Csodálatos, hogy e kiáltó ellentét se teszi megrázóvá a jelenetet, annyira uralkodik rajta az ünnepélyes hang. Zenő őrzöngése csak méla ábrándozás, Csilár keserve szótalan sírás. Zaránd hadnagya, Apor, tetemrehívást tart és előlép Szabolcs. Hatalmas szava olyan, mint az ítélet kimondása. Mély csend áll be, a fölemelt kardok kihullanak a vitézek kezéből s Szabolcs önérzettel magasodik föl:

Szabolcs vezér megölte ellenét,
És számot érte csak Hadúrnak ad.

Vörösmarty jellemző ereje a legnagyobb fejlődést utolsó — 1844-ben írott — darabjában mutatja, a *Cilley és a Hunyadiakban*.* A költő kevesebbet dolgozik, mint fiatal korában, de sokat tanult és mélyült. Shakespeare-t fordította s *Julius Caesar* fordítása még szorosabbra fűzte a viszonyt a drámaköltők legnagyobbjával. A szónoklat tiszta pathosa, mely a forum-jelenetben éri el tetőpontját, nagyon talált Vörösmarty mivoltához. Shakespeare tanulmányozása kezdte eltávolítani Hugótól s utolsó drámája Shakespeare hatását tükrözi.

Trilógiának tervezte s így nem kerek compositio, hanem képsorozat; tárgya Hunyadi László és Cilley Ulrik viszálya. Míg előbbi darabjaiban igyekezett a korabeli színpad követelményeihez alkalmazkodni, ez utolsót teljes shakespearei szabadsággal darabolta számtalan változásra. Eszményképe módjára igyekezett mennél nagyobb tér felölélésére; itt van az egész nép: a király,

* Részletesen tárgyalom az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1906. évfolyamában.

az urak, a köznemesek, a parasztok. Vers és próza váltják egymást a darabban; a vers nem kevésbé festői és színes, mint előző darabjaiban, de a lyrai ömlengést valami drámaibb rövidség váltja föl; a próza tiszta zamatos próza, mely egyre jobban közeledik a népnyelvhez. Népies jelenetei föltűnően sikerültek. Emlékszünk még *A kincskeresők* betyárjelenetére: a csira itt van.

Jellemfestő képessége is erősödött. Maga Hunyadi László a régi romantikus hős, de realisabb és egyénibb elődeinél. Czillej jellemképe érdekes és becses: a shakespearei reminiscentiák egy-egy alakká egyesülnek. A «vén Saturnus» a dráma legjobban sikerült alakja. De a mellékszemélyek közt is sikerültek Giskra, Ujlaki és Hunyadi Mátyás. Az egyetlen romantikus czafrang Henrik és Ágnes szerelme, de végre is ennek köszönhetjük a *Keserű poharat*. Mintha új út előtt állt volna Vörösmarty.

E drámák élete a színházban nem volt zajos. A *Vérnász* nagy sikere még kívül esik az állandó játékszín történetén. A *Marót bán* s *Az áldozat* első évben öt-öt előadást érnek. Ez abban a korban tisztességes siker. Az egykorú bírálatok tisztelettel írnak róluk, de hiányzik belőlük a fölvillanyozó lelkesedés. Utolsó drámáját mindössze kétszer adták. A színészeknek a költő tanítómesterük és barátjuk volt. Egressy később néhány meghatározó sort szentel Vörösmarty emlékének, melyből kiérzik iránta való tisztelete és szeretete.* Azt hisszük, Vörösmarty utolsó darabjával nem mondott volna még búcsút az annyira szeretett színpadnak, ha a pár év múlva érkező nagy katastropha nem töri össze munkakedvét és életerejét.

* * *

A romantikus kor megérzik az embereken némiképen. Uralkodó jellemvonásuk vagy a túlzott szenvedély, vagy a nyugodt méltóság, kinek-kinek a mint temperamentuma hozza magával. Vörösmarty az utóbbiakhoz tartozott. A romantikus kor költői inkább csak azt szeretik önmagukból kitárni, a mit kültőibbnek vagy emelkedettebbnek találnak. Az ember kissé feljebb szökik a földről az ég felé. A mi fájdalmát, örömét közli a külvilággal, az jóformán csak a szerelmes vagy a hazafi érzése. Nem tartja méltóságán alulinak, ha a szerelem gyötrelmei alatt

* *Egressy Gábor emléke*. Budapest, 1867.

vonaglik és zokog, de mindjárt leteszi a szerelmi lantot, ha fészket rakott. Vörösmarty művein át ráismerünk az emberre, a ki gondosan, kifogástalanul öltözködött, társaságban hallgató volt, de mindig a meggyőződés teljes súlyával beszélt, a ki oly igazán fejezte ki egy nemzet érzéseit a *Szózatban* és a ki oly gyönyörűen beszélt merengő menyasszonyához. De volt egy másik Vörösmarty is, a ki a reális valóság embere, a ki férj volt és családapa, szeretett vadászgatni, szívesen elüldögélt jó barátaival az asztal mellett és szívesen elűzte a bor habzó gyöngyeivel a könnyű felhőket szép, magas homlokáról s a kit rendkívül kedélyes, jóízű anekdota-mondónak ismertek. Ez is megnyilatkozott benne, ha ritkábban is s olyankor leszállt a fenség hómezőiről, hogy a költészet azon ösvényein bolyongjon, a hol lepkék röpködnek és mezei virág nyílik. Két ilyen derültebb színműve van, egyik a *Csongor és Tünde* a másik *A fátyol titkai*.

A *Csongor és Tünde* mesejáték, szinpadi földolgozása a régi mesének, melyet Gergei Albert széphistóriájában talált a költő megírva. A mese ősrégi: két szerelmes története, a kik közül az egyik földöntúli lény, s a kiket valami ármány elválaszt egymástól. A tündér vagy isten visszatér hazájába, míg a másik keresi s hosszú, küzdelmes kalandok után egyesül vele. Amor és Psyche mondájában sejtik e mese egyik őst s a hasonlóság valóban meg is van.* Gergei széphistóriája — úgy látszik — olasz forrás után készült. A monda egy-két ősi motivuma kikopott már, ezért homályos (így, hogy miért kell a tündérnek távoznia haja levágása után), de a menete tiszta és világos, egyszerű és naiv. Igazi mese, mely nyilvánvalóan mutatja, hogy egyszerű lélekből sarjadzott először. Vörösmarty több változtatást tett rajta. Egyfelől mélyebbé tette a mese értelmét, tanulást rejtett a szép hegedűszóba, másfelől az eredetinek átlátszó tisztaságát beburkolta allegóriái** aranyos ködébe. Mindezek miatt melancholikus accordok pendülnek meg benne, de ezeket bőven ellensúlyozza derült és humoros jeleneteivel, melyekben a magyar népmese ősforrása látszik buzogni.

* Heinrich Gusztáv: *Argirus. Budapesti Szemle* LIX. 1889.

** Az allegoria értelmére nézve kétféle véleményt ismerünk. Gyulai (i. m.) a szerelem győzelmét látja benne az akadályokon, Beöthy Zsolt (*Színműírók és színészek*. Budapest, 1882.) az eszményiség diadalát és kibékítését a valósággal.

Az eredetiben két vénasszony ármánya az intrika; az óriások, kik utat mutatnak Ágnesnek s a három ördögfi az ismeretes pörös jószággal a mesevilág népe. Vörösmartynál a két vénasszonyból egy lett, az pedig boszorkány; az ördögfiak mellé odaszóttte a nemtők búbajos jelenetét s színrehozta az Éj allegorikus alakját. Csongort Balga kíséri, mint szolgája, Tündét Ilma, Balga felesége, reális és humoros ellentétül.

A mese tündérfája itt is virul, de nem kiindulópontja a cselekvénynek, csak pusztá díszlet. A boszorkány hozzá van kötözve, Csongor megoldja s elkergeti. Csongor nem a tündérfagyümölesét jön vigyázni, mint Árgirus; ő bujdosik, bolyong, az égi szépet keresi, a ki álmaiban él. Tünde nemcsak fölkeresi szerelmét, de nagy áldozatot hoz érte: örökkévalóságát, tündérvoltát. A mesének valamelyes ősrégi melancholiája rejlik ebben, az áthidalhatatlan ellentét a való és a túlvilág között. A ki tündért csókol, az életével adózik, vagy a tündérnek kell földi lénynyé változnia érte. Mikor elválásuk után Csongor kedvesét akarja fölthalálni, a hármas úton három alak kerül vele szembe: a kalmár, a fejedelem és a tudós, a gazdagság, a hatalom és a tudomány képviselői, kik egyaránt lenézik a szerelmet. A darab végén újból látjuk a hármas utat három vándorával: a kalmár koldús, a király legyőzött, a tudós megőrült. Csak a szerelem fog célhoz érni. Az utolsó jelenésre mintha némi mélabú könnyű fátyola ereszkednék le. Az első szín tájképe ez a tündérfával, de a kert elvadult már. Tündérpalota emelkedik ugyan föl s az éjszakában az arany almák hullanak, de az éj magányos és rideg, a hogy' a dal énekli, míg Csongor és Tünde elvonulnak. Életük boldog lesz, de kurta, mint minden, a mi földi. Gyönyörűen végzi be a darabot az ének, mely messziről hallatszik, mint valami nászi dal:

Éjfél van, az éj rideg és szomorú,
Gyászosra hanyatlik az égi ború:
Jój kedves, örülni az éjbe velem,
Ébren maga van csak az egy szerelem.

Ám a színjátékot át meg átszővi a költő kifogyhatatlan humora, mely itt valóban napsugarasan csillog. Balga és Ilma ötletei, tréfái talán naivaknak tetszenek, de minden oly üde és friss, mint a mezei virág. Az ördögfiakból Vörösmarty kitűnő tapintattal humoros alakokat formál. Az ördög, ha nem rettentés, humorossá válik, ez is régi népmesei hagyomány. A nemtők

légies, kedves jelenete mellett, mely olyan hatást tesz, mint valami tavaszi virágcsó, jóízű ellentét a «barna szolgák» bohósága: marakodnak, kergetik egymást, bukfenczeket hánynak, száz meg száz tréfát űznek, kivált ha Balga kerül a kezükbe, mint valami borzas macskakölyök vagy szurtos cigánypurdék. A nyelve még Vörösmarty egyéb munkáihoz képest is csodásan színes. A sirászi Hafiz megírígyelhetne két ilyen sort, a mit Csongor mond kedvesének :

Szívköti hajfodraiddal
Még nem játszhatott szerelmem.

És ezek a fényes lapok csaknem észrevétlenül jelentek meg. Kölcsey dicsérete ugyan mindennél többet mond,* de csak nagyon kevesen voltak, a kik úgy tudták élvezni, mint ő. Hosszú idő telt el, míg észrevették, sőt színpadra is vitték.

A *Csongor és Tünde* a költő életében nem került színre. A *fátyol titkai* két előadást látott, azután se többet. Mindenesetre jobb sorsot érdemelt volna. Említettük, hogy Vörösmarty dramaturgiájában épen a vígjátéknak jutottak a legszebb lapok s megjegyeztük drámaiban a derültebb lapokat, így a *Kincskereső* haramjait, a *Vérnász* hajdúit s különösen *Czilley és a Hunyadiak* parasztjait. Elmélete a legjobb kulcs vígjátéka teljes megértéséhez. Hibáztatja Kotzebue vígjátékait, a hol a komolyabb jelenetek az érzelgés hamis hangján szólnak. Ha már a két elem keveredik, a komoly rész hangja legyen rokon a drámáéval, mint Shakespearenél. De érzi, hogy ez nem az igazi vígjáték. A tiszta vígjáték minden lapja derült és mosolygó. A szép és nemes alakok is derültséget vigyenek magukkal a színpadra, a nélkül, hogy nevetségesekké válnának. A tárgyban, a felfogásban benne kell lennie a komikumnak, mely egyaránt szétárasztja hatását a vígjáték minden személyére. Vörösmarty jó érzékkel ajánlja a spanyol classikus vígjátékirókat, a kik tiszta műfajt írtak, a nélkül, hogy lesülyesztették volna a magas színvonalat. Shakespeareben is van erre jó példa: a «*Love's labors lost*» (magyarul *Felsült szerelmesek* címmel). Ez ujjmutatás világossá teszi Vörösmarty jó érzékét. Shakespeare e darabja nem tartozott a népszerűbbek közé, pedig talán egy darabjában sem oly kitérő a vígjátéki eszme, mint ebben. A navarrai király és három

* Levle Bártfayhoz : 1831. ápr. 9.

barátja visszavonulnak minden élvezettől, lemondanak a női társaságról, hogy életüket komoly munkálkodásnak szenteljék. Az első nap megszegik fogadalmukat valamennyien, de három felvonáson át rejtegetik egymás, sőt önmaguk elől is. Csupa jókedv az egész darab, melynek központja a szellemes Biron ragyogó gúnyos beszédeivel, kiben benne rejlik Benedek és Mercutio halhatatlan alakja. Vörösmarty vígjátéka e darab jegyében fogant.

A Shakespeare alapeszméjéből két történetet formál. Az egyik Hangai története, ki asszonygyűlölő lesz a tudós könyvek miatt, míg végre a maga kárán s a maga boldogságára tanulja meg, hogy mi a szerelem. A másik három vidéki gavallér története, a kik véletlenül egybeakadván, csupa tréfából szerződést kötnek, hogy a lehető legrövidebb idő alatt megházasodnak. A tréfa persze rovásukra sül el, mind a három egybe lesz szerelmes s mind a három hoppon marad. Mindkét történet hősnője a szép Ligeti Vilma, ki Hangait jól meggyötri nézetéért, a három gavallért ügyesen megtréfálja és kijátsza, míg végül a megtért Hangainak nyújtja kezét.

Néhol mintha feszélyezné Vörösmartyt a jelen élet festése. Hangai, mint valami troubadour, gitárral a nyakában énekel. Sok vígjátéki eszköz a classikus vígjáték szertárából merő naivságnak tetszik már a Vörösmarty korában is. Vilma, ha elfátyolozza magát, teljesen ismeretlenné is válik. Egyik szereplő a másikat únos-untalan kihallgatja, még akkor is, ha az monológot tart. Az I. felvonás utolsó változása teljes utánzata a *Felsült szerelmesek* IV. felvonásabeli 3. színnek, mikor a szövetségesek egymást kapják rajta a szószegésen; mondani se kell, hogy a Vörösmarty rovására, ki messze mögötte marad az eredetinek.

De mindezen hibákat szívesen elnézzük. Kortársai nem kevésbbé naiv eszközökkel dolgoznak, Vörösmarty költészete és humora nélkül. S a Hangai és Vilma dialogusaiban annyi szellem szikrázik, annyi az ügyes fordulat, finoman élezett beszéd, hogy párját ritkítja nagyon szegény vígjátékirodalmunkban. Maga Vilma is pompás vígjátéki központ. Nem tudjuk, honnan csempent a fővárosba, az akkor még eléggé német Pestre, ez a tipikus magyar kisasszony, ez a kissé maga kényére felnőtt, tűzről pattant, pajkos, szellemes leány, kinek nemes jellemében kedvesen vegyül el egy csipetnyi ártatlan kaczárság és női hiúság. Egy vércsöppje s e rokona magyar vígjátékok németből átlplántált női alakjaival. Magyar vidéki kastélyok hangulatát hozza magával: ismerjük ezt a fajtát, jó rendben tudja ez a házat tartani,

nagyszerű leány, kitűnő feleség lesz belőle, nem süti le a szemét a gavallérok előtt, de bátran a szemük közé néz, sőt keresztül is lát rajtuk; ez a piczi kéz, ha kell, aczélosan tudja tartani a ló gyeplőjét is, s Ligeti Vilma a kezében tartja a vígjáték valamennyi szálát. Említsük meg mellette Katicza kisasszonyt, a vén leány remekbe készült typusát; kevés benne az egyéni, az igaz, de mint typus, egyike a legjobbaknak, sokkalta eleve-nebb, mint Kisfaludynál. A nyelv, melyet beszélnek, fölváltva próza és vers; a vers szabatos, lendületes, a hol kell, mulatsá-gosan dagályos; a próza itt-ott békóban vergődik még, de na-gyon ritkán, rendesen fordulatos és síma, csodálatosan kezd kö-zeledni a valódi társalgás megfinomodott nyelvéhez. A vígjáték természeténél fogva kurtább életre van szánva; ha több mint félszázad múlva is látjuk rajta a szellem aranyfüstjét, mely oly könnyen elszáll a legelső széllal, — meg kell becsülni.*

Kár, hogy Vörösmarty nem írt többet e nemből, mert a helyes útra tudta volna terelni a vígjáték e faját. A kor inkább kedvezett a romantikus drámának s Vörösmarty lelke rokon volt a korral. Tavaszi hajnalhoz hasonlított e kor; az égnek ra-gyogó színei vannak, aranyosan piros felhői, de a színek egy-másba folynak, a levegő tele hajnali párával s a körvonalak el-elmosódnak. A Vörösmarty drámai népe is ilyen sugárban és ködben fürdik. Nem tud mindig drámai lenni, de átérzi a tragikum mivoltát, egyre följebb halad s már nincs messze az igazi drámától. Pathosában oly kor lelke nyer igaz kifejezést, mely már örökre elmúlt, de melyre jól esik visszagondolni.

VÉRTESY JENŐ.

* Vörösmarty e darab harmadik kiadásában némi változtatást tett a személyeken, a nélkül, hogy a szöveget is hozzá alkalmazta volna. Ezek semmiségek, kivéve, hogy Katiczát Vilma nagynénjévé teszi. Szinte érthetetlen, hogy mit akart ezzel, miért kell Vilmának saját nagynénjéből bolondot üzni, a minek föltétlenül visszas ha-tása van?

S Z E M L E.

Cultura és nemzetiség.

(Elnöki megnyitó-beszéd a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén,
1910 február 6.)

Az első szó, tisztelt hallgatóim, mely ma erről a helyről elhangzik, nem lehet más, mint a gyász szava azon a vesztésen, mely a múlt évben Társaságunkat, irodalmunkat, de az egész magyar közéletet sújtotta. Intézetünknek két évtizeden át volt elnökét, vezérünket, Gyulai Pált kísértük sírjába. Élete munkáját befejezte, vetett és aratott, küzdött és győzött; de az ő személyes munkája oly hatalmas része volt a nemzet nagy cultur-munkájának, hogy ennek folyamában tovább élni és hatni hivattott. A mint ő, a jövőért harczolva, a fejlődés alkotó tényezői közül a multat kikapcsolni sohasem engedte: úgy fog elválhatatlanul belefűződni szellemi fejlődésünkbe az ő emléke és munkája is. Azok közül a legnagyobb kritikusok közül való volt, a kik mikor gyomlálnak, egyszersmind vetnek is.

Neve, munkái, pályája, csak a mi kis körünkben is, milyen emlékeket ébreszt, milyen távlatokat nyit! A nagy és győztes magyar küzdelmek századának, a XIX. századnak egymásután következő írói körei, melyek mindegyike hatalmas lépés volt előre a művészi haladás és a nemzeti fejlődés közös útján, — az írói körök és irányok mindegyike, kitünő képviselőivel, itt ült Társaságunk körében és részt vett munkájában. Kölcsey Ferencz koszorúja, melylyel övezve társuknak fogadhatták alapítóink, még abban a szent berekben termett, hol Kazinczy és apostoltársai áldoztak. A második kör, Kisfaludy Károlyé, alapította intézetünket, mely az Auróra-kör minden nagyságát, élükön Vörösmartyval, a magáénak mondhatta. A harmadik Petőfi és Arany köre volt, melylyel költészetünk művészi és nemzeti fejlődésének virágkorát élte, s a mely Társaságunkat új életre támasztotta. Ennek a körnek egy tagja, ősz hajjal, de költészeté-

nek ifjú, nemes és bájos zengésével, istennek hála, él még közöttünk; de vezéralakjai közül az utolsót Gyulaiban temettük. Költészetével is méltó helyet foglal nagy kortársainak dicső karában; a kritika és történeti értéklés mezején győztes vezére volt táboruknak.

Irodalomtörténetünkben és műbirálatunkban új utat nyitott: a történeti és æsthetikai szempontoknak közös, egymást átható érvényesítésével és kiegyeztetésével. Amazzal irodalmunk nemzeti jelentőségét és jellegét védte, ezzel művészi fejlődését és haladását követelte. Éles elméjének fényével és lobbanó lelkiületének hevével egy új nemzeti költészet jogáért és helyéért vívta legdicsőségesebb, győztes harczeit, de az újnak győzelmében sem nem látta, sem nem akarta a réginek megsemmisülését, a tőle való elszakadást. Még az avúltban is élesen megkülönböztette a magában és mindenkor gyarlót attól, a mit csak történeti változások borítottak homályba; annál lelkesebb szószólója volt az életre hivatott hagyománynak. *Petőfi*jét megírva s benne kritikai felfogását és elveit kifejtve: a multhoz fordul s Vörösmarty és Katona méltatásában adja legszebb és leghíresebb könyveit. Sohasem a mult nagyságában vagy talán egyoldalú, de becsületes törekvéseinek elismerésében látta a jövő, a fejlődés akadályát, hanem a jelen léha önzésében, nagyhangú éretlenségeiben és nagyzó hóbortjaiban. A nemzeti cultura harczosa volt, mely föltételezi a folytonosságot. Irodalmi pályája, vezéreszméi, törekvései mintegy visszhangja nagy kora politikai életének. A mint ez a nemzeti és emberi jogok, a nemzeti és emberi haladás közös lobogója alatt harczolt: ő és iskolája is a kulturális, irodalmi fejlődés gondolatát együtt képviselte a nemzeti hagyomány éltető tiszteletének s ebben a folytonosságnak eszméjével. Nemcsak abban volt Kazinczy egyenes utóda, hogy az irodalmi hajlam szinte kizáró szenvedélylyé hevült benne, hanem abban is, hogy ez a kizáróság csak látszat volt, mert az irodalmat, melyre életét föltette és áldozta, nemzeti erőnek, sőt nemzeti erőnk legmélyebb és leggazdagabb forrásának érezte.

De hát nem hatotta-e át ez az érzés, még pedig tudatosan, irodalmunknak egész életfolyamát, sőt nem a vezető gondolatnak, a sok mindenféle változásban állandónak mutatkozik-e, minden következésével együtt, mindazok szemében, a kik irodalmunk fejlődéséről a történetbe látó világossággal és a jelenségek lelkét is igazán megértő lélekkel gondolkodtak? Erre a világosságra, a megértésnek erre a, legalább elfogulatlan törekvésére s általuk

a zavarosan forrongó eszmék tisztázására, — Gyulai Pál pályájának útmutató irányzására, úgy látszik, ma nagyobb szükségünk van, mint valaha. Annak a zajos mozgalomnak, mely ifju irodalmunk egy részében mutatkozik, egyes mozzanataival egy rövid beszéd keretében nem foglalkozhatom; csakis arra a mindenfelől s fennen hangoztatott jelszavára kívánok egypár futólagos megjegyzést tenni, mely ezt a mozgalmat a cultura harcának hirdeti. Külföldi, a magyar lélektől merőben idegen költői divatok utánzását és magyarázását a cultura nevével és igényével állítja szembe mindazzal, a mi nemzeti lelkünknek alapvető tulajdonsága, a természetességgel, egyenlőséggel, egyenességgel és világossággal, mindazzal, a mi ebből a lélekből történetileg kifejlődött. A cultura nevében és érdekében kell-e elfordulnunk Kölcseytől és Eötvöstől, Vörösmartytól és Aranytól, vagy legalább bizalmatlanul tekintenünk rájuk? Épen ez a jelszó az, mely az irodalmi harcot szinte kiemeli a tisztán irodalmi élet határai közül s egyetemesebb jelentőségűvé avatja.

Arra sem akarok sok szót vesztegetni, hogy bár minden culturának a költészet a legszebb virága, a költészetnek bármely iránya vagy alakja a cultura fogalmát akár kimerítené, akár magának igényelhetné. Kazinczy classicismusa ép oly becses eleme culturánknak, mint Vörösmarty romanticismusa; de ha culturáról beszélünk, az utóbbi is csak alkotó eleme annak a culturának, melyet a nemzeti élet egész mezején, ennek legkülönbözőbb területein Széchenyi szelleme sarjasztott föl. Minthogy a cultura, legáltalánosabb fogalmazásában, testi és lelki energiák felhasználása, céljaink, haladásunk, boldogulásunk szolgálatába hajtása: talán legkevésbé foglалhatja le magának nevét és igényét oly költői irány, mely vezérmotivumául épen a testi és lelki energia meglazulását, megbomlását mutatja. Ez lehet divat, lehet valamely egyéni léleknek teljesen jogos költői megnyilatkozása; de egy culturának, akár irodalmi vagy művészeti culturának uralgó motivuma aligha. Ha pedig ilyenül mutatkozik, az a költészet teremhet többé-kevésbé jeles verseket, de semmi joga magát a cultura képviselőjének, vagy épen kizáró képviselőjének hirdetni.

Azonban főkép a nemzeti mozzanat az, melyre a szóban forgó mozgalom és jelszava figyelmünket irányozza. A cultura, bár a legegyetemesebb értelemben fogjuk föl, nemcsak egyesek lelkéből táplálkozik s nemcsak egyesek lelkében él, hanem a nemzeteknek bennök ható lelkében és lelkéből. Minden igazi,

nagy culturának, művelődési áramlatnak kétségtelenül megvan egységesítő ereje, sőt irányzata. Egyik a politikai szervezet, másik a hitvallás, harmadik a szabad lelkiismeret, negyedik a közös szépség-ideálok, ötödik a természet titkait kutató tudomány egységébe törekszik foglalni az embervilágnak minél nagyobb tömegeit. De a mint mind e culturák megindító erejüket mindig egy-egy nemzet szelleméből merítik, a renaissance az olaszéból, a protestantismus a germánéból, a fölvilágosodás a francziából: eleven változatosságukat, igazi gazdagságukat és termékenységeiket megint a különböző nemzetek különböző szellemének köszönik. A nemzetek sohasem viselkedtek és viselkedhetnek passiv az őket idegenből érő cultur-áramlatok irányában; nemcsak elfogadók, hanem nyújtók is, nemcsak hódolók, hanem alakítók. A mint az egy és örök nap más-más fényvel és színekkel ragyog a tenger partján és az alföld mezején, a háztetők ormain és egy gyárváros kéményein: ugyanaz a cultura a különböző természeti és erkölcsi hatások fejlesztette nemzetek életkörében mindig más-más, lelköktől módosított és lelkökhöz módosuló képet fog mutatni. Hősei nemcsak egységesítő erejét képviselik, hanem a nemzeti léleknek ezt a módosító erejét is, nemcsak az alkalmazkodást, hanem az alkalmazást. A magyar Kálvinnak nevezett Melius nem Kálvin; a magyar antireformatio nagy vezére, Pázmány, nem Bellarmin; Tassónak dicső tanítványa, Zrínyi, nem Tasso és így tovább. Természetesen nem jelentőségre gondolok, hanem csak a pályályukban és törekvéseikben megnyilatkozó lélekre. A különbséget nemcsak az egyéni lélek változataiban fogjuk megtalálni, hanem olyan mozzanatokban is, melyek a mieinket, legélesebb eltéréseink mellett is, összekötik s az idegenektől legközelebbi szellemi rokonságuk ellenére is elválasztják.

Épen ez az, a nemzeti léleknek ez a természeti és történeti föltételekkel fejlett közössége, a melyben forrását találja a nemzeti műveltség. Ennek az oly sűrűn emlegetett fogalomnak a tartalma pedig, mérhetetlen jelentősége mellett is, sokkal szerényebb és egyszerűbb, mint a legtöbben képzelik. Semmi más, mint a közös emberi cultura, alkalmazva a magunk eszejárásához és céljaira s kiegészítve a nemzetünkre vonatkozó ismeretkörökkel. Ha csak futólagosan tekintünk is végig művelődésünk történetén, lehetetlen észre nem vennünk, hogy szellemi életünk legkiválóbb alakjai a tőlük megindított magyar közművelődési vagy irodalmi mozgalmak, törekvések magvait majdnem kivétel nélkül

idegenből hozták, sőt a legtöbbben idegenben ébredtek magyar culturhivatásuk tudatára. Pázmány és Apáczai, Bod Péter és Faludi, Bessenyei és társai, a két Kisfaludy és Széchenyi mind ebbe a fényes sorba tartoznak. Magyar lelket vittek ki és magyar lelket hoztak vissza, melynek egyéni és nemzeti energiáját az idegen hatások nem leajzották, hanem megedzették. Szinte azt mondhatjuk, valamennyiöket összefoglaló közös, tehát a magyar lélek mélyére utaló vonásul, hogy mikor a nyugati cultura lelkes részeseivé lettek: ugyanakkor magyarságuk nemcsak nem gyöngült, hanem ellenkezőleg erősödött, sőt egyikökben és másikkukban akkor ébredt föl. Egész történetünkben nincs külön apostola a culturának és a magyarságnak, csak közös apostolai vannak. A mit ők és társaik hoztak, a mit általok nemzetünk befogadott, ennek lelkében mindaz mintegy természeti folyamat szükségszerűségével, akként alakult át és egészült ki, hogy ne csak az egyén, hanem a nemzeti közösség céljainak szolgálatára minél alkalmasabbá legyen. Más szóval: nemzeti műveltséggé lett. Épen ebben a kettős erőben, mely ezer éves szellemi fejlődésünknek egész folyamában, valamennyi mozzanatában nyilatkozik, a fogékonyság és a magunkhoz módosítás nemzeti energiájában áldhatjuk talán a gondviselésnek azt a legbecsesebb adományát, mely nemzetül megőrzött bennünket.

Mai műveltségünk is így alakult, minthogy nem is alakulhatott másképp. Ugy látom, hogy épen ez az így alakult és így felfogott nemzeti műveltség az, a melylyel ifjú pályatársainknak új csoportja szembeállítja, a mit ők kizárólag culturának ismerni és nevezni hajlandók. De ha a néppsychologiai és történeti szempontokat mellőzni akarnók vagy mellőzhetnők is: egészen más úton indulva, szintén csak a mi álláspontunkhoz jutunk. Korunknak egyik legkiválóbb természettudósa és gondolkodója, Ostwald Vilmos, culturának, legáltalánosabb értelemben, az egész embervilágnak azt a megkülönböztető jegyét tanítja, mely szerint a természet energiáit, bizonyos határig, szolgálatába hajtani képes. Igazi nagy emberek, vezető szellemek azok, a kik ezeknek az energiáknak minél jobb felhasználására, minél sikeresebb értékesítésére megtanítanak. Szellemi javainkat, politikai és jogrendünket, tudományunkat és eredményeit mind abból a törekvésből származtatja, hogy energiákat takarítsunk meg és használjunk ki minél teljesebben. Ez az út is, tisztelt hallgatóim, olyan természet szerint fölmerülő kérdésekhez vezet, melyek épen a kiindulás alapján magukban foglalják a feleletet. A nemzeti kö-

zösségnek mint ilyennek, a maga céljaira törő energiája, nem lesz-e segítségére, támogatására a közösség minden tagjának, tehát a culturának nem egyik leghatalmasabb tényezője-e? Nem az-e, épen ily kétségtelenül egy nemzetnek a multban felgyűlt s emlékeiben és hagyományaiban foglalt energiája a jelen boldogulása, haladása, felvilágosodása érdekében? Ime csak egyetlen lépéssel haladva tovább, eljutunk a cultura nemzeti elemeinek fontosságához, sőt szükségyszerűségéhez. Eljutunk oda, hogy a culturának minden alakulatában nemcsak egyesek, hanem nagy nemzeti közösségek lelki energiája, nemcsak a jelené, hanem a múlté is érvényesül s a közösségek műveltségére rányomja többé-kevésbbé megkülönböztető bélyegét. Így a benne való részességnak föltétele, legáltalánosabb fogalmazása szerint is, a nemzet történeti fejlődésének, a fejlődés gyakorlati és szellemi eredményeinek ismerete és megbecsülése. A ki gondolkodásával és érzületével e felfogásból kiszakadva keres culturát, épen annak az energiának egyik leghatalmasabb áramlatát utasítja el, melynek érvényesítésében a természettudományi felfogás is a cultura lényegét keresi.

A nemzetnek a néplélekből táplálkozó és történetileg fejlett szelleme nem akadály, hanem segítője a culturának. A mit az idegen áramlatokon módosít, a mivel magához alkalmazza: azzal terjedéseknek nyit utat. Nem tagadom, a mi nemzetünk lelkének vannak olyan vonásai is, melyek a culturának nevezett nagy munka tekintetéből nemcsak értéktelenek, hanem egyenesen gátlók. Csak a kötelesség- és felelősség-érzetnek gyakran feltűnő fogyatékoságát említem, a nagyobb erőfeszítések után rendesen bekövetkező nagy elernyedések jelenségeit, a munkában való kitartás hiányát, a szavaknak a tettekét meghaladó nemzeti cultusát, a jelszavak könnyű uralomra jutását az ismeretek és meggyőződések szerzésének lelki munkája helyett. A ki culturánknak s ezzel egész nemzeti életünknek fejlődését, gazdagodását és mélyülését igazán szíven viseli, de a nemzeti nevelés egész nagy munkájának legnagyobb figyelmét és lankadatlan erejét ezeknek a tüneteknek és forrásoknak orvoslására kell fordítania. És ha ebből a szempontból, culturánknak ebből a, talán legfontosabb-szempontjából tekintjük és értékeljük az új cultura bajnokainak munkásságát, költészetöket, az energiátlanság uralkodó motívumával, a bódító szavak cultusával: épen az ellenkező hatástól van okunk tartani, mint a mit culturánk érdeke ennek a nemzetnek minden gondolkodó és tevékenységre hivatott fiától első sorban vár.

Hiszem, hogy a nemzeti culturának az a felfogása, melyre utaltam, minden ellenkező tanítás ellenére sem zavarodik meg a világos magyar lélekben, valamint nem akad fenn munkája sem, mely annyi századja folyik. Sőt hiszem azt is, hogy a kik ma ellene sorakoztak, a mint a valódi tehetség megszabadul az eltanult modor békóiból, a mint az ép erő kimenekszik az idegen ital mámorából, a mint az igazi egyéniség kiemelkedik a nagyzás gőzköréből, ők is velünk vagy utódainkkal együtt fognak küzdeni a nemzeti cultura lobogója alatt. Együtt, sohasem feledkezvén meg a közös és nagy emberi czélokról, de arról a bölcsőről sem, mely «magyarrá ringatott» mindnyájunkat. Nekünk pedig, minél szentebb meggyőződésünk, hogy a cultura, egyedül a cultura az a jegy, melyben nemzetül győzhetünk, annál kevésbbé szabad addig is megengednünk, hogy épen a culturának mivolta, czélja és útjai felől zavar támadjon és gyökerezze meg a nemzet köztudatában.

Úgy érzem, hogy nemcsak a magam meggyőződése, hanem az a hely is, melyet itt elfoglalni szerencsém van, szinte lelkiismeretem szerint köteleztek mindezek elmondására. Ebben keresve mentségemet, ha önöknek szíves türelmével visszaéltem: a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülését megnyitom.

Béthy Zsolt.

Képzőművészet.

Az antiumi leány.

A Diocletianus thermáiban elhelyezett római nemzeti múzeum újabban két nagyértékű műkincscsel gyarapodott, melyeket antik szobrászati remekekben oly gazdag társa, a vatikáni múzeum is megirigyelhet tőle. Az egyik, a Myron-féle diskobolosnak kitűnő márványmásolata, töredezett volta ellenére jobban érezteti az attikai mester híres alkotásának szépségét, mint a Palazzo Lancelottiban féltve őrzött, eddigelé leghivebbnek tartott másolata; a másik ennél is becsesebb, eredeti görög munka, melyet tárgya és lelhelye után 'antiumi leány'-nak neveztek el. A diskosvető szobrát Victor Emánuel király, kinek vadász-kastélyában, Castel Porzianóban, kiásták, nagylelkűen ajándékba adta az olasz államnak; az 'antiumi leány' nemrég 450,000 lira vételáron ment át a Museo delle Terme tulajdonába.

Tudtommal ez a legnagyobb ár, melyet antik szoborért va-

laha fizettek. De az olasz közoktatási minster megadta, nemcsak azért, mert a mű a hozzáértők egyhangú ítélete szerint elsőrendű alkotás, a milyen még classikus földön is ritkán kerül napfényre, hanem azért is, mert tartania kellett attól, hogy a szobor idegenbe vándorol, hisz' manapság az eladó műkincsek a semmiféle ártól vissza nem rettenő amerikai múzeumi igazgatókban és a milliárdos gyűjtőkben azonnal készséges vevőkre találhatnak.

Szobrunk fölfedezését a véletlennek köszönjük. A Rómához közel fekvő Porto d'Anzio tőzsomszédságában, az Arco Muto nevű hegyfoknál, a hol a régi Antium császárkori palotáinak romjait szüntelenül nyaldossa és nyeli a tyrrheni tenger, 1878-ban, egy viharos téli éjszakán a hullámok utat törtek maguknak a törmelék közé és szabaddá tették egy nagy teremnek hátsó falát, melynek egyik fülkéjéből egy ruhás női szobor esett le, az „antiumi leány” szobra. Az esés szerencsére nem sokat ártott neki: az orra hegyén, a ruharánczokon és egyes hajfürtökön szenvedett kisebb sérüléseken kívül letört — és el is veszett — jobb karja a könyöktől kezdődőleg, bal alsó karja, valamint a tálnak fele, melyet baljával tartott. A kerület hivatalos ásatási felügyelője, P. Rosa, mindjárt leírta a leletet, mivel azonban műértékét nem ismerte föl s a közzétett kép a szépségét el nem árulta, ott maradt a szobor a terület tulajdonosának, Chigi herczegnek, sarsinai villájában elrejtve és elfeledve. Húsz esztendőnek kellett eltelnie, míg újra fölfedezték. Klein Vilmos, prágai egyetemi tanár, egyik barátjától vett fénykép alapján fölismerte és *Praxitelische Studien*-jeiben (1899) megírta, hogy az antiumi leány eredeti munka, a görög plastikának egyik legbájosabb teremtese. Bár meghatározása, melylyel a szobron praxitelesi vonásokat fedezett föl és azt Leochares mester vésőjének tulajdonította nem fogadható el, övé az érdem, hogy a műértők figyelmét a Sarsinában lappangó leányszoborra irányította, melyet most már egymásután írtak le és magasztaltak német, olasz és francia archaeologusok, míg végre az olasz kormány a szép görög leány szobrát faluról fölvitte a fővárosba, a hol az most méltó környezetben fogadja a múzeum látogatóinak hódolatát.

De evvel ez a viruló testű, karcsú termetű görög leányzó nem igen törődik. A mint előttünk áll, könnyedén övezett ruhájában, teste súlyát bal lábára nyugtatva, jobb lábát kissé oldalt és hátra vonva, teljesen el van merülve foglalatosságába, csak a bal karján tartott tálczát nézi, melyen mindenféle az áldozásnál szükséges szerek maradványai láthatók, s melynek füstölőjére —

az eszköz oroszlánláb alakú alja szintén ott van a tálczán — a teste elé nyuló jobbával talán tömjént készült szórni. Az alak életnagyságú, 1 méter 70 cm. magas s miként a milói Venus, két darab márványból van összeillesztve, egyikből van faragva a test, a másikkól a fej és a felső testnek ruhátlan része. A finom lenchiton ugyanis lecsúszott a jobb oldalon s ott aztán a remekül mintázott váll és nyak gyönyörű vonalban megy át a kissé balra hajló fejnek körvonalába, melyet az egyszerű hajviselet meg nem zavar, a mennyiben fürtjei két oldalt összefogva a homlok felett vannak összezsomózva, csak a fül mellett lóg le kaczerul egy-egy fürtöcske. A fiatal leány fejletlen melle alatt, magasan övezett chiton baloldalt kissé feljebb lévén húzva, szabadon láttatja az egyszerűen sarúzott lábat. Ruhája — chitonján kívül kis keskeny gyapjúköpenyt visel, mely bal vállán áthajtva jobb csipője és dereka köré van csavarva — hol mély, hol sekély redőkben tagozódik, s természetes esése mellett hatásosan emeli ki a test idomait és szövetszerű kezelésének, valamint decoratív elrendezésének mesteri voltával csodálatot érdemel, egyúttal pedig már a hellenistikus művészet jellemző vonásait árulja el. Gyönyörű az arcza, az az üde, telt ovalis leányarcz, mely a helyzet ünnepiességéhez illő komolyságot öltött, de azért kicsi szája körül még ott játszik a gyermeklélek derűtségének árulójaként az elfojtott mosoly.

Azokra az önként föltóduló kérdésekre: kit ábrázol a szobor, milyen korból való, ki a mestere? — végleges és határozott feleletet még nem adhatunk. A magyarázat a tálczán levő járulékokból — egy tekercs, babérág, oroszlánláb — indul ki, mert ez a tálcza szemmel láthatóan az egész compositiónak központja. Altmann és Amelung a tekercset iratnak nézték; az előbbi Apollon patarai jóslóhelyének papnőjére gondol (a tekercs tehát jóslatot tartalmazna), az utóbbi vagy költőnőt vagy karvezetőnőt sejt benne; ha költőnő, a versenyben győztes művét és a nyert babérágot ajánlja föl az istennek; ha daphnephoros, a leányok karától énekelt himnust hozza el Apollonnak. Comparetti Kassandráat akarja az antiumi leányban fölismereni; Arvanitopulos szintén költőnőt lát benne s merészen elnevezi Praxillának, kinek szobrát, mint tudjuk, földije, Lysippos. faragta meg. Ámde a tálczán levő tekercs nem irat, hanem összegöngyöltött gyapjuszalag, mely a babérággal és a letörött füstölővel együtt (ennek az alja az oroszlánláb) vallási, nevezetesen tisztulási szertartásra utal. Így tehát cultus-személylyel volna dolgunk,

még pedig a ruha, saru, hajviselet egyszerűségét, és minden külön jelvény hiányát tekintve nem papnővel, hanem egyik szolgálójával, egy hierodulossszal, a milyenek a szentélyekben a szertartásoknál segédkezni szoktak, s kiknek szobraival a görögök gyakran díszítették templomaikat vagy azok kerületeit. Az olasz tudósoknak (della Seta és Loewy) ez a magyarázata, melyhez egyik utolsó értekezésében Furtwängler is csatlakozott, a legvalószínűbb. Strong asszony véleménye, hogy az „antiumi leány” tulajdonképpen férfit ábrázol, Kybele papját, (ezek szoktak volt női ruhát öltöni,) tarthatatlan, mert kétséget nem szenved, hogy szobrunk női képmás. Az antiumi leány atyját, mesterét nem tudjuk megnevezni; rokonait sem ismerjük, alig-alig találunk múzeumainkban szobrunkhoz akárcsak egyes vonásokban is hasonló alkotásokat. De azért — itt bővebben nem fejtegethető okok alapján — meglehetősen pontossággal nyilatkozhatunk eredetéről: szobrásza Lysippos követőinek köréből került ki, stylusa pedig a hellenistikus kor elejére vall.

Ha egyik-másik tekintetben rejtély is számunkra az „antiumi leány”, „un enigma bello”, földolog, hogy egyike a legbájosabb rejtélyeknek, melyeket a hellen művészet reánk hagyott.

Láng Nándor.

Anders Zorn.

A Szépművészeti Múzeum graphikai osztálya kiállítást rendezett Anders Zorn rézkarcaiból. Közel juthattunk egy gazdag, vonzó egyéniség, férfias, öntudatos, kiforrott művészetéhez. Anders Zorn nemcsak kiváló festő, vérbeli graphikus művész is, a ki ebben az intim művészetben a maga határozott egyéniségét még erősebben tudja érvényesíteni. Metszeteinek túlnyomó része arczkép és női „act-tanulmány, mindennél jobban érdekli az a sokféleség, a mit maga az ember nyújt egy ily éles szemű és finom érzésű megfigyelőnek; a tájképet is csak arra használja fel, hogy embereit elhelyezhesse, hogy megfelelő környezetet, hangulatot, világítást teremtsen nekik.

A graphikai művészet mindenek fölött a vonal művészete. Zorn is mindent vonallal mond meg, a vonal az egyedüli, de sokoldalú és biztos kifejező eszköze. De nem keresi annak a vonalnak harmonikus, ritmikus mozgását, a mely a testeket körülfonja és kigyózva futja be szeszélyes útját a síkban, az emberi formákból szinte ornamentikai hatású vonaljátékot alkot,

egy élő, hullámzó, mindent kifejezni tudó ornamentikát, a mi a japán graphikai művészetnek, vagy Beardsley és Heine Theodor vonalművészetének sajátossága. Azoknál a vonal szerepe a formáknak, testeknek síkbeli életét megjelölni, körülölelni őket és határt szabni, elkülöníteni őket a maguk egységében. A vonal nem hatol bele magukba a formákba, nem mintázza meg őket a maguk három kiterjedésében, hanem tánczó, tekergődző futásában roppant meggyőző közvetítője a test minden izének hajlésaiban, mozdulataiban lakó kifejezésnek. Testünk ékesszóló gazdag beszédének, a kifejező mozdulatnak nincs hívebb, megragadóbb tolmácsolója az egyszerű, minden plasticitástól távolmaradó, síkban élő vonaljátéknál.

Anders Zorn vonala azonban más természetű. Az ő graphikája nem tisztán síkművészet. Sohasem látja a formákat más-kép, mint teljes, térbeli, plastikus kiterjedésükben, testi életükben. Őt az érdekli, a hogy' a fény megtörik a testi formáknak változatos felületein, a hogy' szétszóródik sima domborulatokon és a hogy' sötét foltokban megbúvik elmélyedő gödrökben és barázdákban. Az vonzza, a hogy a fénysugarak, akadályokon megütközve és szabad utakon betódulva, ezerféle variációban tudják kihozni egy arczból mindazt a lehetőséget, a mi formáiban rejtve van. Ennek visszaadásához Zorn a maga sajátos vonalművészetét használja. A vonalak behatolnak a formákba, testalkotó vonalakká lesznek, hogy a felületek hullámzását, a formák plastikus életét visszaadják. De megmaradnak különálló vonalaknak, többnyire hosszú, éles, párhuzamos menetűek, szinte megszámlálhatók, egymás mellett haladnak, nem folynak össze foltokká és nem találkoznak, nem metszik egymást különböző irányokból összefutva. Frissen odavetett, kemény, merev vonalak ezek, a melyekkel Zorn épen úgy ad vissza éles metszésű férfiarczokat, mint puha női fejek kedves mosolygó vonásait és hajlékony testük megvilágításában vagy mozgásában rejlő sok változatú melódiákat. Minden mondani valóját ezekkel a vonalakkal adja elő, hosszabbak vagy rövidebbek, sűrűbbek vagy ritkábbak, segítségül vesznek nagy fehér fényfoltokat, vagy összetömörülnek áthatlan sötétségbe, de merev, éles egyenességük uralkodó marad.

Pedig milyen sokféle ez a mondani valója a művésznek; minden egyes arczképe más levegőjű, más jellegű, az egyéniséghez mindig találó a beállításban, megvilágításban, kidolgozásban. Ha végig nézzük azt az érdekes sorát a jelentékeny arczoknak, melyben Verlaine, Renan, Larsson, Liebermann, Trubetzkoy

herceg, Besnard és még más sokan foglalnak helyet, mennyi különböző emberi lélek különböző életmegnyilvánulása ezekben a sötétből kibukkanó, bravuros könnyűséggel odavetett, kevés vonallal és nagy foltokból kialakult fejekben.

Női arczképein nem ez az óriási változatossága a kifejezéseknek, typosoknak a feltűnő. Ellenkezőleg, ezeknek nagy többsége valami rokonságban van, valami közös van bennük, talán a művész hazájának kissé széles arczú, nagy vonású, végtelen sok kedvességgel és jósággal átlelkesített nőtypusa ez.

Frissek, erősek, nevetőek; gondoljunk a *Czigarettázó hölgy* fitos orrú, nevető szemű arczára, vagy a prémeiből kimosolygó *Maya*-ra, a *Zongorázó hölgy*-re, de ilyenek act-modelljei is, melyek között sok rendkívül bájos is akad, mint pl. a vízben fürdő (*Vízgyűrűk*), az *Edo* és mások, kiket szabad napfényre állít levegőtől körülölelt, diadalmas fiatalságukban. Egészen mások parasztképei, a széles vonású, de sokszor feltűnően szép dalekariiai parasztlányok nagy szemében valami nehéz melancholia lakik, a mi emlékeztet elnyújtott rithmusú északi népdalok hangulatára. (*Fiatal leány az ablakon kinézve*, *Kersti*, *Anna*, *Madonna*, *Régi ballada* stb.) és ugyanez a hangulat uralkodik homályos paraszterieurjein is. Egyik legszebb lapja *A halász*, a melyen egy gázlámpa mellett a falhoz támaszkodó két alak kinéz a ködös tengerébőlbe, csaknem az egyedüli, a melyen a tájkép finom elmosódó rajza épen oly fontos, mint a háttal álló alakok művészi beállítása.

Alapjában véve Anders Zorn mindig megmarad erősen nemzetinek, sajátosan északi embernek. Ez talán nem oly szembe-tűnő művészetében, a mely Párishoz áll nagyon közel, könnyed és elegáns technikájával és változatos, életkedv sugárzó derűlt-ségével. De azt az ősi erőt és egészséget, a mely egész oeuvre-jén végig vonul és annak legmélyebb alapvonása, mindenesetre tiszta levegőjű északi hazájától kapta.

Alexander Magda.

Színház.

(Móricz Zsigmond: *Sári bíró*. — Szomory Dezső: *A nagyasszony*. — B. Shaw: *Warrenné mestersége*; *Brassbound kapitány megtérése*. — Bíró Lajos: *A családi tűzhely*. — Shakespeare a Nemzetiben és a Vígyszínházban.)

A Nemzeti Színház újdonságai közt irodalmi tekintetben legérdekesebb egy új népszínmű, *Sári bíró*, Móricz Zsigmond darabja.

Színköltészetünk ez ága szemlátomást sorvad. Sajátságos, hogy e kor, mely folyvást hangoztatja a nemzeti vonások megőrzésének fontosságát, szemet-szűrő ellenmondással éppen e műfajt hanyagolja el. Régi népszínműveink feledésbe merülnek, új pedig ritkán akad. Egyaránt hibás ebben a közönség, a színház és az író. A mi közönségünk mohó, nem őriz kegyelettel régebbi alkotásokat. Az irodalmi műveltség fogyatékos nálunk ahhoz, hogy a nagyközönség egy-egy avultas darabot élvezni tudna. Különösen távol esik tőle a régi népszínművek világa; az élet e részben nagyot változott. Az utóbbi évtizedek csinált népszínműveinek betyár-romantikája, megkövesedett meséje, egymástól tiltott örök szerelmesei, az unalomig másolt nyelves asszonyok, zsvány csőszök és részeg bakterek lejárták magukat s egyúttal lejáraták a folyvást önmagát ismétlő operetté sülyedt népszínművet. A színpadra vitt örökös dáridó, lakodalom, kocsmai dorbézolás, a kulacs és a fokos planétái az életből is kezdenek kikopni. A nép életét nem képzeljük többé folytonos jókedvnek, tréfás enyelgésnek, örökké szóló hegedűszó mellett. Ehhez járult, hogy a népi életben, népi viseletben, még népdalaink melódiáiban is édes-kevés a változatosság. Mindez közrejátszott abban, hogy a közönség érdeklődése a változatosabb, ragyogó kiállítást, meglepetésekben bővelkedő operettek felé fordult, s míg régen a nép dalai áradtak a város, a színpad felé, most az operettek couplék kelnek útra a faluba.

A színházak pedig a közönség kényéhez szabják magukat, a helyett, hogy azt irányítanák; ezért ment nálunk veszendőbe, mint külföldön sehol, a színház művelő hatása. Az sem közömbös, hogy Blaháné ritkán lép föl, az operettekhez és társalgási darabokhoz szokott színészek közül pedig kevesen illenek a népszínmű keretébe. Ujabban a Nemzeti Színház a népszínműnek még hajlékát is elfoglalta; azóta nincs színház, mely a népszín-

művet pártolná, hová az író reménynyel nyujthatná be darabját. A Nemzeti Színház ugyan támogatni kívánja e műfajt, de mégis más a hivatása és köre. Ezzel a népszínmű lassankint a vidéki színpadok deszkáiról is leszorul, mert azok a fővárosi színházak után igazodnak, ezek újdonságait karolják föl. Az utolsó évtizedben Géczy István régi szabású darabjain kívül a komoly tehetségek közül csak Gárdonyi írt népszínműveket: *A bort* és *Fejér Annát*.

Ezek azonban inkább külső okok; a mulasztás első sorban az irodalmat terheli, mely elmulasztotta e műfajt kifejleszteni. Népszínművünk népi vonásokkal átszőtt bohózatokból emelkedett ki, de magába fogadta a vígjáték és dráma, sőt olykor a tragédia elemeit is, s zenét és tánczot vegyített bele. Ez csak átmeneti fok volt, melyből egyfelől a komoly színmű és dráma, másfelől a vígjáték és bohózat felé lehetett volna haladni. Mindkét irányban tett is egy-egy lépést Szigligeti; *Liliomfi*, bár nem egészen paraszti környezetben, sikerült bohózat; a másik irányban tett kísérlete a *Lelencz*. Utódai azonban nem haladtak tovább ez úton; a népszínmű megrekedt egyes elemei közt, vagy visszasüllyedt a bohózat körébe. Az újabb viszonyok már nem is alkalmasak a népszínmű fejlődésére. Az irodalmi élet a fővárosban összpontosul, az írók legnagyobb része itt dolgozik; ezzel előbb-utóbb elszakad a falutól, vagy legalább emlékeire szorul. Azonfelül az írók munkáját a hírlapirodalom emészti föl; ez oly előnyökhöz szoktat, minőkkel a színpadi művek közül csak az operette és látványos színmű kecsegtet. Bensőbb oka a népszínmű elhanyagolásának, hogy könnyű a külföld divatos áramlatait utánozni, arra azonban, a ki a népszínművet új életre akarná kelteni, nehéz munka vár. Át kell ezt alakítani külső és belső tekintetben. Le kell hántani róla a komikum keresett és túlzott elemeit, komoly realitással enyhíteni a bohózat nyers vonásait, természetes cselekvénynyel cserélni föl a szokásos körmönfont bonyodalmat, az egészet közelebb hozva a szemenszedett tréfák világából a nemesebb vígjáték, sőt még inkább a dráma köréhez. Az alakok rajzában komoly tanulmánnyal kellene tükrözni a nép életét és embereit, ellesve megváltozott szokásait, életnézetét, egész lelkének jellemző vonásait, melyeket a terjedő civilisatio, a város, vasút és a hírlap módosított. Ezzel szétfoszlanék a humor hagyományos káprázata s az ekloga-hangulat, melybe az irodalom a népi themákat burkolni szokta. Akkor elének állna a föld népe a maga valójában, hol fáradtan, hol legénykedve, egy-

kedvűn vagy tréfálva, együgyűségével és fortélyával, melyek oly bonyolultan szövődnek össze; föltűnnének életében a bűnök és erények, igazságok és szenvedélyek vegyületei és összeütközései, a drámai élet csírái, egy eredeti és gazdag világ, melynek elhanyagolása ép oly érthetetlen és káros irodalmi, mint nemzeti szempontból. Ez úton régóta egyetlen útmutató áll magában: *A bor*, Gárdonyi Gézának jeles népszínműve.

A Nemzeti Színház új szerzője nem hozta meg az új népszínművet, de hozott abból legalább egyes, bár inkább külső vonásokat, s telhetsége fejlődéssel biztat. Jól ismeri a nép életét és szokásait; erről már bizonyosságot tett tavalyi elbeszélés kötete, a *Hét krajczár* című. Ügyes keze van a genre-képek rajzában, kivált a derült hangulatúak kedvesek, mint a *Himes tojások* című rajz, mely falusi gyerekek husvéti öntözését írja le, s *A kokas*, egy fiatal házaspár összezörrenése és hirtelen kibékülése; de eltalálja a hangot az öregkor bágyadt erélyének, szomorgós jókedvének rajzában is (*Márkus, Aranyos öregek*). Kevésbé sikerülnek neki a drámai helyzetek, tragikai hangulatok, például abban a novellában, melytől a kötet címét vette s melyben balsors és jókedv, tréfa és szomorúság olvadnának egybe; vagy a *Magyarosan* című elbeszélésben, melyben egy marcsona kovács meg akarja számoltatni a tanítót, lánya csábítóját; elébb alázatosan kéri, vegye feleségül; szóból szó lesz, a tanító revolvért ránt, a kovács agyonüti. Az író mintha Thackeray szavával tartana, hogy az élet nagy pillanatai csak olyanok, mint a többi pillanatok, s ezt akarná megmutatni. Ilyen *Bent a kupében*, két régi szerető találkozása. Az író ezen az úton szemlátomást a valószerűségere törekszik; arra igyekszik alakjainak lélekrajzában is. Mikszáth humorával, Gárdonyi philosophiai pillantásával szemben abban keresi eredetiségét, hogy teljes realitásukban, élethíven mutatja be alakjait, elfogultság, szépítés nélkül. Szinte keresi bennök a hibát, sőt bűnöket. *Sustorgós, ropogós tafotába* című rajzában az öreg asszony haza érkezve a látogatóból, elmondja urának, hogy a lányuk milyen úriasan jár. A vén ember csak annyit mond rá: Mi hasznom nékem abból? Az öreg asszony észbe kap; rossz útra tért; hiszen azt akarta elmondani, hogy a lánya beteges, az orvos tavaly is nyaralni küldte, száz pengőt fizettek egy hónapra, az idén is jó volna neki a pihenés. A vén ember sok hallgatás után hazainvitálja lányát gyerekestül, de egyszerre csak tartáspénzt követel rajtuk, legalább a felét annak, a mit tavaly idegennek

fizettek. Ilyen önző a Móricz Zsigmond parasztja. Az apák szidják a fiaikat, ha a maguk gazdái lesznek s nem nekik segítenek tovább a munkában; a lányukat nem bánnák, ha gyerekekkel jön is haza a városi szolgálatból, csak azért tartáspénzt fizessenek. Az ember tolvaj, rosszindulatú, a régi méltóságból csak egy kis gőg s a szükséztudás maradt meg benne; a házaselekek házártságsak, egymás halálát kívánók; itt-ott megvillan egy kis vidámság, de e világból kiveszett a régi bő tréfa, mulatságos furfang, mely Vas Gereben óta állandó jellemvonása az irodalom parasztjának. Móricz Zsigmond, úgy tetszik, keresi és túlozza a sötétebb vonásokat, de az a mentsége, hogy ezen a réven friss nyomokon jár új utat keres, s talán eljut a nép realisabb rajzához. Csak azt nem értjük, mért akarja ráfogni a mi szemérmes népünkre, hogy asszonya czéda, férfia trágár. Tizenkét elbeszélése közül három ezen az úton jár, (*Csipkés Komárominé, A cicza meg a macska, Judit és Eszter*) s a *Nyugatban* most folyó regénye is, a *Sárarany*. Ez nincs a magyar népről mintázva, ez a divat hatása.

Színműve egy törül hajt elbeszéléseivel. A darab meséje két csel körül forog. A helyre biróné megszokta, hogy ő legyen az úr a háznál s a faluban; férjeurát, a kit ép ezért esúfolnak Sári birónak, újra meg akarja választatni. Igéretekkel felbztatja a szegénység kolomposát, egy Varju nevű vén korhelyt, hogy ha az ő ura marad bíró, nem osztják föl a közlegelőt. Másfelől ál-hírekkel tartja Hajdók gazdát, hogy a szegénység meg akarja akadályozni a legelő-osztást, új bírót akar, s arra számít, hogy a választásnál letromfolja a telkes gazdákat. A bírók fia a másik jelöltnek, Pengő-Kovácsnak a lányát szereti; a biróné eltiltja őket egymástól, míg az ura bíró nem lesz; Pengő-Kovács se adja a lányát, ha bíró nem lesz belőle. A csel ellen a bíró más cselet forral, jövődöbeli menyével. Megingatja a vén Varju hitét a biróné ígéreteiben s ezzel az ellenpárthoz hajtja; Hajdók sógorral meg a gazdákat nyeretí Pengő-Kovács részére, úgy, hogy azt teszik meg birónak, s a fiatalok összeketülnek. Az öreg bíró, a ki ez egyszer túljárt felesége eszén, váltíg adja az elbúsultat, hogy még az asszony vígasztalja.

A mese naiv, az alakításban is vannak gyöngék: a cselekmény egy-egy helyzetből nehezen mozdúl tovább, s néhol erőltetetten húzza ki az időt az események közt, hogy másra térhessen. De az egész a falu életéből van merítve, az író egyszerűségre, természetességre törekszik s legalább a külső vonásokban szakít a chablonos népi-operette-tel: nem danoltat, czigányoz-

tat; a szereplőket nem járhatja folyvást ünneplőben; a falu rendes életét, hétköznapiját rajzolja. Az alakok elég elevenek, bár a a tutyi-mutyi bírón, helyre feleségén, kissé mamlasz fiukon, s talpra esett, nyelves menyasszonyán megakad egy pár vonás a a régi hagyományokból; a vén Varju a megszokott korhely faluszája, megjelenik a félkegyelmű falubolondja is, hogy a bírót nótába tegye. De az író itt sem tagadja meg magát: a bohózat elemek közé sötét színt is kever. Bíró uramék haszonlesők, hasznot húztak az erdő-eladásból; az asszony most is azért korteskedik, mert a legelő-felosztásnál ki akarja kerekíteni a maguk földjét. Kegyetlen is: a pörölhetlen kötelezvényekkel ijesztgeti a szegényeket, mert ha meg nem választják az urát, minden garasra rászorulnak. A szerző itt is tulságba megy. A bíróné valóságos fiscalis ész; egy szava sincs rejtett célzat nélkül; parasztasszony aligha ily sokoldalún, ennyire célzatosan és következetesen ravasz. Legerősebb oldala az írónak, a mint a népet beszéltetni tudja. Itt is akad a kinyomtatott szövegben egy-két trágárság, a mit az előadáson kihagytak. De megmaradt egy pár szemetszuró durvaság. Az író ebben nyilván természetességet lát, de megfelelkezik Vojtina leczkéről, hogy a ki valódi malaczott ríkatott, kuhin maradt. Azonban efféle apró kisiklásokat leszámítva, nyelve ép, erőteljes, színes, valósággal törülmetszett.

Az író biztató tehetség, legtöbbet ígérő a *Nyugut* fiatal írói közt, a kiknek irányához különben semmi köze.

A színészek kedvvel játszottak. Ligeti Juliska és Rózsahegyi épp olyan jók voltak, mint Blaháné és Ujházy.

A Nemzeti Színház másik eredeti ujdonsága Szomory Dezső *Nagyasszonya*, mely Mária Terézia udvarát rajzolja, némely régente divatos német regény módjára, de azoknál is kevesebb egység- és cselekménynyel. A darabnál érdekesebb a színi bírálók és a közönség viselkedése, mely e képsorozatot ritka érdeklődéssel fogadta. Ezt inkább a rendező és szabó munkájának tudhatni be, mint az íróénak, a ki sikerét főként annak köszöni, hogy ügyes számíttással mindent kezükre adott az előbbieknél. Szemét az író a történelmi drámának csupán külsőségeire fordította, nem is akart drámát írni, csak képsorozatot rajzolt, király-idylleket Mária Terézia korából. Az első kép a bécsi udvar életét mutatja. A császárnő nem boldog, mert tudja férje barátságát Auersperg hercegnővel; a szerző ezt jó későn indokolja, a császárral kényszerű tétlenségét okoltatva. József trónörökös házassága is boldogtalan. A második kép Cseklészre vezet, hol

a császárnő szigorún bünteti az álarczos mulatság ledér szeretkezőit. E két jelenet a császárnőt az erkölcs szigorú őrének mutatja. A pozsonyi diéta a királynőt állítja előtérbe. A III. és IV. felvonás ismét a családi körbe vezet, de több politikával elegyítve. Az utolsó felvonás Mária Teréziával férje holtá után uralkodó társát, a felvilágosult II. Józsefet állítja szembe, új elveivel és törekvéseivel, melyek mintegy új világ képét vetik előre; benső kapcsolatban van ezzel az a jelenet, midőn Marie Antoinettet, a Dauphin menyasszonyát, a francia követség elviszi francia földre, a honnan ez új eszmék szálldosnak, s a hol neki a guillotinet fenik. A családi kép itt ér a világtörténet s egy nagy tragoedia küszöbére.

Az író próbált némi cselekményt szólni közbe, egy langyos szerelmi regényt a trónörökös és Castelnau Florence udvari hölgy között. Marie Antoinette búcsúja szakítja végét ennek is, mert a grófnő a királykisasszony kíséretéhez tartozik.

Így is látszik, mily lazán tartoznak össze a képek. Észre sem venni rajtok, hogy a lenyomtatott szöveg tanúsága szerint (a *Nyugat* kiadása) az előadásban elhagyták az egész második felvonást, melynek első képe Pozsonyban játszik a cseklészi kirándulás előtt, a második gróf Bánffy Dénesné erdélyi birtokán, kitől a császárnő katonai erőszakkal véteti el lányát, hogy katolikusnak nevelje. A szöveg ötödik és hatodik képét is egybevonta az előadás. Épp ily joggal lehetett volna bármely más képet kihagyni ezek helyett. Számos alakot is töröltek, s még így is a színháznak egész személyzete játszik, s számos szín-növendék. A néző e tömegben csak a legfőbb alakokról tudja, kikkel van dolga; legnagyobb részükről tájékozva sincs. A mozgalmas udvari életbe elég szerencsésen vezet be szerző az I. felvonásban, de e sok hű-hó a cselekmény híján hamar zűrzavarrá változik s nem bír érdeklődést kelteni. Annál kevésbbé, mert a szerző a modern salon-társalgást vette mintául; az egész darabon át alig hallunk befejezett mondatot, csupa elharapott szavak, félmondatok dobolnak fülünkön. A beszédbe egy-egy latin szó, francia kitétel elegyedik; ezt értjük; de mit akar a szerző egy-egy német sóhajjal, mikor az egész darabot németül kell képzelnünk.

A szerző történelmi tanulmányának van nyoma, de az inkább külsőségekre vonatkozott. Hallunk említeni országos ügyeket, de csak pillanatokra; Magyarország kívánságainak sorsa a Marie Antoinette búcsúzása előtti izgatott percekben dől el,

ekkor tárul fel a roppant szakadék József és anyja világnézete közt. A szerző kicsinyességekbe téved, mikor miniature-rajzra törekszik. Krisztina főhercegnőnek azt írja a királynő: «Ha a magyar urakat meghívod ebédre, ne felejtse, hogy ők a jó bort szeretik.» A pozsonyi dietán így értékeli uralkodását és anyai szívét: «... törődtem apró hegyi sikátorokkal, ... sőt megnéztem, igen, megnéztem, én, én, Mária Terézia, kinek véreben Charles Quintnek vére, megnéztem, vajjon a falu harangja jól kondul-e végre?» Így rajzolja az író Mária Terézia kormányzatát és politikáját; hasonló, sértően kicsinyes vonásokkal családi életét. Mindez apróság, de ily apróságokból van összeróva az egész darab.

A szereplőknek alkalmuk sem volt egyébre, mint hogy fölmondják szerepüket; helyettük a szabó és a rendező ügyessége érvényesült.

A Magyar Színház három egyfelvonásost adott elő magyar szerzőtől, Bíró Lajostól, *A családi tűzhely* közös cím alatt. Az elsőben, *Vali pályát választ*, kis-polgári családban a szülők tanácsot tartanak két nagy leányukkal, a kiknek Pesten jól megy a soruk, hogy milyen pályán próbálkozzék legkisebb huguk, Vali. Szokás szerint, előre biztosak abban, mit határoznak. A leányokat kísérő pesti úrral együtt leszavaznak minden tervet, irodát, bankot, üzleti alkalmazást; csak vigyék magukkal néneji Pestre, elég csinos, majd megél. Ezzel asztalhoz ülnek, de előbb elimádkozzák az asztali áldást. Valójában napilap-tárcza ez, kesernyés hírlapi világnézettel fűszerezve. Csattanója erősen emlékeztet Maupassant kitünő kis elbeszélésére, melyet *Az átkozott kenyér* címen Tóth Béla magyarra is lefordított. Ebben egy félvilági lány tartja ki öcsese lakodalmát; lakoma közben a vőlegény nótára gyűjt a becsületről, a tisztességes kis varróleányról; egy pillanatra meghökkennek, aztán az egész társaság együtt éneklí a refraint. — Hasonlóan egy pár alak szájába adott tárczanovella az utolsó darab, *A nagymama mesél*, egy kaland egyszerű elbeszélése. — A középső darab címe *A vőlegény*. A vőlegényt, a ki az utcáról még föltekint menyasszonya ablakára, elüti egy automobil; szörnyet hal. Roppant bánat a családban. Az elájult menyasszonyhoz hívott orvos azt tanácsolja, azzal a kimélettel bánjanak betegével, mely minden leendő anyának kijár. A holt vőlegény egyszerre mindnyájuk szemében gazember. De betoppan a báró, a ki nagyon szerette a szerencsétlenül járt fiút; kész elvenni

helyette menyasszonyát; az is kiderül, hogy a vőlegény hónapokkal előbb mindenét mátkájára hagyta halála esetére. Általános magasztalás, hogy a szegény fiú mégis gentleman volt. A halott pedig lent fekszik a házmester-lakásban. Ebben van némi mozgalom, egy kis drámai élet, egy pár nem rosszul vázolt alak, de az egész csak vázlat.

A három darabot közös irányzat fűzi egybe: mindegyikben kényes, érzéki mag van s az ember és a társadalom megvetése. Erre azonban az író nem jogosult, midőn csupa ily themát keres, s ez által kíván érdeklődést kelteni. Az író nem a fölháborodás hangján rivall közönségére: ilyenek vagytok; hanem a jól számító ember mosolyával tekint rá: nos, nem ez érdekel-e beneteket? De a néző viszont azt kértheti: miért érdekli az író az életnek egyedül ez a pontja, miért nem lát az életből ocsmánságnál, a családban rothadásnál egyebet, mintha az emberi érzésnek és gondolatnak csak szennye volna? Mi szükség arra, hogy a menyasszony özvegyül maradjon hátra? E nélkül is rajzolhatta volna a megijedt és kielégített érdek köpönyeg-forgatását. Miért kell a harmadik darabban egy unokának rápirítani a nagyanyjára, hogy elbeszélése mögött szerelmi kaland lappang? Hiszen a nagyanyai kor nemcsak a szavak sértésétől, hanem a sértő gondolatoktól is megvéd. Kegyes törvény az, hogy ha már az erények és igazságok nem, a tévedések sem örökéletűek. Shaw jut eszünkbe: «Isten őrizz, hogy mindenki úgy cselekedjék, a mint igaza volna!» Isten ments, hogy mindenki mindig úgy beszéljen, a mint gondolkodik!

Bíró Lajos darabjai csak újabb bizonyosságai annak, hogy az ilyen irányú munkák nemcsak az erkölccsel és a művészettel, hanem egyoldalúságukban a valósággal is ellenkeznek.

Az idegen modern szerzők közül Shaw-ról kell megemlékeznünk, ki nálunk ép úgy hódít, mint külföldön mindenfelé. Nemrég a Magyar Színház Warrenné mesterségét mutatta be tőle, a Nemzeti pedig *Brassboud kapitány megtérését*. Shaw eredeti író, szeret mindent új világításban bemutatni, s többnyire sikerül oly látszatot keltenie, mintha az ő keresett szempontjai és ítéletei a legtermészetesebbek volnának. Ezen alapul a háborúról szóló darabja, s *Az ördög czimborája*, melyben végtére az a legderekabb ember, a kit mindenki gézengúzknak tart. Ezt az ingerlő szempontot viszi bele a történelembe is, *Caesar és Cleopatra* cz. színművében. Darabjainak meséje sovány, többnyire

kevés alakot mozgat, s oly könnyen bánik a meglepetések- s túlzásokkal, hogy szinte a rémdrámákra emlékeztet. Vázát tekintve, ez az ő műfaja: bizarr mese, kiélezett vagy fonák helyzetek, éles szembeállítások, egy-egy ütés a társadalom arczába s mindezek végén meglepő kifejlés, mely nem a jellemekből s nem is a cselekményből foly, hanem inkább a párbeszéd némely paradoxonára támaszkodik, a dialogra, mely az új és bizarr, meglepő és mégis természetesnek látszó ötletek özönével fűdi el a cselekmény és lélekrajz fogatékait. Warrenné nyilvános házat tart fönn több nagy városban; ebből szerezte vagyonát, melylyel boldogítani akarja egyetlen leányát. A leánynak tetszik egy fiatal ember; anyjának üzlettársa, maga is kérője a leánynak, kisüti, hogy a fiatal ember ennek féltestvére: a fiú atyja a leányé is. Ez valóságos rémdráma, mely azonban a polgári színművek vonásaival vegyül. A leány könnyes bánattal öleli magához anyját, midőn az fölfedi előtte vagyonának titkát; nem akar ilyen pénzből élni, elszakad anyjától, hogy irodában keresse kenyerét. Ebből a tárgyból a negyvenes évek divata rémdrámát faragott volna, az ötvenes és hatvanas éveké érzékeny polgári színművet. Az író mintha a mese fordulópontjaihoz bombákat rakott volna le, melyek sorra fölrobbannak. Itt mister Crofts robbantja föl azokat; ő az, a ki a tőkét adja az «üzlethez». «Mi az ördögért ne forgatnám így a pénzemet? — mondja a leánynak; — ki utasítaná vissza Belgravia herczeg ismeretségét azért, mert jövedelmének egy részét kétes vállalatokból szerzi? Testvérem, a képviselő, 22 százalékot facsar ki egy gyárból, melyben hatszáz lány dolgozik, de egy sem kap annyi bért, hogy megélhetne belőle».

Brassbound kapitány meséje voltakép sekélyes kalandregény. Egy angol bíró kirándulást tesz arab földre unokahugával. Fegyveres kíséretet fogadnak, jobb híján Brassbound kalóz-csapatját. Azonban ép a kíséret ejti foglyul őket. Brassbound tudja, hogy ő a bíró testvéröccsének a fia; a bíró elharácsolta az ő örökségét, nyomorba, kétségbeesésbe taszította özvegy anyját; most le akar számolni mindezért. A két férfi közt a helyzet kulcsa lady Cicely kezébe kerül, a kinek eredeti ötletein, mindenkivel barátkozó szíves modorán bátyja meg szokott botránkozni. Most épen e vonásai fordítanak jóra mindent. — S ön mindig jó volt az anyjához? — kérdi ártatlan arcczal a vádló kapitánytól. Bátyját azzal védi, hogy bíró, a kit az állam azért fizet, hogy kegyetlen legyen. Azzal hallgattatja el a kapitányt, hogy ő is

ép oly kegyetlen, mint nagybátyja; heveskedésükön látszik meg a családi rokonság. Ezek is bombák, melyek a kapitány lelkében robbannak föl, egy pár a társadalom ellen. A kapitány szétépi elkeserítő emlékeit, anyja leveleit; már meg akarja menteni bátyját az araboktól, mikor a kalózcsoport egy amerikai hajó legénységének fogságába jut, honnan azonban a lady vallomása kiszabadítja őket.

A rokoni viszony itt is rémdrámába illő, de vígjátéki elemek enyhítik. A szörnyű és bohó elemek, az igazság és tréfa, a valóság és ötlet bizarr vegyülete a darab hatásának titka.

Shakespeare-t is adtak a múlt hónapokban, sőt immár két helyütt is láthatni ily előadást. Színházak és közönség e fogékonyságában alkalmasint érdeme van a Shakespeare-bizottság munkájának. A Nemzeti Színházban a *Szent-Iván-éji álmot* újíttatták föl, a Vígszínház a *Makranczos hölgygyel* próbálkozott.

A *Szent-Iván-éji álom* alkalmi látványos-játék, melyet a költő Shouthampton lord menyegzői ünnepére írt; nagyrészt ez a körülmény határozta meg a mű tárgyát és szerkezetét, mint Gyulai Pál kifejtette. A darabban a szerelem különböző válfajai és fokozatai rajzolják. Theseus és Hippolyta alakjában Shouthamptonnak és menyasszonyának komoly szerelmét festette a költő; színpadi udvaruk a lakodalmas nép mása, költői képe. A két athéni páron a fiatalos könnyed hevület, az ábránd és szenvedély, képzelődés és az érzékek játéka uralkodik, melyet a költő mulékony bűbájhoz hasonlít. A varázst hintő tündérek között szintén szerelmi viszály és békülés játéka foly. Maga a mesteremberek színi-előadása, mely azon kor együgyű műkedvelőit figurázza ki, s melyet úgy játszanak el Theseus lakodalmán, mint Shakespeare művét Shouthampton kastélyában, szintén a szerelem körül forog, mely a tündéri álomtól a tenyeres-talpas tréfákig mintha minden kört betöltene. Mindezt Theseus és Hippolyta nászünnepélye fogja közre. Ha ez a példázat elhomályosul, ha ezek a részek elhalványulnak: az egészről lepattan a pánt, a darab mintegy elszakad az élettől, a legszebb alkalmi játék csaknem látványos bohózzattá sülyed, melynek értelme elmosódik, s az egész elemeire hull szét. Részt kell vennünk a nászi ünnep hangulatában, mintegy belépünk Shouthampton vendégei közé, hogy érezzük a mese finom kapcsolatát a valóval, megértsük az alapeszmét s élvezni tudjuk, mint alkot a lángész költői remekművet az alkalmi látványosságból.

A Nemzeti Színház rendezése nem emeli ki eléggé a Theseus-jeleneteket, kiélez egyes epizódokat az egésznek rovására, s így meghamisítja a mű szellemét. Legelőször, fátyol függönyön át megmutatja az ide-oda surranó Puck arczvonásait, mintha ő, a bűbáj pusztá eszközlője, lenne a darab «vezérmotivuma». Csakhogy így az egész nem egyéb látványos tündéri bohózatnál. A rendezés egyáltalán az alárendelt részleteket emeli ki, főként a mesteremberek játékát, melyet erősen kiszíneznék, sőt megtoldanak. A színészek is túlságba mennek; ettől csak Hajdu volt ment Orrondi szerepében, ki a falat adja. Ezáltal megromlik a darab harmoniája, az epizód fölébe kerekedik a többi jelenetnek, melyekbe belé kellene olvadnia. A kiállítás igen fényes; de hiszi-e a Nemzeti Színház, hogy a tündérligetben a színpadra zsúfolt sok éretlen kis gyermek, a kik piszkos, hevenyén rájuk hányt jelmezeikben nem tudnak hova lenni, szükséges az élvezethez és illúzióhoz? Nem volna kár, ha a gyermekvédő liga föllépne a kis gyerekek színpadi szerepeltetése ellen, a mi kezd mindinkább divatba jönni, pedig szükség csak ott van rájuk, a hol a gyermekeken fordul meg a darab.

A Vígszínház a *Makranczos hölgyet* adta, Hegedüs Gyula scenirozása szerint. A kísérletben nem sok a köszönet. Először is az előjátékot egy rövid prológgá vonták össze. Shakespeare-nél ez előjátéknak egész kis cselekvénye van, mely nézetünk szerint igenis hozzátartozik a darabhoz. E szerint egy gróf fölszed az utcán egy részeg üstfoldozót, kastélyába viteti, kiöltözteti, s meghagyja szolgálóinak, lessék parancsát, mintha ő lenne a gróf. Az ő mulattatására adják elő a színészek a makranczos hölgy megszeliődésének komédiáját.

Van a darabnak oly változata is, más kéztől, 1594-ből, melynek végével az üstfoldozó az utca sarában ébred fel, s a veszteséért, hogy úri volta pusztá álom volt, azzal vígasztalja magát, hogy legalább megtanulta, mint kell bánni a makranczos fehér néppel.

Shakespeare-nál e befejezés hiányzik; nála Ravaszdi az első szín végén szól bele utoljára a darabba, aztán a költő megfedekezik róla. Ez csak azért nem bántó, mert érdeklődésünket úgyis átjatszsa az üstfoldozó sorsáról a darabra. Aesthetikai szempontból e csonka előjáték sem fölösleges. E mellett úgy nézhetjük végig a szelidítés komédiáját, mint egy kóbor ripacstársulat által egy részeg ember mulattatására előadott bohózatot. Így adják azt a berliniek is, kiknél a színpadi társulat maga

állítja fel a grófi teremben díszleteit. E nélkül Petruchio lánykérése merő haszonlesésből visszataszító, erélye kegyetlen, tettei torzak; a nyers Kata is ellenszenves, engedésében ép annyira, mint makranczos korában. Mindez máskép hat, ha a darabot egy kóbor színész-csapat adja elő, akkor a tulságokat az ő rovásukra írjuk. Shakespeare szinte mintha erre célzott volna, oly könnyen vett némely részletet. A Katalin és Bianca körül forgó mesék nincsenek szorosan összebonyolítva; a morál, melyet Katalin a mű végén hirdet, nem következik lélektanilag a darab-ból; érvei: a férj gondja, fáradsága, törődésének emlegetése, — mindennek színét sem láttuk. A bonyolítás némely helyütt könnyelmű, ötletszerű, például midőn Tranio ijesztéssel atyjának ad ki egy jött-mentet. Ilyesmit Shakespeare csak vígjátékaiban enged meg magának, lélektani tárgynál nem hagyta volna meg ok nélkül a bohózati vonásokat, a valóságosság rovására menő túlzást, minő Petruchio viselkedése s Katalin találkozása Vincentióval. Azonban ép ebben van a művészet, mert éreznünk kell, hogy e thema kevésbé bántó tulságba víve, mint realisan rajzolja. Komédiának kell ezt adni, csak hogy a Vígszínház izléstelen komédiát adott; Petruchiojuk túlon túl rongyos és goromba; a leánykérés jelenetén kívül másutt nem tudta éreztetni, hogy viselkedése játék, farsangi tréfa s valójában szereti feleségét, a kinek kissé át kellene látni a szitán, s engedésével mintegy túltenni férjén, fölébe kerekedni. Katalin megváltozásának ellentéte a szelid, engedelmes Biancáé, kiből szófogadatlan asszony válik. Shakespeare ezt nem éllezte ki annyira, mint némely mű-bíró szeretné; mégis kár volt a Vígszínháznak kihagynia Bianca egész történetét, mely nélkül a sovány mese szikár példázat gyanánt hat. Még nagyobb baj, hogy a rendező egy helytt betoldott egy jelenetet: a holtra fáradt új asszony ura házában egy karszékből elalszik, s férje gitárpengetéssel édesíti álmát. Hegedűs Gyula itt akarta kimutatni szerelmét, a mit Shakespeare szövegével jobban tehetett volna.

A kiállítás gyöngébb volt, mint e gondos színházban más-kor megszoktuk: a színpadon három század viselete tarkállott. A színészek meg-látszott, hogy nincsenek Shakespearehez szokva; úgy játszottak, mint valami modern vígjátékban. Var-sányi is csak a végén volt igazán jó.

A színház új fordítást használt, Zigány Árpádét. Színházi és hírlapírói körökben újabban divat lenézéssel beszélni a Kis-faludy-Társaság régi Shakespeare-fordításairól. A Nemzeti Színház

rendezője is többször kifogásolta azokat, hogy nem lehet jól szavalni. Nem jól szavalják, az tény. Hiába jó a fordítás, ha a színészek kényük szerint másokkal csereberélik föl a költő szavait, nem ügyelnek az interpunctióra, a hosszú és rövid ékezetek váltakozására, s elharapják vagy kifordítják a rímeket, mint a *Szent-Iván-éji álom*nál teszik. Pedig Arany fordításánál szebbet, jobbat hiába vár a Nemzeti Színház. Azt még a régi fordítások állhatatos becsmérője is elismeri, hogy «egyelőre . . . a magyar vers lombfűrész-munkása után» e darabok fordításával «dafke dolog volna másképen akaródzani». Cholnoky Victor ír így (a *Pesti Napló* 1910 február 6. számában), a ki két éve nagy garrral hirdetett ki egy félreértést a *Hamlet*-fordításban, a melyről azonban a Philologiai Közlöny hamarosan megállapította, hogy a bíráló tévedt, nem a költő. — A *Makranczos hölgy* új fordítása is olyan, hogy ha ez volna készen régóta, akkor lenne szükség új fordításra. Pedig az új fordító erősen fölhasználta a Lévayét; a hol a beszéd jól perog, a rhythmus szárnyra kap, legott a régi fordításra ismerünk. Nem baj, hogy sikerült sorokat átvett; inkább azt gáncsoljuk, a mit másképen erőltet, noha nem jobban. Lehetséges, hogy itt-ott egy árnyalatot talán közelebből sikerül visszaadnia, hiszen e részben minden újabb fordító munkája könnyebb; de bizonyos, hogy hűségre nézve sem múlja felül semmi lényegesben, magyarság, jó hangzat és költői nyelv dolgában pedig sokkal alatta marad a réginek. Mi jogcíme van akkor az új fordításnak? A lánykérés rövid jelenetében például Zigány mindjárt kihagy egy — igaz, lefordíthatlan — szójátékot (my super-dainty Kate), melyet Lévay legalább mással pótolni igyekezett; négy sorral alább félreért egy helyet (Yet not so deeply as to thee belongs, ezt így fordítja: mely mégsem olyan nagy, mint illenék). Aztán nyomban ezt mondja: megindulék, hogy nőül kérjelek: nem is szólva arról, hogy a «megindulni» mennyire más értelemben is használatos, mint az elindulás, ez a kitétel hazug, mert Petruchio nem ezért jött Paduába; százszorta jobb Lévaynál az ironia: ez indított. A visszavágásban több így az él: Ez indított? No hát indulj tovább! Mindez tíz sorból való. A legfogasabb kitételeket, melyek visszaadásához lelemény kell és szerencse, az új fordítás kölcsön veszi a régitől, néhol több sort is egyfolytában; (pl. e jelenetben: «Mások szavába vágni nem szokásod stb.) a hol új csapáson jár, eldurvítja az élczet, («Te nyomsz!» stb.), s ritkán ér el csak annyit is, hogy sort sorral tudjon visszaadni (pl. e párbeszédben a kakas és a tyúk említése). Nyelve

általában lendületlen, elernyed, szétfolyó; a sor végén ritkán van értelmi nyugpont, ezért bajos szavalni. Magyarosság, csattanósság dolgában sem vetekszik a régivel. Lévainál Katalin nagy beszéde ezzel végződik:

Helyezd,
Ha kell, férjed talpa alá kezed,
Ha ő akarja, azt is megteszem,
Szolgálatára készen áll kezem.

Ezt, a mi az eredetiben is három sor, Zigány így adja vissza:

inkább, ha kell, tegyed a kezedet
férjed talpa alá, én engedelmem
nagy zálogául, ezt is megteszem,
s ha tetszik néki, — itt van a kezem!

A kritika átaludta az új Shakespeare-fordítások megjelenését s most egyszerre egész halmaz áll előtte. E folyóiratnak talán lesz alkalma pótolni e mulasztást.

v. g.

ÉRTESÍTŐ.

A Kudrun-epos.

(*Kudrun*. Hösköltemény, középfelnémetből fordította Körös Endre.
Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1910. Franklin, 268 l.)

A középkori német népies jellegű epicának leghatalmasabb terméke, a *Nibelung*-ének mellett a rokon eredetű és jellemű *Kudrun*-epos csak későn vonta magára a kutatók érdeklődését és a modern olvasók figyelmét. A középkorban sem lehetett nagyon elterjedve, noha az alapjául szolgáló mondára sokszor történik célzás; egyetlen korabeli kézírata sem maradt reánk, hisz azt a kéziratot, mely az eposzt megmentette, már az újkor elején (1504—15) írta, a lovagias érzelmű I. Miksa császár rendeletéből, Ried János, bozeni vámszedő, a habsburgi udvar számára. De azután is még három századig lappangott Ambras kies tiroli várában, hol csak 1817-ben fedezték föl, mire 1820-ban megjelent nyomtatásban. A tudósok nem sokat foglalkoztak vele: a mythosból fakadt *Hilde*- és *Kudrun*-monda ugyan nagyon érdekelte őket, de az epossal nem igen volt mit tenni, mert csak egyetlen fiatal kéziratban maradt fenn és így philologiai fejtegetésekre bajosan szolgáltatott alapot. Kezdetől fogva kétségtelen volt, hisz a laikus is rögtön észreveszi, hogy a *Kudrun* a *Nibelung*-ének hatása alatt és mintájára készült, bizonyára szintén osztrák nyelvterületen, talán egy évtizeddel később (tehát 1210 körül); de keletkezésének és szerzőjének kérdése eleve megoldhatatlan volt, mert hiányzik megoldásához minden tárgyi alap. Ettmüller Lajos (1841), Müllenhoff Károly (1845) és Plönnies Vilmos (1853) ugyan ezen eposra is alkalmazták Lachmann Károlynak ma már túlhaladott elaprító dalelméletét és próbáltak «eredeti» és «később betoldott» versszakokat megkülönböztetni; de kalandos föltevéseik, melyeknek a költemény háromnegyede esett volna áldozatul, hamar és nyom nélkül hangzottak el. Ma, főleg

Panzper Frigyes kitűnő munkája után (1901), mely minden pontban megerősíti saját régebbi fejtegetéseimet (1885), ma már kétségtelen, hogy a *Kudrun*-epost «egy» költő írta a XIII. század első tizedében Ausztriában, de hogy ez a költő ki volt, arról halvány sejtelmünk sincsen. Féltudósok Wolfram von Eschenbachban vélték fölismerhetni. a *Kudrun*- és *Titur*el-versszak hasonlatosságából merész következtetéseket vonva; de ez a föltevés is teljesen tarthatatlan és nem is keltett sehol visszhangot.

Az olvasó közönség, mely, igen okosan, nem sokat törődik a tudósok szörszálhasogatásaival és merész ötleteivel, hamar megkedvelte az epost, főleg mióta (1839) számos újnómet fordításban került forgalomba. Az æsthetikusok természetesen leginkább a *Nibelung*-énekekkel állították szembe és hasonlították össze, s e révén már korán lesz népszerűvé az a nem is egészen helytelen fölfogás, hogy a két német epos úgy viszonylik egymáshoz, mint az *Ilias* és *Odyseea*, melyekre még tárgyukkal, hangulatukkal és a cselekvény színhelyével is emlékeztetnek, hisz a *Nibelung*-ének is csupa harcz és bosszú, mint az *Ilias*, a *Kudrun* pedig szintén egy hűségében törhetetlen hősnek legnagyobbbrészt a tenger hajjain és partjain átszenvedett sorsát tárgyalja, mint az *Odyseea*. És mint a görög eposokkal szemben, megoszlott és megoszlik az értékelők ítélete a német költeményekkel szemben is: némelyeket jobban megragad a *Nibelungok* iszonyú sorsa, az eposban szereplő óriási alakok tragikus bukása, egész nemzetek véres pusztulása; másokat jobban vonzanak *Hilde* és *Kudrun* kedves alakjai, a hűségnek itt is meglevő, de szelidebb dicsőítése, a szenvedéseknek e fátyolozott rajza, a borúra kezdettől biztos kilátásba helyezett és tényleg közmegelégedésre bekövetkező derű. Ott a tragœdia, itt az idyll jellege, amaz megrendítő, ez megnyerő és vonzó. Ma a *Kudrun*-epos német földön igen népszerű, *Kudrun* kedves alakját pedig, az epikus jellemfestésnek e megragadó remekét, szívébe zárta minden olvasó a germán nyelvetérületnek minden zugában. A részletekben persze sok kifogás indokolt: az epos szerkezete nem elég egységes, sok az ismétlés, a szárazabb leírás, egyes versszakok üresek, az egész elbeszélés talán kissé el van nyújtva: de a világirodalomnak mely eposa ellen nem emelhetni több-kevesebb joggal ugyanezeket a kifogásokat, és mit nyomnak e hibáztatások a tárgynak rendkívüli érdekességével, a jellemek remek rajzával, a leírások eleven plastikájával, az egészen átvonuló költői fölfogással szemben?

Magyar nyelven most első ízben kapjuk a *Kudrun*-epost.

A fordító, a ki alaposan ismeri tárgyát és jegyzeteiben ismételve állást foglal eltérő fölfogásokkal szemben, nemcsak gonddal és szeretettel, hanem igaz hivatottsággal is végezte munkáját, úgy, hogy teljes mértékben rászolgált a Kisfaludy-Társaság megtisztelő és ajánló pártfogására. Főcélja volt: tartalom és alak tekintetében hű fordítást adni, de sohasem felejtette el, hogy költeményt fordít, tehát magának is költőnek kell lennie. Fordítása igen kellemes olvasmány és mindenütt az eredetinek megbízható mása. Egyes helyekre vonatkozólag talán eltérhetnek a vélemények; de ezek csekély számú vitás pontok, melyek az egész munka szempontjából lényegtelenek és egyáltalán nem tartoznak az olvasóra, a ki költői élvezetet keres e szép műnek sikerült fordításában. A fődolog, hogy a világirodalomnak ez értékes és érdekes terméke is megvan már magyarul, mert nézetem szerint rendkívül óhajtható, hogy a magyar ember a világnak minden fontosabb irodalmi termékét a saját anyanyelvén olvashassa. Ez irányban eddig is nagy érdemeket szerzett a Kisfaludy-Társaság, neki köszönhetjük a magyar *Kudrunt* is, és reméljük, hogy folytatni fogja e téren kifejtett fáradozásait. Kőrös Endre szép kötetét pedig, mely ízléses csínnal is megnyeri a vevőt, melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

Heinrich Gusztáv.

Írói arcképek.

(Oláh Gábor: *Írói arcképek*. — Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1910. 8-r. 147 l. Ára 3 K. — Horváth János: *Ady s a legújabb magyar lyra*. — Budapest, Benkő Gyula könyvkereskedése, 1910. 8-r. 69 l. Ára 1 K.)

Pár hónappal ezelőtt, ugyan e helyen, megpróbáltam kifejteni, milyen nehéz föladat az irodalom legújabb jelenségeit méltatni. Komoly tanulmányokon élesedett biztos pillantást, remekműveken fejlett ízlést követel az irodalmi kritika. S ha a kritikus nem elégszik meg a jelenségek értékelésével, hanem művein keresztül magát az író is meg akarja ismertetni, akkor még egy, az előbbieknél ritkább adománnyal is meg legyen áldva: azzal a szinte már a művészet körébe emelkedő tehetséggel, hogy a tőle megfigyelt és elemeire szétbontott művek vonásai alapján jellemző képet fessen az íróról, hogy a töredékes, élettelen adatokból élő, lelki egységet teremtsen.

Erre a föladatra vállalkozott Oláh Gábor, mikor irodalmi

életünknek vezéregyéniségeiről kívánt írói arcképet festeni. Arczképgyűjteménye érdekes és változatos. Megtaláljuk benne legkiválóbb æsthetikusainkat (Gyulai, Beöthy, Péterfy) és elbeszélőinket (Mikszáth, Herczeg, Gárdonyi), valamint újabb lyrikusaink közül azokat, a kik mint egy-egy irodalmi irány legtipikusabb képviselői, a XX. században legtöbbször kerültek a hír szárnyára (Vajda János, Kiss József, Szabolcska, Ady). Kisebb-nagyobb mértékben, de mindegyik igazolja, hogy az írói arckép teszi igazán próbára a kritikus tehetségét. Oláh Gábor nem állotta ki a próbát.

Festő készsége és színei arra teljesen alkalmatlanok, hogy velük tudósok arcképét megfesse. Prózára váltva: nem áll rendelkezésére a kellő ismeretanyag. Ítélete nem épül elég komoly tudományos alapon. A ki az értelem és érzelem viszonyát olyan eumaiosi egyszerűségben látja s e két lelki functio alkotó elemeit olyan zavarosan és rendszertelenül különíti el (értelmi alkotók: judicium, logikusság, objectivitás; érzelmiek: simpathia, phantasia, subjectivitas); a ki az analitikus és synthetikus eljárás mibenlétét annyira félreérti*; a ki Taine szentháromságának a környezetet, fajt és egyéniséget tartja: az æsthetikusok tudományos megítélésére nincs hivatva. Az első három jellemrajza jóval gyengébb is társainál. Vannak ezekben is kiválóságok, de csak azok, a melyek a többiben is megláthatók és jóval kisebb számban. Annál több azonban a fogyatkozásuk. Hőseinek igazi jelentőségét meg sem érti. Gyulaiban, úgy látszik, fontosabbnak tartja a költőt, mint a tudóst, s tudományos munkásságából is első sorban a kritikait ragadta ki. S a kritikuson ő nem műbírálot ért — ebben az esetben még méltányolhatnók álláspontját — hanem polemikust, a rossz írók ostorát. Az ő szemében Gyulai a XIX. századnak «legcsatázóbb magyarja», Brunetière-typus, a ki hibákat keres és ostoroz. Hogy Gyulai irodalomtörténétíró is volt, azt egy szóval sem említi meg, s e helyett olyan szólamokkal jellemzi, melyek gyakran semmitmondók vagy épen tévesek: «Gyulai Pál előtt kettő szent a világon: a nő és az igazság.» «A nő volt költészete forrásának fakasztó tündére.» «Gyulai elég naiv volt ahhoz, hogy magát ne szeresse annyira,

* P. o. a 69. lapon megrója Herczeget, hogy az analysist és és synthesist nem tudja párosítani s «munkáinak jó része még mindég csak szintétikus», a 90. lapon meg a synthetikus művészetű Gárdonyival szembe állítja Herczeget, mint a ki «szétbont és összerak».

mint elveit.» «Gyulai azért nagy, mert magát adja mindenben.» A legtöbbet érő gondolata, hogy Gyulai a «korokról és emberekről szinte epigrammai tömörséggel tudja betűkbe vésni a legjellemzőbbet». A gondolat határozottan értékes, de nem új.

A költők arcképei határozottan értékesebbek. Az igazságosság és méltányosság azonban itt sem erős oldala. Sajátságos szög alatt nézi őket, egészen a maga szemével. A belső formával, a compositióval nem törődik, azt a művészetet, a melylyel a költő a nyers valót költészetté varázsolja, nem vizsgálja; őt csak az érdekli, milyenek az emberek, a kiket az író ábrázol, s mit visz beléjük a maga lelkéből. Ítélete ennek következtében egyéni. Ez forrása egyaránt érdekességének és gyöngeségének. Még Herczeggel és Szabolcskával szemben leginkább objectív. Mikszáthot nem tartja nagy írónak s csak futólag érinti legnagyobb érdemét, hogy ellesve a magyar parasztnak jellemző vonásait, olyan magyar típusokat és élő alakokat rajzol, a melyek költészetünk maradandó kincseivé váltak. Gárdonyit viszont a többiek rovására emeli ki, a mire ő nem szorul rá. Hogy *A bor* kiváló dráma, mindannyian valljuk, de hogy a népszínműnek nemcsak mintája, hanem legmagasabb fokra emelt mintája, az ép oly tulzó, mint keresett állítás. Hogy Gárdonyi ép oly megnemesült paraszt-bölcs, mint Arany János, az úgy Gárdonyira, mint Aranyra nézve téves. S a ki ismeri az öreg Benczét és a *Vén gulyást*, meg *A kaszát vásárló parasztot* és a *Bede Anna tartozását*, szabad annak Aranyról és Mikszáthról megfélekedve azt írni, hogy a magyar falusi népet Gárdonyi és Tömörkény előtt senkinek sem sikerült igazán jellemezni? És komoly íróhoz illik az olyan fajta állítás, hogy Emőke a világ-irodalom egyik legköltőibb alakja? A többi arckép, Vajdáé, Kiss Józsefé és Adyé, nagyon zavaros és elmosódott.

Oláh Gábor, úgy hiszszük, nem is törekedett arra, legalább első sorban nem, hogy hű és megbízható képeket fessen hőseiről. Nem igaz és találó, hanem plastikus és szép rajzot akart adni. Az írói arckép nála nem eszköz egy-egy író megismertetésére, hanem cél, tudományos mű helyett művészi alkotás, s ő nem annyira æsthetikus, mint inkább költő. El kell ismernünk, hogy tehetséges. Vannak gondolatai s van stylusa. Ezt tartjuk igazi érdemeinek, s ezért találjuk természetesnek, hogy becsesebb a rajza, ha költő ül neki modelt, mint ha tudós. Arcképei szinte eleitől végig gondolatokból s nem mondatokból fűződnek össze. Még megfigyelései is nem azon nyersen, hanem «eszmévé finomulva» kerülnek papírra. Gondolatai nem egyforma súlyosak.

Vannak, de kis számmal, üresek; vannak, s már gyakrabban, mázsás súlyúak, melyek ép azért elmerülnek az értelem tengereiben, de a legtöbb, mint gondolat, önmagában tekintve, eredeti és tartalmas. Egyik-másik szinte meglep világosságával, találó voltával. Gondolkodó ember agyának termései, a ki tele van mondani-valóval. Csak az a kár, hogy a gondolatok nem kapcsolódnak egymáshoz szervesen s nagyon sokszor nem találunk a tárgyhöz. Nem tudom, tudatosan hajszolja-e a gondolatokat, vagy önkénytelenül tolnak tollára, de az bizonyos, hogy Horatius *purpureus pannusa* majdnem állandóan előttünk lebeg, ha Oláh könyvét olvassuk.

A stylvirágok keresése azonban határozottan tudatos az *Irói arczképekben*. Oláh *stylusa* egyéni, és sok művészi elem van benne. Tömören és színesen ír, írása tele van *prægnans* kifejezésekkel, kifejező szólamokkal, csillogó képekkel, de mert folytonosan ilyen, fárasztó és egyhangú, s a szokatlan, a hatás keresése által mesterkelt és erőszakolt, vagy épen ízléstelen. A «beszélő szenvedély», mely «az embert átizzasztja», a «sarabolás-darabolás», Péterfy, a ki «gyöngébb képeken is hallgatta a fű növést» és «görögös harmoniával bekirálykodott az eszmék világába», «a virágos halottá váló stylus», «az adomákat összerajzító Mikszáth», «az egyszál-lelkű magyar», «a phantasia, melynek fehér sugárzású a fénye,» Vajda, a ki «úgy áll az ember előtt, mint egy testetlen óriási fej», Ady, «a ki félig rom élet, félignél több halál», «az élet, melynek tökéletessége a világtestvériség csillagához törés»: mindegyik egy-egy szál csinált virág s csak mutató Oláh hatalmas koszorújából. A mit Oláh Adyról mond: «szerelmes a jól zengő szavakba, mint némelyik szobrász a fehér márványba; sokszor azt lehetne mondani: a szavak keltik nála az érzést», magára Oláhra is talál, csak az érzés helyett kell gondolatot venni. Az kétségtelen, hogy a kép és gondolat nála teljes harmóniában van. Még kevésbbé áll ez a művészet köréből vett hasonlataira. Hogy Murillo képei miért «nagyszivűek», nem tudom; még kevésbbé értem, mint lehet Herczeg történeteit Szinyei-Merse vagy Margitay *pleinair*-képeihez hasonlítani. Ennek ugyanannyi értéke van, mintha azt mondanám, Raffaello frescói vagy Jókai történeteire, vagy Petőfi tájképeire hasonlítani. Gárdonyi sem magyar Botticelli az üde leányalakoknak. Azt pedig, hogy «Ady sok dalának Carrière festményeire hasonló kódön átrémzése van», nem is próbálom magyarázni, mert e kép nemcsak nem hasonlat, hanem önmagában is képtelenség.

Mindamellett az *Írói arcképek*nek nem az egyoldalúság, nem is a gondolatok és képek keresettsége a legnagyobb hibájuk. Végzetes fogyatkozásuk az, hogy az arcképfestő feladatának csak egyik felét végezte el, az elemezést, a másik, az összefoglalás, elmaradt. Mint a természettudós, szétbontotta prizmájával a fény-sugarakat és előállította tarka színeképeiket — igaz, hogy a prizmája nem volt hibátlan, egy pár színárnyalatot mindenütt elnyelt. De elég-e ez? Vajon ismerjük magát a fényt, ha előtünk látjuk a sok érdekes színfoltot és fekete vonalat? A magunk nyelvére fordítva: az író képe valóban nem egyéb, mint a sok többé-kevésbé találó megfigyelésnek és gondolatnak összessége? Nem. Ez az elemző munka csak az egyik fele a feladatnak, az, a melyet az író mintegy magának végzett. Arckép akkor lett volna belőle, ha a szétbontott vonásokat — úgy a mint főntebb kívántuk — synthesissel egységes, élő ábrázolattá fűzi. Ez a folyamat, az igazi művészi tevékenység, elmaradt, s Oláh gondolatai, megfigyelései, képei, különállásukat megtartva, nem olvadtak össze egységes képpé.

Egészen más természetű az a kép, melyet Horváth János festett Ady Endréről. Míg Oláh, hogy a saját képét idézzem, nem bibelődik apró, rejtett rugókkal, hanem szabad szárnyacsapással szeli át az egyetemesség magas légkörét, csaknem mindent távolról tekintve, s ép ezért gyakran téved általánosításokba, semmit mondó retorikába, addig Horváth leszáll az emberi lélek legmélyére, hogy megkeresse azokat az apróbb rugókat, megismertesse és megértesse Ady költészetét s vele az egész irányt, mely az ő nevéhez fűződik. Nem művész, hanem tudós, annak is szerény, a ki nem akar egyebet, mint megállapítani ennek az új magyar költői iránynak a természetét s kijelölni az irodalomtörténeti helyét. Horváth ekéje azonban mélyebben szántott. Nemcsak élesen elhatárolta az irodalomnak ezt a fattyúhajtasát a nemes gyümölcsöstől, hanem megkereste gyökereit is, és kimutatta, milyen mérges a termése.

Okfejtésével nem mindenben értünk egyet, de ez még a mi szemünkben sem von le semmit érdeméből, mert a legfontosabb eredmények, melyeket megállapít, kétségbe nem vonhatók. S Oláhnak csapongó, gondolatról gondolatra szökő, rhapsodikus írása után jól esik olvasni ezt a komoly, nyugodt fejtegetést, mely világosan, áttekinthetően állítja rendszerbe az érveket s kérlelhetetlen logikával vezet a végső következtetésekhez.

Adyék irodalmi törekvéseit Horváth reactionnak tartja az

Arany-Gyulai korszak ellen, s ha csiráit nem keresi is, mintők, Balassában, Csokonában, Petőfiben, Vajda Jánosban és Reviczkyben, annyit elismer, hogy az utóbbi háromban van olyan lélektani jegy (erős, túltengő önérzet), mely köztük és Ady között kapcsolatot teremt. Mégis inkább hiszem, a mire különben maga Horváth is célloz, hogy a *Nyugat* költészete pusztán Baudelaire és Verlaine utánzóira, a francia decadensekre és symbolistákra megy vissza, s magyar elődeiket ép úgy csak czégérül használják, mint a hogy a secessionisták kisajátították Velasquezt. Valóban, a mikor az új iránynak nem történeti előzményeit, hanem lelki alapját kutatja, az ösztöniség tudatos költészetében, a decadenceben találja, Baudelaireék hitvallásában. De talán lehetne még egy fokkal mélyebbre szállni. Mintha ez az egész költői mozgalom nem elszigetelt jelenség volna, hanem csak functiója annak az általános depressiónak, mely korunkban az emberi szellem nyilvánulásainak minden terén tapasztalható. Culturánk egész épülete inog, a hagyományos fogalmak, elvek, értékek összeomlással fenyegetnek. Politika, tudomány, képírás, sőt még az erkölcsi és gazdasági élet is felbomló félben vannak. A legacutabb a veszedelem mindenestre a költészet terén; itt — kimondom a szót, a mire Horváth csak célloz — nem tudom, nem a pathologia jelenségeivel állunk-e szemben.

Horváth ilyen messze, a föltevések terére nem megy. Elismerem, hogy az ő fölfogása, épen realitása miatt, tudományosabb. Tiszta pillantással ismeri föl az új iránynak három jellemző vonását, azokat, melyek a korcs költészetnek igazi characterét megadják s a komoly irodalomtól elválasztják, a gögös nemzetköziségben, melylyel elrugják maguktól a hazát, a satnya érzékiségben, abban a szemérmertlenségben, melylyel az érzéki szerelmet dicsőítik, és az érthetlenségben. Mint negyediket, az ennek beteges cultusát csatolnám még hozzá. Az előbbi kettőt nem kell magyarázni — sajnos, még példákkal is fölösleges igazolni, annyira ismeretesek. Annál részletesebben foglalkozik az utolsóval. Ez a fejezet az egész munkának legszebb részlete. Gazdag lélektani ismeretekkel, egy pár példán szemléltetve, kimutatja, hogy az a mystikus homály, mely Ady verseit jellemzi, nem a beszéd homályossága, hanem a beszéd segítségével kifejezésre jutott homályos, tudattalan lelkiállapot. Így van-e egészen, nem merem állítani, s nekem úgy tetszik, mintha e ponton több művészi érzéket magyarázna Adyba, mint a mennyi a valóságos tulajdona. Arra is hivatkozik Horváth, hogy Ady symbo-

lismusának hatása alól még azok sem tudják magukat kivonni, a kik egyébként egész irányának ellenségei. Ezt a hatást azonban nem Ady költeményei, mint inkább egyes képei teszik. Tehetsége, melyet nem lehet tőle elvitatni, egy-egy festői merész sorával megkapja az olvasót, míg egész verset, mely minden zavaró mozzanat nélkül okozna æsthetikai gyönyörűséget, Ady tudna írni, de — ritkán akar.

Védül Ady nyelvének zeneiségét magyarázza Kölcey analogiájával, kettőjük hasonló életmódjából. E párhuzam igen jó eszköz a megértetésre, de nézetem szerint inkább szellemes, mint találó. Lehet különben, hogy csalódom, mert Ady életét, az igazit, nem ismerem.

A gondosan, valódi történetírói objectivitással dolgozott tanulmány befejező szólama egy remény. Bízik abban, hogy Ady követői kiszabadulnak mesterük mindent lenyűgző egyéniségének hatása alól, s maga a vezér is kiemelkedik a fertőből. Nem volna példátlan. S bár irodalmunk jövőjét nem féltsem a *Nyugat* ifjú óriásaitól, a jelenére mindenesetre nagy nyereség volna, ha Horváth jóslata megvalósulna.

Császár Elemér.

Musset szerelmes levelei.

(Alfred de Musset: *Lettres d'amour à Aimée d'Alton* (Madame Paul de Musset). Suivies de poésies inédites 1837—1848, avec une introduction et des notes par Léon Séché. Paris, Mercure de France, MCMX.)

Musset azt írta egyszer George Sandnak, már viszonyuk végnapjaiban, hogy ha ő szerelmüknek emléket állít, kettőjük nevét az utókor mindig csak együtt fogja kiejteni, akárcsak Romeo és Juliát vagy Abélard és Héloise-ét. Ez csaknem be is következett, legalább Musset-t illetőleg be, mert a ki egyebet nem tud is róla, velencei útja történetét ismeri. Sandról kevésbé lehet ezt mondani, ő szerelmi tekintetben nagyobb örökséget hagyott az utókorra, mint olaszországi utitársa. De lám, most Musset szerelmének is le kell szállnia az idealismus piedestáljáról, hagyatéka közt ezentúl nem csak a Sandhoz, hanem más nőkhez írt szerelmes levelei is helyet fognak kapni.

Ez azonban csak a nagy közvéleményre vonatkozik, mert Musset életének ismerői tudták már eddig is, hogy a Sanddal való szakítás után sem pusztán bánatának élt a költő, hanem

igenis: új szerelmekkel vigasztalódott. Aimée d'Alton — az ő hozzá intézett, eddig elzárt levelek kerültek most januárban napfényre — korántsem volt az egyetlen, csak időrendben a következő. Ismeretségük 1837 márcziusában keletkezett, kevéssel a Sanddal való szakítás után, a mely szakítás pedig gyógyíthatatlan sebet hagyott hátra a költő lelkében. Egész életében fájdalmas volt a visszaemlékezés, mint erről legszebb költeményei, az *Éjszakák* s a *Souvenir* oly ékesen szóló bizonytságot tesznek. Aimée d'Alton unokatestvére volt a költő életében nagy szerepet játszó Jaubertnének, kinek anyai barátsága mentette meg Musset-t élete utolsó éveiben a teljes elzülléstől. Keresztanyjának nevezi ő tréfásan, az meg viszont keresztfiának, (holott egykorúak voltak), s igen sok művében találkozunk vele. Az ő szalonjában találkozott Musset először Aiméevel, ki csak egy évvel volt fiatalabb nála, azaz huszonöt éves. Aimée árva lány volt s függetlenül élt, vagyonából. Különösnek találhatjuk, hogy egy fiatal, előkelő leány (atyja tábornok, unokabátyja gróf Edmond d'Alton-Shée volt) ily hamar meghallgatja egy fiatal ember udvarlását, a ki elvégre kezére is pályázhatott volna. Erről azonban szó sincs ekkor még köztük; egy évvel később megkísérli ugyan Aimée a házasságra rábeszélni Musset-t, de látva vonakodását, úgy látszik, könnyen belenyugszik sorsába, mely miatt azután sem sokat kesereg.

A költő halála után Aimée férjhez ment, még pedig Paul de Mussethez, egykori kedvese bátyjához. Ez 1862-ben történt, mikor Aimée ötvenegy, Paul meg ötvenhét éves volt. A most közzétett levélcsomót Mussetné kevéssel halála előtt, 1880-ban letétkép a Bibliothèque Nationaleban helyezte el, azzal a kikötéssel, hogy csak harmincz év múlva szabad a leveleket publikálni. Gondos kézírással másolta le a levelek eredetijeit, miközben férje segédkezett neki. Ifjúkori szerelme kellemes emléke volt, úgy látszik, öreg napjainak s nem szerette volna, ha e szerelem féltve őrzött maradványaiból kiáradó irodalomtörténeti dicsőség emlékét be nem aranyozná. Abban a meghatóan naiv bevezetésben, melyet a levelek elé írt, felveti a kérdést, nem fogja-e az előírt évtizedek leteltével az új kor közönsége elítélni őt? Mentségét abban találja, hogy «Alfred de Musset és X. kisasszony annak a tüzes, szenvedélyes és könnyen lelkesedő nemzedéknek voltak gyermekei, melyről a költő a *Confession d'un enfant du siècle*-ben beszélt.»

Nézetünk szerint nagy vakmerőség azt hinni: megismer-

tük két lény barátságának történetét, ha néhány szerelmes levelet elolvastuk. Kétszeresen áll ez oly levélgyűjteménynél, hol — mint ez esetben is — csupán az egyik szereplő levelei vannak meg; ámde azért az effajta levélgyűjtemény a naplót sem pótolja. A naplóban is csak egy agy hordja ugyan össze gondolatait, de ennek az egy agynak legalább hű tükre lehet az. Levelekkel, különösen olyan levelekkel, melyeknek közzétételére írójuk nem is gondolt, máskép áll a dolog; ott nem azok a gondolatok állnak előtérben, melyek írójukat leginkább foglalkoztatták, mert azokat a személyes szóbeli megbeszélésre tartja fenn. Hát még ha szerelmes levelekről van szó! Ezek a leghazugabbak minden levél között. A mi fontosabb esemény, a mi nagyobb lelki megrázkódtatás a levélíró életében bekövetkezik, csak ritkán hagy a levelekben nyomot hátra, kivéve ha a szerelmesek hosszabb ideig távol kénytelenek élni egymástól s így az eseményeket vagy gondolataikat csak levél útján juttathatják egymás tudomására. Marad rendszerint a szerelmi ömlengés, melynek koroknak alá nem vetett, örök phrasisai és szóvirágai nem elégíthetik ki az olvasó kíváncsiságát, ki azt szeretné, ha valami nagy titokról, valami nagy indiscretióról hullana le a lepel. De a költő lelki életét sem világítják meg oly élénken, mint pl. egy költemény. Mussetnek Sandhoz írott levelei mutatják ezt igen tisztán. Ma már szerelmi levelezőkben helyt foglaló áradozásai nem nagyon hatnak meg, de olvassuk el a *Nuit d'Octobre*-t, mely pedig a szakítás után keletkezett, nem könnyeket facsar-e ki szemünkből ez a költemény s nem szívhez szólóbb-e őszintesége, mint a leveleké? Aiméehez is írt költeményt Musset, mindjárt első megismerkedésükkor. Élmény e kis vershez (*Charmant petit moinillon blanc*) nem volt egyéb, mint az, hogy a szőke hajú szép lány fehér gallért öltött magára egy társaságból való távozásakor, a mi egy fehér baráthoz tette hasonlóvá a költő képzeletében. Mily bájos, gyermekien naiv versecskére ihlette ez a semmiség! De meny nyire megismerjük belőle egyszersmind a leány filigrán, gyöngéd természetét is! A levelekből ennyit már nem tudhatnánk meg. Legtöbbet még a gyűjtemény elején levő darabok mondanak, a mi természetes is, mert ezeket a Párisban lakó Musset Chalons-sur-Marne-ba írta, hová barátnője, ki akkor szeretője még nem volt, üdülni ment egy betegség után. Mindketten előre érzik a jövőt s midőn a költő, elébe vágván (de csak alig egy-két héttel!) az eseményeknek, «ma maitresse»-nek szólítja Aimée-t, ez igen mérsékelt hangon figyelmezteti rá, hogy nem kell árulni a medve

bőrét addig, míg el nincs ejtve. Musset iránta érzett szerelme nem volt épen múlt természetű kaland. Ezt bizonyítják azok a levelek, melyekből látjuk, mily türelmetlenül várja vissza Párisba s a hol tudtára adja, hogy visszautasított egy diplomatiái küldetést, melyet volt osztálytársa és jóakarója, az orléansi herczeg valószínűleg az ő saját kezdeményezésére járt ki számára. «Itt maradok — csak magáról akarok hallani, — csak magára gondolok és más vágyam nincs. A politika meglesz nélkülem is s a mi a jövőmet illeti, — nem kívánok tőle egyebet, csak egy napot, azt, a mikor a maga szívét az enyémen fogom érezni.»

Ez igen hamar bekövetkezik. Csakhamar észrevesszük — mint minden szerelmi levelezésben — azt a bizonyos kritikus pontot, a hol kis időre legalább mindig megnyugvás és megelégedettség következik be a férfi részéről. «Szeretlek, szeretlek, szeretlek, igen, ez bizonyos, gondolatod tetszik nekem, mert neked tetszik, de tudod, hogy anyámmal lakom együtt s a dolog igen kényelmetlen. Képzeld el csak, hogy egy lakat alatt lakunk, hogy az ebédlőn kell átmenni az embernek, ha az én szobámba akar jutni. A lakás nem valami nagy s benne van egy anya, egy nővér, egy bátya és három cseléd. Félsz, szépségem? Sietek megnyugtadni téged. *A tied vagytok hajnaltól kezdve*, azt írod. E szó olvasására felugrottam az örömtől; nincs semmi nehézség, semmi veszély, ha jöhetsz 7 és 8 közt reggel, de ez talán nagyon korán van. Én is félek, tartok tőle, hogy ez a mondat, a mit leírtál és a melyért csókollak, nem valószínű meg. Mondd meg hamar, számíthatok-e rá? Tudnod kell, hogy e házban úr és szolga mélyen alszik minden nap fél kilenczig, kilenczig. Lélek se mozdul. Ha tehát arra kérlek, hogy 7 és 8 közt jőjj, nagyon is óvatos vagytok.

De semmit sem kell a véletlenre bízni. Tudod, hogy a kút mellett lakom, a kapu jobbra van e csúnya emléktől. Át fogsz menni az udvaron a nélkül, hogy szólnál a portásnak, minthogy e ház napközben olyan átjáróház-féle. Az ajtót megtalálni az udvarban nem könnyű dolog, mert sok van. Jobb oldalt szemben találod, *lépcső* van nagy betűkkel föléje írva. De minthogy ablakomnál leszek a függöny mögött, lesni fogok az én szerelmemre és elébe megyek a lépcső aljáig. Semmi zavar tehát. Ha aztán fenn van az én bálványom a barátjánál, zárt ajtók mögött oly biztonságban leszünk, akárcsak Indiában. Kimenni könnyű. Rendszerint kettőig, némelykor esti öt óráig alszom, ha künn töltöttem az éjszakát, — szigorúan tilos felkelteni engem — kö-

vetkezéskép teljes biztonság. Csak egyet kell fordítani a kulcsra és megvan, behúzzuk a függönyt, ó angyalom, micsoda nap, micsoda gondolatok! Leveleid meg fognak őrzíteni. — Minduntalan újra és újra el kell olvasnom őket, hogy elhiggyem boldogságomat, hogy biztos legyek benne, hogy egy ily szép álom nem álom. A te Tapasztalás urad nagyon kedves, jót nevettem rajta; no hát, így szeretlek. Szeretlek? imádlak, bálványozlak, de mily buták is e szók, ha az ember írja, olvassa, vagy hallja őket.

Isten veled, Isten veled, csókollak ezerszer ajkadon, testeden, sziveden!»

Ez az április 14-én kelt levél visszatükrözteti kezdődő boldogságukat, de viszont bemutatja annak a poesisnak, melylyel a szerelem költőjének szerelmét bevonni szeretnők, prózai oldalait is, valamint a férfi egoizmusát. A mindennapos találkozások időszaka következik, mialatt a levelezés fontossága természetszerűleg csökken. Juliusban a költő már mentegetődzik Aimée féltékenységevel szemben, de ekkor talán még joggal. Viszonyuk folytatódik a következő évben is. Tavasszal azonban már az elhidegülés jelei mutatkoznak. Márcziusban ezt írja egyszer: «Nem láthatlak sem holnap, sem szombaton», augusztusban már: «Azt mondom, hogy egy hónap óta nem láttalak». Itt már haldoklik a szerelem s ekkor kerül szóba köztük a házasság. Szegény Aimée, hogy elhibázta a dolgát! A gondolat, mint mindig, itt is a nőtől származik. Ő hozta szóba, de a költő nem tartja okosnak egyikükre nézve sem, mert szegények. Aimée napi-rendre tér a kérdés felett, mintha jelentéktelen csekélységről volna szó. 1839-ből csak három levél van a gyűjteményben, azután egy 41-ből, egy 42-ből s az utolsó 48-ból... Ez a szerelem végelgyengülésben halt meg, nem úgy, mint a költő nagy szerelme Sand iránt, melynek agóniája hosszú és szenvedésekkel teli volt.

Nem szabad e leveleknek olyan fontosságot tulajdonítani, mintha Musset-t új világlátásba helyeznék s Sand fontosságát pályafutásában ezután kisebbnek kellene képzelnünk. Erről szó sincs. Hogy e levelek hangja is szenvedélyes, az magától értetődő, mert a szerelemnek, mint minden szenvedélynek, csak felső foka van. De ha a költő életét tekintjük, mekkora különbséget látunk ama két szerep közt, melyet e két nő benne eljátszott! Sand mint egy orkán tombolt rajta keresztül, a kis, szőke Aimée csak gyenge tavaszi fuvallat. Sand emléke költeményeiben

még ez újabb viszony alatt is többször visszatér, utána szintén. Inspirálta ugyan Aimée is nagyobb művekre: a *Caprice* című bájos színdarab s legkülönb novellája, *Le fils de Titien* (melynek színtere különben Velence, a mi már magában is gondolkodóba ejthet) e szerelem alatt keletkezett. De van egy lényeges különbség e művek s a Sand által inspirált költemények közt, melyet hangsúlyozni kell, az tudniillik, hogy csak ezek emelkednek az érzés megkapó hatalma által a költészet magasabb régióiba. Igaz ugyan, hogy a *Fils de Titien*beli erszény története megtörtént s Aimée volt az, ki ezt az erszényt a költőnek adta, de ehhez végtére szerelem nem szükséges. Biz' a *Nuit d'Octobre* költője más élményt használt fel, nem olyat, melyet néhány szóban el lehet mondani, hanem olyat, mely éveken át gyötörte s bárha átokkal végződik ez a költemény és a szerelem apotheosisával az a novella, egy perczig sem kételkedhetünk benne, melyik szenvedély volt a nagyobb.

Ismeretes, öcscsének mily lelkesedéssel eltelt tisztelője és védője volt mindig Paul de Musset, valósággal példát állítva a testvéri szeretetnek. A látszat azt a benyomást kelti, mintha házassága is tulajdonképen öcsce emléke érdekében történt volna. De a legkülönösebb mégis csak az, ha a fennebb ismertetett levelek most megjelent kiadását forgatjuk, a bátya jegyzeteit látni öcscsének az ő feleségéhez írt szerelmes levelein. Paul de Musset ugyanis javíthatatlan javítója volt öcsce műveinek. Egy-egy prózáinak vélt fordulatot vagy köznapit kitélt a világért sem hagyott volna meg, mindig valami választékosabb kifejezéssel pótolja. Lehet mondani, hogy e leveleket feleségével együtt tulajdonkép ő rendezte sajtó alá s az öregedő házaspárnak valószínűleg legkellemesebb perczei voltak ezek az emlékezésnek szentelt perczek, mert hiszen Paul házasságát is ezzel indokolta:

— Mi ketten szerettük őt legjobban.

König György.

Ostwald Nagy Emberek című könyve.

(Wilhelm Ostwald: *Grosse Männer*. Leipzig, Akademische Verlagsgesellschaft, 1909. IX + 424 lap. Ára 14 márka.)

Ostwald, az idei Nobel-díjjal koszorúzott kiváló chemikus, utolsó időben egyetemi tanári állását és szűkebb tudományágát odahagyva, a természettudományok philosophiájával s az emberiség más általánosabb kérdéseivel foglalkozik s eredeti ötletei, széles-

körü természettudományi tájékozottsága és hatalmas munkaereje révén minde tereken felette érdekes termékekkel gazdagítja az irodalmat.

Mint anyagilag és erkölcsileg teljesen független férfiú egész elfogulatlanul adhat kifejezést érzelmeinek és vizsgálatai eredményeinek, melyek nem egy tekintetben élesen elítélik a mai állapotokat és szokásokat; lángoló tudományszeretete másrészt biztosítéka annak, hogy őszintén törekszik az igazság keresésére; művei e szerint méltán keltik föl érdeklődésünket, figyelmünket sok új kérdésre, föladataira irányítják, úgy, hogy valóban rendkívül tanulságos olvasmányoknak mondhatók.

Legutolsó műve is magán viseli írója sajátságainak bélyegét és — bár nem osztozunk mindig véleményében — kívánatosnak tartjuk a magyar közönséget e művére figyelmeztetni, mert igen megszívlelendő dolgokat találhat benne az is, a ki maga tudományos munkájával a «nagy ember» eszményének megközelítésére törekszik, valamint azok, a kiknek módjukban van tudományos intézeteink életének irányításában részt venni, végre mindazok, a kik a tudomány fejlődését szívükön hordják.

Ostwald e műben ama kimagasló egyéniségek természetrajzát óhajtja kidolgozni, a melyek a tudomány előhaladását út-törő munkájukkal biztosították és mint ilyenek a legtökéletesebb példányai az emberi fajnak, mert az ember uralmát a természet fölött kiterjesztik. Minthogy a «nagy ember» az egész emberiség jólétét mozdítja elő, minden egyénnek és államnak érdeke, hogy a nagy emberek fejlődését tőle telhetőleg előmozdítsa, ehhez pedig első sorban a ritka jelenséggel, a nagy emberrel magával kell tüzetesen megismerkedni és tanulmányozni kell ama körülményeket, a melyek kifejlődését elősegítik. Ilyenformán az Ostwald által fölvetett kérdés gyakorlati fontossága is igen figyelemreméltó.

Érdekes, hogy az első serkentést ebben az irányban Ostwald a «sárga veszedelem» egyik képviselőjétől, egy japáni egyetemi hallgató útján kapta. Még tanár korában a japáni közoktatásügy vezetői nevében egy Lipcsében tanuló japáni fordult hozzá azon kérdéssel, hogyan lehet még lehetőleg fiatalon fölismerni a jövő kiváló embereit. Ostwaldot kissé meglepte a kérdés, hogy minek akarják ezt megtudni; a japáni azt felelte, nagyfontosságú gyakorlati kérdésről van szó: a japáni kormány ugyanis jelentékeny összeget akar fölhasználni arra, hogy, különösen a szegényebb néprétegekből kiválasztott kiváló tehetségű

ifjaknak tovább képzésükhöz az anyagi eszközöket rendelkezésükre bocsássa és ilyenformán megmentse a tudomány és az emberiség számára ama tehetségeket, a melyek — ilyen segítség híján — okvetlenül elvesznének. Ezen összeg fölhasználásának módozatait akarta a japáni kormány Ostwaldtól megtudni.

Igen figyelemreméltó a japáni vezető köröknek éleslátása, a kik a tudomány valódi hasznát és óriási anyagi értékét is oly világosan fölismerték, hogy érdekében jelentékeny pénzátalozatokra készek, jól tudván, hogy a jó talajba fektetett tőke busás kamatokat hoz.

De honnan lehet a jó talajt fölismerni? Ostwald maga is zavarban volt a felelettel és gondolkodási időt kért. Több «mágányos sétán» gondolkozott a válasz fölött és e közben ismerte föl azt, hogy a «nagy ember» kérdése maga is egy kis tudomány-ág, melylyel eszményi és anyagi okokból egyaránt érdemes részletesen foglalkozni. Minthogy a japáni a felelettel nem várhatott addig, míg valóságos kutatások után ez a tudományág meg is születik, Ostwald a következő feleletet adta neki: az igazi ifjú tehetség nincs megelégedve azzal, a mit a rendes oktatás neki nyújt, épen mert az iskola az átlag tehetsége- és igényeihez alkalmazkodik; a nagy tehetség pedig épen eredetiségben nyilvánul, míg a türelem, igazságszeretet, pontosság, mind olyan sajátosságok, a melyeket meg lehet tanulni, az eredetiség szikráját azonban az ifjú már zsenye korában magával hordja, talán már vele is születik.

A kérdés ily elintézésével Ostwald nem elégedett meg, hanem hozzálátott, hogy a tudománynak mai segédeszközei fölhasználásával a nagy emberek fajának természetrajzát megalapozza. A vizsgálatához a módszert a természettudományokból meríti: előbb a kísérleti anyagot gyűjti össze és azután lát hozzá a kísérleti eredmények földolgozásához.*

A kísérleti anyagot Ostwald a nagy embereknek lehetőleg részletes és lelkiismeretes életrajzában látja, mely életkörülményeikre, életmódjukra, családi viszonyaikra és egészségi állapotukra is kiterjed, elsősorban tehát ő is ily életrajzi tanulmányokkal foglalkozott. E közben sokszor volt alkalma tapasztalni, hogy —

* Ostwald figyelmeztet arra, hogy már mások is foglalkoztak hasonló kérdéssel (Galton, De Candolle, Sommer és Reibmayer), gondolatai eredetiségének biztosítása végett azonban szándékosan nem akart e művekkel közelebbről megismerkedni.

rendszerint az elhunyt iránti kegyelet miatt — épen a legjellemzőbb, a kortársaktól származó életrajzok, igen hizelgők és a valóságtól eltérnek. Élesen kikel Ostwald ez alkalommal a levelezések «szépített» kiadása ellen, a mit a tudomány elleni súlyos merényletnek tekint. A könyvnek magának is mintegy háromnegyed része életrajz.

A földolgozott «kísérleti anyag» kiválogatásában sokan szűkeblűnek fogják mondani Ostwald eljárását; mindjárt a mű elején kijelenti, hogy a nagy emberek sorába csak a természet-tudósokat veszi föl; az ú. n. szellemi tudományok képviselőit teljesen kizárta. Ostwaldnak régi meggyőződése, melyet többször már igen határozottan kifejezett, az, hogy a «szellemi tudományok» művelői az emberiség haladását nem mozdították elő jelentékeny lépésekkel. Ostwald szerint a tudomány célja a jövődőlés, jövődölni pedig csak a természettudományokban lehet.

Nem lehet célunk e helyen Ostwald e türelmetlen fölfogásának megvitatásába bocsátkozni, csak megjegyezzük, hogy a szellemi tudományok iránti ellenszenv az egész művön végigvonul és minden alkalmat fölhasznál arra, hogy e tudományokról kimutassa, mennyivel alacsonyabb rendűek, mint a természettudomány. Ez az ellenszenv — ha a classica philológiáról van szó — már egészen «izzó gyűlöletté» fajul és a latinnal meg a göröggel szemben nem ismer kegyelmet; Ostwald szerint e nyelvek tanítása a középiskolákban súlyosan hátráltatja a nagy szellemek kifejlődését, mérhetetlen károkat okoz az emberiségnek és könyörtelenül megszüntetendő.

E könyvben Ostwald hat kiváló természettudós életrajzát közli részletesen; azt állítja, hogy az egyének kiválasztásában semmiféle befolyás nem érvényesült: azok életrajzát dolgozta föl, a kikre nézve forrásai legkimerítőbbek és legmegbízhatóbbak voltak.

Minthogy hat eset nem elegendő ahhoz, hogy belőle általános érvényességű törvényeket levezessünk, Ostwald megjegyzi, hogy ezeken kívül még igen sok más tudós életrajzát is földolgozta, sőt szándéka e munka folytatásaképen ezen életrajzok egy részét is közölni. Az itt bemutatott tudósok: Davy, Mayer Róbert, Faraday, Liebig, Gerhardt és Helmholtz.

Ezen életrajzok, melyek közül bárom (Davy, Mayer és Faraday) már előbb megjelent az *Annalen der Naturphilosophie*-ben, igazi mesterművek. Élénk színekkel, eleven temperamentummal, mindvégig érdekfeszítően írja le a szerző a nagy kuta-

tók küzködéseit, a míg életük nagy tettét végrehajtják; rámutat, miként emésztí föl az óriási szellemi munka szervezetüket, idegrendszerüket és hogyan fogy ennek folytán szellemi termelésük fokozatosan a teljes megsemmisülésig.

Ezen ismertetés szűk keretében természetesen ezen életrajzok részletes méltatását mellőznünk kell, tehát mindjárt amaz általános következtetésekre térünk át, a melyeket Ostwald ezen és más életrajzokból levon.

Ostwald először is felsorolja azon természettudományi alapelveket, a melyeket a tárgy földolgozásában alkalmazni akar. Mint az energetikának régi harczoza, az energia fogalmát e jelenségek tanulmányozására is fölhasználja, bevezeti a pszichikai energia fogalmát és erre is kiterjeszti az energia megmaradásának elvét, valamint a második főtételt, az energiák átváltozásának elvét. Ezek után Ostwald áttekintést nyújt a nagy emberek eloszlásáról néprétegek és nemzetiségek szerint. Általános tapasztalata az, hogy a legalsóbb néprétegek igen kevés igazi nagy emberrel ajándékozták meg az emberiséget, hasonlóképpen igen ritka a nagy férfiú a legmagasabb körökben is. Néhány kivétel tapasztalható mindkét szabály alól Angolországban, a hol több elsőrangú tudós került ki a mágns családokból (pl. Lord Rayleigh), míg Faraday, a világ egyik legmélyebb látású kutatója, a legalacsonyabb sorból küzdötte föl magát (Faraday ujságárús, később könyvkötőinas volt). A kutatók zöme azonban az ú. n. polgári osztályból származik.

Faj és nemzetiség szerint osztályozva a tudósokat, Ostwald azt állítja, hogy igazi nagy ember csak az oly országban terem, a melynek műveltsége már megfelelő fokon áll, ámde az ország anyagi jóléte is lényeges föltétele a nagy ember kifejlődésének. Csak egy gazdag és műveltségben előhaladott ország tudja ugyanis azokat az anyagi feltételeket biztosítani, a melyek a nagy férfiú zavartalan működését elősegítik, megkímélve őt attól, hogy életfentartási küzdelmében energiáját másfelé pazarolja el.

Statisztikát is közöl Ostwald a mai nagy emberekről, a melynek alapja mindenesetre kissé ingatag; De Candolle-t követve összeállította azon tudósok jegyzékét, a kik legalább két külföldi akadémiának tagjai és kiszámította, hogy az országnak hány millió lakosára esik egy-egy kultagság. A kiadódó rangsor a következő: Szászország (0.2 millióra 1 kultag), Norvégia és Báden (0.25), Porosz- és Angolország (0.49), Dánia (0.51), Würt-

temberg (0.77), Franciaország (0.79), Svájc (0.83), Belgium (1.42), Olaszország (2.17), Ausztria * (2.7), Egyesült-Államok (3.08), Oroszország (16.3).

E sajátságos összeállításból a német tudományosság hegemóniája kétségtelenül kiviláglik, s Ostwald a francziák hanyatlásáról is megemlékezik. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy számra nézve föltétlenül elismerjük a német tudósok fölsőbbségét, még inkább a tudományos termelés mennyiségére nézve, de már nehéz volna ugyanezt a termelés minőségére nézve is megállapítani. Hiszen csak futó pillantást kell vetnünk a természettudományok történetére és belátjuk, hogy az igazán eredeti, világraszóló fölfedezések forrása inkább Angol- és Franciaország; az egyszer kipattant eszmét azután tovább fűzik a németek és mesteri formában kidolgozzák.

Az elektromosság és fénytan tudományos földolgozásának bölcsője Angol- és Franciaország (Arago, Ampère, Biot-Savart, Faraday, Huyghens, Fresnel), sőt a legújabb kor legmélyebb tudományos jelentőségű fölfedezése, a radioaktivitás is gyönyörűen kidolgozott, kész alakban került ki Franciaországból (Becquerel és Curie-ék). Ezzel szemben nem hallgathatjuk el, hogy az energia megmaradásának elve (R. Mayer) és a színképelemzés (Kirchoff-Bunsen) német talajon termett.

Igen érdekes Ostwald megemlékezése rólunk magyarokról, persze csak mint Ausztriának egy nemzetiségéről. Ostwald, mint a nyelvtudományok ellensége, élesen elítél minden küzdelmet, melyet egy nemzet nyelvének biztosítása végett folytat. «Egy nyelvnek sincs önmagában művelődési értéke és csak annyiban jut ily érték birtokába, a mennyiben egy tárgyában is becses irodalom hordozója . . . Ausztriának szlávjaiban (és nem kevésbé a magyarokban) az egész nép részvétele az ilyen művelődési tartalom nélküli politikai küzdelmekben, a tudományos termelést úgyszólván teljesen megsemmisítette». Bár e szomorú ítélethez vezető okoskodáshoz szó fér, megszívlelendőknek tartjuk Ostwald szavait és a kiváló tudós éleslátásának bizonyítékát látjuk abban, hogy épen az utolsó időben hazánkban is előkelő helyről figyelmeztettek arra, mily károkat okoz a tudományos fejlődésben a politikai élet túltengése.

A nagy ember egyéniségének fő jellemző vonását Ostwald a koraérettségben látja, mely már zsenge gyermekkorban is mu-

* Mi magyarok ugyancsak e gyűjtőnév alatt szerepelünk.

tatkozik. Ostwald mindenkit, a kinek módjában van hatást gyakorolni egy kibontakozó szellem irányítására, kérve-kér, hogy a leggondosabb szeretettel övezze a koraéretteket, mert az emberiség nagyjai ezek sorából kerülnek ki és a gondozásra annál inkább rászorulnak, mert a rendesen egyoldalú szellemi irányban aránytalanul kifejlődött, koraérett ifjak más tekintetben igen törekenyek és csekély ellenállásúak. Ostwald szerint a mai iskola, mely mindenkinek egyenlő mértékkel mér, minden ifjú tehetségnek szárnyát szegi, úgy, hogy az ifjú csak óriási küzdelmek, nagy energia-pazarlás árán tudja magát az iskolának a szellemet lebilincselő karmai közül kiszabadítani. Hogy mennyi jövőbeli nagy ember pusztul el ebben a küzdelemben, annak csak a jó Isten a megmondhatója. Ezen álláspontját Ostwald azzal bizonyítja, hogy a nagy emberek túlnyomó nagy része középiskolai tanulmányait nem tudta befejezni, vagy pedig csak igen mérsékelt sikert tudott fölmutatni: Liebiget pl. mint «az iskola szegényét» az intézetből eltávolították. Szenvedélyes hangon kel ki Ostwald e helyen is a nyelvek tanítása ellen, főképen a latin és görög nyelvek tanítását tartja czéltalannak. A fejlődés fogalmával homlokegyenest ellenkezőnek mondja azt, hogy ma is, mint megközelíthetetlen eszményt állítsák elénk a kétezer év előtti szellemi termékeket; pedig nem fejlődhetett egészséges művelődés oly államban, a mely a rabszolgaságot megtűrte és ez által megbélyegezte a becsületes munkát. Azoknak, a kik Ostwaldot antilitteraris fölfogása miatt realismussal vádolják, azt feleli, hogy nem az az igazi idealista, a ki haszontalan dolgokkal foglalkozik, hanem az, a ki teljes erejével azon van, hogy népének és az emberiségnek hasznára legyen. Következik egy kissé erős idézet Goethéből, a classica-philologus tanárok rovására.

A mai iskola fogyatékosságának megszüntetésével Ostwald nem foglalkozik részletesen, csak futólag jegyzi meg, hogy olyan iskolarendszer felelne meg jobban a nagy tehetségek fejlődésének, a melyben a tananyag elvégzését nem kötnék időhöz, hanem a ki hamarabb végzi el a kiszabott tananyagot, hamarább mehetne tovább. Hasonló kísérleteket végeznek már Németországban műszaki iskolákban és Amerikában is. Lehetne esetleg — Petzoldt javaslatát követve — külön iskolákat föllállítani tehetséges ifjak számára.

De folytassuk a jeles ifjú pályafutásának leírását. A mint a jövődő nagy embere az iskola bilincseiből kiszabadul, hozzálát a benne forrongó eszmék megvalósításához és rendszerint

még igen fiatal korában viszi véghez életének leghatalmasabb tudományos cselekedetét. Newton 25 esztendőös korában már az általános tömegvonzás törvényeinek, az infinitesimalis számításnak és a fénykibocsátás elméletének birtokában volt; Abel, a ki a matematikát korszakalkotó eredményekkel gazdagította, 28 éves korában már meghalt, Linné rendszerét 24 éves korában állította föl, az energia megmaradásának fölfedezői (Mayer, Joule, Colding és Helmholtz) valamennyien 28-adik életévük előtt jutottak el eredményeikhez; harminczadik évük előtt alkották meg életük legnagyobb tudományos művét Carnot, Clausius (physikusok), Versalius (anatomus), Scheele és Berzelius (chemikusok), Ludwig, Brücke, Helmholtz és Du Bois (physiologusok). (A tudomány története ezekkel szemben számos példát tár elénk oly természettudósokról, a kik nagy tettüket, vagy tetteiket érett férfikorban hajtották végre: Darwin, Pasteur, Kirchhoff és Bunsen, és olyanokról, a kik állandó, szinte egyenletes termeléssel ejtették bámulatba a világot, pl. Lord Kelvin).

A nagy tett rendszerint annyira kimeríti a tudós energiáját, hogy gyorsan utána bekövetkezik a letörés is. A legtöbb nagy ember kimagasló alkotása után súlyos betegségbe esik, melyből fölépülve szellemi energiája már jóval csökken, úgy, hogy későbbi alkotásai eredetiség és teremtő szikra tekintetében már nem hasonlíthatók a legelsőhöz. Ezért van annyi korán elhunyt nagy szellem és azok, a kik a nagy tett után bekövetkezett összeeszkadást ki állották is, rendszerint súlyos idegbajról, sokan pedig emlékező tehetségük fogyatékoságáról panaszkodnak.

A tudomány és az emberiség elsőrendű érdeke tehát az, hogy a nagy szellemek lehetőleg korán jussanak oly körülmények közé, hogy eszméiket megvalósítsák és a nagy cselekedetet végrehajtsák. Valóban, azok a tudósok, a kik egészen fiatalon, huszas éveik elején már egyetemi tanszékhez jutottak, hatalmas lépéssel gazdagították a tudományt: Liebig 21 éves korában egyetemi tanár volt Giessenben, Thomson (Lord Kelvin) 22 éves korában Glasgowban, Helmholtz pedig 28 éves korában a königsbergi egyetem tanára lett. Ostwald meglegeződéssel említi, hogy Németországban az irányadó körök már meglehetősen belátták annak fontosságát, hogy fiatal erőket alkalmazzanak egyetemeken; ennek tulajdonítandó szerinte a német tudományosság vezető szerepe. Ámde a fiatal tudósok elhelyezése csak sok, egymástól teljesen független egyetem esetében lehetséges, tehát tudományos decentralisálás mellett, nehogy a nagy város felé

való törekvés a tudósok energiájának nagy részét fölemészsze, a minek tanulságos példája az állandóan Páris után sóvárgó elzászi Charles Gerhardt (nálunk Kolozsvár—Budapest).

De mi történjék a kimerült nagy emberrel, a ki életének nagy művét már befejezte? Ostwald szerint az ily tudóssal nagy kíméléssel kell bánni, meg kell adni neki az összes segédeszközöket a tudományos foglalkozáshoz, de világért sem szabad túlhalmozni a tudománytól távol álló hivatalos teendőkkal, mert a már amúgy is megviselt szervezet ezeknek súlya alatt föltétlenül összeroskad. A mint Drude német physikus tragikus példája mutatja, a ki életpályájának tetőpontját, 43 éves korában, mint berlini tanár sajátkezüleg oltotta ki életét. Megfelelően kedvező körülmények között azonban a tudós az első nagy fölfedezés alkalmával elszenvedett óriási energiavesztéséget ki tudja heverni és újabb hatalmas alkotásokra képes, melyek azonban ritkán mérhetők össze a legelső fölfedezéssel. Az első után azonban több igazán világgraszoló eredményt sem a környezetnek, sem pedig magának a tudósnak nem szabad követelni, mert ez vezet az önmagával való meghasonláshoz.

A gyakorlatban Ostwald a részben már kiégett szellemi fályákról úgy gondoskodnék, hogy az egyetemeken bőséges anyagi javadalmazással járó tiszteletbeli tanszékeket állítana föl, a melyekkel tanítási jog jár, de nem tanítási kötelezettség, e mellett rendszeres oktatás, vizsgák megtartása stb. a friss erőben lévő fiatal rendes tanár kötelessége lenne. Ostwald ezen tiszteletbeli állásokat nem az egészen megöregedett tudósnak tartja fenn, hanem annak, a ki már egy nagy fölfedezésével azt megérdemelte és reá igényt tart, mert erejének fogyását érzi. Igazán nagy tudós, a ki nemcsak koraérett, hanem korán is merült ki, már aránylag fiatalon érzi a tehermentesítés szükségét.

Természetesen Ostwald terveinek megvalósítása csak igazán eszményi, a tudományt valóban megértő és méltányló közönség, állami közegek és valóban önzetlen egyetemi tanárok körében lehetséges. Ostwald a bőkezű milliomosokat szólítja föl, hogy nevüket egy-egy ilyen tiszteletbeli tanszék föllállításával tegyék örökéletűvé.

Egyébként Ostwald megállapítja, hogy minden nagy tudós aránylag korán szükségét érzi annak, hogy azt a teret, a melyben legelső nagy fölfedezését végrehajtotta, elhagyja, vagy legalább is kiterjeszsze, úgy látszik, azért, mert az ily irányú munkásság közben agyvelejének megfelelő részét már kimerítette és

érzi, hogy nagy fölfedezésre ugyane téren már nem képes, ám a teremtvő vágy még él és lángol benne. Liebig pl. a szerves chemiáról átesap a növényphysiologióra, Helmholtz pedig működésének terét minduntalan változtatta, épen ennek köszönhető rendkívül eredményes munkálkodása. Egyébként itt Ostwald saját eljárását is védelmezi, mert ő is 25 éves tanárkodás után (54 éves korában) odahagyta berlini tanszékét és grossbotheni magányába visszavonulva, általános természettudományi feladatokkal foglalkozik.

Végeredményképen Ostwald azt kívánja, hogy az illetékes körök különös gondot fordítsanak a nagy emberekre és a természetnek e kényes ajándékait minden rendelkezésükre álló eszközzel óvják meg attól, hogy energiájukat nem tudományos természetű akadályok elleni küzdelemben kimerítsék.

Hogy miként kell a nagy emberrel bánni, főképpen attól függ, hogy milyen tudós-typusba tartozik; Ostwald ugyanis megkülönböztet classikus és romantikus típusú tudóst.

A classikus typus (vérmérséklet) jellemző vonása a lassú visszahatás bármely benyomással szemben; ennek következménye az óvatosság, lelkiismeretesség; a világ véleményével nagyon törődik, ám magába zárkózott természete miatt környezetére csekély hatást gyakorol és tanítói tehetsége is csekély; dolgozataiban a «*pauca sed matura*» elv érvényesül, mindent teljesen kész, kifogástalan alakban bocsát közre, sőt «nem mutatja meg a létrát, a melyen fölmászott», eredményeit nem azon az úton vezeti le műveiben, mint a melylyel eljutott hozzájuk.

A romantikust ezzel szemben a gyors visszahatás jellemzi; még inkább koraérett, mint a classikus. Minden cselekedetében szenvedélyes, széles látkörű, de nem annyira mély, környezetére való hatása óriási, szereti magát tanítványok egész seregével körülvenni; dolgozatait sokszor még kiforratlanul adja ki kezei közül, rendkívül termékeny, energiájával valóságos rablógazdaságot űz; műveiben sok a személyes vonatkozás, szeretetreméltó őszinteséggel elmeséli tévedéseit is, a melyek a cél keresése közben megejtették.

A között hat életrajz közül három romantikust, három pedig classikust örökít meg: romantikusok Davy, Liebig, Gerhardt, classikusok Mayer, Faraday, Helmholtz.

A tudós típusának megfigyelése azért fontos, hogy ne kötelezzék a classikust olyasmire, a mi csak romantikus vérmérsékletének felel meg, pl. a classikust nem szabad oly állásba he-

lyezni, a hol igen kiterjedt tanítói működésre van szükség, míg a romantikusnak mielőbb alkalmat kell adni arra, hogy tanítás-beli szenvedélyét kielégíthesse.

★ ★ ★

Ez röviden a gondolatmenete a felette érdekes műnek, melyben az itt csak felsorolt állításokat számos példa igazolja, kiterjeszkedve mindenütt az esetleges ellenvetésekre is.

Érdemleges kritikába bocsátkozni nem óhajtok, csak egy körülményt említek, melynek fontossága messze kinyúlik a «nagy emberek» keretein kívül. A «szellemi energiá»-t és fölhasználásának módját értem.

Míg az energia megmaradásának elve a holt természetben oly mennyiségi tétel, a mely eddig semmiféle tapasztalattal ellenkezésbe nem jutott, tehát rendkívüli meggyőző erővel lép föl tudatunkban, addig az élet- és szellemi jelenségek körében szerepét már nem látjuk oly tisztán és világosan, épen mert magának a szellemi energiának definitiója is ma még igen tökéletlen. Physikailag definiálnak csak akkor tekinthetünk valamely fogalmat, ha oly eljárást tudunk megadni, a melylyel az illető mennyiség le is mérhető. Nem föltétlenül szükséges, hogy a definitióban alkalmazott mérési eljárás kísérletileg valóban pontosan keresztülvihető, lehet a definitióban fölhasznált eljárás képzelt, eszményi kísérlet is: ám ilyen valóban kézzelfogható definitióra föltétlen szükség van, mert e nélküli a fogalom homályos, mennyiségi tartalom nélküli és nem mondhatunk ki reá vonatkozó mennyiségi törvényeket.

Ily mérő definitiót azonban eddig a szellemi energiára nézve nem ismerünk, sőt azt sem tudjuk eldönteni, hogy két különböző szellemi munka közül melyiknek elvégzéséhez szükséges nagyobb szellemi energia. Arra nézve sincsen meggyőző bizonyítékunk, hogy egy nagyfontosságú fölfedezés több szellemi energiát fogyaszt, mint egyéb ú. n. lélekölő munka. A szellemi munka minőségét ugyanis nem tudjuk számokkal jellemezni, addig pedig nem lehet mennyiségi energetikai meggondolásokat szellemi jelenségekre alkalmazni.

★ ★ ★

A mint látjuk, Ostwald könyve sok eredeti ötletet, új kérdést és sok oly állítást tartalmaz, melyek gyakran éles ellentmondásban vannak a mai általános nézetekkel; azonban éppen ezért valóban érdemes az elolvasásra.

Zemplén Győző.

Magyar gyermekvédelem.

(*Le droit de l'enfant abandonnée et les système hongrois de protection de l'enfance.* Ouvrage publié sous auspices du ministère royal de l'intérieur, par Z. de Bosnyák et Cte. L. Edelsheim-Gyulai. Budapest, Athenæum 1909. 1—511 lap.)

Néhány év óta az érdeklődés sajátságos formája mutatkozik a nyugaton Magyarország iránt. Az egyik oldalon a német, francia és angol hirlapirodalom hiányos értesülésein alapuló túlzó támadások, a másikon a többé-kevésbbé politikai célzatossággal megírt könyvek hosszú sora, a melyek tömjénezéséből kiérezhető a magyar kormány «erkölcsi» támogatásának problematikus illata is. Az Eighty club által kiadott *Hungary*, Percy Alden *Hungary of to day*, Drage *Austria-Hungary*-je, francia nyelven Mailáth gróf, Louis-Jaray, Saint Maurice gróf stb. munkái, a *Moderne Kunst* magyar száma szolgálhatnak ez állításom bizonyítékául. Különösen a hazánkról szóló angol művek díszes kiállítása, drága illustratiói és előkelő kiadói teszik kétségtelenné minden hozzáértő szemében, hogy e külföldi hirmető actiót a magyar kormány több mint plátói jóindulatban részesítette. Hogy az ilyen leplezett hivatalos kiadványok az európai közvélemény átalakítására alig alkalmasak, az nyilvánvaló: man merkt die Absicht und wird verstimmt.

Többet remélhetünk a hivatali termék őszinte köntösében megjelenő oly munkától, a mely culturtörekvéseinket a tények világításában mutatja be. Senki sem kételkedhetik abban, hogy a magyar gyermekvédelem culturtörekvés, a mely nem szorul a hazafias phrasisok és a nemzeti ferdítések szépítőszerére. Azt hiszem, Bosnyák Zoltán is így fogta fel a célt, a melyet a collectiv munka szerkesztésében maga elé tűzött. Hogy e törekvésében nem minden munkatársa volt congeniális, sőt egyik-másik az elkoptatott Potemkin módszertől sem riadt vissza, azért a szerkesztőt nem lehet felelőssé tenni. Egészében azonban a könyv hű képét adja mindannak, a mi Magyarországon a «gyermek évszázadának» utolsó tizedében a gyermekvédelem dolgában történt.

Gyermekvédelmünk elvi alapjáról számol be Bosnyák Zoltán a munkának első fejezetében, a mely magas tudományos színvonalával, bátor igazságszeretetével szinte páratlanul áll a hivatalos tudomány irodalmában. Éles bírálatot gyakorol a termé-

szetes kiválasztás bálványimádói felett, és minthogy az emberek boldogságának, a társadalmilag kitagadottak emelkedésének előmozdítását vallja az állam céljainak, a selectio korlátozásának szükségét hangoztatja. Erre két eszközt ismer: az állam törvényes közbelépését és a társadalom solidaritásán alapuló kölcsönös segítséget. Meggyőzően felel meg azokra az ellenvetésekre, a melyeket a marxismus a Verelendungs-theorie, a liberalismus hívei az egyéni szabadság szempontjából támasztottak az állami beavatkozás ellen. Sorra czáfolja az érveket, a melyekkel a beavatkozást a gyermekvédelem terén azok támadták, a kik akár a Malthusianismus, akár a faj degeneratiója vagy a közerkölcs szempontjából tartják veszélyesnek. Nekünk az egy-gyermek-rendszer és a kivándorlás sajnálatos emelkedése következtében nincs okunk a túlnépesedéstől tartani, a gyermek szegénysége pedig még nem jelent degeneratiót. Még kevésbé kell a törvénytelen gyermekek elszaporodásától félni. Ezt az aggodalmat Anatole France-hoz méltó szellemességgel oszlatja el: «Pense-t-on réellement, au milieu des transports de l'amour libre, à ce que le fruit en sera peut être un enfant? Il n'y a que ceux qui ont oublié ces moments-là depuis longtemps qui peuvent le croire». Erre az ellenvetésre egyébként a számok is ráczáfoltak, a melyek 1904 óta a házasságon kívüli születések csökkenését bizonyítják. Kifejti ezután Bosnyák az okokat, a melyek az állami gyermekvédelmet a társadalmi fölé helyezik és a társadalmi védelemnek csak kisegítő szerepkört biztosítanak. Helyesen hangsúlyozza annak az elvnek a fontosságát, hogy a magyar törvény elismeri a gyermekeknek jogát a védelemre. Rámutat arra is, hogy a gyermekvédelem a tömegnyomor enyhítésének legsikeresebb eszköze. Végső conclusiója, hogy az állam által kijelölt családban kell törvényes úton keresni az elhagyott gyermek védelmi kérdésének megoldását. Ily módon korlátozható csak a természetes kiválasztás az állami közbelépés és a társadalmi solidaritás segítségével (50. old.).

Bosnyák gondolatmenetének ismertetett váza alig adhat számot gondolatainak és ötleteinek gazdagságáról, logikájának mélységéről és következetességéről. Az bizonyos, hogy a munka befejező fejezeténél jobb ajánlólevél nem is képzelhető a külföld művelt közönsége előtt, a mely joggal megirigyelheti Magyarországot, a hol a burocraták közt is ily színes stilista akad. Nem ártana, ha a munka magyar nyelven is megjelennék: a mi közvéleményünket még inkább föl kell arról világosítani, mint a

külföldit, hogy a gyermekvédelem nem jótékonyági ügy. Nem érzelmi motivum, hanem a társadalomnak jól felfogott önzése parancsolja, hogy oly socialpolitikát űzzön, a mely a socialismus programjának kisajátításával akadályozza meg a capitalistikus társadalmi rend összeroppanását.

A munka az említett bevezetésen kívül három részből áll: az elsőben az elhagyott gyermek állami, a másodikban társadalmi védelmét ismertetik a szerzők, a kik a gyermekvédelemnek egyszersmind gyakorlati munkásai. A harmadik rész (329—508 old.) a fiataloknál criminalitása ellen irányuló védelem czímén az erkölcsileg elhagyott gyermekek sorsával foglalkozik. Legterjedelmesebb (55—270. old.) az állami gyermekvédelem szervezetével és végrehajtásával foglalkozó rész, a mely kimerítő statisztikai anyaggal bizonyítja az 1908. évi VIII. és XXI. t.-cikkek rendszerének sikerét. Szana Sándor, a budapesti állami gyermekmenhely igazgatója, az elhagyott gyermek jogáról szóló fejezetben méltán hivatkozik az elismerésre, a melyben a törvény külföldön részesült. Ruffy kimerítően ismerteti a menhelyeket, azok munkásságát, a telepeket, a melyekre a menhely az egészséges gyermekeket kihelyezi. Kevéssé vág azonban össze a munka realistikus jellegével az a rajz, a melyet a kihelyezett gyermek nevelő szüleiéről nyújt. Szerinte az alföldi paraszt, az igazi magyar typus «est pur du tout mélange de sang avec d'autres races.» Az ilyen anthropologiai botlás elég furcsán fest abban a műben, a melynek szerkesztője Finot nyomán lelkesedéssel beszél a szomorú faji előítélet romjain felépülő solidaritásról. Ugyancsak sajátságos benyomást kelthet az olvasóban, ha azt hallja, hogy a kivándorlás veszedelmes mértéket ölt (33. old.) és később (90—91. old.) arról értesül, hogy a magyar parasztnak mily jól megy a dolga: háza a legfelsőbb osztályokéval vetekszik csínban és tisztaságban, gyermekeit nem engedi nap-számba, hanem magával viszi a mezőre, hogy «a természet nyitott könyvében oktassa». Leánykája csupán a kert virágait öntözi, hat éves korától a gyermekeket nyilvános iskolába iratják be, de ott is gyorsan múlik az idő, mert csakhamar itt van a karácsony ünnepe stb. Este az Angelus harangszó egyesíti a családot, mely a szív békéjének boldogságát élvezi. Igazán csak Pósa Lajos verse hiányzik a leírásból. Oly naivnak tartja-e a szerző a francia vagy angol olvasót, hogy az is csupán a «lelketlen agitátorok» izgatására vezeti vissza a kivándorlást, a mely e tejjel-mézzel folyó Kanaánban évről-évre növekszik? Vélemé-

nyem szerint az ily hangulatkeltő képek csak arra alkalmasak, hogy a könyv egyéb adatainak helyessége ellen támasszanak kétséget. Hasonló a kihelyezett gyermek felügyeletének leírása is. Ruffy szerint nem ritka, hogy a főispán (comte suprême!) és az alispán meglátogatják a kihelyezett gyermeket. Eljár a parasztcsaládhoz a nagybirtokos felesége is, a ki a parasztasszony bajait tudakolja. «La dame touchée de compassion dit à la paysanne: Votre mari devrait venir parler au mien, peut-être qu'il pourra faire quelque chose pour vous. C'est faire entrer dans la maison du paysan le sentiment sacré de la solidarité sociale.» Igazán boldog ország, a melynek ily nagybirtokosai vannak!

Nemzeti sajátosságaink e problematikus öndicséreténél kétségkívül jobb benyomást kelt, ha Bosnyák dr. a külföldi honossági elhagyott gyermekek védelméről szóló fejezetben reámutat a magyar törvény nemes felfogására, a mely nem tesz különbséget az elhagyott gyermek honossága szerint. Öt év alatt 1858 idegen gyermeket vett a magyar állam gondozása alá az emberi solidaritás tanúságául, a mely Magyarországot a nemzetek kultürközösségéhez fűzi.

Nem kevésbé érdekes az állami gyermekvédelem költségeiről szóló fejezet — Bajza Géza tollából, — a mely kimutatja, hogy az állam évi kiadása öt év alatt megduplázódott (1908-ban 6·4 millió) s hogy egy állami gyermek átlagos ellátási költsége 1908-ban 160 koronára rugott, a miből a gyermek családjá révén átlag csak 1·05% térült meg. Már az 1910. évi költségvetésben 55600 gyermek ellátására kilencz millió koronát meghaladó összeg szerepel.

A munka harmadik könyve *A társadalmi gyermekvédelemről* szól. Ismertetésének sorát gróf Edelsheim-Gyulai nyitja meg, a ki tudvalevőleg a társadalmi munkából maga vette ki az oroszlánrészt és a kit fenkölt gondolkodása méltán feljogosít, hogy a társadalmat kötelességére figyelmeztesse. Ruffy a telep-bizottságok munkáját ismerteti és az állami gyermekvédelem viszonyát a helyi önkormányzathoz. Sajnos mindaz, a mit a nemzeti gyermekvédelmi bizottságról mond, egyelőre csak papiros-igazság.

Karsai dr. írta meg a gyermekvédő liga ismertetését. Kétségtelen, hogy mindaz, a mi hazánkban a társadalmi gyermekvédelem terén történt, túlnyomó részben a Liga munkája volt. Megbecsülhetetlen érdeme e szervezetnek, hogy a társadalom egészére támaszkodott, kerülte a felekezeti tagozódást, a melyet

némelyek újabban a francia clericalismus példájára a szervezkedés egyedül üdvözítő módjának igyekeznek föltüntetni, noha az organisatio egyetlen biztos alapját, a cél őszinteségét nélkülözi. A ligának ájtatos szemforgatás és papi segédlet nélkül is sikerült a tömegeket mozgósítani és a gyermekvédő intézmények egész sorát megteremteni. Karsai épen nem túloz, midőn a Liga ismeretes pénteki munkáját fényes eredményűnek mondja. Nincs a gyermekvédelem sokágú problémái közt egy sem, a melynek gyakorlati megoldásában a Liga sikerekkel ne dicsekedhetnék. Hat nevelőintézete kifogástalanul működik, a szegedi Árpád Otthon pedig a külföldön is bátran mintaként szerepelhet. Három tanoncz-otthonában 120 növendék nyer elhelyezést. Patronage-tevékenysége pedig az első volt az országban. Szóval kétségtelen, hogy eddigelé a reális társadalmi támogatás, a melyben az állami gyermekvédelem részesült, a Liga érdeme és mi sem jogosultabb, mint hogy a külföldnek szóló munka büszkén mutat rá ez intézményünk sikereire.

Magas színvonalú dolgozatban számol be Szilágyi Arthur Károly az erkölcsileg elhagyott gyermekek védelmének alapelveiről (330—370. old.). Leplezetlenül adja elő a fiatakorúak criminalitása elleni törvényes rendelkezések hibáit a büntető novella előtti időben, helyesen ismerteti az utóbbinak nagy jelentőségű reformját és a gyermekbiróságok szerepét. Minden realistikusan ítélő criminalista be fogja látni érvelésének súlyát, a melylyel a hivatásszerű patronage szervezését sürgeti. Egész embereknek egész munkaerejére van szükség, ezt pedig a miénknél gazdagabb társadalom sem képes ingyenesen kellő számban szolgáltatni. Helyes elvi alapokon felépített büntető novellánknak gyakorlati sikere Szilágyi javaslatának megvalósításától függ. Igaza van Szilágyinak abban is, hogy a reform betetőzéseül kapcsolatba kell hozni a gyermekbiróságot az iskolai hatóságokkal és szabályozni kell viszonyát a gyámhatósághoz.

Érdekesen ismerteti Szana a nagyjelentőségű 60,000. számú belügyministeri rendeletnek az erkölcsileg züllött gyermekek nevelésére vonatkozó szabályait és azokat a megfigyeléseket, a melyeket a gyermekeken végeztek. A lelki rendellenességek megállapítására a Freud féle psycho-analitikus módszert ajánlja. Ha figyelembe vesszük, hogy a szerző véleménye szerint a züllött gyermekek 30%-a psychopathikus jeleket mutat, a mainál behatóbb kísérleti lélektani vizsgálatuk elengedhetetlen. Szükségünk volna tehát arra, hogy a gyermekmenhelyek közül

4—5 kizárólag a megfigyelésre szolgáljon és a züllött gyermek védelme a kritikus 15-ik életéven túl is kiterjesztessék.

A rendőrség szerepével a gyermekvédelem terén foglalkozik Dorning rendőrkapitány. Csak tollhibának tudható be az a tévedése (415. old.), hogy a büntetőjogi felelősség korhatára a mai törvény szerint a 15-ik életév, de a munka szellemével jut ellentétbe, midőn a fiatakorúak criminalitásának okait vizsgálva. az alsóbb néposztályok igényeinek emelkedését is azok közé sorozza, noha maga is elismeri (421. old.), hogy a legalsóbb osztályok nyomorúságos gazdasági helyzete a baj kútforrása. Főleg a fiatakorúak elleni bűnvádi eljárás szabályaival foglalkozik Bakonyi Kálmán, a budapesti gyermekbiróság vezetője. Értékes javaslatai szakszerűbbek, semhogy e helyen részletesen tárgyalhatók volnának. Teljesen igaza van, hogy a gyermekbiróknak a törvény holt betűjébe egész lelkét bele kell öntenie s hogy ítéletének igazságosságáról lelkiismeretében kell meggyőződnie. Hozzátehetjük azonban, hogy ez az igazságosság nem a régi aristoteles-i formula, hanem a társadalom védelmének igazsága. Last but not least Kun Béla ministeri tanácsos a kir. javítóintézetek és a javító nevelési rendszer ismertetését irta meg. Tiszta képet ad a javítóintézetek történetéről és jelenlegi állapotáról. Erős gyakorlati érzékkel tárgyalja a jövő alakulás lehetőségeit. Bölcsen mutat rá arra, hogy a criminalitás okai első sorban társadalmiak lévén, a «javítás» csak praeventioban állhat. Ez pedig csak úgy érhető el, ha a fiatakorút a munkához szoktatjuk, azt vele megkedveltetjük és egy munkanemben való minél tökéletesebb kiképzése által felfegyverezzük az élet küzdelmére. Kifejti végül azokat a feladatokat, a melyek még a jövőben várnak a törvényhozásra és a közigazgatásra.

Örömmel kell feljegyezni, hogy e nagy szerves munka szerzőinek többsége az ismertetésen felül a bírálattól sem zárkózott el s így a mű, a mely a külföldet kívánja tájékoztatni, a belsőföldnek is programmot ad. Bizonyos, hogy a magyar gyermekvédelemnek elméletileg majdnem teljesen kiépített rendszere a gyakorlatban még nem úgy fest, mint a hogy e sok buzgósággal megírt munka szerzői elképzelik. A gyermekvédelmi ügy hivatalos intézőinek: Bosnyák Zoltánnak és Kun Bélának személye azonban biztosítéka a jövő fejlődésnek, a társadalom közönyét azonban csak a társadalom fölvilágosítása győzheti le. E fölvilágosítás terjesztésére a munka Magyarországon is jó szolgálatokat tehet.

A rejtelmes Lhassza.

Waddell, L. Austine: *A rejtelmes Lhassza és az 1903—1904. évi angol katonai ekspedíció története*. Átdolgozta dr. Schwalm Amadé. 25 képpel és 48 műmelléklettel. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára (szerkeszti Lóczy Lajos), XI. kötet. VI + 288 lap. Budapest, Lampel R. Ára 9 K.

Közvetlen eredményeit tekintve, az angolok tibeti hadjárata alig látszik többnek hatalmi tüntetésnél, mert hiszen sem területi, sem közigazgatási, sem egyéb számottevő változások nem követték nyomon a britt haderő diadalmas bevonulását az elzárt ország területére. Az angolok nem tartották időszerűnek, sem diplomatikusnak, hogy kihasználják kétségtelen fölényüket. Megelégedtek azzal, hogy a tibeti hatóságokat rászorítsák azoknak a kereskedelmi szerződéseknek a megtartására, a melyeket idáig oly vakmerőn kijátszottak. Tibettel kötött egyezményük érintetlenül hagyta Khina főnhatóságát, az ország belügyeibe sem avatkozott, de annál határozottabb formában biztosította India kereskedelmi érdekeit.

Végső célját tekintve, majd minden hadjárat gazdasági érdekeket szolgál. Nem volt ez másképpen az angolok tibeti hadjáratával sem. Kétségtelen mindazonáltal, hogy a tekintélyes haderővel támogatott küldöttség bevonulása a tilos ország fővárosába olyan cultur-esemény, a melynek a történelem távlatára sincsen szüksége, hogy messze kiható jelentőségét teljes súlyában felismerjük.

Nem csupán az angolok érdekeit szolgálta ez a hannibali hadjárat, hanem az egész művelt emberiség ügyét. Ha közvetlenül talán nem sokban mozdította is elő Tibetre vonatkozó ismereteinket, elvitázhatatlan érdeme, hogy megdöntötte Lhassza elérhetetlenségének dogmáját és eloszlatta azt a ködöt, a mely a lámák birodalmát és «szent» fővárosát oly mystikus homályba burkolta. A hova eddigelé csak néhány szerencsés (vagy szerencsétlen) kutatónak sikerült életének árán, vagy legalább is életének örökös kockáztatásával eljutnia: a messze Kelet e Mekkájának a falai alatt egyszerre csak felbukkan egy modern ágyúkkal felszerelt csapat, hogy fölverje zajával a dalai láma titokzatos palotájának legszentebb csarnokait.

Ebben az értelemben, némi vakmerőséggel, párhuzamba állíthatnók az angolok tibeti expedícióját Peary legutolsó sarki

útjával, a mely, úgy lehet, nem is igen gyarapítja már (record-szerű tempójánál fogva) az északi sarkvidékről való ismereteinket, de kielégíti az emberiség egyik jogosult és nemes ambióióját. Azt az ambióiót, hogy parányi lakhelyét, a Földet, végre minden részében megismerje.

Az emberiségnek ez a vágya azonban még e két helyen sem teljesült egészen. A sarkvidék feltárásához nem elég egyetlen embernek egyetlen-egyszer elvergődnie a sarkig. Ugyanigy vagyunk Tibettel. Az angolok ugyanis diplomatiái okokból hozzájárultak a tibetieknek ahhoz a forró kívánságához, hogy hazájukat ezentúl is elkerüljék az idegenek, s most ők maguk tartják távol az alkalmatlankodókat a tilos ország féltékenyen őrzött határaitól. Ha megtörött is tehát a varázs, még messze vagyunk attól, hogy Tibet megnyissa az utat az európai cultura előtt. A maga jószántából nem is fogja egyhamar megtenni ezt a szívesseget a vén, de modern Európának. Messze csalogatna tárgyunktól, ha ki akarnók deríteni, melyik eszköz az (a fegyver, a biblia, a kereskedelem, avagy a cultura?), a melylyel nemcsak a műveletlen vagy tölünk idegen műveltségű országokba, hanem ez országok lakóinak a szívébe is beveheti magát a cultura áldásaival kereskedő Európa. A népek lélektanának egyik legérdekebb kérdése ez.

Waddell könyvének számottevő érdeme, hogy ilyen nép-lélektani megfigyelésekre is kiterjeszkedik. Ezek szolgáltatják azt a művészi háttérret, a melybe szerzőnk elbeszélésének színes rajzát állította.

Nemcsak a hadjárat lefolyását beszéli el a szemtanu közvetlenségével, hanem ismerteti Tibet lakóit, természeti és gazdasági viszonyait, politikai állapotát és a végletekig túlhajtott vallási uralom szertelenségeit. Kevés könyvet ismerünk, a mely érdekesség dolgában versenyezhetne Waddell munkájával. A föld- és néprajz, történelem és művelődéstörténet, néppsychologia, hadi tudomány egyaránt helyet talál benne. Tájképei leírásában az expeditio drámai eseményeinek, hadi tetteinek elbeszélésében és a hirhedt Lhassza városának ismertetésében mindvégig lebilincsel a szerző színes és gazdag előadásával és gondolatainak ötletességével.

Szerzőnknek nem ez az első könyve Tibetről. A minthogy nem ez volt az első utazása sem a Himaláján túl fekvő regényes birodalomban. Az expeditióban katonai orvosként alezredesti rangban vett részt. Korábbi tapasztalataival és sokoldalú tudo-

mányos készségével módjában volt kiaknázni a soha vissza nem térő kitűnő alkalmat sokoldalú megfigyelésekre. Más, tudományos célú expeditio előtt földerítettlen maradt volna sok olyan hétpecsés titok, melynek a rejtelseibe a katonai küldöttségnek hatalmában állott behatolnia.

Ez a körülmény ad kivételes érdekességet Waddel munkájának, a mely az újabb évtizedek történetének egyik legmegragadóbb eseményével ismertet meg bennünket.

* * *

Ismertetésünkben igazság szerint külön kellene szólnunk az eredeti angol munkáról* és a nemrégiben megjelent rövidített magyar átdolgozásról. A két könyv között ugyanis jelentékeny különbség észlelhető. Ezt a különbséget kár volt jobban ki nem tüntetni mindjárt a címlapon, oly módon, hogy «átdolgozás» helyett azt írták volna reá: nagyon átdolgozta dr. Schwalm Amadé. (A ki netalán szemrehányást olvasna ki ebből a szerény észrevételből, az — eltalálta.) Az átdolgozó, úgy véljük, többet juttatott a könyvbe önmagából, mintsem kívánatos. Ezen a téren túlzott buzgalmat fejtett ki, úgy, hogy akadnak részletek, a melyek az eredetiben nemcsak szebbek, hanem még rövidebbek is.

Ha megemlíjük még sajnálkozásunkat a felett, hogy a számadatokba a lábak, yardok, fontok és Fahrenheit fokok átszámítása folytán feltűnően sok, teljességgel megbocsáthatatlan «sajtó»-hiba csúszott bele, és hogy az eredeti szöveget az átdolgozó sok helyütt súlyosan félreértette: úgy nagyjában végeztünk a könyv ellen emelhető lényegesebb kifogásainkkal. Stílusának gyengéiről szándékosan hallgatunk. Úgy szintén elhagyjuk a példák felsorolását, a melyek panaszainkat túlon túl igazolnák. Az átdolgozó bizonyára megbocsátja mulasztásunkat. Az olvasó pedig e nélkül is lépten nyomon reájuk fog bukkanni.

* * *

Az 1903—4. évi tibeti expeditió évszázados surlódásokat volt hivatva elsimítani a két állam között. Warren Hanstings óta az angolok nem egy küldöttséget menesztettek Tibetbe, hogy békés uton kereskedelmi szerződéseket kössenek. Ezek a kísérletek azonban nem vezettek kielégítő eredményre. Anglia végre

* *Lhasa and Its Mysteries*. With a record of the expedition of 1903—1904.

is megunta a sok huzavonát s a mikor a garázdálkodó tibeti bandák már indiai területre is átmerészkedtek, sereget küldött ellenük (1888), hogy a határszáron rendet teremtsen. Ez sem volt elég. Csakhamar kiviláglott, hogy a dalai láma az oroszokkal titkos egyezségekre lépett. Anglia erre 3000 főnyi sereget mozgósított, hogy a szükséghez képest támogassa Younghusband ezredest, a küldöttség fejét, a kinek feladata volt, hogy a vitás kérdésekben egyezséget kössön a tibeti megbízottakkal.

A csapat 1903 novemberében indult útnak, hófedte hágókon át a Csumbi völgy felé, a melyet az utasítás értelmében el kellett foglalnia. Az élelmiszerek és a hadi felszerelés szállítása a járatlan utakon, a Mont Blanc magasságát meghaladó hágókon át, a rájuk szakadó kegyetlen, szinte sarkvidéki télben: olyan feladatot rótt Macdonald tábornokra, a csapat vezetőjére, a mely szinte példátlanul áll a hadi történelemben. «Hannibal hadseregének útja az Alpokon keresztül gyermekjáték lehetett ehhez képest» — írja Lóczy a könyv előszavában.

A hol ellenállásra találtak, megszólaltatták fegyvereiket. Első összecsapásuk márczius végén volt Guru mellett. A lámák által feltüzelt tibetiek álnok módon törbe csalták őket, de keservesen megbűnhődtek érte. Két hónappal később Gyancé körül vívtak csatákat. Ezekért a vérontásokért mind a fanatikus lámák felelősek. A nép aligha gondolt volna rá, hogy a félelmes angol ágyúkkal szembeszálljon. Az angoloknak pedig szigorú utasításuk volt, hogy kerüljék a harcztot.

Mínthogy a tibeti kormány nem mutatkozott hajlandónak, hogy illetékes megbízottait elküldje az angol táborba, — a kiket pedig küldött, azoknak nem adta meg a hatalmat, hogy nevében tárgyaljanak — az angol sereg folytatta útját az ország belsejébe s augusztus 3-án Lhassza falai alá érkezett.

A dalai láma megszökött a hódítók elől, de ez nem akadályozta meg Younghusband ezredest, hogy a sokáig késleltetett szerződést meg ne kösse Ti-Rimpocsé-val, a ki az uralkodó örökébe lépett.

A történelmi nevezetességű egyezmény aláírását hosszas tárgyalások előzték meg, úgy, hogy a sereg teljes ötven napot töltött a szent városban.

Ezt az időt Waddell a város úgynevezett rejtelseinek a tanulmányozására fordította. Elragadtatással emlékezik meg Lhassza környékének szépségéről, zöldelő ligeteiről. Napfényben ragyogó palotái első látásra vonzó képet nyújtanak s a város

szélesebb utcáin az európai elég otthonosan érezheti magát. A szűkebb utcasorok azonban piszkosabbak Peking hirhedt bűzös síkátorainál.

Pestői színekkel írja le a gyakran ízléstelen pompájú templomokat és a nagyszerű Potala palotát, Lhassza vatikánját. Drámai módon állítja elénk a lhasszai kolostorokat és lakóikat, a babonás ájtatoskodásba merült ravasz és fanatikus szerzeteseket, a kiknek képmutató életébe alkalmá volt beletekinteni.

Érdekes beszélgetést folytat Ti-Rimpocséval, a dalai láma trónjára emelkedett «tudós» főpappal, a ki méltatlankodással fakad ki a keresztyének vérengzése ellen. Nem érti, hogyan egyeztetik össze a keresztyének háborús készültségüket békét és szeretetet hirdető vallásukkal. Csodálkozik a megváltás dogmáján. A buddhista hit szerint minden léleknek magának kell kivívnia jó cselekedetekkel bűnei bocsánatát. Kár, hogy ezt a szellemes és eredeti gondolatokban bővelkedő párbeszédet az átdolgozó nem fordította le egész terjedelmében.

Külön kell szólnunk a Lhasszáról felvett érdekes és romantikus erővel ható fényképeiről. A magas dombon épült titokzatos hirű potala bástyaszerű homlokzata alatt menetelő khaki-ruhás katonák képe valósággal sensatiós hatású. Az angol kiadáshoz mellékelte színes képek közül a leghatásosabb, a potala-palota képe, a magyar kiadásban is helyet talált. Ennek a művészi mása díszíti a tetszetősen kiállított könyv borítékát is.

A csinos és szemléltető térképért (1 : 1,400.000) Reithofer Károlyt illeti a dicséret.

A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtárának idáig lassan gyűlő kötetei között. tárgyát és érdekességét tekintve, Waddell könyve a legkiválóbbak között foglal helyet. Annál nagyobb örömmel állapítjuk ezt meg, mert biztos értesülésünk szerint ebben a sorozatos gyűjteményben az eddiginél jóval gyorsabb egymásutánban fognak megjelenni az ehhez hasonló, útleíró irodalmunk öröndetes gazdagodását jelentő kiadványok.

Halász Gyula.

